

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кафедра міжнародних відносин

**Міжнародні відносини та політика держав
в умовах глобальних трансформацій:
аналіз сучасної політичної думки**

МОНОГРАФІЯ

Одеса
ОНУ
2016

УДК 327.019.52:316.423.2

ББК 66.4(0).01

M58

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Протокол № 6 від 23 лютого 2016 р.

Рецензенти:

професор, доктор політичних наук **Зеленько Галина Іванівна**, провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України;

професор, доктор політичних наук **Копійка Валерій Володимирович**, директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

професор, доктор історичних наук **Макар Юрій Іванович**, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Міжнародні відносини та політика держав в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки : монографія / Колектив авторів, за заг. ред. *І. М. Коваля, О. І. Брусиловської – Одеса:* Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. – 412 с.

ISBN 978-617-689-160-4

На основі компаративного вивчення політичної думки щодо змін у міжнародних відносинах в умовах глобальних трансформацій показано нові наукові тренди. По-перше, аналіз особливостей багатополлярної системи міжнародних відносин порівняно з попередньою біполярною; по-друге, швидкий розвиток конфліктології з акцентом наукових досліджень на проблемі врегулювання конфліктів; по-третє, дослідження феномену «нового регіоналізму»; по-четверте, аналіз специфіки впливу ядерного чинника на сучасну систему міжнародних відносин.

Монографія розрахована на фахівців в галузі політології, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, а також для широкого кола читачів.

Присвячується пам'яті нашого Вчителя,
Семена Йосиповича Аппатова

ЗМІСТ

Передмова.....	7
<u>Розділ 1. Дослідження міжнародних відносин: основні школи та напрямки</u>	
1.1. Петкова О.В. Класичні та нові наукові підходи до проблеми інформаційного забезпечення міжнародної політики.....	10
1.2. Шелест Г.В. Дослідження процесу врегулювання конфліктів: основні наукові напрямки.....	30
1.3. Глебов С.В. Постбіполярний регіоналізм як політична, світоглядна та функціональна парадигма	48
1.4. Кулешова К.І. Регіон «Близький Схід» в сучасних політичних концепціях.....	72
<u>Розділ 2. Регіональна інтеграція</u>	
2.1. Максименко І.В. Об'єднана Європа в новому тисячолітті: аналіз наукових підходів.....	89
2.2. Романова О.В. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини та Великобританії у контексті СЗБП ЄС: аналіз політичної думки.....	113
2.3. Задорожня А.Г. Діалог між Україною та східноєвропейськими державами в умовах євроінтеграції: аналіз сучасної політичної думки...	127
<u>Розділ 3. Політичні процеси у міжнародному вимірі</u>	
3.1. Брусиловська О.І. Політико-системні	

трансформації в регіоні Східна Європа у 1989-2004 рр.: аналіз політичної думки.....	154
3.2. Майстренко Ю.І. Дослідження політичних трансформацій в регіоні Західні Балкани на початку ХХІ ст.....	183
3.3. Багацький Є.В. Реформаційні процеси у Боснії і Герцеговині: трансформація чи європеїзація?.....	201
<u>Розділ 4. Ядерний чинник глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки</u>	
4.1. Покась М.С. Денуклеаризація України та роль США у прийнятті Україною рішення про ядерне роззброєння (1991-1992): аналіз американської політичної думки.....	222
4.2. Дубовик В.А. Дискусія американських науковців щодо ядерної зброї на терені України у 1992-1993 роках.....	245
4.3. Сіновець П.А. Ядерне стримування в політичній думці США у постбіполярний період..	267
4.4. Чебан О.Я. Ядерний вибір Ірану: аналіз сучасної наукової думки.....	283
<u>Розділ 5. Зовнішня політика національних держав</u>	
5.1. Зубаренко І.В. Американсько-єгипетські відносини в контексті близькосхідної політики США (1952–1991 рр.): сучасна політична думка....	304
5.2. Габер Є.В. Неореалісти про дослідження	

сучасних турецько-американських відносин.....	323
5.3. Коваль І.М. США та новий «східноєвропейський порядок денний»: оцінка американських політологів.....	346
Висновки.....	355
Додаток 1. Основні дефініції.....	359
Додаток 2. Персоналії.....	367
Іменний покажчик.....	381
Авторський колектив.....	404

Передмова

Кінець ХХ ст. ознаменувався розпадом радянського блоку та власне Радянського Союзу, закінченням «холодної війни», створенням нових незалежних держав, перед якими постали історичні завдання масштабних внутрішніх та зовнішньополітичних перетворень, вибір свого шляху у світі, що остаточно змінився. Зміни у міжнародних відносинах та зовнішній політиці держав в останні 25 років були об'єктом пильної уваги науковців усього світу, але їхні підходи суттєво відрізняються. Тому наукові пошуки самі по собі повинні бути предметом окремого дослідження. Разом з тим до сьогодні в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, майже відсутні фундаментальні праці, що були б присвячені комплексному дослідженню розвитку сучасної політичної думки. Таким чином, колективна монографія «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки» певною мірою покликана заповнити лакуну в сучасній політології. Особливо хотілося б підкреслити компаративний вимір вивчення політичної думки, а також те, що автори монографії, як спеціалісти з міжнародних відносин, робили наголос на дослідженні найбільш актуальних трендів у науці про міжнародні відносини.

Школа політологів-міжнародників в ОНУ імені І.І. Мечникова називається ім'ям її засновника й лідера Семена Йосиповича Аппатова, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки та техніки України, академіка УАПН (1930-2003). Завдяки С.Й. Аппатову, Одеський університет став одним із лідерів розвитку політичних наук в Україні, зокрема в галузі міжнародних відносин. Ясно розуміючи становище одеських науковців, які існували без багатьох можливостей, наданих Москві чи Києву, Аппатов зміг ці недоліки обернути на переваги. Він створив школу, що своїм кредо зробила насамперед вивчення зарубіжної наукової думки, предмета, який не викликав великої уваги в столицях. За висновком І. М. Коваля, С. Й. Аппатов уперше в Україні ще в радянські часи перевів вивчення історіографії політики США з площини пропагандистської

критики в площину наукового аналізу. Школа Аппатова, яка склалася протягом 1990-х рр., – це безумовно самостійна наукова школа з вивчення теорії, історії та історіографії міжнародних відносин.

Подана монографія продовжує традиційні для школи Аппатова наукові розвідки в галузі вивчення сучасної наукової думки. Автори колективної монографії брали участь у вивченні окремих аспектів теми ІСН ОНУ імені І. І. Мечникова «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (державна реєстрація № 0107U012509), що була зорієнтована на науково-аналітичне забезпечення діяльності урядових і неурядових організацій нашої країни.

Для викладення матеріалу було обрано проблемний підхід, що дозволяє зосередитись на найбільш суттєвих характеристиках об'єкта дослідження. Вибір ілюстративного матеріалу визначався перш за все намаганням продемонструвати як провідні, так і нові оригінальні тенденції в розвитку міжнародних відносин протягом останніх 25 років. Робота знаходиться на межі кількох гуманітарних дисциплін, що обумовило її специфіку й методи, що було використано.

Монографія відображає стан сучасної політичної думки за напрямками, що досліджувались кафедрою міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова та знайшли відображення в захищених її членами дисертаційних дослідженнях. Відповідно праця структурно поділяється на п'ять розділів, кожний з яких освітлює окремий аспект міжнародних відносин та зовнішньої політики держав.

Перший розділ присвячено основним напрямкам та науковим школам, що внесли значний доробок у розвиток дисципліни «Міжнародні відносини».

Другий розділ пов'язаний із актуальними проблемами регіональної інтеграції та їх зв'язком із завданнями, що стоять перед нашою країною.

Третій розділ з точки зору сучасної науки розглядає чинники демократизації посткомуністичних країн Європи, в першу чергу зовнішні.

Четвертий розділ присвячено науковому аналізу ядерного чинника сучасних міжнародних процесів.

Останній, п'ятий, розділ трактує проблеми дослідження власне зовнішньої політики національних держав.

Матеріали монографії мають теоретично-методичну та практичну цінність. Основні положення та висновки є авторськими й можуть бути корисними для науково-дослідницьких інститутів та інформаційно-аналітичних структур органів державної влади України, зокрема для МЗС України.

Матеріали та узагальнення можуть бути використані у вітчизняній політології для підвищення рівня аргументованості аналітичних розробок з проблем міжнародних відносин і зовнішньої політики та можуть доповнити зміст навчальних курсів політологічного характеру.

Розділ 1

Дослідження міжнародних відносин: основні школи та напрямки

1.1. Класичні та нові наукові підходи до проблеми інформаційного забезпечення міжнародної політики (Петкова О.В.)

Інформація – це певна реальність, що формує вчинки людей і матеріальний світ за допомогою алгоритму: надходження повідомлень – формування розуміння, задуму – вироблення установки на діяльність. У другій половині ХХ ст. у зв'язку з активізацією процесів мобільності, міжособистісних та опосередкованих комунікацій, а також за умов інтенсивного науково-технічного розвитку, інформація стає одним із пріоритетних факторів у багатьох сферах життя. Вона здобуває статус головного енергетичного ресурсу, що забезпечує економіку, матеріально-технічну сферу, освіту й особливо політику (відносини між суб'єктами як внутрішньополітичних процесів, так й міжнародних).

Теоретичні джерела й практика міжнародних відносин свідчать про незмінно високе значення інформаційного ресурсу у сучасній політиці. Сьогодні як при конструюванні усіляких стосунків та процесів, так й при розпізнаванні їх та їхніх впливів на міжнародному рівні актуальним стає звертання до інформаційної складової. Щоб з достатньою повнотою уявити високу роль інформації в сучасному міжнародному просторі необхідно звернутися до ретроспективного погляду на феномен інформації в контексті розвитку людства та міжнародної політичної системи тощо. Метою подальшої аналітики в науковому політологічному дискурсі є висвітлення поступового зростання й ускладнення ролі інформації в міжнародній політиці.

Ф. Уебстер розділив всіх теоретиків інформаційного суспільства на дві групи [1]. До першої він відніс тих, хто досліджує інформатизацію на основі переконання, що сам процес

інформатизації триває вже кілька століть й є новим вираженням давно існуючих та тривалих соціальних відносин – Г. Шиллера, Ю. Хабермаса, Е. Гідденса.

Ідеї протилежного характеру виражають ті, кого Уебстер відніс до другої групи, – Д. Белл, М. Кастельс, М. Постер та ін. Ці дослідники вбачають в сучасних процесах зміни такого масштабу, що привели до виникнення принципово нового типу суспільства та є системним розривом з попереднім станом [1].

Найбільші досягнення у дослідженні інформаційної складової суспільного, економічного та політичного розвитку пов'язані з роботами класиків футурології, таких як Д. Белл [2; 3], Е. Тоффлер [4], Ф. Фукуяма [5], М. Маклюен [6], Й. Масуда [7], М. Кастельс [8; 9].

Ще в 1920-ті рр. О. Шпенглер проголосив занепад тодішньої індустріальної цивілізації, але ще не позначив контури й зміст нової. В 1940-х рр. австралійський економіст К. Кларк уже цілком виразно говорив про настання суспільства інформації й послуг, суспільства з новою економікою й технологією. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. американський економіст Ф. Махлуп висунув тезу про настання інформаційної економіки й перетворення інформації в найважливіший товар [10].

У науковому обігу другої половини ХХ ст. з'являється термін «інформатизація», що відображає той факт, що в тій або іншій галузі має місце використання інформації як нематеріального (скоріше енергетичного) або такого, що отримав предметне вираження, ресурсу розвитку. Розвиток інформації й інформаційних технологій до кінця ХХ ст. досяг такого високого рівня, що ряд дослідників розвивають теоретичні підходи в дусі постмодернізму, як, наприклад, С. Леш [11].

Інші визначали новий стан цивілізації через аналіз інформаційної ознаки. Найбільш відома спроба такого роду пов'язана із введенням у науковий обіг на початку 1960-х рр. фактично одночасно у США та Японії Ф. Махлупом та Т. Умесао терміну «інформаційне суспільство» [10].

Це поклало початок теорії, яку розвивали такі відомі автори, як Й. Масуда [7], Т. Стоуньєр [12], Р. Катц [13] та ін. Такий підхід лежить у руслі напряму європейської філософії, що розглядає еволюцію людства крізь призму прогресу знання.

Високотехнологічне японське наукове співтовариство приділяло особливу увагу дослідженню інформаційного суспільства. Воно було змальовано у звітах, представлених японському урядові кількома організаціями. У згаданих звітах інформаційне суспільство визначалося як таке, де процес комп'ютеризації надасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому змін зазнає й саме виробництво – його продукт стане більш «інформаційно-містким», що означає збільшення частки інновацій, дизайну й маркетингу в його вартості.

Приділяючи багато уваги трансформації людських цінностей в інформаційному суспільстві, Й. Масуда, голова Інституту інформаційного суспільства, висунув концепцію, згідно з якою інформаційне суспільство буде безкласовим та безконфліктним, це буде суспільство згоди, з невеликим урядом та державним апаратом. Він стверджував, що на відміну від індустріального суспільства, характерною цінністю якого є споживання товарів, інформаційне суспільство висуває як характерну цінність час [7]. У зв'язку з цим зростає цінність культурного дозвілля.

Підтвердження верховенства інформаційних технологій у суспільстві й у політиці присутнє в роботах відомого американського соціолога й культуролога Е. Тоффлера, який систематизував історію згідно «трьох хвиль». «...На зміну Першій хвилі (аграрній цивілізації) та Другій (індустріальній цивілізації) приходить нова, що приведе до створення надіндустріальної цивілізації. Третя хвиля – це інформаційне суспільство» [4, с. 3-5]. Хоча концепція «трьох хвиль» Тоффлера, як показав час, носить у цілому гіпотетичний характер, й деякі його пророцтва виявилися нездійсненими (наприклад, ідея про можливість прямої передачі даних від мозку до мозку й інших форм електрохімічної комунікації, або припущення про те, що інформація й

уява стануть невичерпною сировиною, замінивши собою нафту, газ, вугілля), однак, саме з неї все й починалося в галузі вивчення інформаційного суспільства, й варто відзначити певну прозорливість автора, тому що багато чого з того, що він пророкував, уже стало невід'ємною частиною нашого життя.

Новий етап у розвитку теорії був відкритий виходом в 1973 р. книги Д. Белла «Наступаюче постіндустріальне суспільство» [3], що спровокувала розвиток футурологічних концепцій у західній гуманітарній науці 1970-х років. Даний автор визначав специфіку постіндустріального суспільства через порівняння з попередніми епохами. Починають, як запропонував Д. Белл, з доіндустріального суспільства, основним ресурсом якого була сировина. Індустріальному суспільству була властива пріоритетність енергії. У постіндустріальному основним ресурсом виступає інформація.

Розділяючи історію людського суспільства на три стадії – аграрну, індустріальну й постіндустріальну, Д. Белл прагнув окреслити контури постіндустріального суспільства, багато в чому відштовхуючись від характеристик індустріальної стадії. Саме індустріальний характер суспільства, згідно з Беллом, визначає його соціальну структуру, включаючи систему професій та соціальні верстви. За його думкою для постіндустріальної стадії характерний перехід від виробництва речей до виробництва послуг, причому послуг, пов'язаних насамперед з охороною здоров'я, освітою, дослідженнями й управлінням. Якщо індустріальне суспільство є організацією машин та людей для виробництва речей, то центральне місце в постіндустріальному суспільстві, за Беллом, посідає знання, й при тому знання теоретичне [2, с. 20].

Індустріальне господарство як основний ресурс використовує енергію, а не сировину, віддає перевагу виробництву продуктів, а не їхньому видобуванню із природних матеріалів, і більш інтенсивно використовує капітал, а не працю. Однак при цьому Д. Белл відзначає, що постіндустріальне суспільство «додає новий аспект, зокрема в галузі використання даних і інформації, які являють собою необхідний компонент суспільства, що ускладнюється» [3, с. 198].

Як зазначив В. Мунтіян, в економіці постіндустріального суспільства пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя. Впровадження нововведень в класі технічних фахівців, який став основною професійною групою, все більше залежить від досягнень теоретичного знання. Набуває особливої ваги у державах й суспільствах інтелектуальна страта, представники якої на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи [14, с. 102].

Таким чином, постіндустріальне суспільство протиставляється індустріальному й доіндустріальному за трьома найважливішими параметрами: основним виробничим ресурсом (у постіндустріальному суспільстві це інформація, в індустріальному – енергія, у доіндустріальному – первинні умови виробництва, сировина); типом виробничої діяльності (він розглядається в постіндустріальному суспільстві як послідовна обробка на противагу виготовленню та видобутку на більш ранніх етапах розвитку); характером базових технологій (що визначаються в постіндустріальному суспільстві як наукомісткі, в епоху індустріалізму – як капіталомісткі та у доіндустріальний період – як трудомісткі).

За В. Іноземцевим, ця схема дозволила сформулювати відоме положення про три суспільства, згідно з яким доіндустріальне суспільство базується на взаємодії людини із природою, індустріальне – на взаємодії з перетвореною ним природою, а постіндустріальне суспільство – на взаємодії між людьми [15, с. 30]. Отже, теорія Д. Белла до сьогодні активно використовується в різних країнах для подальших наукових розвідок.

До напряму, окресленого Беллом, примикають інші теорії та концепції, наприклад, концепція технотронного суспільства, розроблена З. Бжезинським [16], а також доктрини Р. Лейна та Н.Стера, що підкреслюють роль знань й позначають сучасне суспільство як «суспільство, здатне до пізнання», «суспільство знань»

або «суспільство, орієнтоване на знання» (“knowledgeable society”, “knowledge society”, “knowledge-value society”) [17; 18]. З Белла «вийшла» також теорія соціального обміну П. Блау. За Блау соціальна взаємодія ґрунтується на обміні людськими ресурсами, до яких належить також і інформація. Ефективність, широта й глибина комунікативної взаємодії залежить від поінформованості учасників про їхні всілякі характеристики, інтереси, потреби, культурні й інші особливості. Відсутність такої інформації, природно, збіднює та стає на перешкоді спілкуванню, обміну. У цьому зв'язку на перший план і виходить сучасна тенденція подолання мовних бар'єрів, створення єдиної метамови (чи йдеться про англійську, чи про комп'ютерну).

Окрема дослідницька проблема пов'язана з характеристиками самого сучасного суспільства, яке вже вийшло за рамки інформаційного. Його все більше характеризують із урахуванням того, що зі зростаючими потоками інформації, з її вдосконаленими технологіями та за допомогою електронної техніки організовуються все складніші процедури й комбінації громадських утворень.

Німецький дослідник М. Вебер ще на початку ХХ ст. розглянув, як громади в Америці організують себе за допомогою форм світського вміння поєднуватися за аналогією з релігійними протестантськими громадами [19, с. 280]. В основі організації протестантської громади на новому місці лежить саме мережевий прийом рекрутування нових членів. Гласно або негласно членам громади ставиться в обов'язок те, щоб у міру свого закріплення в громаді кожний з дорослих віруючих приводив по п'ять або більше нових «братів та сестер». Потім також кожний зі знову повернутих у свою чергу повинен намагатися навернути до віри ще по п'ять або більше невіруючих або віруючих інших конфесій й т. д. Головною рисою такої розмаїтої мережі є те, що вона забезпечує, з одного боку, тісні довірчі особистісні контакти між людьми, а з іншого боку, дозволяє розповсюджувати будь-яку загальну ідею серед широкого кола людей і контролювати процеси в їхньому середовищі.

Коли інформаційні технології досягли у своєму розвитку рівня високих комп'ютерних систем та почали здобувати все більший вплив

на економіку й політику, тоді багато дослідників звернули увагу на те, що вже не тільки протестантські громади будуються за мережевим принципом. Те ж саме відбувається й у багатьох інших суспільних формуваннях.

Отже, мережева реорганізація суспільства стала невід'ємною частиною глобалізації.

За Кастельсом, характерною ознакою мережі є «домінування соціальної морфології над соціальною дією» [9, с. 494]. Це означає, що певна усталена структура або організація підкоряє собі індивідуальні інтереси, особистісні особливості, тобто «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади». Мережеве суспільство чимось нагадує собою комплекс взаємозалежних вузлів.

Матеріальною основою мереж є та ж сама капіталістична економіка. Керування нею здійснюється завдяки високоорганізованим інформаційним технологіям. Історична реальність розвитку інформаційних технологій така, що призводить до концентрації й глобалізації капіталу, причому саме завдяки непереборному впливу мережевих структур [9, с. 501]. На думку Кастельса, промисловий та фінансовий капітал працюють у сучасних умовах, спираючись більшою мірою на знання й інформацію, які забезпечують розподіл у просторі й часі всіх ресурсів, від природних до кадрових і самих інформаційних. Мережі здатні зливатися й утворювати метанережі. Вони накривають простори декількох держав і все збільшують площу впливу. Інформаційним потокам, що поширюються по цих мережах, доступні всі держави, з'являється можливість політичного впливу на них через віртуальний електронний простір, а політика переходить на рівень гри [9, с. 503]. З певного (інформаційного) рівня розвитку економіки, політики, світогляду, культури даного суспільства виростає глобалізаційний процес. Політологи, які ґрунтовно займаються вивченням цього процесу, також вказують, що система управління громадськими утвореннями починає здійснюватись за принципом мережі.

За Ф. Фукуямою, мережеве суспільство – це свого роду общинне суспільство, форма соціального капіталу, який, можливо, важко

створюється, але є дуже ефективним у проведенні всіляких заходів. Також й інформація «є специфічним предметом споживання. Її виробництво може бути вкрай складним і дорогим, але коли вона вже існує, її подальше поширення відбувається практично безкоштовно, тим більше в цифрове століття» [5, с. 277]. Фукуяма також розглядає трансформацію суспільства за аналогією з комп'ютерною мережею. На його думку, і вертикальна ієрархічна організація суспільства (що має вигляд піраміди) перетворюється в мережеву модель. Нова «горизонтальна модель залишається централізованою й ієрархічною; все, що було змінено, – це кількість рівнів керування між вершиною й основою. Горизонтальні організації створюють збільшені сфери відповідальності...» [5, с. 271].

Ще одна проблема, яку активно досліджують науковці всього світу пов'язана з кібер-інформаційними структурами суспільної інтеграції.

За А. Бардом та Я. Зодерквістом, сьогодні з'явилися нові владні структури інформаційного мережевого суспільства, нові еліти з делегованими міждержавними повноваженнями – так звана «нетократія» [20]. Обумовлений широким розвитком інформації процес глобалізації змістив акценти в інформаційній теорії суспільства в напрямку його трансформації в так зване «мережеве суспільство». У загальних словах мережеве суспільство – це суспільство, улаштоване за принципом глобальної комп'ютерної мережі. Горизонтальні сфери суспільства замикаються на вузлові структури периферійних інформаційних центрів, які в свою чергу утворюють метамережі. Подібна облаштованість глобального суспільства практично не має альтернативи в умовах необхідності тотального й глобального контролю на великих масивах.

Сучасний високий рівень розвитку інформаційних технологій дозволив по-новому оцінити співвідношення інформації й знання. Комп'ютерні мережі, як й будь-яка домінуюча технологія свого часу, мають своїх переможців і тих, що програли. Успіх переможців базується, за словами піонера сучасних досліджень в області комунікацій Гарольда Інніса, на монополії на знання [20, с. 91].

Впливаючи на багато суспільних, економічних, психологічних і політичних процесів, інформація в тому числі породжує величезну кількість проблемних та кризових ситуацій. Підтверджується одне з положень теорії ризику – що ризик у прийнятті рішень залишається однаково великим як при нестачі інформації, так й при її великій кількості. У рамках даної теорії сформувався й використовується мережевий підхід до вивчення різноманітних проблемних галузей. Зокрема, одним з напрямків мережевих досліджень є міжнародний аспект мережевих структур, який розглядає вплив інформаційних та телекомунікаційних технологій на міжнародні відносини, роль мережевих структур в процесі глобалізації та ін. [21, с. 175]. У практиці міжнародних відносин все більшого значення набувають «політичні мережі» та «мережева дипломатія».

Починаючи з теорії М. Кастельса, проблематика інформаційного суспільства поступово змінюється парадигмою «суспільства мережевого», акцент переноситься зі змісту на комунікацію. Це означає, що в центрі уваги опинилася не змістовна частина інформації, а сама по собі технологія передачі інформації, здатність зберігати та передавати її. Інформація й засоби її обробки, зберігання й передачі, інтегровані в сучасну комп'ютерну мережу, утворюють комп'ютерні інформаційні гіперсистеми. «Інформаційні засоби стають не тільки інструментом спілкування, але й якимось ідеологічним феноменом, конструктором концепцій суспільства» [8, с. 15], у тому числі й у глобальному масштабі. М. Кастельс стверджує, що «в умовах інформаційної ери історична тенденція приводить до того, що домінуючі функції та процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж» [9, с. 494].

Головний аргумент Кастельса полягає в тому, що «інформаційна епоха» провіщає появу «нового суспільства», яке виникає завдяки розгортанню мереж (забезпечуваних інформаційно-комунікаційними технологіями) і в якому пріоритетне значення мають інформаційні потоки. Кастельс ніколи прямо не говорить про виникнення інформаційного суспільства. На його думку, всі суспільства використовували інформацію, і відповідно термін «інформаційне

суспільство» не має великої аналітичної цінності для визначення особливостей епохи, що наступила. Описуючи наш час, Кастельс віддає перевагу терміну «інформаціональний капіталізм». З одного боку, прикметник «інформаціональний» дає йому можливість повернути увагу до розгортання інформації, що символізує зовсім нові відносини. Інформаціоналізм, ключовий для Кастельса термін, означає «вплив знання на знання як основне джерело продуктивності» [8, с. 17], перехід до «нової економіки», а також до «нового суспільства». Термін «капіталізм» дає можливість побачити, що превалюють звичні форми економічних відносин (прагнення до прибутку, приватна власність, принципи ринкової економіки й т. д.). Він відзначає, що «інформаціональний капіталізм» сполучає у собі неймовірну гнучкість із глобальною присутністю завдяки мережевим зв'язкам [8, с. 338].

Отже, активне входження інформації у соціально-політичний аспект життя ознаменувалося цілою цивілізаційною епохою. Науковцями було систематизовано теоретичний матеріал, присвячений інформаційному суспільству, й встановлено, що основними ознаками даного суспільства є: заміна інформацією, інформаційними потоками й технологіями реальних товарів, грошей, а одним з основних видів зайнятості в такому суспільстві стає робота з обслуговування інформації в усіх її проявах; у соціальній організації акценти зміщуються з виробничої й економічної сфери в культурну й сферу інформаційної оснащеності, доступності не тільки інформації, але й знань; політика трансформується у форму гри, у сферу телекомунікацій; ростуть загрози різних соціальних патологій, обумовлених маніпуляціями з інформацією; з'являються ознаки «мережевого суспільства» (суспільство, улаштоване за принципом глобальної комп'ютерної мережі); комерційна зацікавленість бізнесу в розробці все більш впливових інформаційних технологій сприяє необмеженому фінансуванню нових розробок, навіть доходючи до нейробіології та нейропсихології.

В останній період, позначений широким використанням інформації в політичних цілях, особливу увагу науковці приділяють

таким властивостям інформації, як сприйняття її індивідами автоматично або не-автоматично. Прикладну науку особливо цікавить акт свідомого контролю індивідів над інформацією, над її інтерпретацією або відсутність такого.

Сьогодні наука породила ряд таких концепцій інформації як: генетичний погляд на інформацію як програму (код біосинтезу білків); нейрофізіологічна, нейробиологічна та психологічна теорії інформації [22]; фізична теорія [23]; кібернетичний підхід (інформаційні процеси присутні в усіх самокерованих системах, де інформація розглядається як міра складності організації і нерозривно пов'язана з управлінням); ідеалістичний підхід (інформація як елемент, що сполучає людину й усе, що існує на землі, із трансцендентною сферою) [24].

Остання проблема, якої неможливо уникнути при аналізові розвитку сучасної політології – це роль й місце інформаційних технологій. Процедури та дії з інформацією відрізняють людину від інших істот. Починаючи з мови, людство нарощує кількість та складність інформаційних технологій. Автори Української дипломатичної енциклопедії під інформаційними технологіями розуміють «організовану сукупність систем, засобів та методів, яка на базі інформаційної інфраструктури забезпечує процеси обробки, зберігання, розвитку, поширення, використання та захисту інформаційних ресурсів» [25, с. 93], тобто інформаційно оснащені засоби наших стосунків з об'єктами (слова в знаковому й звуковому оформленні, манускрипти, друкування й друкарські верстати, радіо, магнітні записи, телебачення й т. д.).

Відомий американський політичний діяч А. Гор у роботі «Земля на чаші терез» (1992 р.) убачає першооснову інформації в іудео-християнській історії створення миру, де все починається з того, що «спочатку було Слово». А мова, на його думку, була першою інформаційною технологією [24, с. 569].

Практично у всіх роботах останніх років, присвячених інформації, наведено вдале зіставлення відкриттів та використань різних видів енергії з розвитком інформаційних технологій. А. Бард

та Я. Зодерквіст виділили в історії людства п'ять рівнів застосування енергії, яким відповідають специфічні інформаційні технології. Перший рівень, заснований на застосуванні енергії сили й безпосередньої діяльності людини, в інформаційних технологіях відображається використанням звукової й жестикуляційної сигналізації. Другий рівень енергетичного оснащення заснований на використанні енергетичних можливостей природи (вітру, води, вогню та ін.). У сфері інформаційних технологій це приводить до винаходу писемності. Третій рівень пов'язаний з винаходом і використанням штучних систем на основі природних явищ, таких як парові машини, двигуни внутрішнього згорання. В інформаційній сфері відбувається винахід друкарства. Створений уперше Йоганном Гуттенбергом друкарський верстат у середині XV ст. поклав початок наступній епохальній інформаційній революції. Даний устрій надав обдарованим і заповзятливим людям доступ до необхідної інформації в таких масштабах, про які раніше мріяти не доводилося. Це послужило серйозним фактором наукового натхнення, і після деякого періоду, пов'язаного з появою друкарського пресу, з'явилося багато винаходів, найважливішими з яких, що змінили наші погляди на себе й на навколишній світ, стали годинник, порох, компас і телескоп [20, с. 26-27]. Четвертий рівень пов'язаний з використанням електрики, хімічних реакцій. Для інформації це дає телеграф, телефон, телетайп, радіо, магнітофонні записи, телекомунікації. Значення цього рівня полягає, насамперед, в тому, що великий обсяг інформації став доступний широким масам людей. А винахід візуального коду для комунікацій докорінно змінив принцип, насамперед, політичного устрою й управління державами. П'ятий рівень дослідники характеризують як рівень максимально раціонального, оптимізованого системного використання всіх засобів (природних і штучних систем). В інформаційній сфері з'являється комп'ютер.

Бард та Зодерквіст виявили також особливості використання інформаційних технологій різними системами влади. Зокрема, відзначено, що винахід писемності сприяв узурпації влади. Володіння навичками письма було доступно вузькому колу найвпливовіших осіб

та використовувалося ними з метою пропаганди, щоб постійно нагадувати людям, хто ними править, які блискучі перемоги були здобуті правителями на благо народу та ін. У тому числі створення й існування імперій було значною мірою уможливлено розвитком писемності. Інформацію почали передавати (наприклад, накази) на дійсно великі відстані, що, у свою чергу, призвело до зникнення окремих полісів [20, с. 26].

Такий новий рівень розвитку інформаційних технологій, як друкарство, навпаки, істотно змінив співвідношення суспільних сил не на користь влади. Більш широке охоплення інформацією, що його забезпечувало друкарство, друкування преси, сприяло освіті й зростанню самосвідомості широких мас, що доволі суттєво сприяло розвитку революційних подій наприкінці XVIII – початку XIX ст. Однак, як відомо, одним з основних завдань будь-якої влади є постійний пошук методів самозбереження. Тому такі властивості інформації, як підвищення здатності народу в осмисленні сутності влади, відразу підпали під контроль нової влади, яка сама вже активно використовувала перевагами інформаційного впливу. Відомі директиви Леніна й більшовицької партії для революційного захоплення влади – необхідність у першу чергу заволодіти поштою, телефоном, телеграфом, вокзалами поряд з такими об'єктами, як банки, – свідчать про нову високу цінність інформації й інформаційних технологій для політики ще в індустріальних суспільствах. Хоча зазвичай вважають, що в індустріальних суспільствах роль інформації не настільки значна, як у наступних суспільних системах. Різке зростання її значення наразі слугує відмінною рисою постіндустріального суспільства у порівнянні з індустріальним.

Інформаційні технології є набором певних прийомів, методів збору, аналізу й зберігання інформації. Впровадження інформаційних технологій визначають поняттям «інформатизація». Інформатизація або використання інформаційних технологій у політиці прямо пов'язана з політичними технологіями.

«Політичні технології – це сукупність прийомів і процедур цілеспрямованої діяльності, що не тільки впорядковують засоби досягнення мети, але й закріплюють черговість дій, вироблення відповідних алгоритмів поведження суб'єкта» [26, с. 312]. Головними завданнями політичних технологій є оптимізація виконання суб'єктами політичної діяльності, раціоналізація та спрощення дій для досягнення цілей. Включення в усі ці технологічні міжнародно-політичні процедури діяльності з інформацією роблять політтехнології доступнішими – такими, що швидко поширюються і відповідають вимогам різних верств у суспільствах. Поширення інформації й поінформованості між народами різних країн може відбуватися у безпосередніх контактах індивідів. Живе спілкування також може сприяти як відносно позитивному, так й негативному ставленню до своєї держави та правлячої в ній політичної сили. Серед форм реального спілкування особливу увагу приділяють місцям неурядових організацій, таким як «Лікарі без кордонів», («Hello Trust»), Емнесті Інтернешнл (Amnesty International).

Останнім часом знов з'явилося в сфері міжнародних контактів поняття «народна дипломатія». Феномен народної дипломатії є важливим для міжнародних відносин не стільки тому, що відбувається акція взаємодії на рівні простих громадян країн, скільки тому, що поширюється інформація про таку форму взаємодії. Не можна скидати з розрахунків і те, що в міжособистісному спілкуванні активно задіюються такі повсякденні інформаційні технології, як анекдоти, плітки, так зване «сарафанне радіо». Перевага тих або інших комунікативних моделей залежить від рівня культури учасників спілкування, їх інтелектуального й професійного рівнів, а також від політичної активності.

Проте в більшості випадків ефект сприйняття країни та її громадян іноземцями не позбавлений впливу ЗМІ, або колись сформованих ними (ЗМІ) стереотипів. Говорячи про наслідки відкритого обміну інформаційними потоками, Пол Кеннеді відзначав, що сучасні інформаційні технології побудовані на психоінженерних методиках, до яких масова свідомість не завжди може адаптуватися.

Тому народжуються нові міфи, підсилюється національна ідеологія усередині країни, що іноді призводить до більшої або меншої закритості тієї або іншої держави. За Кеннеді, постійна пропаганда західного способу життя з екранів телевізорів породжує в населення бідних країн бажання жити не гірше. Але якщо внутрішні перешкоди реформам непереборні – а саме це й спостерігається в багатьох країнах, що розвиваються, – тоді реакцією на нову інформацію може бути, з одного боку, масова міграція в багаті регіони світу, а з іншого боку – пріоритет переходу до фундаменталізму і заперечення західних цінностей [27, с. 83].

За Т. Червінські, з огляду на неминучу залежність глобалізації від інформації й інформаційних технологій актори міжнародних відносин будуть вести висококонкурентну боротьбу за доступ до інформації й контроль за нею. А оскільки «форми бойових дій» будь-якого суспільства прямують за «формами створення добробуту» цього суспільства, то війнами майбутнього будуть в основному, але не тільки, інформаційні війни [28]. Головна тактика такої війни не передбачає нав'язування життєвих стандартів силою, а вмиле пропагування й поширення їх за допомогою нових технологій, основним об'єктом впливу яких є масова свідомість. Головним в «інформаційних війнах» є те, що в них не можна, як у звичайних війнах, домовитися й відмовитися від «нарощування інформаційної сили» [28]. Припинити добувати й поширювати інформацію – це може загрожувати відставанням у розвитку країни. Залишається один шлях – освіченість населення.

Сучасне суспільство вже виходить за рамки просто інформаційного. Його все більше характеризують із урахуванням того, що зі зростаючими потоками інформації, з її вдосконаленими технологіями та за допомогою електронної техніки організуються все складніші процедури й комбінації громадських утворень. Одним з таких утворень є міжнародний інформаційний простір, який визначається як сукупність світових інформаційних ресурсів, інформаційних потоків та інформаційної інфраструктури, які дозволяють на основі норм міжнародного права забезпечувати

інформаційну взаємодію громадян, суспільств та держав у всіх сферах життєдіяльності цивілізації з рівним правом доступу до відкритих джерел інформації [25, с. 93]. В даному визначенні міжнародний інформаційний простір обмежено нормами міжнародного права, але ж в національний та в міжнародний інформаційний простір потрапляють заборонені ресурси, що, як й інформаційні потоки, можуть порушувати норми міжнародного права; взагалі сучасний рівень проникнення в міжнародну політику такого засобу, як глобальна комунікація, нівелює ці правові обмеження.

Ми розуміємо міжнародний інформаційний простір як сукупність інформації й інформаційних технологій, що забезпечують діяльність державних та міждержавних служб та інститутів, а також транслуються державами одна на одну, забезпечуючи суттєву частину міжнародних відносин, представлення державних позицій у зовнішньому світі та захист й поліпшення іміджу.

При аналізі робіт, що торкаються наслідків інформаційної революції кінця ХХ ст., неможливо залишити поза увагою ті з них, у яких акцент зроблений на використанні мережі Інтернет. У цьому дослідницькому полі піднімається широкий спектр питань. Одним з основних викликів наразі стала так звана «цифрова» або «інформаційна нерівність» (або як її ще називають – інформаційний розрив), що відображає нерівномірний доступ до мережі й інформаційно-комунікаційних технологій.

Інтернет дедалі більше стає інформаційно-комунікаційним простором, що моделюється самими користувачами. Найсучасніші інформаційні технології, на кшталт флеш-моба, блогів, які раніше використовувалися для дозвілля й розваги, сьогодні набувають нового значення політичних технологій. Феноменом таких Інтернет-технологій займається все більше дослідників, зокрема, Д. Андерсен [29], Г. Рейнгольд [30] та ін.

Повертаючись до виявлених концепцій інформації (генетичний погляд на інформацію, нейрофізіологічний та психологічний, фізичний, кібернетичний підходи та ідеалістичний), можемо

констатувати зростання дослідницького інтересу до психологічного та нейрофізіологічного підходів в роботі з інформацією.

На думку С. Уайнбергера, сьогодні у країнах, які прагнуть до широкомасштабного впливу в міжнародному просторі, ведуться активні пошуки на рівні прямого маніпулювання інформаційними потоками, які безпосередньо торкаються нейрофізіології людей. Перш за все це дослідження можливостей впливати на емоції – як перший крок на шляху перетворення фізичного світу інформаційними засобами. Так Пентагон приділяє дедалі більшу увагу нейробіології політичного насильства та запровадив дослідження в рамках програми нарративних зв'язків (Narrative Networks), що розробляється Агентством оборонних досліджень DARPA. Програма націлена на пошук засобів вироблення версій подій, які могли б бути використані у спробах змусити людей не підтримувати ворога. Науковцям давно відомо, що наратив має потужний потенціал впливу на людський мозок, спроможний формувати представлення людини про індивідуальну та групову ідентичність та навіть мотивувати людину до актів насильства [31].

Нейронауковців залучають до досліджень у сфері економічних, політичних та культурологічних взаємодій. Так Пол Зак, один з відомих американських нейроекономістів, керує дослідженнями (фінансуються DARPA) реакцій людського організму на конкретну інформацію, а саме, як прослуховування різних історій впливає на природну виробку мозком оксітоцину, відомого ще як гормон довіри [22]. Отже, навіть неприйнятні факти, скореговані й подані із необхідним інформаційним обґрунтуванням, можуть бути сприйняті аудиторією в руслі, необхідному політичним діячам, адже перемога або поразка в інформаційному протистоянні чи війні визначається саме реакцією більшості населення, а не політиками або дипломатами.

Таким чином, факт установлення енергетичної сутності інформації та використання цієї властивості за допомогою електронно-технічних засобів став одним з основних (якщо не головним) перетворювачів сучасних політичних відносин.

Осмислення ролі глобального інформаційного ресурсу та його впливу на міжнародну політичну систему уможливило висновок про те, що інформаційна домінанта стала явищем планетарного масштабу, яке значною мірою визначає місце країн у світовій ієрархії, виступає чинником міжнародних впливів, інструментом влади та виробленням такої політики держави, яка б забезпечувала національні інтереси й суспільний прогрес в цілому. Становлення, розвиток та впровадження інформаційних технологій у суспільному житті в цілому підвищило роль інформації та змінило її статус у міжнародній політичній системі. Концепція постіндустріального суспільства розглядається в роботі, передусім, як аналітична конструкція, яка дала змогу всебічно розкрити ті трансформаційні процеси, які відбуваються на підґрунті глобалізації комунікацій. Якщо до створення глобальної інформаційної мережі Інтернет, що завершувала процес інформатизації, інформація входила практично в усі сфери життя на правах їхньої складової частини, то в сучасних умовах встановлено створення нової інформаційної системи, до якої раніше самостійні галузі життєдіяльності увійшли як складові елементи. Найдієвішими інформаційними технологіями, що їх використовують на рівні міжнародних інформаційних відносин, є ті, що при зовнішній сприятливій атмосфері міжнародних офіційних контактів впливають на населення інших держав. Сьогодні вже не тільки політики і дипломати вирішують долю міжнародних відносин, але й потоки цільової інформації, що активно «проливаються» на населення держав.

Аналіз концептуальних засад зарубіжних політологічних досліджень засвідчив еволюцію політико-інформаційної парадигми позиціонування акторів міжнародних відносин від теорій інформації (генетична, нейрофізіологічна, психологічна, фізична, кібернетична, ідеалістична), в яких зосереджено увагу переважно на змісті інформації, до теорій постіндустріального, ноополітичного, інформаційного суспільства, в яких визначальну роль відведено інформаційним технологіям, здатним за допомогою інформаційного ресурсу впливати на соціально-політичні процеси.

1. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
2. Bell D. Notes on the Postindustrial Society // *The Public Interest*. – 1967. – N 7. – P. 102–118.
3. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. – N.Y.: Basic Books, 1973. – 508 p.
4. Toffler A. *The Third Wave*. – N.Y.: Bantam Books, 1980. – 781 p.
5. Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2003. – 474 с.
6. Маклюен М. Средство само есть содержание // www.dll.botik.ru/libr/cit/maclu.koi8.html
7. Masuda Y. *The Information Society as Post-Industrial Society*. – Washington: World Future Soc., 1983. – 171 p.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2002. – 608 с.
9. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 494–505.
10. Machlup F. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. – Princeton University Press, 1962. – 416 p.
11. Lash S. *Sociology of Postmodernism*. – London - New York, 1990. – 278 p.
12. Stonier T. *The Wealth of Information*. – L.: Thames Methuen, 1983. – 398 p.
13. Katz R. L. *The Information Society: An International Perspective*. – Westport: Praeger Publishers, 1987. – 185 p.
14. Мунтян В.І. Основи теорії інформаціогенної моделі економіки. – К.: КВІЦ, 2004. – 367 с.
15. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 3–66.
16. Brzezinski Z. *Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era*. – N.Y.: The Viking Press, 1970. – 352 p.
17. Lane R. E. The Decline of Politics and Ideology in the Knowledgeable Society // *American Sociological Review*. – 1966. – Vol. 31. – P. 649–662.
18. Stehr N. *Knowledge Societies*. – L.: Sage Publications, 1994. – 304 p.
19. Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 273–306.
20. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия: новая правящая элита и жизнь после капитализма. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2003. – 252 с.

21. Таранова Н. В. Сетевой подход в исследованиях международных отношений и процесса глобализации // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. «Философия. Политология. Социология. Психология. Право. Международные отношения». – 2008. – Вып. 1. – С. 173–180.
22. Zak P. Why Inspiring Stories Make Us React: The Neuroscience of Narrative // [www.dana.org/Cerebrum/2015/Why Inspiring Stories Make Us React The Neuroscience of Narrative/](http://www.dana.org/Cerebrum/2015/Why_Inspiring_Stories_Make_Us_React_The_Neuroscience_of_Narrative/)
23. Мельник Л. Информационная экономика. – Сумы: Университетская книга, 2003. – 288 с.
24. Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей цели // Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 557–571.
25. Даниленко С. І., Флюр О. М. Міжнародний інформаційний простір // Українська дипломатична енциклопедія / Під ред. Л. В. Губерського. – К.: Знання України, 2004. – Т. 2. – С. 93.
26. Теория управления: социально-технологический поход: энцикл. словарь / Под ред. В. И. Иванова, В. И. Патрушева. – М.: Муниципальный мир, 2004. – 672 с.
27. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век. – М.: Весь мир, 1997. – 480 с.
28. Czerwinski T. J. The Third Wave: what the Tofflers never Told You // web.archive.org/web/20000309182122/http://www.ndu.edu/inss/strforum/forum72.html
29. Anderson D. The Civic Web: Online Politics and Democratic Values. – Lanham: Rowman and Littlefield, 2003. – 220 p.
30. Rheingold H. Smart Mobs: The Next Social Revolution. – Wash.: Basic Books, 2003. – 288 p.
31. Weinberger S. Building the Pentagon's "Like me" Weapon // <http://www.bbc.com/future/story/20120501-building-the-like-me-weapon>

1.2 Дослідження процесу врегулювання конфліктів: основні наукові напрямки (Шелест Г.В.)

Посередництво, як один з інструментів вирішення конфліктів, використовувалось на протязі фактично всієї історії людства, набувши популярності у часи стародавньої Греції і отримавши подальшого розвитку вже у ХХ сторіччі. Вирішення конфліктів на території колишньої Югославії та в Північній Ірландії, припинення бойових дій у конфліктах на пострадянському просторі та на Кіпрі, врегулювання окремих питань співіснування конфліктуючих сторін на Близькому Сході, не в останню чергу обумовлено саме діями міжнародних посередників.

Необхідність теоретичного осмислення посередництва у процесі мирного врегулювання воєнних конфліктів визначається тим, що, незважаючи на тисячорічне існування інституту посередництва, він все одно здебільшого розцінюється як процес спроб та помилок, інтуїції, авторитету чи перейняття досвіду юридичного посередництва. Фактично, дослідження посередництва у процесі врегулювання воєнних конфліктів ведуться на основі знань, отриманих емпіричним шляхом, тобто робляться висновки після аналізу вже вирішених конфліктів чи тих, де була спроба посередництва. Іноді ж спостерігається зворотній процес, коли дослідники намагаються запропонувати теорії без можливості їх практичної апробації.

Україна вже декілька разів намагалася заявити про себе як про активного посередника, пропонуючи плани мирного врегулювання для придністровського, косовського та арабо-ізраїльського конфліктів. Останнім часом Україна сама стала об'єктом посередницької діяльності третіх сторін. Саме тому вивчення світового досвіду посередництва, його механізмів та основних засад є вельми актуальним для зовнішньої політики України, а аналіз існуючої концептуальної та бібліографічної бази є важливим як для

розвитку конфліктології в Україні, так і наповнення практичної діяльності та рекомендацій науковим змістом.

В процесі еволюції дослідження проблеми врегулювання конфліктів можна виокремити декілька етапів. Перший етап, умовно початок XIX ст. – середина XX ст., знаменувався ситуативним вивченням питання лише у рамках загального аналізу проблеми конфліктів, або історико-політологічним аналізом окремо взятого конфлікту. Другий етап, який орієнтовно можна розпочати 50-ми рр. XX ст., був періодом, коли вчені намагалися узагальнити та об'єднати різні конфлікти – етнічні, міждержавні, міжлюдські, родинні, виробничі та ін. – у рамках поняття «соціальний конфлікт». Лише на третьому етапі, зокрема з активізацією мирних спроб врегулювання збройних конфліктів, останні були логічним чином поділені на етнічні, міждержавні, політичні та соціальні конфлікти. З цього моменту розпочався більш чіткий та систематизований аналіз мирних засобів врегулювання конфліктів, та, зокрема, посередництва.

1960-1980-ті рр. характеризуються сплеском теоретичних досліджень з питань врегулювання конфліктів та управління кризами. Зокрема, свої фундаментальні праці презентують Р. Фішер [1-3], Дж. Бартон [4], Дж. Берковіч [5-7], Б. Хілл [8], Й. Галтунг [9] та ін. Аналіз практичних аспектів посередництва, огляд конкретного використання тих чи інших інструментів врегулювання конфліктів, зокрема, посередництва, ведеться ситуативно, залежно від активізації конкретних конфліктів – кіпрський, арабо-ізраїльський, індо-пакистанський, конфлікти на території колишніх радянських республік та Африки. Кінець XX – початок XXI ст. ознаменувався новим сплеском досліджень щодо мирних шляхів врегулювання конфліктів, у тому числі й посередництва, що відбувається не в останню чергу, через значне збільшення використання цього методу на практиці.

В середині XX ст. у західній політології, особливо американській, розпочалися активні розробки та публікації з тематики невоєнного врегулювання конфліктів, а в університетах – викладання спеціалізованих курсів. Крім того, була заснована низка

академічних періодичних видань, таких, як Журнал з питань врегулювання конфліктів (The Journal of Conflict Resolution), Міжнародний журнал з питань управління конфліктами (The International Journal of Conflict Management), Журнал з питань дослідження миру (Journal of Peace Research), Журнал з питань переговорів (Negotiation Journal) та ін., котрі започаткували активну дискусію з питань посередництва, не з юридичної або соціальної, а саме з політологічної точки зору.

На сьогодні велика кількість праць присвячена загальним питанням врегулювання конфліктів і особливо питанням інтервенції та «торгівлі» при пошуку способів вирішення кризових ситуацій. Такі дослідники, як Е. Лолер, Р. Форд, М. Лардж [10] доводили, що у процесі конфлікту та «торгівлі» одноосібні ініціативи можуть створювати умови для вдалого вирішення конфліктів. На початку 60-х рр. ХХ ст. набагато більше уваги приділялося саме вивченню питання інтервенції, як індивідуальної, так і колективної. Причому, якщо зараз цей термін є більш-менш визначеним, то особливо в 40-і рр. ХХ ст. точилася активна дискусія щодо того, що саме вважати інтервенцією – втручання у внутрішні чи зовнішні справи, дипломатичне втручання, інтервенцію між ворогуючими сторонами під час війни чи лише під час громадянської війни, втручання на стороні лише однієї з ворогуючих сторін та багато іншого [11, с. 645]. Для нашого дослідження важливим є вивчення таких праць, як «Інтервенція: індивідуальна та колективна» Ч. Фенвіка [11], адже вони дають можливість чіткіше виокремити посередництво з інших категорій втручання третіх осіб, а також з юридичної точки зору проаналізувати такі окремі випадки посередництва, коли третя сторона перестає бути безпристрасною та стає на бік однієї з ворогуючих сторін.

У Радянському Союзі активно не досліджувалися питання врегулювання конфліктів та посередництва. В першу чергу, на наш погляд, це пояснюється невизнанням та нерозвиненістю цієї сфери у соціальних науках, а, по-друге, тим, що у міжнародних справах акцент робився на боротьбу, а не на компроміс, і посередництво

скоріше сприймалося як вимушений крок великої держави втрутитися у конфлікт в зоні своїх інтересів, аніж тема для глибокого дослідження та постійного практичного використання, хоча і були деякі праці в юридичній науці.

До 1980-х рр. ХХ ст. усі радянські дослідження у сфері конфліктології перебували в історичній та військовій площині. Першими вдалими спробами теоретичного осмислення міжнародних конфліктів та їх врегулювання можна вважати наукові доробки В. Гантмана, зокрема «Міжнародні конфлікти сучасності» [12] 1983 р. В цій роботі, незважаючи на значну увагу, приділену порівнянню західних та радянських підходів та класовій боротьбі, дається ґрунтовний теоретичний аналіз розвитку конфлікту та його окремих стадій.

Початок 90-х рр. ХХ ст. позначився різкою активізацією конфліктів, як у світі, так і на теренах колишнього СРСР, що, у свою чергу, призвело до активізації досліджень у сфері теорії конфлікту. Проте необхідно відмітити, що більшість сучасних російських та українських вчених, зокрема, А. Здравомислов [13], П. Циганков [14], свої дослідження присвячують причинам та розвитку конфлікту, і лише деякі зосереджуються на процесі їх врегулювання. Навіть у тих працях, де аналізуються питання мирного врегулювання конфліктів, увага здебільшого зосереджується на аналізі та розв'язанні одного конкретного конфлікту, а не на узагальненні та теоретичному осмисленні врегулювання конфліктів і особливо посередництва.

Український дослідник Г. Перепелиця [15; 16] у своїх роботах головним чином акцентує увагу на причинах та методології дослідження конфліктів. Він, зокрема, розкриває тенденції формування передумов конфлікту, його структури та типології, а також засоби його використання різними політичними силами, суб'єктами та учасниками конфлікту.

М. Капітоненко та Г. Хоменко – два українські автори, які останніми опублікували фундаментальні теоретичні праці щодо розвитку та врегулювання конфліктів. В «Міжнародних конфліктах» М. Капітоненка [17] основну увагу спрямовано на теоретичні,

концептуальні та методологічні особливості вивчення конфліктів. В ній, як і в інших своїй працях, зокрема, «Відповідно до силового потенціалу. Форми міжнародних конфліктів: порівняльний аналіз» [18], автор досліджує форми та структуру міжнародного конфлікту, теорію переговорів та загальну роль конфлікту в сучасній системі глобальних міжнародних відносин. «Основи миротворчості» Г. Хоменко [19], в свою чергу, спрямовані на розгляд комплексу питань, пов'язаних з мирними методами врегулювання конфліктів, системою підтримання миру і особливостями мирного будівництва у пост-конфліктних державах.

М. Лебедева, професор МДІМО (Росія), є однією з небагатьох вчених, які активно досліджують теоретичні основи конфліктів та процес їх врегулювання. Її праця «Політичне врегулювання конфліктів» [20] присвячена саме проблемі політичного врегулювання конфліктів, де у подробицях розглядаються питання технології ведення переговорів та здійснення посередництва. Втім ця книга є лише навчальним посібником, тому не дає глибокого аналізу теоретичних засад мирного врегулювання конфліктів та посередництва.

З одного боку, існує чимала кількість західних авторів, які зосереджували свої дослідження на тематиці врегулювання міжнародних конфліктів та, зокрема, посередництві. Однак необхідно відмітити дві речі. По-перше, в 90% праць увага приділяється загальним проблемам врегулювання конфліктів (conflict resolution), яке включає у себе не лише посередництво і не лише мирні засоби врегулювання. По-друге, через те, що інститут посередництва на сьогодні ще не вичерпав дослідницькі теми, кожен вчений зосереджується на окремому аспекті – ефективність, механізми, культурне сприйняття, рівень залучення, кореляція теорії з практикою та багато інших, що у свою чергу, не дає поки що можливості структурувати ці дослідження за школами політичних досліджень.

Незважаючи на те, що посередництво існувало на протязі довгого часу, фактично вчені почали розробку цієї тематики лише у

60-ті рр. ХХ ст. Одними з перших дослідників цієї проблематики стали Й. Галтунг та Дж. Бартон. «Інституалізація врегулювання конфліктів: теоретична парадигма» (1965 р.) норвезького дослідника з Інституту вивчення миру Й. Галтунга [9] стала однією з перших спроб виокремлення цієї проблеми із загального дискурсу щодо врегулювання конфліктів, що стало основою багатьох розробок у цій сфері до сьогодні.

У 80-ті рр. ХХ ст. теоретичні основи посередництва і окремі характеристики та принципи цього інституту набувають особливої актуальності у працях західних авторів. Одним з класиків теорії посередництва можна вважати новозеландського вченого Дж. Берковіча, який написав більше сорока статей та дві монографії, присвячених саме інституту посередництва. Серед них варто зазначити «Треті сторони та управління конфліктами: ООН та посередництво у міжнародних суперечках» [21], «Міжнародне посередництво» [6], «Деякі концептуальні питання та емпіричні напрямки дослідження посередництва у міжнародних відносинах» [7], «Посередництво міжнародних конфліктів: вивчаючи ефективність директивних стратегій» [22] тощо, в яких професор аналізує різні види врегулювання конфліктів, у тому числі, посередництво, а також розглядає ефективність різноманітних посередників, зокрема, міжнародних організацій. Одним з основних напрямків досліджень Дж. Берковіча є питання ефективності посередництва та умов для вдалого посередництва. Цьому, наприклад, присвячена стаття «Міжнародне посередництво: дослідження обставин, стратегій та умов вдалого результату» [5] та багато інших, в яких розглядаються конкретні стратегії і тактики посередництва, аналізується, які з них та за яких умов є найбільш ефективними та що, взагалі, має вирішальний вплив на успіх посередницьких зусиль. Ще у 1991 році Дж. Берковіч у передмові до спеціального випуску «Журналу з питань дослідження миру» (Journal of Peace Research) висловлював сподівання, що «ця спільна праця багатьох науковців, з акцентом на збір даних та на тлумачення випадків, може наблизити вчених до теоретичного консенсусу,

емпіричної ясності та кращого розуміння феномену посередництва» [6]. Але, як показала практика, кожне нове дослідження та кожний новий випадок посередництва викликали лише нову хвилю дискусії щодо ролі та ефективності посередницької діяльності у процесі мирного врегулювання конфліктів.

Австралійський дипломат і вчений Дж. Бартон активно розробляв тему мирного врегулювання міжнародних конфліктів. Зокрема, у своїх працях «Врегулювання конфліктів: на шляху до вирішення проблеми» [23] та «Конфлікт: врегулювання та провентивність» [4], автор аналізував природу конфлікту і дійшов висновку, що не всі конфлікти можуть бути вирішені за допомогою третіх сторін та компромісу. Проте він стверджує, що, окрім попередження конфліктів, дуже важливим є аналіз процесу вирішення конфлікту вже після його закінчення для розробки так званих «провентивних» заходів (proventive actions), на відміну від «превентивних» (preventive actions), тобто прийняття рішень з урахуванням попереднього досвіду.

Дослідники інституту посередництва не є лише представниками політичної науки. Багато вчених представляють юриспруденцію, соціологію та психологію, що певною мірою накладає відбиток і на погляди цих авторів щодо природи та суті посередництва. Так, представники юридичної науки, в першу чергу, звертають увагу на нормативно-правові засади посередництва, питання його легітимності та «обов'язковості». Представники психологічної науки роблять акцент на питання сприйняття посередника, його ролі як консультанта, радника. Вони фактично перекладають психологічні методи дослідження та вирішення індивідуальних і соціальних конфліктів на сферу політичних і воєнних конфліктів. Знанням представником політичної психології є Р. Фішер, який у своїх працях «Консультації третіх сторін як метод вирішення міжгрупових конфліктів» [1], «Соціальна психологія вирішення міжгрупових та міжнародних конфліктів» [2] та «Потенційна компліментарність посередництва і консультацій у рамках ситуативної моделі інтервенції третіх сторін» [3] розглядає питання міжгрупового

конфлікту на різних рівнях та імплементацію методів його вирішення на міжнародному рівні, роблячи наголос саме на необхідності пошуку взаємної довіри та комунікації між окремими особами чи групами, тобто зосереджується саме на психологічних аспектах проблеми. Так, Р. Фішер основними цілями обговорення із залученням третіх сторін виокремлює спектр від зміни індивідуального ставлення, шляхом вироблення креативного вирішення конфлікту, до послідовного поліпшення усіх відносин між сторонами. Таким чином, підхід консультанта – третьої сторони полягає у сприянні вирішенню проблеми шляхом покращення комунікації та аналізу основних відносин між сторонами, а не у стимуляції та нав'язуванні конкретного вирішення [1, с. 302]. Окремим питанням у дослідженнях фахівців з політичної психології стоять проблеми перцепції та місперцепції до початку конфлікту, під час його розвитку та у процесі врегулювання, розробкою яких займався, зокрема Р. Джервіс [24], та поведінки сторін, яка розкрита у працях Х. Кельмана [25].

Окремі аспекти посередництва, такі, як концепція «дозрілості», питання ефективності та неупередженості стають все більш популярними серед дослідників. Серед праць, які присвячені питанням «дозрілості» та ефективності варто відзначити статті шведської дослідниці М. Клебьор «Розуміючи успіх та провал міжнародного посередництва» [26] та «Час поговорити?: різні погляди на «вибір часу» міжнародного посередництва» [27]. Також питаннями дозрілості активно займався У. Сміт, аналізуючи ефективність упереджених посередників [28].

Останніми роками з'явилася низка нових праць, присвячених культурним аспектам посередництва, в яких автори намагаються відповісти на питання, чи впливають національно-культурні особливості на стилі та ефективність посередництва. Ці дослідження виконані на стику культурології, етнографії, соціології, політології та релігієзнавства. Визнаючи, з одного боку, універсальність посередництва як механізму врегулювання конфліктів, у той же час, слід зазначити, що практика доводить неможливість оминати культурно-цивілізаційні особливості ворогуючих сторін при

прийнятті рішення щодо використання посередництва та у процесі переговорів та врегулювання конфліктів. Такі автори як О. Ельгстром [29] та М. Ле Барон [30] у своїх наукових дослідженнях аналізують взаємозв'язок між мультикультуралізмом та посередництвом, а саме - як відбувається посередництво у культурах, які належать до однієї групи або до антагоністичних; чи повинен посередник відноситися до однієї групи з ворогуючими сторонами; та які взагалі культурно-цивілізаційні аспекти мають реальний вплив на процес розгортання або врегулювання конфлікту.

Р. Коен фактично став засновником досліджень щодо впливу культури на переговори та посередництво. Його праці «Культурні аспекти міжнародного посередництва» [31] та «Переговори через культури: комунікаційні перешкоди в міжнародній дипломатії» [32] розширили діапазон досліджень посередництва, надали нового імпульсу діалогові щодо факторів, які мають безпосередній вплив на ефективність посередницького процесу.

Практична частина інституту посередництва набагато більш розроблена. Фактично вона складається з трьох частин: загальні дослідження тих або інших конфліктів, процесу їх розвитку, врегулювання причин та наслідків; дослідження ролі окремих держав у розвитку конфліктів або загальної ролі держави у регіоні; безпосереднє вивчення ролі посередників, третіх сторін у процесі врегулювання окремо взятого конфлікту. Останні становлять невелику частину в загальному обсязі досліджень щодо розвитку та врегулювання конфліктів.

Як західні, так і пострадянські дослідники здебільшого зосереджуються на загальних тенденціях розвитку окремих конфліктів. Найбільший інтерес викликають причини виникнення конфліктів та кризових явищ, процес розвитку конфліктів, ризики та виклики для загальної регіональної або світової безпеки, вплив окремих держав. Менше уваги приділяється саме ролі третіх сторін у процесі врегулювання конфліктів, особливо комплексному підходу оцінки усіх посередників, ефективності їх залучення та

порівняльному аналізу багатоманітних механізмів посередництва, а також різних типів посередництва.

Аналіз літератури з питань практичних аспектів посередництва необхідно робити, беручи до уваги суб'єктивність та обмеженість самої інформації, адже багато домовленостей, які досягалися під час переговорів, ще багато років будуть залишатися таємними.

В той же час заслуговують на увагу спогади політиків та дипломатів, які брали активну участь як посередники у різноманітних конфліктах, наприклад, Р. Холбрука [33] або Дж. Кові [34]. Але такі джерела можуть містити спроби виправдатися за невдачі або прикрасити власні досягнення, що не дає змоги побачити об'єктивну картину подій. І все ж, такі спогади або аналіз учасників посередництва дають унікальну можливість розглянути суб'єктивні фактори, які впливали на посередництво, сприйняття проблеми з різних точок зору, проаналізувати настрої та перебіг переговорного процесу, готовність сторін брати на себе відповідальність та ліміти їх можливостей і повноважень. Серед публікацій такого типу варто відзначити відому «Багатостороннє посередництво в комплексному світі» («Herding cats: multiparty mediation in a complex world») [35] Інституту США з питань миру, яка була високого оцінена колишнім Генеральним секретарем ООН К. Аннаном та засновником теорії посередництва В. Зартманом, який, зокрема, писав, що ця книга є неймовірною збіркою спогад практиків, які намагалися налагодити мир. В цій книзі такі відомі посередники, як А. Аджелло, спеціальний посланець ЄС для регіону Великих озер, Дж. Бейкер III, державний секретар в уряді Дж. Буша, Р. Холбрук, заступник державного секретаря США, Б. Мак Дугал, державний секретар Канади, А. де Сото, помічник Генерального секретаря ООН – спеціальний представник по Центральноамериканському мирному процесу та багато інших описують власний досвід щодо врегулювання конфліктів на чотирьох континентах, зокрема в Північній Ірландії, Таджикистані, Камбоджі та Боснії, на Близькому Сході та Гаїті. Специфікою книги є те, що в усіх випадках посередництво було

багатостороннім, коли були задіяні різноманітні актори як послідовно, так і паралельно.

Мемуари відомих дипломатів та політиків, які були причетні до врегулювання певних конфліктів, або опосередковано впливали на цей процес, також мають суттєве значення для дослідження кореляції практичної імплементації та теоретичних засад посередництва. Спогади та аналіз ситуації А. Зленка [36], Є. Примакова [37], М. Олбрайт [38], Г. Кіссінджера [39], Дж. Картера [40], М. Аббаса [41] дають унікальну можливість зіставити події, загальне політичне середовище та аргументи щодо прийняття рішень в конкретний історичний момент.

Останніми роками з'являється дедалі більше наукових праць про роль Європейського Союзу як посередника та миротворця. Фактично можна виділити дві хвилі інтересу до цієї теми – конфлікти на Балканах та російсько-грузинський конфлікт 2008 р. Після останнього з'явилася велика кількість доповідей відомих міжнародних наукових та аналітичних інституцій, наукових статей та публіцистичної літератури з цієї тематики. Окремої уваги заслуговують такі праці як «Миробудівництво ЄС у Грузії: обмеження та досягнення» М. Мерлінгтона та Р. Остраускайте, в якій дається докладний аналіз усіх рівнів залучення ЄС та його представників до врегулювання конфліктів на території Грузії як до 2008 року, так і після [42].

Інтерес становить і аналітична доповідь «Сприйняття міжнародного посередництва в ЄС» («Perceptions of International Peace Mediation in the EU»), опублікована у 2008 р. Ініціативою з управління кризами (Crisis Management Initiative), метою якої було визначити реальне сприйняття експертів та політиків ЄС у рамках операційного посередництва як інструменту Євросоюзу у вирішенні конфліктів, та запропонувати можливі наступні заходи для перетворення міжнародного посередництва у вагомий інструмент вирішення конфліктів [43].

Цікава праця норвезького вченого К. Скійельбека «Генеральний секретар ООН та посередництво міжнародних суперечок» [44]. Хоча

вона була написана ще у 1991 році, і лише певною мірою зачіпає питання зміни ролі ООН у постбіполярний період, проте, вона є першою спробою виокремити Генерального секретаря ООН із загальної системи організації, показати його в якості незалежного посередника у процесі врегулювання міжнародних конфліктів, який має свої переваги та обмеження.

Найбільш дослідженими темами щодо ролі посередників у процесі їх врегулювання на сьогодні є арабо-ізраїльський конфлікт та конфлікти на території колишньої Югославії. Не в останню чергу це пояснюється відкритістю великої кількості посередницьких зусиль, їх розмаїттям, затяжним характером конфліктів та наявністю спогадів учасників. Особливої уваги заслуговують такі праці як «Посередництво у процесі розробки норм для вирішення конфлікту: Кіссінджер на Близькому Сході» [45] Б. Манделла та Б. Томліна з Університету Карлітон (Канада) та «Кемп-Девід: вирішення проблем або як завжди політика сили» [46] Т. Прінсена з Принстонського університету (США), які не тільки викладали історичний фактаж, а й намагалися теоретично та концептуально осмислити проблеми та дії посередника, використовуючи при цьому приклад конкретної посередницької ініціативи.

Роль України як посередника на сьогодні все ще залишається мало дослідженою: існуючі праці присвячені або впливу різноманітних конфліктів на національну безпеку країни, або миротворчій діяльності України. Більшість публікацій з даної тематики скоріше публіцистичні, аніж наукові. І все ж, можна відзначити таких авторів як А. Дацюк [47] і Г. Перепелиця [48], які опрацьовують тематику ролі України в процесі врегулювання збройних конфліктів, особливо щодо посередництва. Деякі її аспекти висвітлювали також О. Бодрук [49], В. Бруз [50], О. Мельник [51], Г. Хоменко [19], та ін. Позиції України щодо врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту присвячені і деякі статті спеціаліста-близькосхідника з Одеського національного університету А. Захарченко, зокрема «Україна та Близькосхідний мирний процес: цілі та можливості» [52] та «Позиція України щодо врегулювання

арабсько-ізраїльського конфлікту (2000-2006)» [53]. Водночас слід визнати, що відсутні комплексні дослідження даної теми.

Окремо варто відзначити науковий доробок І. Коропатніка, присвячений організаційно-правовим аспектам миротворчої діяльності [54]. Особливу увагу автор приділяє саме участі Збройних сил України у миротворчих операціях. Однак він розглядає питання миротворчості з правової та військово-організаційної точки зору, не вдаючись до політологічного аналізу проблеми. З останніх наукових праць з проблематики миротворчої діяльності України варто відзначити статті А. Луцькова «Миротворчі контингенти збройних сил України в операціях НАТО та СНД» [55] та А. Калева «Збройні сили України у миротворчих операціях ООН і ОБСЄ» [56], опубліковані у 2009 році. Проте їх науковість викликає сумніви: адже вони фактично містять перелік фактажу участі України у вищезазначених операціях.

Теорія врегулювання конфліктів є сферою міждисциплінарних досліджень, адже поєднує політологію, соціологію, етнографію, психологію, історію, релігію, право та ін. Будь-який конфлікт – це клубок протиріч, тому в процесі посередництва третя сторона зобов'язана брати до уваги усі аспекти конфронтації, а дослідники теорії та практики врегулювання конфліктів – використовувати методи та техніки з усіх вищеназваних сфер. Для сучасної науки характерний взаємний вплив галузей та дисциплін, особливо у сфері методології. Математичний аналіз, юридичні методи дослідження, психологія, військовий та політичний аналіз, дослідження у сфері етносів, історії, економіки, соціології, філософії стали невід'ємною складовою вивчення міжнародних конфліктів у сучасному світі.

Таким чином, можемо зробити висновки, що на сьогодні проблема врегулювання конфліктів, зокрема, шляхом посередництва, залишається актуальною для дослідників та дипломатів у різних країнах світу. Непублічність переговорного процесу та посередницьких зусиль, а також невелика кількість врегульованих конфліктів такими засобами призводять до недостатньої наявності матеріалу для узагальнення та побудови повноцінних теорій.

Академічна наука, яка зосереджена на теоретичних аспектах вивчення проблеми, фактично, пропонує концепції без реальної можливості їх апробації або спираючись на поодинокі випадки посередницьких зусиль.

Найбільш популярними та дискусійними темами залишаються питання неупередженості посередника та ефективності посередництва. На цьому етапі науковці все більше зосереджуються саме на окремих аспектах, категоріях та особливостях. В той же час практики, колишні дипломати, військові, а також науковці, які займаються дослідженнями конфліктів дедалі більше зосереджені на докладному описі подій та механізмів, які використовувалися задля досягнення миру. Беручи до уваги суб'єктивність таких спогадів, вони, попри все, дають унікальну можливість аналізу процесу посередництва, його механізмів та наслідків, тобто доказу ефективності таких дій.

Незважаючи на достатню, на перший погляд, кількість праць з теорії посередництва, дослідження цієї теми переважно є несистемними та ситуативними. Єдиним дослідником, який на протязі 20 років намагається проаналізувати всі аспекти посередництва, є новозеландець Дж. Берковіч. Його теоретичні праці підтверджуються великою кількістю емпіричних апробацій. Проте, у той же час, в його останніх публікаціях можна спостерігати зворотну ситуацію, коли після зробленого теоретичного припущення ведуться емпіричні дослідження з метою його підтвердження, а, отже, вони є більш суб'єктивними та вибірковими.

Що стосується українських авторів, то вони до цього часу на 90% зосереджені на практичних аспектах розвитку окремих конфліктів, мало уваги приділяють саме проблемі вирішення конфліктів і ще менше – її теоретичним аспектам.

1. Fisher R. Third Party Consultation as a Method of the Intergroup Conflict Resolution: A Review of Studies // The Journal of Conflict Resolution. – 1983. - Vol. 27, N 2. - P. 301 – 334.
2. Fisher R. The Social Psychology of Intergroup and International Conflict Resolution. - New York: Springer, 1989. – 277 p.

3. Fisher R., Keashly L. The Potential Complementarity of Mediation and Consultation within a Contingency Model of Third Party Intervention // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28, N 1. – P. 29 – 42.
4. Burton J. W. Conflict: Resolution and Provention. - New York: St Martin's Press, 1990. – 319 p.
5. Bercovitch J. International Mediation: A Study of Incidents, Strategies and Conditions of Successful Overcomes // Cooperation and Conflict. - 1986. - Vol. 21. - P. 155 – 168.
6. Bercovitch J. International Mediation // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28, N 1. - P. 3 – 6.
7. Bercovitch J., Anagnosonh J.T., Wille D.L. Some Conceptual Issues and Empirical Trends in the Study of Successful Mediation in International Relations // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28, N 1. - P. 7 – 17.
8. Hill M.J. An Analysis of Conflict Resolution Techniques: From Problem Solving Workshops to Theory // The Journal of Conflict Resolution. – 1982. – Vol. 26, N 1. – P.109 – 138.
9. Galtung J. Institutionalized Conflict Resolution: A Theoretical Paradigm // Journal of Peace Research. – 1965. - Vol. 2, N 4. - P. 348 – 397.
10. Lawler E.J., Ford R., Large M.D. Unilateral Initiatives as a Conflict Resolution Strategy // Social Psychology Quarterly. – 1999. – Vol.62, N 3. - P. 240 – 256.
11. Fenwick C. Intervention: Individual and Collective // American Journal of International Law. – 1945. - Vol. 39, N 4. - P.645 – 650.
12. Международные конфликты современности / Под ред. В. И. Гантмана - М.: Наука, 1983. – 407 с.
13. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. - М.: Аспект Пресс, 1996. – 317 с.
14. Цыганков П.А. Международные отношения. - М.: Новая школа, 1996. – 320 с.
15. Перепелиця Г. Природа конфліктів у посткомуністичному світі // Політична думка. - 2000.- № 1. - С. 89 – 100.
16. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. – К.: Стилос, 2003. – 256 с.
17. Капітоненко М. Г. Міжнародні конфлікти. – К.: Либідь, 2009. – 352 с.
18. Капітоненко М. Г. Відповідно до силового потенціалу. Форми міжнародних конфліктів: порівняльний аналіз // Політика і час. - 2003. - № 5. – С. 31 – 38.
19. Хоменко Г.Д. Основи миротворчості. – К: ДЕМІД, 2008. – 321 с.
20. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. - М.: Аспект Пресс, 1999. — 271 с.

21. Bercovitch J. Third Parties and the Management of Conflict: The United Nations and the Mediation of International Disputes: A Paper Presented at a Conference on 'The U.N. at 50' at the University of Otago 30th Foreign Policy School. - 30 June-3 July 1995 // <http://bdi.mfa.government.bg/info/Module%2004%20-%20Diplomacia%20i%20sigurnost/dopalnitelna%20literatura/unmediation.pdf>
22. Lee S., Berkovitch J. Mediating International Conflicts: Examining the Effectiveness of Directive Strategies // International Journal of Peace Studies. – 2003. – Vol. 8, N 1 // http://www.gmu.edu/academic/ijps/vol8_1/Bercovitch.html
23. Burton J. W. Conflict Resolution: Towards Problem Solving // Peace and Conflict Studies. – 1997. – Vol. 4, N 2 // <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/burton.html>
24. Jervis R. Perceptions and Misperceptions in International Politics. - Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976. – 464 p.
25. Kelman H.C. International Behavior: Social Psychological Analysis. - New York: Holt, Rinehart and Winston, 1986. – 626 p.
26. Kleiboer M. Understanding Success and Failure of International Mediation // Journal of Conflict Resolution. – 1996. - Vol. 40, N 2. – P. 360 – 389.
27. Kleiboer M., Hart P. Time to Talk?: Multiple Perspectives on Timing of International Mediation // Cooperation and Conflict. – 1995. - Vol. 30. – P. 307 – 348.
28. Smith W.P. Effectiveness of the Biased Mediator // Negotiation Journal. – 1985. - N 1. - P. 363 – 372.
29. Elgström O., Bercovitch J. Culture and International Mediation: Exploring Theoretical and Empirical Linkages // International Negotiation Journal. – 2001. - Vol. 6, N 1. – P. 3 – 23.
30. Le Baron M. Mediation and Multicultural Reality // Peace and Conflict Studies. – 1998. – Vol. 5, N 1 // <http://www.gmu.edu/academic/pcs/lebaron.htm>
31. Cohen R. Cultural Aspects of International Mediation // Resolving International Conflicts. The Theory and Practice of Mediation / Ed. by Cohen R. Bercovitch J. - L: Lynne Rienner, 1996. - P. 107 – 128.
32. Cohen R. Negotiating Across Cultures: Communication Obstacles in International Diplomacy. - Washington D.C.: US Institute of Peace Press, 1997. – 320 p.
33. Holbrooke R. To End a War. - Modern Library Paperback Edition, 1999. – 464 p.
34. Covey J., Dziedzic M.J., Hawley L.R. The Quest for Viable Peace: International Intervention and Strategies for Conflict Transformation. - United States Institute for Peace, 2005. – 368 p.
35. Herding cats: multiparty mediation in a complex world / Ed. by C. A. Crocker, F. O. Hampson, and P. Aall. - Endowment of the United States Institute of Peace, 2003. – 768 p.

36. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. - Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.
37. Примаков Е. Годы в большой политике. – М: Совершенно секретно, 1999. – 448 с.
38. Олбрайт М. Госпожа госсекретарь. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 688 с.
39. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
40. Carter J. Keeping Faith: Memoirs of a President. - University of Arkansas Press, 1995. – 640 p.
41. Аббас М. Путь в Осло. - М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. – 303 с.
42. Merlingen M., Ostrauskaite R. EU Peacebuilding in Georgia: Limits and Achievements // CLEER Working Papers. – 2009. – N 6. – 28 p.
43. Herrberg A. Perceptions of International Peace Mediation in the EU. The Crisis Management Initiative. IFP Mediation Cluster. – 2008. – 27 p.
44. Skjelsbaek K. The UN Secretary-General and the Mediation of International Disputes // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28, N 1. - P. 99 – 115.
45. Mandell B., Tomlin B. Mediation in the Development of Norms to Manage Conflict: Kissinger in the Middle East // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28, N 1. - P. 43 – 55.
46. Princen T. Camp David: Problem-Solving or Power Politics as Usual? // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28, N 1. - P. 57 – 69.
47. Дацюк А. В. Політика України з урегулювання збройних етнополітичних конфліктів: досвід та перспективи // Стратегічна панорама. – 2006. - № 1. – С. 144 – 148.
48. Перепелиця Г.М. Політика України щодо миротворчості регіональних і субрегіональних організацій у Чорноморському та євразійському регіонах // Стратегічна панорама. - 2002. - № 2. - С.123 - 138.
49. Бодрук О.С. Силкові методи кризового реагування // Стратегічна Панорама. – 2005. - № 1. - С. 119 – 129.
50. Бруз В.С. Україна в ООН: питання національної і міжнародної безпеки // Політика і час. - 1994. - № 4. - С. 80 – 85.
51. Мельник О. Міжнародна миротворча діяльність України, впродовж 1992 – 2005 років // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. — К.: НАДУ, 2005.— С. 448 – 450.
52. Захарченко А.Н. Украина и ближневосточный мирный процесс в 1990-е гг.: цели и возможности // Вестник Одесского национального университета. – 2003. – Т. 8. – Вып. 9. – С. 734 – 739.

53. Захарченко А.М. Позиція України щодо врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту (2000-2006 рр.) // Сходознавство. – 2007. - № 39/40. – С. 35 – 46.
54. Коропатнік І.М. Миротворча діяльність: організаційно правовий аспект // Науковий вісник: Збірник наукових праць НАДПСУ. - 2004. - № 4 (26). – С. 182 – 190.
55. Луцьков А. Миротворчі контингенти збройних сил України в операціях НАТО та СНД // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Збірник наукових праць. – 2009. - № 14. - С. 409 – 421.
56. Каляєв А. Збройні сили України у миротворчих операціях ООН і ОБСЄ // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Збірник наук. праць. – 2009. - № 14. - С. 396 – 408.

1.3. Постбіполярний регіоналізм як політична, світоглядна та функціональна парадигма (Глебов С.В.)

Структурні зміни в глобальній системі міжнародних відносин кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. призвели не тільки до зміни десятиліттями сформованого балансу сил у світі, але й до трансформації того, від чого в кінцевому підсумку залежить будь-який стан міжнародного рівноваги: трансформації зовнішньополітичного мислення та волі держав, як на глобальному, так й на регіональному рівні. Втім, обидва явища є взаємопов'язаними та взаємозалежними: глобальні структурні зміни не стали б можливими без паралельного процесу своєрідної модифікації зовнішньополітичної свідомості, що торкнулася як ключових міжнародних гравців, так й тих, хто тільки лише робив перші кроки на світовій арені. Тож нові підходи до світової політики та міждержавних зв'язків створювали нові зовнішньополітичні доктрини та концепції; вони, нарівні з об'єктивними геополітичними зрушеннями, надали сильний поштовх динаміці тих структурних змін, які неминуче вели до глобальних трансформацій.

Процес системних глобальних трансформацій почався ще до розпаду Радянського Союзу. Він стартував в умовах, коли нове зовнішньополітичне мислення постоталітарних еліт й воля посткомуністичних суспільств Центральної та Східної Європи підзарядили «третю хвилю» демократизації новим імпульсом «оксамитових» революцій 1989 р. Не випадково те, що прийнято називати «закінченням холодної війни», - це не конкретна дата, а процес, що розтягнувся на багато років. Чи можливо було закінчення «холодної війни» не ціною зникнення СРСР – питання для дискусії, враховуючи те, що інерція мислення часів «холодної війни» з постійним використанням символів тієї епохи вперто не втрачає своєї актуальності й продовжує впливати на міжнародні відносини навіть через 25 років після розвалу СРСР. Можливо, історія міжнародних відносин дає людству ще один шанс негативно відповісти на це

питання у другій декаді ХХІ ст. на прикладі історичної долі правонаступника СРСР, оскільки після 1991 р. уроки «холодної війни» так й не були достатньо вивчені.

Не заглиблюючись у цей дискурс, потрібно підкреслити, що постбіполярна регіоналізація – це один з наслідків переходу світової спільноти від одної системи міжнародних відносин до іншої. Дійсно, без таких фундаментальних передумов, як закінчення «холодної війни», розпад біполярної системи міжнародних відносин, поява нових акторів, – феномен постбіполярної регіоналізації світового політичного простору був би неможливий. Цілком природно, що регіоналізація міжнародних відносин постбіполярного зразка спиралася на глобальні перетворення початку 1990-х рр., що розширювали горизонти реального світу й межі пізнання цього нового світу. Як наслідок, традиційні суб'єкти міжнародних відносин та ті, хто поповнив їх ряди на початку 1990-х рр., включно недержавних акторів, опинилися в пошуках ліпшого переходу від старої системи міжнародних відносин до нової. Цей процес активно продовжується до сьогодні. При цьому, орієнтиром у процесі побудови нової системи міжнародних відносин залишаються як завжди питання безпеки. Але тільки в сучасних умовах міжнародна та національна безпека є невіддільними від політичного, економічного, інформаційного, правового розвитку держав: чим вищий цей рівень (ціннісну планку цьому «рівню» може «задавати» загальний рівень розвитку універсальних демократичних засад у державі), тим безпечніше почуваються держави на світовій арені.

Варто відзначити концептуальну спадкоємність підходів до міжнародної безпеки початку 1990-х рр. Адже ідеї щодо міжнародної та національної безпеки на початку постбіполярного періоду міжнародних відносин розвивалися на базі концепції нового політичного мислення (НПМ), в котрій питання мирного співіснування передбачало впровадження універсальних демократичних цінностей. Саме останні повинні були прийти на зміну запеклій боротьбі двох ідеологій: комуністичної та капіталістичної. Народжена новими соціально-економічними та

політичними реаліями кінця ХХ ст., ця концепція оформилася в колишньому СРСР як нова теоретична платформа демократизації суспільства, як взаємоприйнятна програма міжнародного співробітництва в інтересах збереження загального миру та міжнародної безпеки [1, с. 8]. Тому в ідеалі всупереч традиційному сприйняттю сусідніх держав як конкурентів, яких необхідно «стримувати», сильні безпечні демократизовані сусіди мали підвищити безпеку, оскільки, долаючи свої внутрішні «слабкості», вони переставали бути джерелами загроз для оточення. Головне, щоб подолання «слабкостей» не відбувалося за рахунок інтересів цих самих сусідів на базі квазі-демократичної риторики. Принаймні, такий підхід може діяти щодо тих сусідніх держав, які не перебувають в умовах реального чи потенційного військового конфлікту одна з одною. Таким чином, у фундамент постбіполярної системи міжнародних відносин закладався прогресивний «новий» концептуальний принцип. Після зникнення Ялтинсько-Потсдамського світопорядку «нове» сприйняття «старих» сусідів поступово проникало чи повинно було б проникати в стратегії правлячих еліт. НПМ сприймалося «як явище певною мірою «стерильне», тобто без ідеологічної забарвлення, що відповідає загальнолюдським інтересам та прагненням, акумулює досягнення людського розуму, спрямоване в бік прогресу загальнолюдської цивілізації в ХХІ столітті ... Бо НПМ – синтез здорового глузду людства, прояв світового розуму на противагу реакції, мракобіссу, людиноненависництву, сліпій ідеологічній одержимості, чреватій самогубством людства в нинішній ядерний тривожний екологічний вік» [1, с. 10]. Дійсно, закінчення «війни гігантів» призвело не тільки до конфронтації, але й принесло мир й співробітництво великої чисельності держав, зробивши теоретично можливою появу першого об'єднання держав з різними економічними й політичними системами на основі спільних інтересів.

Деполаризація глобальної системи міжнародних відносин для новопосталих суб'єктів означала розширення можливостей обрання власного зовнішньополітичного курсу з метою реалізації своїх

національних інтересів. Відомий український політолог Олександр Дергачов вбачав у цьому певну закономірність: «У колишнього світоустрою було всього кілька співавторів – великих держав. Саме їх інтереси донедавна в основному визначали правила гри на міжнародній арені. Дійсно, з часів Тегерана, Ялти, Потсдама ці самі інтереси стали набагато гармонійніше поєднуватися з інтересами інших членів світового співтовариства, але можливість реального перетворення абсолютної більшості «незахідних» держав з об'єктів на суб'єкти сучасного міжнародного життя з'явилася тільки останнім часом й саме у зв'язку з крахом комуністичної системи» [2, с. 55].

Країни, особливо ті нові незалежні держави, які тимчасово потрапили у геополітичний вакуум, отримали доступ до «нових» важелів світостворення й можливість реалізувати улюблену Збігнєвом Бжезинським модель «геополітичного плюралізму» [3].

З розпадом «світової соціалістичної системи» значимість регіональних проблем різко зросла, тому що жорстко структуровані зверху централізовані політичні системи комуністичних режимів у Східній Європі та СРСР свідомо виключали постановку проблеми внутрішніх регіональних відмінностей та ідентичності [4, с. 4].

У ході того, що були зруйновані, насамперед, ексклюзивні ідеологічні перепони, значимість регіональних проблем в нових умовах зросла настільки, що зробила можливою успішну конвергенцію колишніх заідеологізованих ідентичностей в рамках одного регіонального простору. З цієї точки зору такі регіони, як Балтійський, Чорноморський, Каспійський привносять певну новизну в сучасні міжнародні процеси: вони являють собою нові види кооперації як на локальному, так й на державному рівнях, так як розвиваються в межах колись ворожих блоків – НАТО та ОВД [5, с. 16].

Так, пам'ятаючи про глибоку історичну «заданість» та зумовленість регіональної взаємодії, наприклад, в басейні Чорного моря, перерваного в роки глобального протистояння СРСР та США, один з провідних американських експертів у сфері чорноморських досліджень, професор Джорджтаунського університету Чарльз Кінг,

все, що відбувалося в Чорноморському регіоні після 1991 р., назвав «розкопуванням забутих систем взаємин, філігранню людських зв'язків, які були приховані під товщею комунізму та посткомунізму» [6, с. 12].

Якщо ми пов'язуємо сучасну регіоналізацію з катастрофою світової системи соціалізму й трансформацією світових ідеологій, то можна констатувати, що колишній, змішаний тип міжнародних відносин на пограниччі капіталістичної та соціалістичної формацій поступився місцем капіталістичному типу. Не випадково ідеї ліберальної демократії та ринкової економіки сьогодні, хоч й з різною інтенсивністю, процвітають в колишніх європейських країнах соціалізму. Саме такому типу – капіталістичному, на думку відомого польського дипломата другої половини ХХ ст., професора Варшавського Університету Юзефа Кукулки, притаманна концепція «розвиненого плюралізму», яку Збігнев Бжезинський згодом визначив як «геополітичний». У зв'язку з цим, на передній план виходить наша теза, що концепція «розвиненого плюралізму учасників міжнародних відносин» стає актуальною внаслідок «появи національних держав – основних акторів міжнародних відносин» [7, с. 90]. Не дивлячись на те, що процес появи національних держав заглиблений в історію, він доречно накладається на міжнародно-політичні сюжети Центральної та Східної Європи кінця 1980-х - початку 1990-х рр. Тоді все почалося з того, що національні держави колишнього східноєвропейського соцтабору в ході «оксамитових революцій» відновили свій суверенітет, що прискорило процес розпаду СРСР, а потім появилися нові національні держави на пострадянському просторі. Далі міжнародні процеси розвивалися цілком логічно, оскільки «розвинутий плюралізм учасників міжнародних відносин ... разом з розширенням складу самих учасників й прискоренням темпів матеріального розвитку в світі призводить до мультілатерізації відносин» [7, с. 91].

До постбіполярної «мультілатерізації» та «плюралізації» відносин можна віднести не тільки сам факт появи якісно нових та формально нових державних й недержавних акторів, а й феномен

реструктуризації колишніх сформованих стереотипів поведінки існуючих суб'єктів зовнішньополітичної діяльності. У підсумку, одним із практичних результатів глобальної переоцінки місця й ролі старих та нових держав у сучасному неоліберальному світі стала реструктуризація усталеного світового балансу сил, яка надала другий (після закінчення Другої світової війни) потужний імпульс інтеграційним процесам на планеті, але вже не зумовлений глобальними ідеологіями.

За оцінками ряду європейських експертів, поява на карті Європи після розпаду СРСР і СФРЮ нових держав, їх суверенізація і зростання їхньої ролі в європейській та світовій політиці поступово призвели до зростання ролі регіоналізму та регіональних об'єднань (у світовій політиці цей процес намітився після розпаду колоніальної системи) [8, с. 34].

Шведський дослідник-регіоналіст Бьорн Хеттне зазначав, що «національна дезінтеграція [на наш погляд, СРСР і СФРЮ «вписуються» в цей контекст - прим. автора], вочевидь зміцнює процес регіоналізації через загрози регіональній безпеці, провокуючи якусь реакцію на регіональному рівні. Вона навіть може стати частиною процесу регіоналізації, так як розширення політичного простору надає можливості для різних суб-національних та мікро-регіональних сил, раніше заблокованих у державних структурах, заявити про себе» [9].

Виходячи з вищезазначеного, особливістю розвитку міждержавних відносин з початку 1990-х рр. став процес трансформації колишніх груп, об'єднань держав у нові регіональні та субрегіональні угруповання. При цьому, така трансформація проходить в умовах «спускання» низки спільних політичних та економічних «відповідальностей» з глобального на регіональний рівень в процесі загальносвітової регіоналізації геополітичного простору, зрештою спрямованого на формування нового, територіально меншого політичного регіону в рамках певних меж.

Такий специфічний процес є пов'язаним з феноменом «руйнування» «старих» геополітичних просторів та територій, або їх

перебудовою – детерриторизацією чи ретерриторизацією. Так, дослідник феномену постбіполярної детерриторизації Мартін Джонс є прихильником підходу, «який розглядає регіони як дещо втягнуте в де/ретерриторизаційні практики й дискурси простору і часу, які можуть бути обмежені, але також можуть бути не-територіальними та мережевими» [10].

Якщо продовжити розгляд таких трансформаційних процесів в геополітичних категоріях, прив'язаних до поняття «територія», то спостерігається процес ретерриторизації, тобто «процес зміни існуючого в територіальному поділі світу статус-кво, процес реконфігурації сучасного геополітичного середовища під впливом появи нових структурних рівнів геостратегії – регіональної, субрегіональної, й т. ін.» [11, с. 185].

Дійсно, «територія все ще має значення в сучасному глобалізованому світі...» де «глобалізація (як зростаюча трансцендентність територіального простору) може бути також пов'язана з процесом ретерриторизації як локалізація та регіоналізація» [12, с. 25]. У такому контексті, світ поступово йде від терриоризації, характерної для держави-нації в чітко окреслених державних кордонах, й через детерриторизацію (глобалізацію, процес стирання кордонів) приходять до ретерриторизації, тобто до регіоналізації світового політичного простору. Такий феномен навіть називають «субглобальна глобалізація» [12, с. 37].

Разом з тим на практиці така зміна загальносвітової парадигми міжнародних відносин у політичному вимірі просторово-часового континууму на початку 1990-х рр. поставила перед країнами колишнього Радянського Союзу непросте завдання побудови незалежних національних держав в умовах регіоналізації міжнародних зв'язків. У такому випадку регіоналізація може «розглядається як процес формування цілісного регіону за рахунок різнохарактерного об'єднання прилеглих територій, зв'язаність яких з одного боку забезпечується загальними історичними, економічними, географічними, соціокультурними та геополітичними чинниками, а з іншого – виникненням на всьому просторі явищ глокального

характеру» [13]. Всю групу представлених факторів російські дослідники А.Б. Волинчук та Я.А. Фролова пропонують розглядати як «своєрідну сировину «матеріальної» основи регіоналізації. Саме вони в даному процесі є «пасивними» суб'єктами. Активна ж роль у ньому належить глокалізації» [13], фактично – «новому регіоналізму». Таким чином, глокалізація, «спираючись на історичний досвід розвитку цих територій, прийнявши й адаптуючи досягнення модернізації, є джерелом та умовою інтеграції, надає цьому процесу особливий «колір, смак та запах» [13].

У такій ситуації проблема пострадянських республік полягала в гармонійному «поєднанні» рівнів національного сепаратизму й сучасного регіоналізму. Завдання першого – задовольнити свої національні інтереси, в тому числі, за рахунок сусідів. Завдання другого – поєднати ці інтереси з інтересами сусідніх держав в рамках окремого регіону. Мета регіоналізму полягає в тому, щоб об'єднати держави, які «через створені ними організації з обмеженим колом членів, спільно зможуть вирішувати військові, політичні та функціональні проблеми» [14, с. 164].

При цьому, поняття «регіоналізму» постбіполярного зразку містить широку смислову панораму – виступає як категорія процесуальна та філософська водночас. Регіоналізм – це й усвідомлена необхідність вирішення загальних проблем, безпосередня готовність робити це спільно (зовнішньополітична філософія держав одного регіону), й практичне прокладання шляхів реалізації спільних рішень (процес об'єднання зусиль держав для вирішення спільних проблем). Не випадково «регіоналізм, як сила управління міжнародними відносинами, отримав поштовх саме з закінченням біполярного періоду» [15, с. 6], коли на політичній карті світу з'являється «простір для маневру, в якому регіоналізм міг розвиватися» [9].

Цілком природно, що «злам старого біполярного світу спровокував такі нові моделі регіоналізму, як Чорноморське економічне співробітництво, Баренц-Євро-Арктичний проект» та ін. [16]. Поява таких «регіональних проектів» відбулася саме тоді, коли у

старих й нових незалежних держав з'явилося право та свобода робити вибір подальших шляхів свого розвитку, не озираючись на центр колишньої сили; коли багато країн усвідомили можливість самостійно творити історію й вийшли за рамки біполярного детермінізму. Регіоналізм – це саме «усвідомлена необхідність», що формує свободу вибору й усвідомлення необхідності зробити такий вибір на користь спільного.

Тут сучасний регіоналізм перегукується з концепцією «великої тривалості» одного з найвизначніших істориків ХХ ст. Фернана Броделя, який «найбільш інертні типи взаємодії суспільства з «незмінними» географічними чинниками середовища замкнув в рамки якісно особливої історичної реальності», звернувши увагу «на той сутнісний й смисловий вододіл, який незримо пролягає між «незмінними», вкоріненими в природі (у тому числі в природі людини), передумовами історії й виключно рухомою субстанцією самої історії, що розгортає себе як історія людської свободи» [17]. Свобода та самовизначення стають ключовими елементами розвитку держав в постбіполярну еру в умовах глобалізації та виробляють як почуття самоповаги, так й визнання права інших на свободу (що є однією з ознак самоповаги). Такий посыл також йде за логікою «геополітичного плюралізму», де регіоналізм, регіоналізація та нові регіони наповнюють дією постбіполярності плюралістичну модель.

У певних географічних рамках логіка «геополітичного плюралізму» може призвести до оформлення регіональної свідомості – усвідомлення приналежності частини цілому, – що повинно придушити прагнення до деструктиву, тому що удар частини по цілому буде не в інтересах усіх без винятку. Складно не погодиться з професором Таврійського університету імені В.І. Вернадського Олегом Габріеляном, який протиставляє прогресивну суть регіоналізму окремих частин комплексу «неповноцінності» цих частин в цілому: «Регіоналізм (провінціалізм) формує регіональну свідомість. Він певною мірою протистоїть космополітизму центра, а точніше парадоксально доповнює його своєю унікальністю. Якщо центр розуміє це, то він зі своїми провінціями утворює єдине ціле.

Регіональна свідомість містить елемент самоповаги, розуміння культурної значущості своєї провінції, в той час як представник периферії не тільки є байдужим до власної культури, але навіть зневажає її як другосортну» [18, с. 9]. Вкрай важливо, на наш погляд, підкреслити суб'єктивістську складову концепції регіоналізму з елементом вільного вибору напрямів свого розвитку, що є фактором самоповаги.

Ще до закінчення «холодної війни» відомі західні дослідники Грехем Еванс та Джеффри Ньюхем бачили в новонародженому регіоналізмові «комплекс відносин, поглядів, переконань, ідей, які сконцентрували думки людей на тому, як вони самі визначають для себе регіон» [19, с. 346].

А для Ф. Броделя регіон був аналогом «особливого «світу» з притаманними тільки йому менталітетом, способом мислення, традиціями, світоглядом й світовідчуттям» [20, с. 135]. Такий підхід Броделя до визначення регіонів сучасний російський дослідник з університету Тарту А. Макаричев називав «філософським» [21, с. 26].

В західній політичній географії ще з 80-х років ХХ ст. оформився цілий науковий напрям, який досліджує соціальний підтекст регіоналізму в якості одного з направляючих трендів «нового регіоналізму» та «нової регіональної географії» як його різновиду. Так, один з яскравих його представників, фінський дослідник Анссі Паасі з Університету Оулу, послідовно з початку 1990-х рр. вивчає процес формування регіонів через формування схожої ідентичності та свідомості, розглядаючи феномен регіональної самосвідомості через категорію місця [22].

У центрі такого підходу лежить багаторічне теоретизування в рамках політичної географії щодо того, як регіони/місця створюються та відтворюються, будучи частиною ширшого процесу соціального відтворення просторів [23, с. 802].

Одні з провідних західних дослідників цього напрямку, політичні географи з Великобританії Мартін Джонс та Гордон Маклеод, при аналізові нових регіональних конфігурацій на субнаціональному рівні в європейських країнах й, зокрема, у Великій

Британії, в ході виявлення «соціального» використовують поняття «відносного регіону», протиставляють «регіональні простори» «просторам регіоналізму» [24, с. 436]. Роздуми британських вчених проходять у руслі напрацювань Анссі Паасі, який в соціальному наповненні поняття регіону виділяє симбіоз «ідентичності» та «свідомості», симпатизуючи при цьому категорії «свідомості». Джонс та Маклеод відзначають: «Дослідження Паасі проводить аналітичну грань між «ідентичністю регіонів», яка включає розбіжні символи, дискурси, знаки, простір, заснований на природі, культурі й економіці, – і «регіональною свідомістю індивідів», яка реалізується, як всередині, так й поза межами регіону, персонально чи колективно у вигляді просторових практик та досвіду акторів, зазвичай об'єднаних інституціалізованими геометріями влади» [24, с. 437].

Таким чином, прихильники «свідомого» підходу намагаються знайти ключ до сучасних процесів регіоналізації здебільшого на субнаціональному, внутрішньодержавному рівні, не стільки в спільній ідентичності, скільки у свідомих діях конкретних людей, спільноти, що як би «реконструюють «регіональну ідентичність» [25, с. 137] за рахунок подолання адміністративно-політичних кордонів й меж свідомості. У такому вигляді більш «просунуті» ідеї «регіональної свідомості» кидають виклик іноді антропоморфному використанню терміну «регіональна ідентичність» як автоматично заданого уявлення, що регіони можуть вести себе як актори» [24, с. 437].

Як пояснює голландський дослідник Франс Шрайвер з Університету Амстердама, також звертаючись до ідей Анссі Паасі, такий посыл виходить з того, що «регіональна ідентичність» здебільшого статична, тоді як «регіональна свідомість» є рухливою, мінливою [26]. Такий підхід до розгляду регіонів, на наш погляд, є оптимістичним, оскільки наділяє регіоналізм перспективою, динамікою, розширює світоглядні межі його реалізації при формуванні нових регіонів та систем міжнародних відносин. Адже кожній міжнародній системі потрібно щоб «бажані та сформовані під її впливом образи міжнародних відносин впливали на розум та

почуття; щоб ці образи полегшували отримання знання про власне місце та місце інших систем в міжнародному середовищі; щоб вони володіли можливістю гнучкого регулювання свого впливу на міжнародні відносини» [7, с. 293].

Таким чином, повертаючись до тези щодо єднання процесуального та філософського в регіоналізмі, слід зазначити її концептуальне втілення в одному з ключових підходів сучасної регіоналістики. Його, зокрема, дотримується відомий австралійський дослідник регіоналізму Денніс Рамлі, який підтримує тенденцію 1990-х рр. розглядати регіоналізм через неформальні та формальні (офіційні) ознаки [27, с. 6]. До неформальних він відносить соціокультурний вимір на основі соціального конструктивізму – спільної ідентичності. З цієї точки зору регіоналізм може реалізувати ідеалістичне прагнення до стабільності, при якому регіональні процеси будуть спрямовані на створення регіональних переваг й членам одного регіону буде відкритий рівний доступ до них. З іншого боку, регіоналізм може бути формальним або офіційним. У цьому значенні, він створений або сконструйований «під державу». Як правило, «формалізація» регіональних відносин веде до появи регіональних міжнародних організацій. В результаті, існує безліч сконструйованих регіоналізмів – у економічній сфері, у сфері безпеки та навколишнього середовища.

Разом з тим процес регіоналізації спирається на симбіоз неформального та формального. Так, звертаючись до концепції «уявних спільнот» Бенедікта Андерсона, британський вчений Марк Бісон стверджує, що складання регіональної ідентичності, або почуття причетності до регіону, – ключова передумова формування спільноти, в той час як створення формальних інститутів, навпаки, виступає лише зовнішнім проявом – «маркером» – цього феномену [28].

Такий підхід зв'язку «формального» та «неформального» близький російському політологу Ростиславу Туровському. Туровський розглядає його в контексті процесу перетворення певної території в категорію політичного суб'єкта з використанням

інституційного та спільнотного (або комунікативного) підходів [29, с. 14]. Виходячи з інституційного підходу, територія в певному сенсі розуміється як політичний, формальний регіон, «формалізований» певним регіональним договором щодо створення інституту регіонального взаємодії – міждержавної регіональної організації або спілки. Виходячи з комунікативного підходу, в основі формування неформального регіону лежить не держава, а територіальне співтовариство, головним індикатором існування якого є наявність спільної ідентичності. Більше того, в якості «об'єднавчого» початку для «формального» та «неформального», яке «намацував» Марк Бісон, Туровський пропонує розглядати територію в регіональному розумінні за допомогою третього, контекстуального підходу [29, с. 16]. У цьому зв'язку, територія (місце) розуміється як політичний контекст [29, с. 17]. На наш погляд, такий політичний контекст означає злиття процесуального та філософського в регіоналізмові. У результаті, наприклад, Чорноморський регіон як політична система-регіон постбіполярного зразку теж став своєрідним предметом конструкції з боку регіональних держав, які за допомогою «усвідомлених» дій та прагнень формалізували свої відносини на початку 1990-х рр.

Переосмислюючи традиційне розуміння регіоналізму щодо сучасних європейських умов, професор Джон Харрісон з Університету Уельсу вважає «вироблене» регіоналізмом поняття «регіону» «об'єктом таємниці» [30, с. 26] та «недосяжною хаотичною концепцією» [30, с. 22].

Такий авторитетний дослідник, як професор Фредерік Содербаум з Гетеборгського університету вважає, що регіоналізм незаслужено був забутий академічними колами й завдання відродження та визначення його «по-новому» відноситься до домінуючих трендів у дослідженні сучасних міжнародних відносин [31, с. 1].

Регіоналізм – це не тільки «досяжна концепція», а й така, що постійно еволюціонує. Про це свідчить поява концепції «нового регіоналізму». Для економістів глокалізація і є «новий регіоналізм»,

застосований як синонім. З цим можна пов'язати і «новий регіоналізм» в контексті власне постбіполярних міжнародних відносин, тому що відродження регіоналізму є важливою тенденцією в світовій політиці. У цьому зв'язку, дослідники «нового» регіоналізму закликали до розробки його концепції, щоб вловити багатовимірність такого феномену, що є відмінним від «старого» регіоналізму, що виходить за рамки домінуючої теорії регіональної інтеграції, що вимагає міждисциплінарного підходу [32, с. 6].

Варто відзначити універсальність, але в той же час і розпливчастість не тільки поняття регіоналізму, а й поняття «нового регіоналізму» як категорії водночас внутрішньодержавної та міжнародної, що знаходиться на стику внутрішньодержавного та міждержавного, а точніше позадержавного, істинно міжнародного.

Як зазначає професор Гетеборгського університету Бьорн Хеттне, існує багато визначень «нового регіоналізму», і, як у випадку з глобалізацією, їх можна розділити на ті, які відзначаються ентузіазмом, і ті, які сприймаються більш скептично [9].

Спрощуючи, ставимо питання: новий регіоналізм – це добре, чи ні? Вчені досі сперечаються про те, як слід розглядати глобалізацію: як прогресивне явище, що сприяє подоланню старих проблем, або як регресивний механізм, що ці старі проблеми тільки загострює й породжує багато нових.

Як у випадку з глобалізмом, так й з регіоналізмом, відповідь на це питання міститься в результатах, до яких призводить регіоналізм своїх агентів. Якщо ці результати позитивні, та всі ті, хто беруть участь у процесі регіоналізації й формують новий регіон, задоволені розвитком регіональних зв'язків, то й новий регіоналізм за суттю є явищем позитивним. Якщо ні, то регіон або не створюється зовсім, або швидко розпадається, а процес розпаду може спровокувати конфлікти. Звичайно, існують випадки, коли немає однозначної, «чорно-білої» відповіді; тільки час може дати відповідь на те, чи регіоналізм надавав позитивний чи негативний заряд. Новий регіоналізм тільки виходить на пік свого розвитку, тому багато питань залишаються відкритими.

Разом з тим, найбільш вірний спосіб виділити регіоналізм «новий» - це порівняти його зі «старим», хоча, як справедливо зазначає Клаудія Фаббрі, «виділення відмінностей між старим та новим регіоналізмом є проблематичним; новий регіоналізм не може бути ні відділений, ні зрозумілий у ізоляції від старого регіоналізму» [32, с. 4].

Тим не менш, рішення цього проблемного поняття пропонує Бьорн Хеттне [33]. Порівняльний аналіз «нового» та «старого» регіоналізму «по Хеттне» міститься, наприклад, в монографії української дослідниці С.В. Андрущенко (Гринько) [11]. Бьорн Хеттне виділяє наступні характеристики «старого» та «нового» регіоналізму: «старий» існував в умовах біполярності, формувався в значній мірі «зверху», під контролем двох конкуруючих наддержав, носив протекціоністський характер, як правило, чітко орієнтувався на рішення або економічних проблем, або проблем безпеки, включав в себе виключно відносини між суверенними державами [33]. «Новий» регіоналізм розвивається як сучасна версія багатополлярності, формується «знизу», містить елементи спонтанності та автономії його акторів, прагне до реалізації ідей «відкритого регіоналізму», сумісного з економічною взаємозалежністю. Він більш багатовимірний, оскільки включає торгово-фінансовий, екологічний, соціально-політичний та інші виміри, припускає участь недержавних та субнаціональних акторів [33].

Особливість міжнародного регіоналізму в ХХ ст. як категорія, яка еволюціонує від «старого» наповнення до «нового», продемонстрована в роботі шведського дослідника Маліна Гуннарсона «Регіоналізм та безпека – дві концепції в умовах «вітру змін»: «Політичні рішення на регіональному рівні були невід'ємною рисою політичного процесу всього ХХ ст. Ідеї розподілу політики на регіональному рівні формуються вже в 1930-ті рр., в результаті в 1960-ті та на початку 70-х рр. вони досягають своєї кульмінації. Ідея регіоналізму в цей період пов'язана з розвитком держави загального добробуту шляхом децентралізації. Перша хвиля регіоналізму прокотилася від центру до периферії з надією на отримання

підтримки в регіоні. Після нафтової кризи 1970-х, з розвитком нового лібералізму та глобалізації, ідеї регіональної узгодженості й співробітництва трансформувалися в регіональну роз'єднаність й конкуренцію. З середини 1980-х й особливо після закінчення «холодної війни», ідея регіоналізму перейшла у другу фазу, де регіоналізація стала зброєю та відповіддю на ризик потрапити на периферію. У цій другій хвилі регіоналізму, названої «новим» регіоналізмом, ініціативи також йдуть знизу, але з ще більшою ретельністю» [34].

«Новий міжнародний регіоналізм» має чітку відмінну особливість, яку помічають багато дослідників. Як зазначає відомий шведський теоретик Фредрік Содербаум, який воліє говорити не про різні «хвилі» регіоналізму, а про різні його «покоління» [35, с. 254], «він, розбавлений множинністю недержавних акторів, все частіше протиставляється «старому» міждержавному регіоналізму, регіоналізму, який був властивий періоду «холодної війни».

При цьому, обидва «регіоналізми» нерозривно пов'язані один з одним, аж до появи відчуття «дежа-вю» при дослідженні «нового регіоналізму» в контексті «старого» [31, с. 4]. Содербаум бачить суть «нового» регіоналізму в наступному: «Важливо усвідомити, що цей оновлений загальносвітовий тренд регіоналізму, який часто позначається як «новий регіоналізм», не зводиться просто до формальних міждержавних організацій та інституцій. Навпаки, новий регіоналізм характеризується багатовекторністю, складністю, мінливістю, рухливістю, невизначеністю й недотриманням правил, та тим, що він втягує різноманіття державних та недержавних акторів, які часто об'єднуються в неформальні багато-акторні коаліції. Тому зараз доречно говорити про регіоналізми у множині. Ця множинність є істинною як з точки зору множинності процесів регіоналізації, так й «нових» теоретичних підходів» [31, с. 4]. У такому диференційованому підході до суті «нового регіоналізму» Содербаум підтримує свого шведського колегу Бьорна Хеттне. Обидва фахівця вважаються «батьками-засновниками» «нового регіонального підходу» [36, с. 7]. Содербаум ще в 1996 р. відзначав, що «в той час,

як старий регіоналізм розглядався лише в контексті стосунків між національними державами, нові форми регіоналізму є частиною глобальної структурної трансформації, в якій недержавні суб'єкти ... також активні та діють на декількох рівнях глобальної системи» [9].

Враховуючи однорідність таких понять як «регіон», «регіоналізм», «регіоналізація», цілком логічним може бути підхід до визначення регіоналізму через його порівняння власне з «регіоном» та «регіоналізацією». Такий підхід, наприклад, ми можемо зустріти у професора з Університету Преторії Ку Деуг Хванга, який, використовуючи творчі напрацювання Матіаха Алагалпи з вашингтонського Центру Схід-Захід та посилаючись на розробку аналогічних концепцій в колективній монографії «Регіоналізація в глобалізованому світі» під редакцією М. Шульца, Ф. Содербаума та І. Ожендаля [37], зазначав: «Як концепція регіону, що охоплює широкі визначення, так й концепція регіоналізму використовується як неточний «лейбл» для позначення «чогось регіонального – регіоналізації світової політики, регіональних міжнародних відносин, інтересів та політик регіональних держав, регіональних конфліктів та регіонального співробітництва». Хоча терміни «регіоналізм» та «регіоналізація» іноді в літературі на ці теми використовується як синоніми, регіоналізація може бути відмінна від регіону, який позначає простір і місце, та регіоналізму, який позначає ідею та мету, будучи «процесом, який веде до появи окремих форм співробітництва, взаємодії, взаємодоповнення й взаємопроникнення в конкретному міжнаціональному географічному просторі» [38, с. 36].

Відносно нещодавня спроба розібратися в семантиці «регіональної» тріади термінів, понять, підходів була зроблена в монографії професора Йоркського університету Марка Бісона з Великої Британії. У рецензії на монографію «Регіоналізм та глобалізація в Східній Азії: політика, безпека, економічний розвиток», російський експерт, редактор журналу «Міжнародні процеси» Андрей Байков зазначив наступне: «Автор відтворює і термінологічно закріплює розмежування понять «регіоналізм» і «регіоналізація» середини 1990-х рр.» [28]. Під першим він розуміє

свідомі заходи держав або внутрішньодержавних регіонів з метою координації політик та побудови загальних інститутів [28]. На противагу регіоналізму, регіоналізація в цьому трактуванні являє собою результат цих заходів або «природних» економічних сил [28]. Те й інше, підкреслює Бісон, є інтеграція, яка постає або як процес зближення країн через інтенсивну взаємодію, або як бажана мета цього процесу» [28]. Розгляд «регіональних» понять проходить через категорію регіональної «інтеграції», з якою ми сьогодні стикаємося повсякденно в глобальній та регіональній політиці.

Таким чином, якщо регіон - це простір, регіоналізація - це процес, то регіоналізм - це мета, ідея, особлива філософія, яка свідомо закладається регіоналізацією в регіон. Крім того, регіоналізм реалізує свої цілі, зміст та ідеї за допомогою регіональної політики окремих суб'єктів зовнішньополітичної діяльності, оскільки «регіоналізм складається з певного набору політичних дій, здійснюваних одною або кількома державами усередині регіону» [39, с. 6]. Зрештою, як зазначає Бьорн Хеттне, саме «політична воля й політичні дії неодмінно зіграють свою роль у розриві порочного кола регіональних конфліктів, нестабільності та відсталості» [9]. Так що від політичної волі й дій держав одного регіону багато в чому залежатиме якість регіоналізму, успіх регіоналізації, як й кінцева геополітична, гео економічна характеристика цього регіону.

Крім того, регіоналізм - це багаторівнева концепція, й, не дивлячись на свою спірну універсальність, все ж багатofункціональна та конкретна. Втім, є методологічна складність у визначенні та вивченні регіоналізму в науці міжнародних відносин, адже «регіоналізм» в політичній науці, частиною якої є міжнародні відносини, може розумітися як: а) внутрішньодержавний (співвідношення між центром, столицею і периферією, провінцією, регіоном, районом, областю в межах окремо взятої держави); б) транскордонний (поширюється лише на окремі частини державних територій країн-сусідів в суміжному прикордонному районі, тобто на прикордонні адміністративно-територіальні одиниці двох або кількох суміжних держав, що утворюють транскордонний регіон), в)

міждержавний (регіон, що утворюється кількома державами (часто за підтримки недержавних акторів) й зачіпає всю територію кожної окремої держави). Таке розмежування й рівневий підхід залученості частин в державі та цілої держави до таких непростих явищ сучасності як «регіоналізація», «регіон», «регіоналізм», вкрай важливо поважати у зв'язку з тим, що при аналізові взаємозв'язку на всіх зазначених рівнях регіоналізму застосовуються різні компоненти та критерії виділення регіонів. На відсутність чітких критеріїв, які б визначали «справжній», по-науковому «істинний» регіон, постійно нарікають фахівці [40, с. 2].

Більш того, як ще в 1968 р. зазначав один з провідних дослідників регіоналізму в США, професор Єльського університету Брюс Рассет, «різні визначення і різні критерії справляють різні регіони, і не знайдеться двох аналітиків, які б повністю погодилися щодо того, що можна вважати сприятливими умовами» [41, с. 317]. Ще з середини минулого сторіччя теоретикам-регіоналістам було ясно, що «підбір критеріїв не повинен бути випадковий, але повинен відбуватися в тісному зв'язку з розумінням того, що регіон – це функціональна одиниця» [41, с. 320].

Дійсно, те, що наповнює функціональним сенсом внутрішньодержавний регіон й регіоналізм, може не відповідати більш широкому смислового навантаженню у визначенні міждержавного регіону та міждержавного регіоналізму. Цілком доречно тут погодитися з білоруською дослідницею Катериною Доморенок, яка вважає, що при існуванні безлічі різновидів феномену регіоналізації, відправною точкою для аналізу будь-якого з них є обране визначення поняття «регіон» [42]. Від того, як ми визначимо для себе регіон залежно від рівневої ланки, позначивши коло агентів та контрагентів – носіїв регіональних властивостей, ми зможемо в подальшому визначити що таке регіоналізм, що таке регіоналізація в нашому контекстному розумінні регіону. Якщо регіон міжнародний (міждержавний), який утворюється окремими державами-агентами, то характеристики регіоналізму та регіоналізації необхідно шукати на

рівні взаємодії зовнішніх політик цих держав в рамках глобальних, регіональних та субрегіональних процесів.

Тут ми опиняємося в обіймах ще одного методологічного казусу: що з'являється раніше – регіон, регіоналізм, або регіоналізація, оскільки визначення поняття регіоналізму та регіоналізації через поняття регіону багато в чому відображає термінологічну сутність, але не завжди процесуальну. На наш погляд, на це питання ми почасти відповіли, коли зафіксували, що регіон – це простір, регіоналізація – це процес, а регіоналізм – це мета, ідея, сенс, що закладається регіоналізацією в регіон.

Таким чином, більшість впливових спеціалістів з проблем регіоналістики розглядає появу в постбіполярний період будь-якого міжнародного регіону як політичної системи державних акторів, що багато в чому пов'язане із зовнішніми умовами та локальними можливостями до регіоналізації, які закладаються на глобальному рівні після закінчення «холодної війни». У результаті регіон наповнюється особливим регіональним змістом за допомогою ідей регіоналізму. З його наповненням, тобто реалізацією регіоналізму, завершується оформлення регіону. Появі сучасних регіонів в політичному сенсі передують трохи раніше ініційований на глобальному рівні процес постбіполярної регіоналізації та оформлення ідей «нового регіоналізму». Таким чином, всі три поняття «регіон», «регіоналізм» та «регіоналізація» слід розглядати в безперервному причинно-наслідковому зв'язку, де регіон є кінцевим результатом нерозривної тріади.

1. США: современная внешнеполитическая мысль. Анализ концепций американской политологии 80-х годов / Под ред. С.И. Аппатова. – Одесса: Логос, 1992. – 236 с.
2. Дергачев А. Геополитические конstellации посткоммунистического мира // Політична думка. - 1995. - № 1. - С. 53-65.
3. Brzezinski Z. Russian Roulette // The Wall Street Journal. – 2005. – March 29 // <http://online.wsj.com/article/SB111205801943791493.html>

4. Макарычев А. Западные рубежи России: проблемы безопасности и транснационального регионализма // Московский Центр Карнеги. – 1999. – № 8. – С. 3-8.
5. Fledelius K. What is a region? What is Regionalism? // *Regional Contact*. – 1995. - № 10. – P. 15-18.
6. Tsantoulis Y. Subregionalism in the Black Sea and the EU's Role: Incentives, Obstacles and the EU's Role. – Bonn: Center for European Integration Studies, 2008. – 35 p. // https://www.zei.uni-bonn.de/dateien/discussion-paper/dp_c183_tsantoulis.pdf
7. Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. – М.: Прогресс, 1980. – 320 с.
8. Язькова А.А. Регион Большого Причерноморья: возможности развития сотрудничества и источники противоречий // Средиземноморье – Черноморье – Каспий: между Большой Европой и Большим Ближним Востоком // Под ред. Н.П. Шмелева, В.А. Гусейнова, А.А. Язьковой. – М.: Граница, 2006. – С. 30-37.
9. Hettne B. Globalization, the New Regionalism and East Asia / Globalism and Regionalism. Selected Papers, delivered at the United Nations University Global Seminar '96 Shonan Session, 2-6 September, 1996, Hayama, Japan / Ed. by Toshiro Tanaka, Takashi Inoguchi // <http://www.unu.edu/unupress/globalism.html>
10. Jones M. Towards 'Phase Spatiality': Regions, Regional Studies, and the Limits to Thinking Space Relationally. Paper Presented at the Regional Studies Association 'Regional Growth Agendas' Conference, Aalborg, Denmark // www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/aalborg05/jones.pdf
11. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. – Київ: Логос, 2005. – 286 с.
12. Tangredi S.J. Introduction // *Globalisation and Maritime Power* / Ed. by Sam J. Tangredi. – Washington, D.C.: National Defense University, 2002. – P. XXV.
13. Волынчук А.Б., Фролова Я.А. Глокализация как предмет научного исследования // Владивостокский государственный университет экономики и сервиса // http://www.rusnauka.com/9_EISN_2007/Economics/21363.doc.htm
14. Zyblikiewicz L. Globalism versus Regionalism in Contemporary World: the Environment for Change in Europe // *The Transformational Future of Europe*. – Lublin, 1992. – P. 159-166.
15. Pugh M., Sidhu W. The United Nations and Regional Security: Europe and Beyond. – Boulder, Colorado: Lynne Rienner, 2003. – 309 p.
16. Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты // Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России / Под ред. Л.Б. Вардомского, С.В. Голунова. – М. – Волгоград: НОФМО, 2002. - 572 с.; Научно-образовательный

ФОРУМ по международным отношениям. Волгоградский государственный университет, Центр региональных и трансграничных исследований // <http://www.obraforum.ru/book/chapter1.htm>

17. Зубков К.И. Структурный метод в региональных исторических исследованиях // Мульти Медиа Журнал / Проект Ахей. – 2004. – 30 сентября // http://mmj.ru/history_theory.html?&article=238&cHash=5d39bd48af

18. Габриелян О.А. Политические процессы в Крыму. Последнее десятилетие XX века. Спецкурс. – Симферополь: Таврия, 2000. – 160 с.

19. Evans G., Newnham J. The dictionary of world politics: A reference guide to concepts, ideas, and institutions. - New York: Simon & Schuster, 1990. – 449 p.

20. Какушкина И.С. Регион в системе координат конкурентноспособности // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т. 5. - № 2. – Ч. 3. – С. 134-139.

21. Клемешев А.П. Регион в условиях глобализации // Вестник ВГУ. Серия Гуманитарные науки. – 2005. – № 2. – С. 22-38.

22. Paasi A. Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life // Environment and Planning. – 1991. - № 23(2). – P. 239 – 256; Paasi A. Place and region: regional worlds and words // Progress in Human Geography. – 2002. – Vol. 26. – № 6. – P. 802-811.

23. Paasi A. Place and region: regional worlds and words // Progress in Human Geography. – 2002. – Vol. 26. – № 6. – P. 802-811.

24. Jones M., MacLeod G. Regional spaces, spaces of regionalism: territory, insurgent politics and the English question // Transactions of the Institute of British Geographers. – 2004. – Vol. 29. – № 4. – P. 433-452.

25. Paasi A. Bounded spaces in the mobile world: Deconstructing 'regional identity' // Tijdschrift voor economische en sociale geografie (Journal of Economic & Social Geography). – 2002. – Vol. 93. – № 2. – P. 137-148.

26. Schrijver F. Regionalism after regionalisation: Regional identities, political space and political mobilisation in Galicia, Brittany and Wales // www.colorado.edu/ibs/aagpreconference/papers/Schrijver_paper.pdf

27. Rumley D. The Geopolitics of Asia-Pacific Regionalism in the 21st Century // The Otemon Journal of Australian Studies. – 2005. – Vol. 31. – P. 5–27.

28. Байков А. «Нестандартная» интеграция и стареющие стандарты. Рецензия на книгу Марка Бисона «Регионализм и глобализация в Восточной Азии: политика, безопасность, экономическое развитие». Нью-Йорк: Палгрейв Макмиллан, 2007. 324 с. // Международные процессы. – 2007. – Т. 5. – № 2(14) // <http://www.intertrends.ru/fourteen/017.htm>

29. Туровский Р.Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 399 с.

30. Harrison J. Re-reading the New Regionalism: A Sympathetic Critique // *Space and Polity*. – 2006. – Vol. 10. – № 1. – P. 21–46.
31. Söderbaum F. Introduction: Theories of New Regionalism // *Theories of New Regionalism. A Palgrave Macmillan Reader* / Ed. by Fredrik Söderbaum, Timothy M. Shaw. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2003. – 272 p.
32. Fabbri C. The Constructivist Promise and Regional Integration: An Answer to “Old” and “New” Puzzles: The South American Case / CSGR Working Paper No. 182/05/November 2005. Department of Politics and International Studies, University of Warwick. – 31 p.
33. Hettne B. Globalization and the New Regionalism // *Globalism and the New Regionalism: Vol. 1* / Ed. by H Bjorn, A. Inotai, O. Sunkel. - L: MacMillan Press, St. Martin’s Press, 1999. - P. 7-8.
34. Gunnarsson M. Regionalism and Security – Two Concepts in the Wind of Change. Official web-site of the Umea University // http://www.umu.se/cerum/publikationer/pdfs/NSB_1_00_6_1.pdf
35. Soderbaum F., Langenhove L. Introduction: The EU as a Global Actor and the Role of Interregionalism // *Journal of European Integration*. – 2005. – Vol. 27. – № 3. – P. 242-262.
36. Wunderlich U. New Regionalism and European Studies: Towards a Comprehensive Approach to Regionalisation and Region / *UEA Papers in European and International Studies*. WP 1/2005. – 29 p.
37. Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. A framework for understanding regionalization // *Regionalization in a Globalizing World. A Comparative Perspective on Forms, Actors and Processes* / Ed. by Michael Schulz, Fredrik Söderbaum, Joakim Öjendal. - L & N.Y.: Zed Book, 2001. – 352 p.
38. Hwang K.D. The Mechanisms of Politico-Security Regionalisms in Southeast Asia and Southern Africa: A Comparative Case Study of ASEAN and SADC. University of Pretoria, 2005 // <http://upetd.up.ac.za/thesis/available/etd-09272006-154344/unrestricted/02chapter2.pdf>
39. Winrow G. Dialogue with the Mediterranean: The Role of NATO’s Mediterranean Initiative. – N.Y.: Garland Publishing, 2000. – 261 p.
40. King Ch. The Wider Black Sea Region in the Twenty-First Century // *The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic and Energy Perspectives* / Ed. by Hamilton D., Mangott G. – Washington, D.C.: Center for Transatlantic Relations, 2008. – P. 1-22.
41. Russet B. Delineating International Regions // *Quantitative International Politics: Insights and Evidence* // Ed. by J.David Singer. – N.Y.: The Free Press, 1968. – P. 317-352.

42. Доморенок Е. Концепции «старого» регионализма в контексте Современной Европы // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002 — № 4 // http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=53

1.4. Регіон «Близький Схід» в сучасних політичних концепціях (Кулешова К.І.)

Необхідно з'ясувати взаємозв'язок між регіонами (їх створенням та розмежуванням) та безпекою (її концепціями та втіленням). Сучасна література з питань світових регіонів та регіоналізму наголошує на «винайденому» характері регіонів, що, як зазначив Пол Тейлор, відрізняється від популярних раніше концепцій, у яких регіони розглядали як «вічні» [1]. Точка зору, згідно з якою поняття регіонів було «винайдене», означає, що в географічних характеристиках чи мові немає нічого «природного» чи «нейтрального».

Впродовж історії основною метою ідентифікації й розмежування географічних місць майже завжди були військові стратегічні інтереси. Як писали Карен Віген та Мартін Льюїс, «деякі найбільш основні та усталені «регіони» світу вперше були окреслені саме військовими стратегами» [2]. Іншими словами, походження регіонів бере свій початок в безпекових концепціях та політиці їх винахідників.

Винайдення регіону «Близький Схід» зазвичай приписують геополітику Альфреду Мехену, автору ключових робіт з військово-морської стратегії. В своїй статті, опублікованій в *National Review* в 1902 р. Мехен заявляв, що Британія повинна взяти на себе відповідальність за підтримання безпеки в Перській затоці та її узбережжях – на Близькому Сході - для того, щоб охороняти шлях до Індії і утримувати Росію під контролем [3]. Більш раннє згадування про «Близький Схід» можна знайти у іншого автора – генерала британської армії сера Т. Гордона. Невідомо, чи генерал вигадав цей термін або ж перейняв його у когось. Але, поза всяким сумнівом, Близький Схід був визначений під час обмірковування й організації захисту шляху до Індії.

Таким чином, з'явився термін «Близький Схід», але з плином часу територія, яку цей термін позначав, змістилась на захід. В

міжвоєнний період відкриття значних покладів нафти на Арабському півострові та зростанні міграції євреїв до Палестини прив'язало ці території до Близького Сходу А. Мехена. Під час Другої світової війни британські політики почали використовувати термін «Близький Схід» для позначення величезної смуги країн – включно з усіма територіями на захід від Індії та землями Північної Африки. В цей період для позначення регіону не встановлювалось жодних рамок. У відповідності зі змінами військової політики Великої Британії в 1942 р. до регіону був доданий Іран. Ближче до завершення війни до подій на Близькому Сході долучилися Сполучені Штати, які, зрештою, перейняли й британське військово-визначення. Ці переходи від одного визначення до іншого відбувались настільки стрімко, що змусили відомого історика регіону Родеріка Девідсона запитати на сторінках «Форін Афферз»: «Де ж знаходиться Близький Схід?» [4].

Звичайно, рушійною силою створення та розповсюдження визначень Близького Сходу не могли бути виключно військово-стратегічні інтереси західних держав. Впродовж історії всі суспільства створювали власне бачення світу. Термін «Магриб» (Захід арабського світу) бере свій початок від геополітики більш ранньої епохи – коли перші хвилі арабських завойовників прийшли в Північну Африку в VII та VIII ст. Однак не всі суспільства спромоглися спроектувати своє бачення світу на карти інших народів. При визначенні того, чиє трактування буде домінантним, в дію вступає відносна сила окремих держав. Іншими словами, причини, з яких території Південно-Західної Азії та Північної Африки були зібрані до купи і позначені в свідомості більшості як Близький Схід, мають коріння не тільки у військових стратегічних інтересах Великої Британії кінця XIX ст., а й у британській впливовості.

На винайдення та видозмінення географічних категорій впливає не тільки відносне володіння ресурсами держав-суперниць, а й з зміни у комунікаціях та транспортних технологіях. Коли військові стратегічні інтереси та потужності головних геополітичних акторів змінювались, то одночасно з ними змінювалось й поняття Близького Сходу. Суть в тому, що технологічні, економічні та політичні

інтереси змінюють бачення світу людьми і допомагають їм формувати власну картину. Наприклад, в США після закінчення «холодної війни» та розпаду Радянського Союзу науковці запропонували створити новий регіон під назвою «Великий Близький Схід» (Близький та Середній Схід) [5, 6]. Цей новий регіон включає республіки колишнього СРСР в Центральній Азії, що саме по собі доволі точно відображає концепції безпеки та план дій винахідників даного визначення, бо передбачає контроль шляхів доступу до нафтових ресурсів Центральної Азії та одночасне підтримання контролю над ісламістами, що стали постійним джерелом занепокоєння для Сполучених Штатів та Західної Європи після подій 11 вересня 2001 р.

Отже, важливість усвідомлення взаємозв'язку між регіонами та безпекою очевидна. В тій формі, в якій ми знаємо його зараз, Близький Схід з'явився через те, як саме він був представлений в основних концепціях безпеки. Впродовж ХХ ст. поняття Близького Сходу в зовнішній політиці, в працях теоретиків та в суспільно-політичній культурі підкреслювали певні концепції безпеки, що, як вважалось, відображали характер регіону [7]. Іншими словами, сучасний стан нестабільності на розширеному Близькому Сході зобов'язаний своїм існуванням образу, в якому він виступає у попередніх концепціях безпеки. І, навпаки, домінантний образ Близького Сходу багато в чому вплинув на формування сучасних концепцій безпеки регіону. В цьому сенсі варто уваги те, що Саймон Долбі називає «методикою географічної специфікації політики» [8, с. 274], бо це надає дослідникам можливість переосмислити майбутнє безпеки на Близькому Сході, одночасно враховуючи безпекові потреби та прагнення безлічі міжнародних акторів, що висувають власне бачення кордонів, образу, характеру та перспектив даного регіону.

Є підстави виділити чотири конкуруючі парадигми регіональної безпеки, що постали ще в роки «холодної війни» (Близький Схід, арабський Близький Схід, мусульманський Близький Схід та середземноморський Близький Схід), кожна з яких наголошує на

різних типах загроз [9]. Перспективи регіональної безпеки залежать від її бачення народами регіону, того, що вони вважають важливим й якими способами, на їх думку, можна встановити безпеку в цій частині світу.

З методологічної точки зору не варто вдаватися до релятивізму й стверджувати, що різні підходи всього лише відображають прагнення тих, хто їх вигидав, а тому мають абсолютно однакову цінність і значення (особливо не варто робити цього в тих випадках, коли досліджуються можливі перспективи). На Близькому Сході стикаються одразу декілька конкуруючих концепцій безпеки. Яскравий приклад - Ізраїль та Палестина. «Мир – це моя безпека» - такий банер можна було побачити в руках активістів організації «Мир зараз» («Peace Now») на святкуванні підписання угод в Осло між Ізраїлем та Палестиною в 1993 р. Але «мир та безпека» довго були гаслом тих, хто скептично ставились до ефективності арабсько-ізраїльських угод. Отже, питання варто розглядати з відстані, на принципах відкритості до інших версій реальності [10, 11]. У близькосхідному контексті це означає бути уважним до концепцій безпеки, до яких прихильні місцеві народи, ідей, які довгий час знаходилися на периферії пануючих теорій, а також створювати альтернативні моделі досягнення регіональної безпеки на базі неупереджених суджень.

Пануюча досі парадигма безпеки Близького Сходу зазвичай асоціюється з політикою Сполучених Штатів та їхніх регіональних союзників, серед яких важко перебільшити значення Туреччини (хоча її як євро-азійську державу часто навіть не включають до переліку країн регіону). Критики цієї парадигми включають до «західної» концепції безпеки безперешкодне постачання нафти за прийнятною ціною, врегулювання ізраїльсько-арабського конфлікту, запобігання виникненню будь-якого регіонального гегемона одночасно з утримуванням ісламістів під контролем та підтримання «дружніх» режимів, які поділяють точку зору Вашингтону. Ця концепція безпеки була і залишається нав'язаною ззовні; вона носить

неорганічний характер й робить основний акцент на «твердій» безпеці держав та військово-політичній стабільності.

Загрози безпеці в ній трактуються в основному з точки зору зовнішніх держав, а не країн регіону, що безпосередньо знаходяться в цьому середовищі. В очах американських стратегічних планувальників під час «холодної війни» основну загрозу безпеці на Близькому Сході створювала перспектива комуністичного проникнення та радянської інтервенції в регіон. Вони вважали, що для укріплення регіональної стабільності держави регіону мають бути інтегровані до альянсів Західного світу. Для втілення цієї мети були розроблені дві схеми парасольки безпеки - мертвонароджена Близькосхідна організація оборони (1951 р.) та Багдадський пакт (1955 р.). Хоча деякі регіональні держави, наприклад, Ірак (до державного перевороту 1958 р.), Іран (до революції 1978-79 рр.) та Туреччина до певної міри розділяли таке бачення безпеки, проте більшість арабських держав були з ними незгодні.

В постбіполярному світі у подальшій політиці США визначали Іран та Ірак як основні джерела загрози регіональній безпеці, в основному через значні військові потужності цих держав та ревізіоністський характер їх режимів, що, на думку Ентоні Лейка, не відповідало американським інтересам [12]. Цей нав'язаний підхід до регіональної безпеки на Близькому Сході мав свої наслідки й втілювався в концепції безпеки, орієнтованій на зовнішній світ, за якою всі загрози безпеці виникають поза межами держави, а внутрішнє середовище розглядається як царство миру та стабільності. Можна сперечатися з тим, що мир всередині зберігається лише завдяки тому, що зовнішній світ змальовується за визначенням Р. Уолкера [9] як джерело небезпеки, але історія близькосхідних держав доводить, що навіть ця концепція не завжди працює так, як передбачено теорією. Багатьом регіональним політикам вдається виправдовувати певні заходи щодо зміцнення внутрішньої безпеки завдяки тому, що вони зображують міжнародну арену як панування анархії та наголошують на необхідності зміцнення держави для того, щоб вона могла протистояти зовнішнім загрозам. Однак при цьому вони одночасно

створюють загрозу для окремих осіб та соціальних груп всередині держави – тих самих людей, чию безпеку вони начебто захищають. Приклад діяльності регіональних акторів, які порушують декларативні принципи захисту свого населення – режим С.Хусейна в Іраку, який нехтував правами власного народу задля досягнення цілей національної безпеки. Ті, хто оспорюють правильність курсу на підтримання безпеки, обраного їхньою державою, ризикують в найкращому випадку бути проігнорованими, а в найгіршому – звинуваченими у державній зраді.

Військові пріоритети безпекового мислення часів «холодної війни» проявилися в близькосхідному контексті наступним чином: регіональні актори (як й зовнішні, поза-регіональні) вдавалися до таких заходів, як збільшення оборонних видатків, військове управління, спільні збройні навчання та оборонні пакти. Американська політика в сфері безпеки в цей період набула форми захисту регіональних держав від зовнішнього вторгнення. Цей захист включав допомогу у зміцненні оборонних систем місцевих країн та розбудову військових баз в регіоні, а також підтримку фортеці «дружніх» режимів вздовж всього регіонального фронту для того, щоб Близький Схід став невразливим до радянського втручання та прямої інтервенції.

Але й в постбіполярну епоху, на думку Роберта Уолкера, бачення розширеного Близького Сходу рештою світу й його перспектив залишалося сфокусованим на військово-політичних питаннях [13, с. 49-63]. Прикладами цього може слугувати політика США щодо Іраку перед й після війни в Перській затоці 1990-1991 рр., бомбардування 1998-1999 рр., спрямовані на примус Іраку до співпраці з ООН й набуття можливості проводити інспекції для виявлення іракської програми з ЗМЗ.

Після атак 11 вересня 2001 р. в заявах політиків США відбулись істотні зміни: відтепер вони декларували свої зобов'язання у просуванні демократії на Близькому Сході як способу боротьби з загрозами, які створюють для миру тероризм та зброя масового знищення. Саме в цей час активізується ідея «турецької моделі» як

м'якої привабливої сили, що контрастує з твердою - військовою. Війна в Іраку 2003 р. та наступні намагання змінити іракський режим пояснювались цим важливим політичним пріоритетом. В той же час американські політики шукали способи надати поштовх ізраїльсько-палестинському мирному процесу презентацією нової «дорожньої карти». Мирний процес, що почався після війни в Затоці 1991 р., практично зупинився наприкінці 1990-х рр. через те, що бачення регіональної безпеки Сполученими Штатами та державами регіону кардинально відрізнялось.

Якщо говорити про ці розбіжності, то одна з основних теорій, відмінних від американської, належала прихильниками концепції, яку можна назвати «арабською». Відразу відмітимо, що в неї небагато спільного з «турецькою моделлю», хоча й протиставляти їх немає достатньо підстав. Вона може набути особливого значення для спроб дати імпульс арабсько-ізраїльському миротворчому процесу.

Арабська перспектива бере свій початок від концепції арабської національної безпеки, яка робить акцент на врегулюванні низки суто арабських безпекових проблем. Концепція арабської національної безпеки була розроблена після Другої світової війни у відповідь на створені на початку «холодної війни» західні теорії безпеки, у яких Близький Схід розглядався як «евфемізм безпекових сфер впливу як Москви, так й Вашингтону» [14]. Арабські автори націоналістичного спрямування вважають, що термін «Близький Схід» - це ярлик, в кращому випадку вигаданий для того, щоб штучно принизити роль арабського характеру цієї частини світу, а в гіршому – для того, щоб «розірвати арабську батьківщину» як окрему спільноту. За західним визначенням «Близький Схід» вони побачили спробу зобразити цей регіон як територію, що більше схожа на етнічну мозаїку, а це, відповідно, вщент руйнує доводи тих, хто закликає до арабської єдності. Термін «арабська регіональна система», що багато обговорюється зараз, може дати краще уявлення про взаємодію арабських держав з їхніми сусідами та міжнародною системою в цілому. Тут маються на увазі дві речі. По-перше, проблеми безпеки та інтереси арабських держав можна зрозуміти краще, якщо розглядати

їх спільно. По-друге, ці проблеми безпеки сильно відрізняються (якщо не суперечать) від тих, що притаманні сусіднім неарабським державам (Іран, Ізраїль та Туреччина). Однак, зауважили Бассам Тібі та Майкл Хадсон, поза увагою цих аналітичних праць часто залишається той факт, що термін часто заперечується самими арабськими народами, що величезна територія, яку зазвичай мають на увазі при використанні даного терміну, є домівкою великої кількості інших народів, включаючи курдів та турків [15].

При розгляді означених об'єктів безпеки можна використати два різних підходи до арабської національної безпеки. Перший з них, висунутий Бахатом Корані та Даном Чіргі, називає об'єктом безпеки саме арабське цивільне суспільство [16]. Другий підхід, за який виступають Алі Хіллал Дессоукі та Джаміл Маттар фокусується на спільноті арабських держав в цілому [17, с. 26-27]. Обидва підходи дуже сильно відрізняються від традиційного неореалістського бачення, за яким арабський світ є конгломератом суверенних, замкнених держав, які взаємодіють між собою в умовах міжнародної анархії. Крім того, в унісон з дебатами щодо розширення безпеки 1990-х рр., Дессоукі та Маттар наголошували на соціетальному вимірі безпеки, а Корані та Чіргі підкреслили її невійськові аспекти (такі як ідентичність та матеріальне благополуччя).

Корані та Чіргі представили концепцію арабської національної безпеки у вигляді доповнення до підходів часів «холодної війни», в яких не було приділено належної уваги соціетальному (суспільному) виміру безпеки. Вони стверджували, що для того, щоб зрозуміти безпеку в арабському світі, потрібно абстрагуватися від державно-орієнтованого світогляду і зосередитись на питаннях безпеки, притаманних різноманітним соціальним акторам. Ці питання відрізняються в залежності від соціально-економічного підґрунтя кожного з акторів. Як правило, ті актори, які на економічній драбині стоять на вищому щаблі, просувають демократизацію і права людини, а ті, хто стоять нижче, зазвичай в першу чергу занепокоєні задоволенням нагальних економічних потреб, таких як робочі місця,

соціально-економічна рівність, охорона здоров'я, а в деяких випадках навіть щоденне харчування [16, с. 173].

На відміну від Корані та Чіргі, які основний акцент зробили на цивільній громадськості, Дессоукі та Матар розглядали всю спільноту арабських держав як об'єкт безпеки. Їх тлумачення підходів часів «холодної війни» спиралися не стільки на те, як Заходом розумілась та втілювалась безпека, скільки на її сприйнятті Близьким Сходом зсередини. З цієї точки зору, Іран, Ізраїль та Туреччина (які включаються у більшість визначень Близького Сходу), а також держави поза межами регіону (такі як Сполучені Штати) можуть розглядатися як загрози арабській національній безпеці.

З іншого боку, діяльність арабських держав показує, що, хоча вони не надто схильні враховувати арабське громадянське суспільство у розгляді питань безпеки, їм все ж таки важко повністю ігнорувати ті питання безпеки, що піднімаються різноманітними неурядовими акторами. Хоча безпекова діяльність арабських політиків завжди була статичною, орієнтованою в основному на зміцнення власного режиму під прикриттям інтересів національної безпеки, але все ж, вважав Марк Лінч, неможливо заперечувати той факт, що вони також опікуються, хоча й доволі непослідовно, благополуччям арабських народів [18]. Пріоритетне місце, відведене ізраїльсько-палестинському питанню в арабських національних планах безпеки (які з кінця 1940-х рр. щорічно проголошуються наприкінці кожного засідання Ліги арабських держав), яке можна спостерігати одночасно зі зменшенням кількості конкретних заходів задля покращення становища палестинців – це ознака тонкого балансування, яким більшість арабських держав займається останні 50-60 років. Воно стало ще більш витонченим після атак 11 вересня, коли США почали без розбору тиснути як на радикальні, так й на консервативні арабські режими. Основною причиною цього явища, на думку Майкла Барнетта, є те, що цілі безпеки окремих арабських народів завжди відрізнялись між собою та створювали перепону для діяльності арабських політиків, котрі завжди найвище цінували

безпеку своїх власних режимів [19]. Відповідно, той аргумент, що для арабських країн державна безпека завжди була найвищим пріоритетом, як це сказано в Статуті Ліги арабських держав, відображає ступінь взаємодії між державною і суспільною безпекою в арабському світі.

Концепція арабської національної безпеки багато в чому відрізняється від підходів до безпеки, що існували в часи «холодної війни». По-перше, вона створена людьми саме з цієї частини світу, а тому відображає (якщо не всі, то деякі) їхні проблеми безпеки, котрі не обов'язково збігаються з західною концепцією, що розглядає регіон в перспективі розширеного Близького Сходу. Вона також лише частково має розбіжності з нав'язаною ззовні перспективою підходів часів «холодної війни», бо вона замінює нав'язані Сполученими Штатами перспективи статичними і не менш нав'язаними (неорганічними) перспективами арабських держав, які часто нехтують інтересами цілих народів. Як вже зазначалось вище, лише Корані та Чіргі намагалися вийти за рамки цих статичних підходів. І нарешті, арабська концепція підкреслює невійськові аспекти безпеки, особливо фактор ідентичності. На відміну від прихильників арабської перспективи, які роблять наголос на національній ідентичності, безліч ісламістських акторів підкреслюють саме релігійний вимір.

Перспектива, яку можна назвати ісламістською, є найбільш суперечливою з усіх чотирьох. Навіть ті спеціалісти по регіону, які є завзятими критиками регіонального статус-кво, висловлюють свої застереження з приводу ісламістської перспективи, на яку стали спиратися радикали після атак 11 вересня 2001 р. на Нью-Йорк та Вашингтон. Ще до того, як Осама Бен Ладен і його версія ісламізму почали домінувати як найбільша загроза в безпекових планах США, прагнення кардинальної зміни статус-кво та протиправна діяльність певних ісламістських акторів, таких як Ісламська Республіка Іран, Судан та організації на кшталт Хезболли та Хамасу, вже розглядались як такі, що створюють проблему для стабільності, що її намагались запроваджувати США та їхні регіональні союзники. Однак, прихильники ісламістської теорії також включили до неї акторів, які

виступають за збереження статус-кво, наприклад, Саудівську Аравію та Організацію Ісламська Конференція (ОІК). Різноманітна діяльність ісламських активістів варіюється від терористичної активності (наприклад, закладення бомби під будівлею торгового центру Нью-Йорку в 1993 р.) до загальної громадської діяльності з надання благодійної допомоги (такої як надає Фронт ісламського спасіння в Алжирі та Хамас в Ізраїлі й Палестині); від використання ісламських мотивів для укріплення безпеки режиму (наприклад, Саудівська Аравія) до виправдання політичного насильства, спрямованого на встановлення «ісламської» держави (як Хезболла в Лівані).

Під сумнів, з дослідницької точки зору, можна поставити не лише діяльність в сфері безпеки, а й сам центральний об'єкт ісламської перспективи – мусульманський світ. Мусульманський світ визначається як спільність мусульманських народів по всьому світу (Умма), він є міждержавною спільнотою, яка охоплює значну частину Земної кулі. Однак, коли ісламісти Близького Сходу говорять про мусульманський світ, вони зазвичай мають на увазі концепцію, в якій центральне місце посідає саме Близький Схід.

Прихильниками даної концепції безпека визначається двома критеріями: зменшенням «неісламського» впливу та досягненням більш тісної єдності мусульманських народів, яка врешті-решт дозволить їм стати «ефективними та могутніми» [20, с. 16-18]. Напевно, між прихильниками ісламської перспективи існує більша згода стосовно того, до чого вони ставляться вороже, ніж щодо цілей, яких вони прагнуть. Вони часто називають неісламський вплив головною загрозою їхній безпеці, але майже ніколи не можуть погодитись між собою, в чому ж полягає цей неісламський фактор (не менші розбіжності виникають й у визначенні власне ісламського фактору). Дехто вважає неісламськими виключно західний вплив та втручання в справи регіону. Інші ісламісти критикують існуючі політичні та релігійні утворення (такі як Ісламське Королівство Саудівська Аравія, що дозволило американським військам ступити на святу землю), а також арабські націоналістичні сили за те, що вони є неісламськими. Нарешті, є такі, хто вважає організоване й

структуроване насильство неісламським та закликає до відмови від нього.

Дії та вимоги ісламістських організацій слугують нагадуванням про те, наскільки проблематичним завданням є визначення безпеки. З точки зору урядів Сполучених Штатів, Єгипту, Ізраїлю більшість ісламістських організацій створюють загрозу для регіональної безпеки через свою орієнтацію на радикальну зміну статус-кво та час від часу протиправну поведінку. Водночас в очах деяких народів регіону ці організації виконують роль агентів безпеки, бо надають допомогу й займаються благочинною діяльністю, якою не опікується держава.

В цілому ісламістська перспектива критикує нав'язаний ззовні та статичний підходи до безпеки, але вона страждає тим самим неповноцінним баченням безпеки, яке спрямоване назовні, - загрози мусульманам розглядає як такі, що виникають виключно поза межами мусульманського Близького Сходу, в той час же схильна ігнорувати справжній масштаб внутрішніх проблем. Більше того, внутрішня політика ісламістських рухів та організацій залишається недемократичною. Деякі адепти ісламістської перспективи наголошують на невійськових вимірах безпеки, таких як релігійна ідентичність та ставлять нечасто проголошуване, але важливе завдання пере-формулювання «джихаду» (священної війни) як боротьби проти «структурного насильства». Як зазначає Чаїват Сата-Ананд, існує «багата ісламська традиція ненасильницької думки», а ісламістським акторам варто до неї звернутись [20, с. 28]. Але ключова позиція полягає в тому, що ісламістська перспектива залишається найбільш безкомпромісною з усіх наявних.

Середземноморська перспектива почала формуватись ще в 1970-х рр. Видатну роль, й не тільки як науковець, зіграв Йохан Галтунг [21]. Процес відбувався поступово, відповідно до зміни концепцій безпеки та діяльності Європейського Союзу. Пильна увага ЄС до подій на Близькому Сході була прикута з часів ембарго ОПЕК на нафту та арабо-ізраїльської війни 1973 р. Відтоді політика ЄС по відношенню до Близького Сходу формувалась за трьома головними

напрямами: енергетична безпека, регіональна стабільність (під нею розумілась внутрішня стабільність у географічно близьких до Європи країнах Північної Африки) та припинення арабо-ізраїльського конфлікту.

В 1980-х рр. зміни у суспільствах держав-членів ЄС, які відбулися внаслідок зростання близькосхідної діаспори, змусили політиків Європейського Союзу переглянути свої пріоритети і визнати, що стабільність на Великому Близькому Сході (отже й в Туреччині) є невід'ємною частиною їх власної безпеки. Тому політичне лідерство ЄС прагнуло створити схеми співпраці з близькосхідними державами середземноморського басейну для того, щоб стимулювати та підтримати економічний розвиток. Вважалося, що ці заходи повинні зменшити потік біженців з Близького Сходу в Європу і запобігти перенесенню регіональних конфліктів на європейську територію.

З роками ці схеми набули різних форм: Європейсько-арабський діалог, «Загальна середземноморська політика» ЄС, угоди з субрегіональними організаціями на кшталт Ради Співпраці арабських держав Перської затоки та Союзу арабського Магрибу, ініціатива Конференції з безпеки та співпраці в середземноморському регіоні та поточний процес Євро-середземноморського партнерства. Хоча й інші актори, на кшталт Міжнародної асоціації досліджень миру, яка базується на ідеях Галтунга, також були зацікавлені у втіленні та підтримці якихось з цих схем, але саме ЄС став головним актором у становленні Середземномор'я як регіону [22].

Концептуалізація Середземномор'я Європейським Союзом не включає не середземноморські близькосхідні держави. За великим рахунком це відбувається тому, що зацікавленість Європейського Союзу відображає його власні проблеми безпеки, які мають менше спільного з Перською затокою, ніж з географічно ближчим Південним Середземномор'ям, включно з Туреччиною. У відповідності зі своїми переконаннями в тому, що погрози і використання сили не зможуть вирішити проблеми невійськового характеру, ЄС досі робив наголос на демократизації та економічному

розвитку як основному способі досягнення миру в середземноморському регіоні. Однак у питанні безпеки Перської затоки багато європейських політиків продовжують дотримуватись позицій, близьких до США, й не виключають погроз та застосування сили як інструменту політики. Хоча ЄС є далеким від одноголосної згоди в цьому питанні, але багато його членів підтримують плани та дії США щодо безпеки на розширеному Близькому Сході, в яких приділяється першочергова увага військовій стабільності та передбачуваності, демократизації та розвитку.

Основна сила середземноморської перспективи витікає з того факту, що ця концепція є відносно нейтральною; вона заздалегідь не виключає деякі країни. Більше того, вона залишається єдиною схемою, яка спромоглась зібрати Сирію, Ізраїль та широкий спектр недержавних акторів разом під однією парасолькою. Хоча ініціатива Конференції з безпеки та співпраці в середземноморському регіоні не змогла розпочати в середземноморському регіоні процес, подібний до Гельсінського, але європейські актори на недержавному рівні контактів були достатньо активними.

В цілому середземноморська концепція в основному служить інтересам безпеки ЄС та не має в регіоні достатньої кількості активних прихильників. Однак, незважаючи на те, що у цієї концепції немає великої кількості адептів на Великому Близькому Сході, в неї немає численних противників; а це зрештою може виявитися найвагомішою перевагою, особливо якщо політика ЄС по перетягуванню цивільних соціальних акторів на свій бік принесе плоди в довгостроковій перспективі. Не вдаючись до деталей діалогу Туреччина – ЄС, відмітимо, що «турецька модель» жодним чином не суперечить середземноморській перспективі, але ця перспектива принципово не відповідає завданням, які хотів би покласти на цю модель Вашингтон.

Таким чином, після закінчення «холодної війни» та розпаду Радянського Союзу на Заході виникла пропозиція використовувати у нових концепціях та зовнішньополітичній практиці термін «Великий Близький Схід» (Близький та Середній Схід). Цей новий регіон

включає республіки колишнього СРСР в Центральній Азії, що саме по собі точно відображає концепції безпеки та план дій винахідників даного визначення, бо передбачає контроль над нафтовими ресурсами Центральної Азії та водночас контроль над ісламістами, які стали постійним джерелом занепокоєння для Сполучених Штатів та Західної Європи після подій 11 вересня 2001 р.

Виділені нами чотири базові підходи до політичної концептуалізації поняття «Близький Схід» вимагають визнання того факту, що основні людські потреби, такі як харчування, здоров'я та освіта, а також релігійна та культурна ідентичність, демократизація та права людини можуть важити набагато більше, ніж режим безпеки та військова стабільність, які посідають чільне місце в безпекових стратегіях Сполучених Штатів та їхніх регіональних союзників. Хоча американські політики продовжують дотримуватися думки про те, що військова нестабільність на Близькому Сході загрожує глобальній безпеці, їх позиція враховує лише один з вимірів регіональної нестабільності. Критики західного підходу до регіону наголошують, що сприйняття регіональної безпеки на Близькому Сході виключно через призму військово-політичної стабільності призводить до поверхневого ставлення до інших основних структурних елементів безпеки (економічного, політичного та соціального). Сучасні науковці дійшли висновку, що військовий аспект безпеки завжди треба враховувати, але сфокусована виключно на «твердій силі» парадигма безпеки призводить до відволікання цінних ресурсів на гонку озброєнь. В результаті мілітаризація регіону не лише ускладнює вирішення традиційних питань, а й загострює невійськові загрози безпеці регіону Великий Близький Схід.

1. Taylor P.J. A Theory and Practice of Regions: The Case of Europe // *Environment and Planning: Society and Space*. - 1991. - Vol. 9 (2). - P. 183 - 195.
2. Lewis M.W., Wigen K.E. *The Myth of Continents. A Critique of Metageography*. - Berkley: University of California Press, 1997. - 340 p.
3. Mahan A.T. *Persian Gulf and International Relations* // *The National Review*. - 1992. - September. - P. 27-45.

4. Davison H.R. Where is the Middle East? // *Foreign Affairs*. - 1960. - N 38. - P. 669.
5. Blackwill D.R., Stürmer M. *Allies Divided: Transatlantic Policies for the Greater Middle East*. - Cambridge, MA: MIT Press, 1997. - 335 p.
6. Khalilzad Z., Gompert D., Larrabee S. *Challenges in the Greater Middle East // America and Europe: A Partnership for a New Era*. - Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1997. - P. 191-217.
7. Said W.E. *Covering Islam: How the Media and Experts Determine How We See the Rest of the World*. - London: Vintage, 1991. - 272 p.
8. Dalby S. *Critical Geopolitics: Discourse, Difference and Dissent // Environment and Planning: Society and Space*. - 1991. - Vol. 9. - N 3. - P. 261-283.
9. Ibrahim E.S. *Future Visions of the Arab Middle East // Security Dialogue*. - 1996. - Vol. 27. - N 4. - P. 425-436.
10. Bilgin P. *Security Studies: Theory-Practice // Cambridge Review of International Affairs*. - 1999. - Vol. XII. - N 2. - P. 31 - 42.
11. Huysmans J. *Defining Social Constructivism in Security Studies: The Normative Dilemma of Writing Security // Alternatives*. - 2002. - N 27. - P. 41-62.
12. Lake A. *Confronting Backlash States // Foreign Affairs*. - 1994. – March - April. - Vol. 73. - N 2. - P. 45-55.
13. Walker R.B. *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1993. - 248 p.
14. Bilgin P. *Regional Security in the Middle East: A Critical Perspective*. - London: Routledge Curson, 2005. - 255 p.
15. Tibi B., Hudson M. *From Pan-Arabism to the Community of Sovereign States: Redefining the Arab and Arabism in the Aftermath of the Second Gulf War // The Middle East Dilemma: The Politics and Economics of Arab Integration*. – N.Y.: Columbia University Press, 1999. - P. 92-106.
16. Korany B., Tschirgi D. *National Security in the Arab World: the Persistence of Dualism // The Arab World Today*. - Boulder & London: Lynne Rienner, 1994. - P. 161-178.
17. Aly M. A. *The Shattered Consensus - Arab Perceptions of Security // The International Spectator*. - 1996. – Vol. XXXI. - N 4. - P. 23-32.
18. Lynch M. *Abandoning Iraq: Jordan's Alliances and the Politics of State Identity // Security Studies*. - 1998/1999. - Vol. 8. - N 2/3. - P. 347-388.
19. Barnett M.N. *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*. – N.Y.: Columbia University Press, 1998. - 376 p.

20. Satha-Anand Ch. The Nonviolent Crescent: Eight Theses on Muslim Nonviolent Action // Arab Nonviolent Political Struggle in the Middle East / Ed. by Ralph E. Crow, Philip Grant, Saad E. Ibrahim. - London: Lynne Rienner, 1990. - 136 p.
21. Galtung J. Violence, Peace and Peace Research // Journal of Peace Research. - 1969. - Vol. 6. - N 3. - P. 167-192.
22. Joffé G. Perspectives on Development: The Euro–Mediterranean Partnership. - London: Frank Cass, 1999. - 288 p.

Розділ 2

Регіональна інтеграція

2.1. Об'єднана Європа в новому тисячолітті: аналіз наукових підходів (Максименко І.В.)

На початку ХХІ ст. Європейський Союз досяг того рівня розвитку, коли нагальним постало питання визначення подальшої мети його існування. Це знайшло відображення у дискусіях щодо нового місця об'єднаної Європи в сучасній системі міжнародних відносин, яка характеризується балансуванням на межі однополярного та багаточентричного світоустрою. ЄС стає центром тяжіння для інших країн, що посилює присутність Євросоюзу в регіональних та міжнародних процесах, надає йому геополітичного статусу. Особливості політичної культури ЄС обумовили формування принципово нового підходу до міжнародної ролі Європейського Союзу та інструментів її ствердження. Проте, стратегія ЄС щодо створення спільного простору безпеки, політичної стабільності, економічного розвитку та соціальної рівноправності викликає протидію з боку Російської Федерації. Остання вбачає в діяльності ЄС загрозу «життєвим інтересам» та намагання Заходу виключити Росію зі світового діалогу. Безумовно, в таких умовах існує необхідність переосмислення цих змін та процесів, концептуалізації процесу поширення впливу ЄС на систему міжнародних відносин загалом. Наукова полеміка щодо подальшої долі інтеграційних процесів в рамках Європейського Союзу охоплює більшість напрямків розвитку об'єднаної Європи в контексті глобальної трансформації міжнародних відносин. В контексті даного дослідження пропонується виокремити напрями, що концентрують увагу на вивченні чинників, які набувають особливого значення на сучасному етапі.

Закріплення за ЄС відповідальності за консолідацію усієї Європи та її безпеку шляхом екстраполяції європейської інтеграційної моделі та європейських цінностей викликало конфлікт між традиційними та новітніми теоретичними підходами до аналізу чинників інтеграційних процесів. Полеміка щодо первинності раціоналістичного або ідеалістичного елементів у розвитку європейської інтеграції та політики ЄС на сучасному етапі розгортається переважно в руслі протипоставлення «національні інтереси – загальноєвропейські інтереси». Останні представлені в нормативних концептах політики Європейського Союзу, що одночасно є спільним баченням усіх держав-членів ЄС та відображенням зовнішньополітичної стратегії міжнародних акторів. В цьому контексті варто виокремити дискусію, що розвивалася між представниками міждержавного підходу та соціального конструктивізму.

Традиційно чинник національних держав в процесах європейської інтеграції та контексту, в якому ці процеси розвиваються, були центральними для представників міждержавного підходу. Врахування цього факту потрібно для розуміння «логіки відмінності» європейської інтеграції, що є наслідком унікального контексту внутрішньої політики та глобальних чинників, в першу чергу, ролі тієї чи іншої держави в системі міжнародних відносин. Розвиваючи цю тезу, Е. Моравчик наголошує, що держави є раціональними; їх вибір є також раціональним. Тому участь в інтеграційних процесах визначається шляхом оцінки аргументів «за» та «проти», переваг та недоліків з метою захисту національних інтересів перед лицем невпевненого майбутнього [1, с. 68]. Водночас представники цієї школи не відкидають вплив ідей на політику держав та розвиток інтеграційних процесів, але вважають його дуже скромним. Слабкість впливу ідей, за М. Поллаком, визначається тим, що ідеї не враховують «історично особливих обставин», в яких конструюються інтереси, а також того факту, що «політики, стратегії та навіть пріоритети акторів визначаються взаємодією з зовнішнім середовищем» [2, с. 5]. В той же час, представники ліберального

міжурядового підходу визнають, що за умов, коли економічний чинник є слабким, а причинний зв'язок не явним, ідеологічні міркування та зв'язок з іншими інтересами, наприклад, геополітичними, починають відігравати більш важливу роль.

З інших позицій виходять представники соціального конструктивізму, вказуючи, що саме ідеї та переконання агентів визначають міжнародну структуру; вони формують особистість, інтереси та зовнішньополітичні дії держави, що відтворюють та часом трансформують цю структуру. А. Вент [3, с. 1], Т. Діез [4, с. 613], Т. Крістіансен та К.Е. Йоргенсен [5, с. 60-62] характеризують держави як динамічних агентів, які визначаються тим, що національні ідентичності не є даними, але конструйованими в контексті складних, історичних, заплутаних, подекуди суперечливих практик – і тому різними, такими, що постійно змінюються, але є ендогенними до взаємодії. В такому вимірі агенти та структури постійно знаходяться у залежності один від одного, впливаючи та змінюючи один одного. Розглядаючи європейську інтеграцію конструктивісти виходять з того, що позиції політичних акторів ЄС та їхня ідентичність формується не тільки за допомогою раціоналістичного пошуку національних або власних інтересів, але і власне через процес переговорів, особливо в контексті тиску задля пошуку або досягнення компромісу. Більш того, основою соціального конструктивізму є думка, що ЄС розвивається через встановлення норм, а не змінюється під впливом зовнішніх чинників («холодна війна» або глобалізація). Через інтернаціоналізацію цих норм агенти набувають власної ідентичності та визначають інтереси, конструюючи, таким чином, «нормативну силу Європи». Б. Розамонд визначив цей процес як «конститутивний ефект норм» – шлях, яким норми європейського рівня, ідеї та дискурси проникають до національних політик, що складають Євросоюз [6, с. 131]. Таку думку підтримують М. Фіннемор [7], К. Макнамара [8; 9].

Для розуміння сучасного етапу розвитку ЄС підходи соціального конструктивізму є надзвичайно актуальними. Вони є невід'ємною частиною та логічним продовженням попередніх

теоретико-практичних напрацювань, водночас створюють підґрунтя для аналізу процесів еволюції «Європейської ідеї» та формування ідентичності ЄС. Представники конструктивізму виходять з наступних переконань: сама ідея інтеграції після Другої світової війни, що базувалася на гаслі «ніколи більше» («never again»), та процес розширення походили, головним чином, з ідейних та ідеалістичних міркувань («єдиний європейський дім» або «повернення до Європи»); спільна віра в неоліберальну економічну та монетарну політику та в її вплив на досягнення консенсусу між тими, хто приймає рішення, та центральними банками, що мав призвести до формування економічного та валютного союзу; безпекова та зовнішня політика Європейського Союзу виходить з наявності трансформативного впливу загальних норм і правил, колективного сприйняття викликів та загроз нового тисячоліття та спільного розуміння неподільності безпеки, а також впливу соціального прогресу на інтереси та ідентичність акторів, а також, на громадську безпеку.

Можна погодитися з позиціями конструктивістів, що пост-територіальна та багаторівнева Європа не може бути досліджена за допомогою традиційних концептів. Водночас такі тези, як національна безпека не є домінуючою мотивацією та сила держави не спирається на примусові засоби видаються занадто ідеалістичними, такими, що не підкріплені вагомими емпіричними підтвердженнями. Але безперечним є факт, що інтеграційні процеси в ЄС є результатом взаємодії між державами-членами щодо розвитку можливостей, встановлення правил, норм та їх поширення, що конструює особливий образ та поведінку Європейського Союзу в сучасній системі міжнародних відносин.

Розглядаючи в практичній площині роль держави, ідей та інтересів в європейській інтеграції та становлення ЄС як міжнародного актора слід відзначити, що надзвичайно важливу роль відіграє політика Великобританії, ФРН та Франції. Беззаперечним для дослідників є факт, що саме ці держави визначали основні напрями і формати розвитку інтеграційних процесів у Європі з урахуванням

того, що саме вони є ініціаторами впровадження нових механізмів та інструментів політики ЄС, а їхня позиція є визначальною у ефективності обраної стратегії або успішності імплементації єдиної європейської політики. Досліджуючи імперативи даних держав щодо ЄС та його політики та ролі, зазначимо, що підходи Лондону, Берліну та Парижу формулюються у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності національних інтересів або ж ідей, що базуються на національних інтересах, з ідеалістичними підходами. Вони є взаємодоповнюючими факторами, які актуалізуються або відходять на другий план у різні періоди розвитку ЄС – кризи або розквіту.

Домінування прагматичних елементів у підходах зазначених держав-членів до становлення політики ЄС визначаються наступними факторами: це єдині члени ЄС, які сприймаються як глобальні актори; вони здатні діяти самостійно, користуючись власним впливом в інших міжнародних інститутах (Рада безпеки ООН, НАТО, «Велика вісімка»); усвідомлення факту свого лідерства в ЄС і власного значення для збереження життєздатності «Європейського проекту». Особливо це стосується Великобританії і Франції, які дискурсивно спираються на історичні факти (колишні великі імперії), статус ядерної держави, представництво в усіх провідних міжнародних інститутах, традиції дипломатичного та економічного лідерства, існуванням сталої системи традиційних зовнішньополітичних зв'язків; ідеї про французьку та англосаксонську винятковість, що закріплює міжурядовий підхід у рамках ЄС, особливо у сфері СЗБП; об'єднання зусиль розглядається як інструмент протистояння новим глобальним викликам: поширення глобалізації, економічна взаємозалежність, послаблення ролі держави в контролі за економічними та соціальними факторами, демографічна проблема і зниження військових витрат, а також, фактор неподільності безпеки [10-15].

В той же час, в основі багатьох політичних рішень та ініціатив євроінтеграційної політики Великобританії, Німеччини та Франції вагоме місце займають наступні ідеалістичні мотиватори: сама ідея європейської інтеграції базувалася на ідеях гуманізму, у тому числі,

ідеї французької революції – свобода, братерство, рівність, права людини, які знайшли відображення в деяких «конструктах європейської єдності»; спроби політичної єдності спираються на тезу про необхідність стати джерелом третього, відмінного від американського, голосу або навіть сили в міжнародних відносинах, що відображало особливості французького та німецького підходу до європейської безпеки; поглиблення економічного і валютного співробітництва – створення ЄВС і введення євро – також спиралося на ідею лідируючої ролі ЄС у глобальному вимірі як данина глобальним політичним амбіціям Німеччини та Франції; розширення базувалося значною мірою на ідеалістичних твердженнях Лондона та Берліна: об'єднання Європи, подолання наслідків Ялтинської конференції, відповідальності за Східну Європу і подальшу долю об'єднаної Європи тощо; реалізація СЗБП ЄС є можливістю реалізувати ідею впливати на міжнародні реалії, виступати на рівних у світовій політиці, забезпечувати власну безпеку і навіть зберігати як можна більше своєї незалежності [16-20].

Полеміка щодо еволюції Європейського Союзу, його політики та стратегії ЄС у сучасному світі набула поширення з прийняттям низці документів, в яких було задеклароване спільне бачення майбутньої ролі об'єднання та викладені першочергові завдання в економічній, зовнішньополітичній та безпековій площинах (від Маастріхтського договору 1991 р. до Лісабонського договору 2007 р., від рішень Лісабонського саміту 2000 р. до проекту «Європа-2020», а також Стратегія європейської безпеки 2003 р., Європейська політика сусідства 2004 р. та ін.). Тривалість дискусій та її різновекторність дозволяє виокремити наступні відмінні риси в існуючих наукових напрямках.

По-перше, експерти використовують комплексний підхід до аналізу ЄС як цілісної системи та окремо кожного виміру внутрішніх процесів, що охоплюють більшість напрямків концептуально-теоретичного, інституційно-політичного, зовнішньополітичного та стратегічного розвитку об'єднаної Європи в контексті глобальної трансформації міжнародних відносин.

По-друге, поєднання підходів та висновків експертів різних спеціалізацій.

По-третє, наявність дуалістичного підходу до вивчення кожного виміру трансформації Євросоюзу – ретельному аналізі «витрат» та «переваг» («costs» and «benefits»).

Особливо чітко визначені відмінності спостерігаються у дослідженнях, що присвячені практичним аспектам визначення та проведення політики об'єднаної Європи, спрямованої на ствердження своєї нової ролі в системі міжнародних відносин. Важливим у даному питанні є проблематика самоідентифікації Євросоюзу, визначення сутнісної складової «європейської дефініції» як базового елементу майбутнього лідерства ЄС.

Питання про європейську ідентичність дослідники розглядають у двох площинах: внутрішньополітичної (тобто в рамках Європейського Союзу як соціо-національний чинник) і зовнішньополітичної (тобто самоідентичність або рольової фактор: в якій якості ЄС виступає у світовій політиці). На внутрішньому рівні ЄС все ще знаходиться в процесі формування європейської «колективної політичної ідентичності» («collective political identity»), яка може бути досягнута на базі спільних цілей, мотивів, діяльності, а також завдяки здатності підтримувати й продовжувати наратив, власну політику, зберігаючи свою цілісність, незважаючи на зміну окремих компонентів. Однак у зовнішньополітичному плані це означає створення об'єднаної Європи, яка взаємодіє з Іншими і при цьому зберігає свої власні інтеграційні ідеї та цінності, що є невід'ємною частиною європейської цивілізації і основою для формування «зовнішньополітична ідентичність» ЄС [21; 22]. На думку Д. Ван Оуденарена, С. Лукареллі та О. Приходько розуміння міжнародної, а часом і глобальної, ролі ЄС і процесу самоідентифікації Європи неможливе без аналізу зовнішньополітичної ролі Союзу та його визнання або не-визнання Іншими, підкреслюючи тим самим взаємозалежність даних процесів [22; 23; 24]. На думку Т.Р. Ріда, рівень «колективної ідентичності» надалі стане визначальним чинником формування ЄС як єдиного

суб'єкта світової політики, а, отже, і його впливу [25]. Д. Ван Оуденарен визначає, що майбутня глобальна роль Європи складатиметься з двох наборів питань: чим Європа є та що Європа робить [23, 114]. Однак існують і більш скептичні оцінки майбутньої глобальної ролі ЄС. Британський політолог Т.Г. Еш вважає, що в Євросоюзі немає ясного розуміння шуканої міжнародної перспективи. Єдине, в чому згодні між собою всі країни ЄС, так це в бажанні закріпити за «об'єднаною Європою» більш помітну міжнародно-політичну роль [26].

У той же час, очевидним є той факт, що за сукупним потенціалом – фінансово-економічним, культурно-історичним, людським – ЄС не може не бути одним з найбільших гравців в глобальній політиці. З тим щоб цей потенціал став реальною основою для реалізації глобальної ролі ЄС, необхідне дотримання деяких вимог. По-перше, спільні цінності, здатність формулювати і реалізовувати послідовну політику, високий рівень відносин з іншими учасниками, наявність ефективних інструментів і вироблення та реалізації зовнішньополітичних рішень. По-друге, співвідношення європейських уявлень про міжнародну роль ЄС й тим, як його сприймають інші актори. Іншими словами, ступінь впливу ЄС в системі міжнародних відносин визначається трьома категоріями: присутність, можливість і здатність.

У сучасній історії ЄС ці категорії розглядаються в контексті успішності ЄС як єдиного валютно-економічного простору, як об'єднуючого та трансформаційного чинника, а також як ефективного зовнішньополітичного та безпекового актора. За оцінкою експертів, ці аспекти мають характер «екзистенціальної важливості» для Європи, беручи до уваги те, що вони обумовлюють дуже багато дій ЄС і що вони неминуче і неподільно взаємопов'язані [27; 28].

В цьому контексті можна виокремити три підходи, в основу яких покладений принцип оцінювання перспектив того або іншого виміру інтеграційної політики ЄС та його перетворення на впливового міжнародного актора.

Представники першого підходу – «європесимісти» – в цілому, скептично ставляться як до необхідності та доцільності переходу до більш глибоких рівнів інтеграції (запровадження євро, формування інструментів та проведення самостійної зовнішньої та безпекової політики, подальше розширення), так і до перспектив ствердження Євросоюзу як нового центру сили. В економічному вимірі найбільші сумніви щодо поглиблення економічної та валютної інтеграції в рамках ЄС висловлювали П. де Гроув [29], М. Маркузен [30], П. Слот [31], Л. Цукаліс [32], підкреслюючи потенційні ризики послаблення ЄС, розколу через неготовність окремих членів приєднатися до фінального етапу ЕВС, тобто реалізацію моделі «Європи двох швидкостей». Е. Мартін та Дж. Росс [33], Е. Моравчик та М.А. Вахудова [34; 35] наголошували також на такій проблемі, як «демократичний дефіцит», що було пов'язано з передачею повноважень національних урядів в питаннях економічної та фінансової політики до наднаціональних органів та проблеми контролю над ними.

Критичними були оцінки щодо розвитку ефективної СЗПБ/ЄПБО Європейського Союзу. С. Біскоп [36], Дж. Говорт [37], К. Йоргенсен [38], Р. Купер [39] вказували на неоднозначність, суперечливість та слабкість механізмів прийняття рішень, а також на відсутність політичної волі країн-членів ЄС щодо поглиблення військово-політичного виміру інтеграції, що було суттєвою перешкодою до розвитку ефективної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Цікаву думку висловлював Р. Купер щодо важливості політичної волі держав-членів. Він наголошував, що безпека – це колективний продукт і вона повинна бути предметом спільного діалогу і забезпечення не тільки членами будь-яких союзів, але і окремими державами, підкреслював [39, с. 40-41]. Дж. Говорт вважав, що головним викликом для успіху СЗПБ Європейського Союзу була наявність сформованих «упереджень» – британський «атлантизм», французька «винятковість» і німецький «пацифізм» – а отже чи зможуть держави дійти спільного сприйняття інтегрованого європейського інтервенціоналізму, заснованого не тільки на

класичному пріоритеті національних інтересів, але також на більш ідеалістичних мотиваціях, гуманізмі та етиці, формуючи тим самим нову нормативну парадигму в міжнародних відносинах [37, с. 213]. Таку думку також поділяють З. Бжезинський [40], П.-М. Дефарж [41], Д.С. Лутц [11]. Навіть після прийняття стратегічно важливих документів щодо розвитку СЗБПО ЄС не зміг швидко перейти до якісної та зрозумілої політики, що за оцінками С. Біскопа, призвело до хаотичності та довготривалості формування військово-технічного потенціалу СЗБП, структур Сил швидкого реагування, транспортних можливостей і розвідки [36, с. 477-479].

Зазначимо, що з прийняттям Європейської стратегії безпеки у 2003 р. СЗБП/ЄПБО продовжує розвиватися під впливом серйозних протиріч між «необхідністю» розвитку цього виміру політики ЄС і «прагненням». Найбільш складними проблемами для узгодження дослідники вбачають у наступному:

1. Розбіжності між країнами-членами ЄС в оцінках ризику та пріоритетності загроз і, як наслідок, різні оцінки глобальних і регіональних питань безпеки (Франція і Великобританія – тероризм і зброя масового знищення; Німеччина та Північна Європа – міграція, кліматичні зміни, голод і бідність).

2. Збереження пріоритету щодо національного суверенітету в зовнішній політиці і національних інтересів, що призводить і до суперечностей у виборі ключового напрямку здійснення СЗБП/ЄПБО (Франція, Іспанія, Італія, Греція – Близький Схід і Північна Африка, Німеччина і країни ЦСЄ – Східна Європа та Кавказ).

3. Питання співпраці з США і готовність застосовувати військову силу в зовнішній політиці ЄС, що пов'язано з градацією загроз, військовими ресурсами кожної з країн, перспективою створення «Європейської армії», проблемою «великих» і «малих» членів ЄС.

4. Послідовність політики безпеки ЄС і злагодженість дій між країнами і структурами Союзу, які виражаються у процедурі прийняття рішень зі СЗБП/ЄПБО та реалізації права вето, а також узгодження і розмежування повноважень європейських інститутів:

Європейської Комісії, Європейської Ради, Ради міністрів, Високого представника ЄС з питань СЗБП, Європолу тощо.

5. Історичний розвиток європейських співтовариств обумовив формування багатовекторної та багатоаспектної політики ЄС, яка характеризує його як все більш активного суб'єкта світової політики, що реалізує особливу «багаторівневу» зовнішню та безпекову політику [42; 43].

Не зважаючи на те, що розширення Європейського Співтовариства є невід'ємною складовою процесу об'єднання усієї Європи питання інтеграції нових країн, особливо постсоціалістичних, сприймається вельми обережно такими експертами, як К. Брезертон та Дж. Воглер [21], А. Голдтау [44], В. Кохлер, К. Кеушніг та М. Кеушніг [45]. Головним аргументом в дискусіях щодо доцільності подальшого розширення виступала загроза перетворення слабо розвинених країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи на «економічний тягар» та виникнення інституційно-політичної кризи, або навіть колапсу Союзу.

Прихильники другого підходу – «єврооптимісти» – відстоюють необхідність поглиблення інтеграційних процесів та посилення ролі ЄС на міжнародному рівні. Саме «єврооптимісти» активно застосовують ідеї та норми для обґрунтування дій держав-членів та ЄС в цілому. Р. Дж. Менерт, зокрема, відзначав, що створення ЕВС стане не тільки «кульмінацією сорокарічних спроб встановити валютну узгодженість і стабільність в ЄС», але також стане значним кроком до ще більш тісного і завершеного союзу між його членами [46, с. 10]. Справа в тім, що економічна єдність мала стати основою для більш тісного і завершеного союзу, для досягнення політичного об'єднання. Особливої актуальності це питання набувало в контексті значного розширення кордонів ЄС, приєднання економічно слабших країн і збільшення торговельно-економічних зв'язків ЄС з усіма регіонами світу. На додаток, єдиний економічний простір був необхідною умовою для введення єдиної валюти, яка, за оцінками Р. Манделла, В. Іноземцева і К. Кузнецової, стане «епохальною подією» та «реальним знаком відродження сили Європи», продемонструє

європейцям зриму ознаку європейської єдності, зміцнить єдність національних політичних та економічних еліт, а також буде сприяти ствердженню Євросоюзу як нового впливового учасника сучасної міжнародної системи [47; 48].

Серед дослідників, які з оптимістичних позицій розглядають зовнішньополітичний та безпековий виміри Європейського Союзу, його спроможність здійснювати дійсно повноцінну та ефективну зовнішню політику, доцільно навести думки наступних дослідників. виокремимо С. Кьокеле та Дж. Макнайтан [49] вважають, що недооцінка важливості цього напрямку політики ЄС походить, з одного боку, через помилковий підхід до оцінки СЗПБ ЄС як до національної зовнішньої та безпекової політики, а з іншого – через надмірну увагу до процедур, механізмів, інститутів та договорів, через які здійснюється політика. Саме тому ці автори, визнаючи важливість інституціональної та структурної складової зовнішньої політики ЄС, концентрують увагу на тому, що ЄС робить, до яких дій вдається закордоном, вивчають характер його різноманітних глобальних та регіональних заходів. У. Хаттон [50] та Т.Р. Рід [25] підкреслюють, що об'єднана Європа має вийти вперед, оскільки саме такого кроку чекають від неї як європейці, так й інші народи.

Важливим у цьому контексті є вивчення відмінності європейської моделі військово-політичної сили та стратегічної культури, що дозволяє ЄС відігравати роль впливового міжнародного актора не тільки на регіональному, але й на глобальному рівні без застосування військової сили. На думку М. Емерсона, прагнення ЄС до ролі нового світового центру сили призвели до того, що концепція «залученості Європи», яка знайшла широке застосування за межами об'єднаної Європи, стала фундаментальною частиною суспільного сприйняття безпеки [51, с. 55]. Таку ж думку висловлює Х. Мауль, зазначаючи, що перебуваючи швидше «постмодерністською силою» («force»), ніж сучасною міццю («power»), ЄС впливає на своє оточення і моделює його, скоріше, за рахунок того, чим він є, а не в силу того, що він робить [52, с. 778]. Мауль зазначає, що збереження принципів «цивільної сили» в політиці ЄС дозволяють Союзу бути

більш ефективним і впливовим учасником міжнародних процесів, ніж традиційні актори завдяки трьом параметрам. По-перше, це здатність виходити за рамки традиційних концептів і комплексів суверенності надає ЄС більшу конкурентоспроможність. По-друге, «цивілізаційна модель» ЄС привертає увагу і викликає підтримку в інших регіонах світу, в тому числі, в таких сферах міжнародних відносин, як ідеологія та культура. По-третє, згадані характеристики сприяють передачі наднаціональним інститутам ЄС більших повноважень від держав у випадках, коли це буде потрібно для ефективного вирішення міжнародних криз або проблем. В. Вагнер та Г. Гелльманн [53], Ю. Давидов [54], М. Леонард [55], М. Троїцький [56] та інші роблять висновок, що широкий набір інструментів політики Європейського Союзу, що базується на політичній, стратегічній та економічній культур лідерства об'єднаної Європи, перетворюють на «центр сили» або полюс тяжіння для інших держав через те, що ЄС діє «як трейдер, інвестор, донор». Отже, ЄС пропонує іншим «цивілізаційну модель» трансформації, яка використовує договори і закони як інструмент, що зв'язує держави загальними стандартами і спрямована на демократичне перевлаштування світу, і завдяки цьому глибше та масштабніше впливає на зовнішній світ, ніж будь-який інший актор; країни, що одного разу опинилися втягнутими в сферу його впливу, змінюються назавжди.

Успішність політики розширення, на думку Р. Болдвіна, Дж.Ф. Франсуа та Р. Портеса [57], Дж. Холла та В. Куаззера [58], У. Седелмейера та Г. Волеса [59] гарантувалася ідейно-політичними чинниками. Важливість приєднання ЦСЄ до ЄС як об'єднання Європи, що була розділена, слугуватиме запобіганню нових розділових ліній, а також гарантом економічного та демократичного розвитку усіх європейських країн. В. Вессельс вважав, що ідея «повернення до Європи» стимулювала необхідні внутрішні реформи у державах Східної Європи, призведе до демократизації державних і політичних структур, а також модернізації економічної та соціальної політики європейських держав і суспільств [60].

Не можна не погодитися з оцінкою розширення, висловленою К. де Куето Ногерасом. Він писав, що відмова від політики «відкритих дверей» або затягування переговорного процесу поставить під сумнів «моральний авторитет» Європи і не дозволить досягти стабільності та миру на континенті. Більше того, ЄС не може закритися в собі через декларовані амбіції Європейського Союзу, оскільки, з точки зору світового суспільства, це автоматично означатиме відмову «очолити можливий прогрес в історії людства» [61].

Подібні міркування наводили й В. Куазер та Дж. Холл. Вони вважали, що процес просування на Схід був «невід'ємною частиною досягнення політичної мрії», тобто створення політичного союзу. Ф. Шіммельфенніг, зокрема, вказував, що розширення ЄС слугувало основоположним чинником, який «прокладає дорогу до справжньої європейської ідентичності»: через розширення інтеграції східноєвропейські країни потрапили в хвилю поширення демократичних цінностей і трансформували свої політичні, економічні та культурні сфери за зразком західноєвропейського. Пізніше вони самі стали поширювати європейські цінності та стандарти на сусідні країни і регіони, створюючи зону «географічної та інтернаціональної взаємозалежності» та соціально-культурної єдності [62, с. 361]. Іншими словами, окремі експерти були впевнені, що в довгостроковій перспективі розширення сприятиме складанню так званої «win-win situation», коли усі учасники процесу отримують переваги через співробітництво та кооперацію. Дуже влучним в цьому відношенні є вислів колишнього міністру закордонних справ ФРН Й. Фішера: «розширення ЄС – це і є проекція сили в європейському розумінні». Особливо чітко це проявляється в міжнародних питаннях: взаємодія з різними регіонами, стимулювання регіональних інтеграційних процесів, економічний і політичний вплив, прагнення до нової ролі Союзу, реалізація концепції Великої Європи («the Wider Europe»), яка повинна мати на увазі поширення європеїзації за межі процесу розширення кордонів ЄС.

Представників третьої групи можна віднести до «єврореалістів», які поділяють погляди «єврооптимістів» щодо важливості

трансформації визначених напрямів політики ЄС, втім з обережністю говорять про значні досягнення та вплив ЄС в глобальному масштабі. Х. Мауль, зокрема, наголошував, що, з одного боку, ЄС вже тривалий час є глобальною силою у світовій економіці та впливає на процеси вироблення міжнародної економічної політики. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що він є найбільшим торговим центром світової економіки. Але з іншого боку, ЄС ще не досяг тієї політичної організації, яка дозволила б йому істотно впливати на міжнародну валютну та фінансову систему. А. Сапір вказує, що вкрай важливим є подолання статусу «фрагментованої сили», яким вона визначається зараз, що дозволить ЄС відігравати активнішу та вагомішу роль в системі глобального управління, говорити на рівних з іншими акторами та укріплювати відносини з сусідами, поширюючи стабільність та розвиток [63]. На думку Дж. Старка, в довгостроковій перспективі успіх Єврозони сприятиме посиленню міжнародної ролі ЄС за умов прогресу щодо політичного союзу [64]. Цю думку підтримує К. Макнамара, яка вважає, що Євросоюз тільки намагається, причому повільно, стати реальним зовнішньополітичним та економічним актором [65].

Погоджуючись з важливістю ефективної СЗПБО ЄС для ствердження ЄС як впливового актора, Е. Кірхнер та Дж. Сперлінг [66], С.Н. Макфарлейн [67], Г. Шурсен [68] зазначали, що головною перешкодою ефективній співпраці в цьому напрямку було повільне усвідомлення нової сутності безпеки з боку європейських країн. Це не тільки не дозволило реалізувати потенціал спільноти, але й негативно впливало на позиції ЄС, його сприйняття іншими акторами. Втім, окремі експерти вважають, що значущість та ефективність СЗБП/ЄПБО полягає не в тім, що вона має прискорено інтегруватися, але, навпаки, у тому, що цей напрямок так і залишатиметься в форматі «коаліції воль» («coalition-of-the-willing»), децентралізованим, а отже, гнучким [69, с. 125; 70, с. 98].

Не маючи можливості конкурувати з іншими акторами за параметрами «жорсткої сили» і силового впливу, ЄС виробляє формулу «впливу, що трансформує», що використовує договори й

закони (тобто норми та правила за визначенням представників конструктивізму) як інструмент, який зв'язує держави загальними стандартами та спрямовує на демократичне перевлаштування світу. Просування таким засобом головних цінностей ЄС в решті світу – найкращий засіб захистити їх для себе, вважають С. Біскоп, Ж.-І.Хейн, В. Вагнер та Г. Гелльманн: зовнішня та безпекова політика Євросоюзу діє в форматі «сили, що трансформує» та спрямована на трансформацію міжнародного середовища в контексті власних інтересів [53, с. 390; 71; 72, с. 109].

Отже, аби перетворитися на справжнього світового гравця об'єднана Європа все ще має подолати виклики власній безпеці та міжнародному визнанню: посилити політичну єдність, знизити напруження між ЄС та окремими членами, отримати представництво у міжнародних організаціях, а також розробити глобальну стратегію безпеки та багатостороннього співробітництва у поліцентричному світі, про що говорять Т. Валасек [73], Я. Зельонка [74], А. Міссіролі [75] та інші.

Не менш неоднозначною є оцінки «єврореалістів» щодо моделі розширення ЄС у новому тисячолітті. Ф. Алгієрі [764], М. Емерсон [77], Ф. Кемерон [78], К.Е. Сміт [79], підтримуючи розширення, застерігали від «надто амбітних планів», оскільки «більше (країн-аплікантів – Авт.) не означає сильніше». Дискутуючи щодо збільшення кількості членів Союзу, експерти переважно вдаються до аналізу внутрішніх та зовнішніх наслідків розширення ЄС. Так, М.Емерсон звертає увагу дослідників на трансформацію статусу ЄС в міжнародному контексті, а Е. Ех [80] та В. Волес [81] доповнюють зазначений аспект питанням, чи зможе ЄС встановити успішні відносини з тими країнами, що залишились поза розширенням. Не менш важливим для аналізу цього напрямку є питання співвідношення розширення та безпеки, а також посилення впливу Євросоюзу в світі. У цьому контексті можна навести слова В. Унгерера, який, розмірковуючи про коріння «європейської ідеї», ще на межі 1990-х років підкреслював, що проекти загальноєвропейського союзу або створення «нової Європи» виникла

не в 1989 р., а після завершення Другої світової війни, коли стало очевидним, що «стара система національно відокремлених держав не здатна обійтися без кровопролитних воєн, а тим більше, забезпечити європейцям гідне місце в майбутньому світовому устрої, де провідну роль зможуть відігравати тільки суб'єкти континентального масштабу» [82, с. 42].

Фактично вже тоді дослідники розглядали розширення як спосіб зробити Європу більш безпечною. Водночас, беручи до уваги специфічний характер сучасної системи безпеки, особливо на європейському континенті, А. Голдтау зазначав, що Європа зіткнулася з парадоксальною ситуацією: намагаючись зміцнити стабільність і безпеку шляхом розширення, вона ризикує викликати протилежний результат. Він розглядав два аспекти безпеки: внутрішній і зовнішній. Головним завданням зовнішньої безпеки А. Голдтау вважав досягнення стабільності в довгостроковий період шляхом заохочення співпраці на периферії Євросоюзу і запобігання появі зон нестабільності (як, наприклад, у колишній Югославії). Внутрішню безпеку він пов'язував з негативними наслідками розширення: контрабанда, тероризм, торгівля людьми та інші форми організованої злочинності, зростання міграційних потоків [44]. Досягнення цілей зовнішньої безпеки вимагають відкритості кордонів для просування регіональної взаємодії, у той час, як ідеї внутрішньої безпеки базуються на їх закритті. З урахуванням великого значення внутрішньої безпеки для ЄС, особливо на соціальному рівні, А. Голдтау не виключав можливість введення прикордонного режиму, заснованого на принципах внутрішньої безпеки. Однак, нав'язування таких правил, розглядалося в контексті ризиків збільшення соціально-економічного і психологічного розриву між частинами Європи і створить нові розділові лінії в ЄС та за його межами, сприятимуть посиленню націоналістичних тенденцій по обидва боки і виникненню етнічних та ідеологічних конфліктів, наголошували. Отже, представники цієї групи підняли важливе питання кореляції таких імперативів як відкритість ЄС, ефективність діяльності союзу, збереження статусу «сильного інтегруючого фактора», визначаючи ти

самим залежність успіхів ЄС у протидії викликам і загрозам периферії та конструктивність, самостійність і вплив Європи в системі міжнародних відносин.

Таким чином, наукова дискусія щодо успішності визначених напрямів еволюції політики ЄС, а також перетворення його на впливового міжнародного актора вирізняється намаганням подолати недосконалість алгоритму «часткового пізнання» європейської інтеграції. Це обумовило появу великої кількості досліджень, підготовлених із залученням значної теоретичної бази та емпіричного нарративу з різних аспектів інтеграційного процесу в рамках ЄС. Найбільш популярними та дискусійними напрямками залишаються питання доцільності поглиблення та розширення економічної, політичної та безпекової інтеграції в рамках ЄС, а також геополітичний вплив цього процесу на імперативи провідних держав, суб'єктність ЄС та на систему міжнародних відносин в цілому. На додаток, зазначимо, що комплексні дослідження можуть містити одночасно як позитивні оцінки експертів щодо одного з вимірів політики ЄС, так і критичні міркування, що проливають світло на кореляцію, яка існує між процесом європейської інтеграції, міжнародним акторством ЄС та національними інтересами великих держав.

1. Moravcsik A., Schimmelfennig F. Liberal intergovernmentalism // *European Integration Theory* / Ed. by Diez T., Wiener A.. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – P. 67-87.
2. Pollack M. A. International relations theory and European integration // *European University Institute Working Papers*. – 2000. – № 55 // www.eui.eu/RSCAS/WP-Texts/00_55.pdf
3. Wendt A. *Social theory of International Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 450 p.
4. Diez T. Constructing the Self and changing Others: reconsidering «normative power Europe» // *Millenium – Journal of International Studies*. – 2005. – Vol. 33, № 3. – P. 613-636.
5. *The Social construction of Europe* / Ed. by T. Christiansen, K. E. Jorgensen, A. Weiner. – London: Sage, 2001. – 248 p.

6. Rosamond B. Theories of European integration. – New York: St. Martin's Press, 2000. – 231 p.
7. Finnemore M. National interests in international society. – Ithaka and London: Cornell University Press, 1996. – 154 p.
8. McNamara K. R. A rivalry in the making? The Euro and international monetary power // Review of International Political Economy. – 2008. – Vol. 15.
9. McNamara K. R. Managing the Euro: The European Central Bank // The Institutions of the European Union / Ed. by J. Peterson, M. Shackleton. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 164-185.
10. Лукин В. П. «Центры силы»: концепции и реальность. – М.: Междунар. отношения, 1983. – 256 с.
11. Лутц Д. С. За Европейское Сообщество безопасности. Европа между протекторатом и самостоятельностью // Internationale Politik. – 1998. – № 7 // <http://internationalepolitik.de/1998/7>
12. Ондрейчак Р. Ведущие европейские державы, их внешняя политика и политика безопасности и влияние на формирование европейской архитектуры безопасности // Европа. – 2009. – Т. 9, № 2 (31). – С. 69-90.
13. Allen D. The Common Foreign and Security Policy // The Oxford Handbook of the European Union / Ed. by E. Jones, A. Menon, S. Weatherill. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 643-658.
14. Boniface P. Is France still a great power? – Kingston: Queen's University, 2000. – 70 p.
15. Lehne S. The Big Three in EU Foreign Policy // <http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=48759&lang=en>
16. Grant C. France, Germany and a «Hard-core» Europe // Center for European Reform Bulletin. – 2001. - Issue 19.
17. Marcussen M., Risse T., Engelmann-Martin D., Knopf H.J., Roscher K. Constructing Europe? The Evolution of Nation-State Identities in The Social Construction of Europe / Ed. by T. Christiansen, K.E. Jorgensen, A. Weiner. – London: Sage, 2001. – P. 101-120.
18. Vercauteren P. European Integration and the Crisis of the State // Queen's Papers on Europeanisation. – 2001. – № 7 // <http://www.qub.ac.uk/schools/SchoolofPoliticsInternationalStudiesandPhilosophy/FileStore/EuropeanisationFiles/Filetoupload/38431/en.pdf>
19. Lippert B. British and German interests in EU enlargement. Partners or competitors? – London: Continuum International Publishing Group, 2001. - 136 p.

20. Mestres L. The Franco-German motor before the Eastern enlargement: the causes of its decline // *Observatori de politica exterior Europea Working Paper*. – 2002. – № 33.
21. Bretherton C., Vogler J. *The European Union as a Global Actor*. – London – New-York: Routledge, 1999. – 328 p.
22. Приходько О.В. Какая Европа нужна США? // *США. Канада. Экономика – политика – культура*. – 2006. - № 2. – С. 45-68.
23. Oudenaren Van J. *Europe As Partner // America and Europe. A Partnership for a New Era / Ed. by D.C. Gompert and F.S. Larrabee*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 104-142.
24. Lucarelli S. *European political Identity, Foreign Policy and the Others' Image: an Under-Explored Relationship // http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/working_papers/6209.pdf*
25. Reid T.R. *The United States of Europe: The New Superpower and the End of American Supremacy*. - New York: The Penguin Press, 2004. – 306 p.
26. Ash T.G. *Free World. America, Europe and the Surprising Future of the West*. – New York: Random House, 2004. – 286 p.
27. Эмерсон М. Экзистенциальная дилемма Европы // *Вестник Европы*. – 2005. – № 15. – С. 41-65.
28. *European values and identity. Policy Summary of Debates // <http://www.euractiv.com/en/future-eu/european-values-identity/article-154441>*
29. De Grauwe P. *EMU. Who will join? // Bulletin of the Centre for European Reform*. – 1996. – November.
30. Marcussen M. *The dynamics of EMU ideas // Cooperation and Conflict*. – 1999. – Vol. 34, Issue 4. – P. 383-411.
31. Slot P. J. *The institutional provisions of the EMU // Institutional dynamics of european integration. Essays in honour of Henry G. Schermers*. – Dordrecht-Boston-London: Martinus Nijheff Publishers, 1994. – Vol II. - P. 229-249.
32. Tsoukalis L. *Economic and Monetary Union. Political conviction and economic uncertainty // Policy-making in the European Union / Ed. by H. Wallace, W. Wallace*. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 610 p.
33. Martin A., Ross G. *Europe's Monetary Union: creating a democratic deficit? // Current History*. – 1999. – Vol. 98, № 627. – P. 171-175.
34. Moravcsik A., Vachudova M. A. *National interests, state power, and EU enlargement // East European Politics and Societies*. – 2003. – Vol. 17, № 1. – P. 42-57.
35. Moravcsik A. *Why the European Community strengthens the state: domestic politics and international cooperation // Harvard Center for European Studies*

- Working Papers. – 1994. – № 52 // <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/strengthen.pdf>
36. Biscop S. In search of a strategic concept for Europe // *European Foreign Affairs Review*. – 2002. – Vol. 7. – P. 473-490.
  37. Howorth J. Discourse, ideas, and epistemic communities in European Security and Defence Policy // *West European Politics*. – 2004. – Vol. 27, № 2. – March. – P. 211-234.
  38. Jorgensen K. E. Making the CFSP work // *The Institutions of the European Union* / Ed. by J. Peterson, M. Shackleton. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 210-232.
  39. Cooper R. The economic dimensions of security // *Global security: North America, European and Japanese interdependence in the 1990s*. / Ed. by E. Grove. – Brassey's Atlantic Commentaries. – 1991. – № 5. – P. 37-48.
  40. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
  41. Defarges P. M. National report France // www.fornet.info/CFSPannualreports/FRANCE%202003.pdf
  42. Gnesotto N. European Security and Defence Policy: A European view // www.eusec.org/gnesotto.htm
  43. Krause J. Multilateralism: behind European views // *Washington Quarterly*. – 2004. – Vol. 27, № 2. – P. 43-60.
  44. Goldthau A. EU enlargement dominated by an internal security agenda – a threat to stability in eastern CEE? // www.cirp.ru/publications/Goldthau/index.htm
  45. Keuschnigg C., Keuschnigg M., Kohler W. Eastern enlargement of the EU: economic costs and benefits for the present member states? Case of Germany // *European Commission Study XIX/B1/9801* // <http://www.glante.de/download/osterweiterung/defgerman.pdf>
  46. Mehnert R. J. User's guide to the ECU. – London – Norwell: Graham & Trotman Ltd., 1992. – 351 p.
  47. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Объединенная Европа на пути к лидерству в мировой политике // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2002. – № 4. – С. 3-14.
  48. Mundell R. The Euro and the stability of the international monetary system // *The Euro as a stabilizer in the international economic system* / Ed. by R. Mundell, A. Clesse. – Boston – Dordrecht – London: Kluwer Academic Publishers, 2000. – 441 p.
  49. Keukeleire St., MacNaughtan J. The Foreign policy of the European Union. – Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 374 p.
  50. Хаттон У. Мир, в котором мы живем. – М.: Ладомир, 2004. – 556 с.

51. Эмерсон М. Экзистенциальная диллема Европы // Вестник Европы. – 2005. – № 15. – С. 41-65.
52. Maull H. W. Europe and the new balance of global order // International Affairs. – 2005. – Vol. 81, № 4. – P. 775-799.
53. Вагнер В., Гелльманн Г. Цивільна світова держава? Зовнішня політика та політика оборони і безпеки Європейського Союзу // Європейська інтеграція / За ред. М. Яхтенфукса та Б. Колер-Кох. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 377-394.
54. Давыдов Ю. П. Стратегические культуры США и Европы // США. Канада. Экономика – политика – культура. – 2006. – № 3. – С. 48-70.
55. Leonard M. Perpetual power: how Europe will run the 21st century. – London: Forth Estate, 2005. – 324 p.
56. Троицкий М. Европейский Союз в мировой политике // Международные процессы. – 2004. – Т. 2. - № 2(5).
57. Baldwin R., Francois J. F., Portes R. The costs and benefits of EU enlargement // Economic Policy Paper. – 1997. – April, 24. – P. 127-176.
58. Hall J., Quaisser W. Europe's Eastern enlargement: who benefits? // Current History. – 2001. – Vol. 100, № 649. – P. 389-393.
59. Sedelmeier U., Wallace H. Eastern enlargement. Strategy or second thoughts? // Policy-making in the European Union / Ed. by H. Wallace, W. Wallace. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 610 p.
60. Вессельс В. Имеет ли будущее Европейский Союз в составе 27 государств-членов? // Internationale Politik. – 2001. – № 2 // <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/2001-02/article03.html>
61. Де Куэто Ногерас К. Страны Центральной и Восточной Европы и проблемы расширения Европейского Союза // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – № 1 // <http://evolutio.info/content/view/340/51/>
62. Шіммельфенніг Ф. Розширення на Схід: стратегічна дія та колективні ідеї // Європейська інтеграція / За ред. М. Яхтенфукса та Б. Колер-Кох. – К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 357-377.
63. Sapir A. Europe and the global economy // <http://tria.fcampalans.cat/images/Europe%20and%20the%20global%20economy%20-%20A.%20Sapir.pdf>
64. Stark J. The role of the Euro in the world – past developments and future perspectives: speech by Dr. Juergen Stark, Deputy President of the Deutsche Bundesbank, at the Joint Bundesbank / BIS conference on «Recent developments in financial systems and the challenges for economic policy» (28-29 September

- 2000, Frankfurt) // Bank for International Settlements Review // <http://www.bis.org/review/r001004a.pdf>
65. McNamara K. R. A rivalry in the making? The Euro and international monetary power // Review of International Political Economy. – 2008. – Vol. 15 // <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713393878~db=all~tab=issueslist~branches=15>
66. Kirchner E., Sperling J. The new security threats in Europe // European Foreign Affairs Review. – 2002. – № 7. – P. 423-452.
67. MacFarlane S. N. From St. Malo to Kosovo: the evolution of the Anglo-Franco-German triangle and its implications for Franco-American relations // The France-US leadership race: closely watched allies / Ed. by D. G. Haglund. – Kingston: Queen's Quarterly Press, 2000. – P. 111-124.
68. Sjursen H. New forms of security policy in Europe // Arena Working Papers. – 2001. – № 4.
69. Бусыгина И., Филиппов М. Евросоюз: от частного к общему. Пределы и перспективы геополитики ЕС // Россия в глобальной политике. – Т. 8, № 1. – 2010. – С. 121-133.
70. Moravcsik A. Europe, the second superpower // Current History. – 2010. – Vol. 109, № 725. – P. 91-98.
71. Biscop S. Ends, means, and meaning // Strategic Europe. – 2011. – October 3 // <http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=45658>
72. Haine J-Y. Idealism and power: the new EU security strategy // Current History. – 2004. – Vol. 103, № 671. – P. 107-112.
73. Valasek T. European security strategy: concepts to practice: remarks to the IRRI-KIIRB Conference (18 February, 2003, Palais d'Egmont, Brussels) // www.cdi.org/document/search/displaydoc.cfm?DocumentID=2077&StartRow=1&ListRows=10
74. Zielonka J. Paradoxes of European foreign policy. – Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – 171 p.
75. Missiroli A. New security challenges and EU responses // www.iss-eu.org/activ/content/rep04-08.pdf
76. Algieri F. A Weakened EU's prospects for global leadership // The Washington Quarterly. – 2006-2007. – Vol. 30, № 1. – P. 107-115.
77. Emerson M. The Wider Europe as the European Union's friendly Monroe doctrine // CEPS Policy. – 2002. – Brief № 27 // <http://www.ceps.eu/book/wider-europe-european-unions-friendly-monroe-doctrine>

78. Cameron F. Enlargement – the political impact // EPC Issue Paper. – 2004. – № 13.
79. Smith K. E. The outsiders: the European Neighborhood Policy // International Affairs. – 2005. – Vol. 81, № 4. – P. 757-773.
80. Agh A. Eastern enlargement and the future of the EU-25: a voice from Central Europe // Challenge Europe Online Journal. – 2004. – Issue 12 // <http://www.epc.eu/en/pub.asp?TYP=TEWN&LV=187&see=y&t=&PG=TEWN/EN/detailpub&l=12&AI=247>
81. Wallace W. From the Atlantic to the Bug, from the Arctic to the Tigris? The transformation of the EU and NATO // International Affairs. – 2000. – Vol. 76, № 3. – P. 475-493.
82. Ungerer W. European perspective and Central Europe // Studio diplomatica. – 1991. – Vol. 44, № 4. – P. 41-51.

2.2. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини та Великобританії у контексті СЗБП ЄС: аналіз політичної думки (Романова О.В.)

Завершення «холодної війни», процеси глобалізації й інтеграції в економіці та політиці країн Західної Європи – фактори, що мали стимулюючий вплив на розвиток європейського військово-політичного інтеграційного процесу і відкрили перед західноєвропейськими країнами перспективу реалізації їхнього внутрішнього інтеграційного потенціалу в сфері зовнішньої політики й безпеки. Однією з проблем західноєвропейського інтеграційного процесу, яка зацікавила як західних, так й українських вчених, став перехід західноєвропейських країн на вищий ступінь інтеграції у військово-політичній сфері, який припускав обмеження національного суверенітету держав-членів ЄС у сфері зовнішньої політики та політики безпеки й зумовив вироблення нових зовнішньополітичних стратегій країн-членів Європейського Союзу щодо проблеми формування власного військово-політичного «виміру» ЄС. У наукових колах починається дискусія про динаміку розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) ЄС і Спільної європейської політики безпеки й оборони (СЄПБО), яка, у свою чергу, також залежала від політичної волі військово-політичних лідерів ЄС (Франція, Німеччина та Великобританія) та їхньої готовності делегувати свої національні повноваження в сфері зовнішньої політики і політики безпеки на наднаціональний рівень.

Наукове дослідження зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини і Великобританії в контексті розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу передбачало глибокий аналіз ключових складових зазначеної проблеми, що виходив не з одномірного пояснення системи як абстрактного поняття, а з необхідності пізнання її складових і властивостей. Унаслідок цього, системний підхід дозволив простежити логіку взаємовпливу двох процесів, що одночасно відбуваються в ЄС:

вироблення національних зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини та Великобританії і євроінтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки. У цьому контексті СЗБП ЄС була визначена як автономна система норм і правил військово-політичного співробітництва держав, що входять в ЄС, еволюція якої більшою мірою залежала від специфіки їхніх національних зовнішньополітичних підходів і позицій.

Теоретичною основою дослідження зовнішньополітичних підходів провідних акторів процесу європейської інтеграції (Франція, Німеччина і Великобританія) до проблеми формування СЗБП/СЄПБО ЄС став їхній аналіз з позиції основних парадигм теорії міжнародних відносин – реалістичної і ліберальної.

Неореалізм, як теорія, що затверджує раціональність у діях основних акторів світової політики, національний інтерес як їхній основний мотив, прагнення до володіння силою, займає досить скептичну позицію щодо можливості переходу міждержавного співробітництва у сфері безпеки й оборони на наднаціональний рівень. Основні причини, що ускладнюють цей процес: конкуренція, що, на думку неореалістів, дотепер існує між європейськими національними державами, а також їхній національний суверенітет у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони. Неореалісти вважають, що відсутність верховної влади (структурна анархія міжнародної системи) призводить до необхідності для кожної держави розраховувати тільки на власний потенціал. Питання спільної військової безпеки повинні зважуватися в рамках міждержавного співробітництва. Однак установа такого співробітництва між державами також є досить проблематичним навіть тоді, коли всі сторони можуть досягти абсолютної вигоди, оскільки жодна держава не згодна на одержання меншої вигоди, ніж інша [1, с. 137]. У контексті таких положень, зовнішню політику ЄС можна осягнути як вираження «найнижчий спільний знаменник» («lowest common denominator»), що не зможе кинути виклик національним державним зовнішньополітичним інтересам [2, с. 7]. Ця система (СЗБП) повинна суворо дотримуватися форм міждержавного

співробітництва, котре відбиває розбіжність національних підходів держав-членів ЄС до розвитку й поглиблення військово-політичних аспектів структури Європейського Союзу. У принципі, неореалісти вважають, що саме національні інтереси європейських держав є нездоланною перешкодою на шляху обмеження національного суверенітету у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони. Цим пояснюється їх досить скептичне ставлення до співробітництва держав у таких сферах через внутрішні протиріччя. Показово, що «найбільш уразливим пунктом у неореалістичних конструкціях залишається концепція національної безпеки, що розглядається в традиційних термінах гри з нульовою сумою, постійної можливості війни між великими державами й обумовленого цими обставинами прагнення підтримки балансу сил на міжнародній арені» [1, с. 131], оскільки, відповідно до точки зору неореалістів, основою міжнародного порядку й безпеки залишається баланс сил у рамках мультиполярного світу. Унаслідок цього, процеси конструювання нової системи європейської безпеки, зумовлені зміною характеру її загроз, геополітичною трансформацією й переходом інтеграційної стратегії країн Західної Європи у сфері зовнішньої політики й безпеки на вищий рівень співробітництва в рамках СЗБП «не вписуються в неореалістичну парадигму і вимагають інших теоретичних підходів» [1, с. 132]. У цьому контексті необхідно відзначити, що один з варіантів таких підходів до дослідження проблеми європейських інтеграційних процесів у сфері зовнішньої політики й безпеки вперше був запропонований теоріями ліберальної парадигми.

Представники неолібералізму, на відміну від неореалістів, вважають міждержавне співробітництво необхідною умовою для досягнення стабільності і світового порядку. Рушійною силою міждержавної взаємодії, відповідно до їх думки, є досягнення абсолютних вигод. Неолібералізм розглядає СЗБП ЄС у цьому контексті також з позиції вигоди для країн-членів Європейського Союзу. Неоліберали вказують на те, що ступінь корисності такої політики перевищує витрати, пов'язані із зовнішньополітичним

співробітництвом у формі обмеження власної автономії держав [3, с. 54]. Прихильники неоліберальної концепції вважають, що об'єднані зусилля держав у сфері зовнішньої політики й безпеки внаслідок «ефекту масштабності від спільних дій» [4, с. 87] перевищують можливості впливу однієї держави.

Зокрема теорія ліберального інтерговернменталізму (міждержавний підхід ліберальної школи), також «досліджує зовнішню політику ЄС через “призму абсолютної вигоди” сторін, що беруть участь у політичному процесі» [2, с. 7]. Прихильники цього підходу вважають, що міждержавні домовленості на європейському рівні є результатом взаємного впливу національних і міжнародних сил і залежать від раціоналізації та ієрархізації дій уряду в період переговорів [5, с. 481]. Основна ідея ліберального інтерговернменталізму полягає в тому, що двигуном європейської інтеграції є державний інтерес, а національні уряди, діючи раціонально, повинні його лобіювати. Політичний результат переговорів західні дослідники Б. Тонра і Т. Крістіансен характеризують як «компроміс інтересів – «lowest common denominator», що переважає, але такий, що не досягає справжньої “спільної” зовнішньої політики й політики безпеки» [2, с. 7] через неможливість подальшого переходу його на наднаціональний рівень співробітництва.

Одним із провідних представників міжурядового напрямку є професор і директор програм з європейської інтеграції в Гарвардському університеті Е. Моравчик. Визначаючи процес європейської інтеграції як «гру на двох рівнях», учений робить висновок, що головними в політичній та економічній конвергенції ЄС є три провідних держави-члени ЄС – ФРН, Франція та Великобританія. Ключовим фактором інтеграції є реалізація інтересів самих цих держав. На думку Моравчика, незважаючи на те, що інституціональність політики ЄС дозволяє ефективно вирішувати проблеми, що виникають, існують певні обмеження загальноєвропейських інститутів. Зокрема, це стосується другої опори Євросоюзу – СЗБП, де співробітництво можливе тільки на

міждержавному рівні, унаслідок прагнення національних держав ЄС зберегти свій суверенітет у цій сфері [5, с. 38].

У цілому, «міждержавники», зважаючи на реалістичні чи неореалістичні теорії, заявляли, що неофункціоналістична думка про зв'язок, яка існує між функціональним вирішенням проблем, політичним визначенням проблем і їх вирішенням на наднаціональному рівні, є занадто спрощеною й нездатною відбити реалії зовнішньополітичної діяльності держав, котру вони здійснюють, виходячи з власних інтересів. Більше того, представники інтерговернменталізму вважали, що держави втратять ентузіазм до передавання повноважень з прийняття політичних рішень наднаціональним органам влади, як тільки справа торкнеться таких питань «високої політики», як національна безпека. Однак, критикуючи неофункціоналізм, послідовники міжурядового підходу поки не готові запропонувати будь-яку власну зв'язну теорію політичної інтеграції, оскільки як відправний пункт вони обрали обмеження наднаціональної інтеграції, підкреслюючи, що ключовими дійовими особами інтеграційного процесу в будь-якому випадку залишаються національні держави з їх інтересами.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що для комплексного дослідження проблеми формування зовнішньополітичних стратегій провідних держав Євросоюзу в контексті розвитку та імплементації СЗБП ЄС необхідно проводити її теоретичний аналіз, як з позиції неореалістичної парадигми, так і з позиції ліберальної. Неореалізм акцентує увагу на національному інтересі держав, що ніколи не допустить обмеження їхнього суверенітету в зовнішній політиці й політики безпеки й стане нездоланною перешкодою для розвитку міждержавного співробітництва у цій сфері. Неолібералізм та інтерговернменталізм, у свою чергу, стверджують необхідність міждержавного співробітництва країн-членів ЄС у сфері зовнішньої політики й політики безпеки, але заперечують саму можливість переходу такого співробітництва на наднаціональний рівень.

Положення цих теоретичних шкіл дозволили зробити висновок про те, що національні інтереси провідних держав ЄС, у цілому, відіграють визначальну роль у виробленні зовнішньополітичних стратегій зазначених країн щодо формування «європейської ідентичності» у сфері зовнішньої політики й політики безпеки і, зокрема, впливають на внутрішню динаміку всього процесу розвитку СЗБП ЄС.

Компаративний аналіз поглядів представників західної політичної думки на проблему формування європейської ідентичності в сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони в постбіполярний період дозволив об'єктивно оцінити вплив різних міжнародно-політичних факторів на еволюцію офіційних підходів Франції, Німеччини та Великобританії до перспектив розвитку спільної зовнішньої політики і політики безпеки й оборони ЄС.

Показовим у дослідженнях західноєвропейських учених є суперечливе розуміння цими провідними державами ЄС військово-політичної ролі Європи в системі європейської безпеки й ступеня її автономії в контексті трансатлантичних відносин. Фактично, на думку науковців, у рамках зазначеної проблеми, Західна Європа діє в межах так званого дуалізму самосприйняття й самовизначення, що знайшов своє відображення в двох традиційних напрямках – атлантистів та європеїстів: атлантистами особливо підкреслюється важливість трансатлантичного зв'язку між Західною Європою й Сполученими Штатами, що забезпечує активну участь США в європейських справах і американські гарантії; європеїсти виступають за розширення компетенції Європейського Союзу в сфері спільної зовнішньої політики й політики безпеки. На підставі цих положень вони вважають, що військово-політична роль Європи, зокрема – ЄС, повинна відповідати її економічній вазі й політичному потенціалу, і виступають з ініціативою послабити вплив США, розширивши свій політичний і військовий простір.

Більшість західних вчених аналізує зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини чи Великобританії в контексті формування СЗБП/СЄПБО саме в рамках концепцій «атлантизму» та

«європеїзму».

Зокрема, глибокий і обґрунтований аналіз ролі Франції як актора європейського військово-політичного процесу, а також оцінка стану французько-американських відносин та їхнього впливу на процес формування європейської ідентичності у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони зроблені в роботі директора Інституту міжнародних і стратегічних відносин Паскаля Боніфаса [6]. У цілому, можна відзначити, що в роботах французьких авторів переважає незалежний, європоцентричний підхід, що обґрунтовує необхідність формування європейської автономної складової в сфері безпеки й оборони. На думку французьких політологів, таких, зокрема, як Н. Гнесотто [7], Сполучені Штати, перевантажені залученням у різних регіонах, незабаром узагалі можуть фактично залишити європейців самостійно вирішувати проблеми на європейському континенті. Тому вже зараз необхідно підготувати Європу до справжньої стратегічної автономності. Це вкотре доводить у своєму дослідженні французький генерал Ф. Валентан [8], погляди якого також відрізняються високим ступенем «незалежності», характерної для більшості робіт французьких військових.

Німецькій вчений Г. Йотце, аналізуючи у своїх наукових працях подальші перспективи формування СЗБП/СЄПБО ЄС і роль Німеччини в цьому процесі, займає проміжну між європоцентричною й атлантичною позицію та наполягає на необхідності тісних партнерських зв'язків між Європою й Америкою в сфері безпеки й оборони [9]. У свою чергу, німецький дослідник Ханс-Георг Ерхарт, підводячи під трансатлантичне співробітництво реалістичну основу виступає за так званій «поділ праці» між Сполученими Штатами та ЄС у проведенні операцій зі встановлення миру [10].

Англійські вчені Ден Кеохен та і Ел. Понд сходяться на думці, що й консерватори, і лейбористи мають схожу проатлантичну позицію, передбачаючи посилення європейської ідентичності в сфері безпеки й оборони тільки в рамках Північноатлантичного альянсу [11].

Слід зазначити, що рівень зацікавленості американськими вченими проблемою зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини та Великобританії в контексті євроінтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки на відміну від західноєвропейських наукових кіл порівняно низький.

Обґрунтовуючи положення неореалізму про прагнення провідних акторів до володіння силою, американський учений Ганс Моритзен стверджує, що у сфері зовнішньої політики і політики безпеки ЄС «...правила та цілі гри встановлюються наймогутнішими гравцями – Францією, Німеччиною і Великобританією. Маленькі держави-члени Європейського Союзу не володіють правом голосу, унаслідок чого займають незначну роль у грі й повинні пристосовуватися до її правил, консолідуючи при цьому свої зусилля для досягнення встановленого результату» [2, с. 7].

Американська політична наука приділяє певну увагу особливостям французького підходу до інтеграційної стратегії Європейського Союзу в сфері зовнішньої політики, політики безпеки й оборони. Американський дослідник Збігнев Бжезинський [12], аналізуючи глобальні трансформації на європейському континенті, обґрунтовує свою точку зору на роль французького актора в новій системі європейської безпеки. Учений вважає, що зусилля Франції щодо автономізації Європи викликані її прагненням підсилити власну вагомість у континентальній політиці, усуваючи американців з провідних ролей. Показово, що підхід З. Бжезинського є характерним для багатьох представників американської політології. Директор Центру США та Франції Бруклінського Інституту Філіп Гордон [13], аналізуючи особливості сприйняття французького курсу в США, пояснює невдоволення американців зовнішньою політикою Франції саме незалежністю її європейського вектора політики.

Велика частина з американських дослідників виступає за «більш ефективно пристосування відносин США з країнами Західної Європи до нового балансу сил...» [14, с. 61]. Вони вважають, що співробітництво між ЄС та Сполученими Штатами в сфері зовнішньої політики й політики безпеки повинно бути не конкуруючим, а

взаємодоповнюючим. У цілому, дослідження усіх вищезгаданих учених та політиків акцентують увагу на складному характері сучасних взаємин між НАТО та ЄС, між ЄС та США, що мають принципове значення для включення СЗБП/СЄПБО ЄС у систему європейської безпеки. Зокрема, С. Хантінгтон аналізує роль й значення для Сполучених Штатів їхніх відносин з Європейським Союзом не тільки як із сильним військовим союзником, але й системою з високим ступенем сумісності зі США [15]. А дослідження професора Дж. Тредденіка [16] дозволяє чіткіше зрозуміти специфіку впливу двох різних, на його думку, концепцій безпеки – європейської й американської – на подальший розвиток стратегічних відносин Західної Європи й США в сфері забезпечення євробезпеки.

У цьому контексті необхідно відзначити, що дослідження проблеми формування нової системи європейської безпеки є окремим питанням у працях західних вчених. Геополітичні трансформації останнього десятиліття ХХ століття, викликані процесами внутрішньої трансформації ЄС, і поява нових викликів і погроз безпеки призвели до появи нового підходу до проблеми конструювання неосистеми європейської безпеки. Такий підхід ґрунтується на принципах неолібералізму, котрі підтверджують те, що безпека може бути досягнута тільки шляхом об'єднання зусиль «гарних» (демократичних) проти «поганих» (недемократичних) держав, що є одним з основних джерел її загроз. Зокрема, показовим у цьому випадку є практичне застосування висунутого представниками Копенгагенської школи О. Вейвером та Б. Бузаном принципу «сек'юритизації», що припускає перетворення деяких потенційних загроз безпеки, що є її суб'єктами, на об'єкт безпеки. [17, с. 4] Одним із видів нових загроз безпеки ці дослідники визначають так звані «держави, що не відбулися» («failed states»), основними ознаками яких є «погане» правління: корупція, зловживання владою, слабкі демократичні інститути та ін. Відповідно до принципу «сек'юритизації», Європейський Союз, на відміну від США, що прагнуть замінити існуючий політичний режим у цих державах переважно силовими методами, повинен виступати за

поступове розширення в них «гарного правління», підтримуючи становлення демократичних інститутів шляхом проведення загальних дій і загальних стратегій.

В українській науці зазначена проблематика залишається малодослідженою. Серед наукових праць, які вивчають підхід Франції до проблем європейської безпеки, можна відзначити роботи О. Митрофанової «Політика безпеки Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій» [18] та І. Погорської «Євроінтеграційна політика Франції» [19], у яких подається глибокий аналіз еволюції французької позиції щодо процесу поглиблення військово-політичної євроінтеграції, і, зокрема, відзначається особливість цієї позиції порівняно з підходами інших акторів європейського стратегічного простору до проблеми формування автономного військового «виміру» ЄС у сфері безпеки. Серед праць українських учених, що вивчають роль Великобританії в європейському військово-політичному процесі, заслуговує на увагу праця В. Ю. Крушинського «Великобританія в європейських інтеграційних процесах», четвертий розділ якої безпосередньо присвячений британській позиції щодо розвитку й поглиблення європейського військово-політичного співробітництва в ЄС. Автор висловлює схожу з британськими вченими думку, що офіційний Лондон визнавав необхідність змін у сфері зовнішньої політики й політики безпеки ЄС, але робив акцент не на революційних, а на еволюційних змінах, надаючи перевагу зміцненню «європейської опори», а не конкуруючій з НАТО структурі. Великобританія передбачає посилення європейської оборонної ідентичності тільки в рамках Північноатлантичного альянсу [20].

Серед досліджень проблеми формування власного «військово-політичного виміру» ЄС особливої уваги заслуговує робота української дослідниці Г.П. Заворітньої [21], присвячена міжнародно-політичним основам становлення й розвитку Спільної європейської політики безпеки й оборони. Авторка цього дослідження, вперше в Україні, здійснила комплексний теоретико-практичний аналіз міжнародно-політичних і структурно-функціональних складових

Європейської політики безпеки й оборони як автономної складової Спільної зовнішньої політики й політики безпеки ЄС у контексті європейських і глобальних інтеграційних процесів. Багато положень і висновків вищезгаданого дослідження співпадають з висновками вищезгаданими американськими вченими. Зокрема, це, по-перше, стосується положення про те, що СЄПБО є, насамперед, процесом, котрий свідчить про власну внутрішню динаміку розвитку, що, у свою чергу, залежить від ступеня зацікавленості провідних держав-членів ЄС у можливості проводити власну спільну політику безпеки й оборони. По-друге, висновок про існування невирішеності проблеми, що стосується співвідношення оборонного виміру й операцій з урегулювання криз, т. зв. Петерберзьких місій, що не передбачають завдань територіальної оборони Європейського Союзу, у свою чергу дійсно ставить під питання коректність використання в аббревіатурі СЄПБО поняття «оборона». Слід зазначити, що ця проблема в наукових колах викликає багато дискусій. Вітчизняні вчені М. О. Баймуратов та О. А. Делінський, зокрема, справедливо вважають, що СЄПБО не зможе здійснювати колективну оборону, навіть за умови включення V ст. Брюссельського договору про взаємні гарантії країн-членів у випадку агресії в Договір про Європейський Союз, тому що й у майбутньому це залишиться прерогативою Північноатлантичного Альянсу [22].

Таким чином, необхідно зазначити, що існує певний дисонанс у рівні дослідження зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини і Великобританії в контексті формування СЗБП ЄС західною та українською наукою. В західних наукових колах, хоча й в невеликих обсягах, кожен еволюційний крок у розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС супроводжувався низкою наукових досліджень. Показово, що високий рівень дослідження проблематики СЗБП ЄС колом європейських науковців відбувався на тлі низького рівня зацікавленості американських науковців. В українській науці зазначена проблематика залишається малодослідженою. Це, насамперед, пояснюється низьким рівнем відкритості інформації в сфері СЗБП/СЄПБО (26 липня 2000 р.

Комітет постійних представників ЄС прийняв рішення про закриття частини документів зі СЗБП/СЄПБО для загального доступу). Водночас у працях більшості західних дослідників та й українських науковців відсутній комплексний підхід до вивчення національних зовнішньополітичних стратегій Франції, Німеччини та Великобританії і євроінтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки. Не дивлячись на те, що еволюція військово-політичного співробітництва держав, що входять в ЄС більшою мірою залежить від специфіки їхніх національних зовнішньополітичних підходів і позицій.

Основну увагу західні дослідники європейського військово-політичного інтеграційного процесу приділяють його правовим і інституціональним питанням і окремим проблемам, пов'язаним із впливом трансатлантичного фактору на формування СЗБП-СЄПБО. Також існують праці західноєвропейських та українських авторів, які окремо досліджують концептуальні підходи Франції, Німеччини і Великобританії до проблеми створення «військово-політичного виміру» Європейського Союзу, автономного від НАТО. При цьому багато дослідників більше уваги приділяють викладу хронологічної послідовності подій і явищ, не застосовуючи методи політологічного аналізу. В українській науці, зокрема, також відсутні монографії, що містять повний комплексний аналіз зовнішньополітичних підходів Франції, Німеччини та Великобританії як складової частини розвитку європейського інтеграційного процесу в сфері зовнішньої політики й політики безпеки.

1. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.
2. Tonra B., Christiansen T. The study of EU foreign policy: between international relations and European studies // Rethinking European Union foreign policy / Ed. by Tonra B. and Christiansen T. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2004. – 175 p.
3. Jervis R. Realism, Neorealism and Cooperation // European Security. – Summer 1999. – Vol. 24. – № 1. – P. 42-63

4. Gordon P. Europe's Uncommon Foreign Policy // *International Security*. – 1997. – Vol. 22. – № 3. – P. 74-100
5. Moravcsik A. Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach // *Journal of Common Market Studies*. – 1993. – Vol. 31. – № 4. – P. 473-524
6. Boniface P. Vers l'autonomie stratégique européenne // *L'Europe puissance du XXIe siècle?* – Paris: IRIS, 1999. – P. 61-65.
7. Gnesotto N. L'OTAN et l'Europe à la lumière du Kosovo // *Politique étrangère*. – 1999. – № 2. – P. 207-217.
8. Valentin F. La sécurité de l'Europe, l'OTAN et les Etats-Unis // *Défense nationale*. – 1994. – № 7. – P. 33-40.
9. Йотце Г. Последняя война в Европе? Косово и германская политика // *Международная политика*. – 2002. – № 5. – P. 20-32.
10. Эрхарт Х.-Г. Испытания на Балканах // *Международная политика*. – 2002. – № 5. – С. 4-19.
11. Pond E. Kosovo: Catalyst for Europe // *Washington Quarterly*. – 1999. – Vol. 22. – Iss. 4. – P. 29-40.
12. Brzezinski Z. Living with a New Europe // *National Interest*. – 2000. – № 60. – P. 17-33.
13. Gordon P. The French position // *The National Interest*. – 2000. – № 61. – P. 57-65.
14. Аппатов С.И. США и Европа: общие проблемы американской континентальной политики. Критический анализ буржуазной историографии США. – М.: Мысль, 1979. – 238 с.
15. Huntington S. The Lonely Superpower // *Foreign Affairs*. – 1999. – March-April. – P. 32-45.
16. Треденик Д. Глобализация, международная безопасность и НАТО // *США-Канада: Экономика, политика, культура*. – 2004. – № 3. – С. 70-87.
17. Sjurssen H. Security and Defence // *Arena Working Paper*. – 10. – 2003. – 25 с. // www.arena.iuo.no
18. Мітрофанова О.О. Безпекова політика Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформуваль: Автореф. дис...канд.політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2002. – 19 с.
19. Погорська І.І. Євроінтеграційна політика Франції.: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2002. – 20 с.

20. Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Автореф. дис...д-ра політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 37 с.
21. Загорітня Г.П. Міжнародно-політичні основи становлення і розвитку спільної Європейської безпекової та оборонної політики: Автореф. дис...канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2006. – 18 с.
22. Баймуратов М.А., Делинский А.А. Международно-правовые аспекты становления и развития европейской системы безопасности на пороге XXI века. – Одесса: Юридическая литература, 2004. – 182 с.

2.3. Діалог між Україною та східноєвропейськими державами в умовах євроінтеграції: аналіз сучасної політичної думки (Задорожня А.Г.)

Зміна геополітичної ситуації в Європі вплинула на характер відносин між Україною та західними сусідами, території яких довгий час були підвладні чи входили до складу могутніх держав. Постійна підлеглість позбавляла їх власного зовнішньополітичного курсу. На самостійний шлях розвитку вони стали в останню декаду минулого сторіччя, взявши за основу цінності та принципи ЄС. У загальному процесі євроінтеграції східноєвропейський напрямок став дедалі інтенсивнішим для української держави. Якщо говорити про можливі варіанти розвитку української зовнішньополітичної думки після проголошення незалежності, то їх виділяли три: проросійська, прозахідна орієнтації та багатовекторність. Російський напрямок деякі політики та політологи розглядали як малоефективний, а більшість населення порівнювало його з роками при радянській владі. І цей напрямок не міг бути єдиним на початку зародження української демократії. Будь-яка одновекторність у новій незалежній країні здатна була привести до громадянської війни та, навіть, до розколу країни. Більш оптимальним на той час вважався варіант «багатовекторності», яку вдалося випробувувати на собі за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми, а дещо фантомна європеїзація, характерна президенту В. Ющенко. Європейський вибір сусідні держави – нині члени ЄС зробили ще на початку 1990-х рр. Аналогічний курс, уже з більшими коливаннями в бік сходу, продовжив президент В. Янукович. Основою прозахідного курсу складала відносини зі східноєвропейськими країнами. Конкретні кроки на шляху до демократії в умовах кремлівської агресії почав робити П. Порошенко.

Зосередившись саме на визначенні місця України в європейській регіональній системі між вченими виникла дискусія: чи є Східна

Європа учасником міжрегіональних стосунків із ЄС, чи кожна країна буде відносини з організацією окремо.

Серед регіоналістів обґрунтоване й близьке за тематикою дослідження представила професор Лондонської школи економіки Карен Елізабет Сміт. Співробітництво східноєвропейських країн з Євросоюзом вона бачила в межах одного регіону двостороннім, а не міжрегіональним, що дозволяло припустити існування на теренах Європи субрегіональної східноєвропейської системи з гнучкими кордонами. Ряд західних дослідників, у тому числі Л.Ленгенхов, К. Сміт, Ф. Содербаум, П. Сталгрєн розглянули можливість існування на теренах європейського континенту явища «між регіоналізму» (interregionalism) як основного принципу ведення зовнішньої діяльності ЄС, що став помітнішим протягом останнього тисячоліття [1, с. 371]. Мається на увазі співпраця ЄС з організаціями Африки, Азії, Північної Америки, Південної Америки та східноєвропейського (суб)регіону. Щодо східноєвропейського простору, К. Сміт стверджує, що в процесі розширення ЄС «міжрегіоналізм» не спостерігався: десять країн потрапили до організації одночасно, але вони не представляли собою групи. Це при тому, що ЄС певною мірою підтримував формування регіональних структур до розширення, але східноєвропейські країни, відволікаючись на укріплення незалежності, утримувалися від створення будь-яких груп, альтернативних ЄС, на користь двосторонніх відносин з ЄС [2, с. 368]. Та й сам Союз, за спостереженнями К. Сміт, вів політику двосторонніх відносин [3, с. 347]. Щодо відносин ЄС із колишніми радянськими республіками, їх британській дослідниці теж було важко назвати «міжрегіональними». У той же час з країнами не розвивалися відносини, аналогічні членам РЕВ. На теренах колишнього СРСР ЄС не брався підтримувати субрегіональні прагнення через застереження домінуючої ролі Росії в близькому зарубіжжі, приділивши особливу увагу питанням Грузії, Молдови та України [3, с. 359]. Слід додати, що на відміну від східноєвропейців майже всі пострадянські країни були частиною інституційного утворення СНД. Інша справа – різна зовнішньополітична направленість учасників. Регіоналісти не

виключають, що іноді поняття відносин двосторонніх чи на основі міжрегіоналізму конкурують між собою, або можуть існувати поряд та навіть взаємодоповнювати й укріплювати одне одного. В офіційній риторичі ЄС двостороння політика, головним чином, стосується найбільш важливих країн, таких як США, Росія, Японія, Китай, Індія, ПАР, які, у свою чергу, відіграють вагомую роль у межах окремих регіонів [2, с. 379]. На східноєвропейському просторі такий лідер не визначений, оскільки знедавна це вакантне місце посів ЄС.

З розширенням ЄС на схід східноєвропейський (суб)регіон зазнав географічних змін. Іноді сюди відносили Україну. У літературі часто зустрічаються терміни «Центральна та Східна Європа», «Нова Східна Європа», «Серединна Європа», навіть «Крайня Європа», яка за зовнішніми формальними ознаками виникла між Росією та Західною Європою. До нього, залежно від критерію відбору, прираховували колишні складові частини Австро-Угорщини, ОВД, соціалістичного табору. За географічними особливостями, соціально-економічними показниками – це країни Вишеградської групи. На Заході під східноєвропейськими країнами розуміли соціалістичні країни, що не входили до СРСР. Іноді територію розширювали до Литви, Латвії, Естонії та, навіть, України, Молдови, рідше – Білорусі [4]. За висновками деяких західних регіоналістів вступ до ЄС не робив нові члени повноправними європейцями, а це означало, що вони лишалися основою східноєвропейського регіону. Канадська дослідниця Мерье Куус охарактеризувала країни як «недостатньо європейські», які будуть змушені постійно долати неповноцінність на шляху до Європи. Такий висновок зроблено на основі широкого орієнталістського дискурсу щодо подвійного розширення НАТО та ЄС [5]. Хорватський професор Радован Вукадінович чітко вирізняв центральноєвропейські країни та ті, що розташовані в південно-східній частині регіону, тому вважав, що позбавлятися тенденцій відставання на Балканах доведеться більшою мірою останнім. За політичною ситуацією, їм властиві: пряма або непряма нестабільність; входження до, так званої, перехідної групи крихких демократичних основ; наявність зв'язків з великими державами; прагнення членства в

ЄС та НАТО [6]. Чеський політолог Оскар Крейчі, при вивченні розвитку регіону крізь призму історичного минулого, дійшов висновку, що за геополітичними особливостями він не має природних кордонів і не може розглядатися поза межами загальноєвропейського контексту [7, с. 65]. Якщо за версією деяких політологів такого регіону взагалі не існує як самостійного політичного суб'єкту, то за спостереженнями російського історика Олексія Міллера, «Центральна Європа існує як ідеологічний феномен». Для нових учасників інтеграційних процесів «центрально-європейськість» – це ярлик неповноцінності їхнього членства в західних структурах. Тим не менш Болгарія, Румунія, Україна, Хорватія прагнули посісти вакантне місце, адже вони не змогли потрапити до «першої хвилі розширення на схід» [8]. Належність України до регіону вже з Білоруссю підкріпила так звана «ягеллонська» ідея польських політиків. Спадок Речі Посполитої виявився визначальним для культури та ментальності народів цих країн [8]. Ці пострадянські країни разом з Молдовою американський спеціаліст зі Східної Європи та Євразії Анжела Стент віднесла до «Нової Східної Європи», відвівши їм роль проміжної території [9, с. 3]. Бачити українську державу в центрі Європи погодився польський історик Єжи Ключовські [10, с. 8], довівши важливість дослідження східноєвропейської частини Європи як моста, відкритого на захід і схід.

Погляди вітчизняних дослідників дещо вирізняються з-поміж попередніх. Чернівецький вчений Володимир Фісанов, впевнений в існуванні «Центральної Європи», назвав її «рухливою геополітичною зоною» як територію держав, які в минулому столітті з різних причин не могли забезпечити цілісність і незмінність своїх територіальних кордонів. Ця ознака спільна й для України. Кордони ставали геополітично рухливими внаслідок територіальних, політичних та етнічних суперечок та конфліктів і, за рішенням великих держав, «переходили» від однієї країни до іншої, а іноді навіть самовизначалися (упродовж більш ніж 70 років свій геополітичний статус шість разів змінювала Чехо-Словаччина; рухливою

геополітичною точкою в Україні визначена Буковина, яка п'ять разів змінювала свою приналежність; подібний досвід мало Закарпаття й навіть одного разу політично самовизначилося; до таких точок автор відніс й Крим, нагадавши між тим, що Україна межує з такими ж геополітично рухливими регіонами, як Молдова та Придністров'я) [11, с. 36].

Історик Сергій Троян представив регіон у вигляді чотирьох зон за темпами та послідовністю процесів перетворень: 1 зона «відносної стабільності та західних пріоритетів», до якої входили Польща, Чехія, Угорщина; 2 зона – «пріоритетних трансформаційних зрушень»: Хорватія, Словенія, певною мірою Македонія; 3 зона – «нестабільності та підвищеного ризику»: СРЮ (що підтвердилося загостренням ситуації в Косові та військовою фазою операції НАТО проти Югославії); 4 зона – «проміжна або тенденційних коливань»: Румунія, Словаччина, БіГ. Саме до останньої групи країн увійшли пострадянські Україна й Росія [12, с. 128].

Певну ясність в дебати внесли представники одеської школи політичної науки, зокрема, Ольга Брусилівська, вказавши на різницю в темпах демократичного та соціально-економічного розвитку країн, включила до терміну «Центрально-Східна Європа» Польщу, Словаччину, Угорщину, Чехію, а «Південно-Східну Європу» представила решта країн регіону. Їхня спільна риса сформульована поняттям «посткомуністичні» незалежно від ступеня розвитку й міцності тоталітарного режиму [13]. Унікальність регіону в тому, що «століттями його розвиток залежав від інших держав та взагалі не мав своєї державності. Це вплинуло на всі сфери суспільного життя, у тому числі на ментальні особливості» [13]. Отже, до (суб)регіональних груп Європи, що впливають із великих територій, континентів з власними особливостями, запропоновано віднести ЦСЄ (територія відносної стабільності та західних пріоритетів) та ПСЄ (проміжна територія – Болгарія, Румунія та решта держав Балканського півострову). Право на місце в регіоні заслужувала Україна. З пострадянських вона мала найбільше спільного зі східноєвропейськими державами з точки зору географічного

розташування, сучасних прагнень та сподівань, попри бажання неоімперської Росії – дестабілізувати країну, вона наполегливо відстоює своє право на демократичний розвиток (Білорусі та Молдові перешкоджали по-іншому визначені зовнішньополітичні орієнтири чи зтяжні територіальні суперечки).

Останнім часом зростає інтерес політичної та наукової еліти до розвитку східноєвропейського напрямку зовнішньої політики України. Тематика відносин між державами презентована потужним масивом досліджень. Слід віддати належне, що більш систематизованими виглядають праці, присвячені двосторонньому співробітництву та за політико-економічним напрямком діяльності. Більшість робіт, написаних на початку 1990-х рр. переповнені оптимізмом, вірою в європейське майбутнє України. У працях останніх років стосовно швидкого та менш болючого входження України до ЄС спостерігалися деякий скептицизм та розчарування. Стан наукового вивчення даної проблематики в історіографії умовно можна поділити на декілька груп: 1) вивчення співробітництва в міжнародних організаціях (ЦЄІ, ОЧЕС, ЄС); 2) вивчення єврорегіонів («Буг», «Карпати», «Нижній Дунай», «Верхній Прут»); 3) дослідження двосторонніх відносин (політична, економічна, гуманітарна інтеграція, безпека).

Велику увагу у своїй науковій діяльності тематиці співробітництва України та східноєвропейських держав в рамках міжнародних організацій приділили такі закордонні й вітчизняні дослідники як: З. Бжезинський, В. Бурдяк, С. Василенко, А. Круглашов, І. Коваль, О. Ладивір, Ю. Макар, Е. Реін, К. Фрейзер, та інші науковці. Їхні ідеї дозволяють стверджувати, що регіональні міжнародні структури є, по-перше, надійним полем для реалізації країнами спільних ідей, по-друге, виступають підготовчим етапом на шляху до ЄС.

При розгляді групи праць стосовно впливу міжнародних організацій на відносини України зі східноєвропейськими країнами, слід зазначити дослідження, присвячені темі відносин у рамках Центральноєвропейської ініціативи, яка створювалася якраз з метою

забезпечення підготовки держав-учасниць до їхнього майбутнього членства в ЄС, задля уникнення появи нової розподільчої лінії. Мало хто з дослідників покладав великі сподівання на взаємовигідну діяльність членів організації, таких різних за розвитком і розташуванням держав. Серед них перспективу ЦЄІ досліджували О.Карабчинський, М. Сорока, Р. Шпек та ін.

Перебуваючи на посаді міністра закордонних справ, неоднорідність країн-членів організації Борис Тарасюк називав не проблемою, а поштовхом уперед завдяки тим країнам, які вже давно увійшли до ЄС [14, с. 3]. Економічний аспект наступний дослідник, керівник національного агентства з питань розвитку та європейської інтеграції Роман Шпек відніс до основних: належність більшої частини членів організації до СОТ дала можливість розвивати вітчизняні економіки на ринковій основі за встановленими міжнародними правилами [15].

Ряд експертів установили пріоритетність розвитку Чорноморського регіону. До них відносяться, загалом, представники київської та одеської шкіл політичної науки: В. Глебов, Є. Кулик, Г. Принц, С. Соколенко, а також західні вчені, серед яких слід відмітити праці В. Валінкіса, І. Пітерса.

Економіст Станіслав Соколенко розглядав територію, як «найбільш перспективний регіон широкомасштабного співробітництва» з перевагами в якості транспортного коридору з Європи в Азію, або навпаки, та проблемами, пов'язаними з неоднорідністю його членів [16]. Для нашої держави, планом максимум автор статті вважав підключення до причорноморського співробітництва всього економічного простору України.

Розвиток ОЧЕС зайняв особливе місце в дослідженнях представників одеської школи політичної науки. Віктор Глебов (ОНУ імені І.І. Мечникова) звернув увагу на високий потенціал Чорномор'я в процесі розвитку не тільки міждержавних відносин, але й широких міжрегіональних зв'язків. Підвищення безпеки, посилення миру, стабільності східноєвропейському регіоні, а також в Україні мало відбуватись завдяки реалізації мір довіри у воєнно-політичній сфері

разом з економічним співробітництвом [17]. Професор Ігор Коваль кооперацію та координацію національних зусиль назвав основою ключової стратегії, яка базується на розвитку. Активізація зусиль учасниками процесу мала призвести до покращення відносин не лише на економічному рівні, але й на політичному, до поглиблення розвитку міжкультурних контактів [18].

Основним джерелом нестабільності в регіоні дослідник І. Пітерс назвав внутрішні конфлікти: конфлікт надмірного верховенства влади й суверенітету; територіальні суперечки між сусідніми країнами; національні конфлікти в ряді країн [19].

Особливої популярності серед вчених різних шкіл політичної науки набула тема розширення ЄС та ролі України в цьому процесі. Д.Кузьмін, Д. Крал, Б. Ліпперт, О. Сушко, С. Фомін, Д. Шерр та ін. презентували потужний масив досліджень, що увійшли до даної групи робіт. Більшість погоджувалась, що західних шляхів незалежній Україні не уникнути. Населення теж готове було бачити країну в ЄС, але не в НАТО.

Існувала дискусія щодо способу подолання європейського курсу. Співробітник Інституту східноєвропейських досліджень Олександр Ладивір, виділив чотири основні погляди на економічне інтегрування нашої держави до ЄС, які вирували в суспільстві: через регіональну інтеграцію завдяки лобіюванню з боку східноєвропейських країн; самостійний шлях при активній підтримці й взаємодії із західноєвропейськими державами; у тандемі з Росією за допомогою й підтримкою країн СНД. Останній варіант представляв Україну «малою наддержавою», інтереси котрої суперечили інтересам Росії [20].

Країни, які потрапили до ЄС, або ще не отримали шанси на повноправне членство представник Інституту європейської політики в Берліні Барбара Ліпперт розділила на групи за належністю до різних моделей і типів об'єднання: модель партнерства, економічної інтеграції (країни, що підписали угоду з Асоціацією вільної торгівлі, європейські угоди, де серед східноєвропейців відмітилися Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, свого часу Чехо-Словаччина), наступну

модель – країни Балкан, що уклали угоду про асоціацію і стабілізацію (нині Хорватія, Македонія та Чорногорія). Основу третьої моделі, що складалася з учасників внутрішнього ринку (Росія, інші пострадянські держави, які підписали угоди про партнерство та співробітництво та країни Середземномор'я [21].

Чеський дослідник Інституту європейської політики Девід Крал, порівнюючи шанси європейського майбутнього потенційних кандидатів ЄС України та Туреччини, дійшов висновку, що перша – більш європейська в історичному, географічному та культурному сенсах, що надалі можна використовувати як аргумент уповільнення, чи, навіть, блокування вступу Туреччини до ЄС [22].

Проблему включення нових членів, умов для інтеграції в європейське суспільство досить досконально розкрив економіст Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ Сергій Фомін [23]. Його праця дала зрозуміти, що Україна, як і східноєвропейські країни була не готова прийняти ті умови, які пропонував ЄС. З іншого боку, сам Союз, обтяжений розширенням, міг відмовити країнам у вступі.

Якщо більшість європейців не бачили Україну гідним учасником інтеграційних процесів на перспективу, то в межах політики Сусідства їй прогнозували лідерство. Політичний звіт представників Ради Європи Ніку Попеску та Ендрю Вільсона базувався на проблемах демократичного розвитку шести країн Східного партнерства. Не зважаючи на характерні для країн нестабільну економіку, хитку політичну ситуацію та наявність «латентних конфліктів», у них зацікавлені впливові держави. ЄС переслідував так звану «стратегію полегшеної версії розширення», яка, за твердженнями авторів, була узгодженням перспектив політичного та економічного розвитку згаданих країн. Виділялося три кризи сусідства, які заважали країнам здійснювати обрану європейську політику: по-перше, слабка державність (до того ж, країнам, які відмовилися від нового центру були характерні «латентні конфлікти», Україна побоювалася дестабілізації через можливі спалахи в Криму); по-друге, спроба Росії розширювати вплив на цій території (одним зі

способів РФ зруйнувати репутацію України як транзитера стала газова криза 2009 р.; нагнітання ситуації навколо Чорноморського флоту під час війни в Грузії; як політичний інструмент – торгове ембарго). Нестабільність держав сусідства спонукала місцевих лідерів до участі в геополітичній грі ЄС та Росії замість власного реформування. Але така стратегія – хибна, оскільки слабкість країн не дозволяла їм грати самостійно. У результаті – ембарго, нечесні вибори та ін. [24, с. 25].

На реалізацію Україною євроінтеграційного курсу також впливали територіальні суперечки із сусідньою Румунією. Анатолій Круглашов (ЧНУ імені Юрія Федьковича) відзначив, що вступ Румунії до НАТО та ЄС дозволив значною мірою нормалізувати взаємини Києва та Бухареста, адже обидві країни мали суттєві збіги у своїх національних інтересах у регіоні [25, с. 193]. Питання участі України в процесі європейської інтеграції стало темою досліджень наступних науковців чернівецького вишу. Вивчення поточного стану взаємодії України з ЄС окремо в кожному з трьох сумарних вимірів Європейської політики сусідства – політичному, економічному та безпеки, за висновками професора Віри Бурдяк, свідчить, що Україні треба, використовуючи досвід Румунії та Болгарії, зосередитися на розробці конкретних двосторонніх програм у тих сферах Європейської політики сусідства, де можна віднайти привабливі пропозиції в короткостроковій перспективі: економіці, інфраструктурі енерготранспортних мереж, освіті та науці [26, с. 120]. За висновками Юрія Макара та Оксани Добржанської, Східне партнерство, яке продовжила Європейська політика сусідства є малоефективним через недостатню цілеспрямованість держав-адресатів, а також недостатню зацікавленість самого ЄС в їх належній реалізації [27].

Київські дослідники Валерій Копійка та Тетяна Шинкаренко знаходилися в пошуках відповіді: яку користь Україні та східноєвропейським державам може принести членство в Союзі, якщо воно зменшує суверенітет країни? У результаті виявилось, що плюсів набагато більше ніж мінусів. Покращення в перспективі

очікувалося у політичному, економічному, культурно-цивілізаційному аспектах, а ЄС дослідники назвали захисником країн-членів від агресії й територіальних претензій [28].

Окремого розгляду вимагали дослідження вчених Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, які окрім аналізу безпосередньо інтеграційного процесу, відокремили роль центральних гравців на європейській території та приділили значення основним західним цінностям. Подолати розподіл усередині інституції здатен лише впливовий член ЄС, яким визнана Німеччина, що мала історичні інтереси в східній частині Європи. Мабуть, тому, за спостереженнями Дмитра Лакішика, при розширенні ЄС присутність Німеччини найбільше відчувалася в Чехії, Хорватії, Словенії та країнах Балтії: «Ці території мають таке ж відношення до Німеччини, як північна Мексика до Сполучених Штатів: незалежні за суверенітетом, але на практиці із сильним впливом сусідньої економіки» [29, с. 148]. Громадянське суспільство – одне із завдань нових інтегрованих до ЄС країн, на заваді чого стала низька мораль населення в цілому. За прогнозами Сергія Кононенка, «досвід успішної посткомуністичної трансформації центральноєвропейських і почасти прибалтійських суспільств був оманливим та дезорієнтуючим для решти країн посткомунізму, адже останні (у тому числі й Україна) ніколи не зможуть трансформуватися винятково функціональними заходами в межах політичної та економічної реформ. Вони потребували морального відродження, переродження, започаткованого масовими політичними рухами, національною наснагою, релігійним піднесенням» [30, с. 102-103]. Євген Камінський звернув увагу на роль політичних досліджень у перехідних суспільствах і дійшов висновку, що якщо «державні діячі самоплинно й на власний розсуд проводять політику без урахування пропозицій політологів, то є свідченням щонайменше штучної відірваності політичної думки від практичних інтересів суспільства й держави» [31, с. 13]. Заступник директора Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України Олександр Сушко змалював власну картину євроінтеграції, вказавши на негативні фактори. За

прогнозами київського аналітика, охочі увійти до Єдиної Європи, повинні були подолати «пост-перехідний» період з характерними особливостями [32, с. 16].

У роботі експерта Постійної делегації Верховної Ради України в ПАРЄ Ігоря Піляєва йдеться, що ЄС, як інституція, яка «базується на комерції та на користі», була не здатна жертвувати багатством та комфортом заради спільних моральних, духовних цінностей, тому місію винайти інституцію, через яку була б виражена душа Нової Європи, мала взяти на себе Рада Європи, під дахом якої існували споріднені цивілізації зі спільною історичною пам'яттю, культурною спадщиною, морально-духовними цінностями й принципами [33, с. 24].

Західні вчені розглядали розширення ЄС як необхідний процес адаптації нових учасників до демократичних цінностей. Директор Центру Росія-Європа Камерон Фрейзер визначив першочергові завдання ЄС, які організація повинна виконати перед тим як внести стабільність та безпеку в Центрально-Східній Європі. Новий тип співробітництва, запропонований Європейською комісією, лежав в основі Пакту стабільності та майбутньої Спільної стратегії для Західних Балкан [34]. Ще одним досягненням у поглибленні співробітництва аналітик Центру Європейської політики в Брюсселі Еберхард Рейн відмітив програму PHARE для підтримки економічних, політичних реформ з використанням коштів із бюджету ЄС [35]. Позитивні результати такої підтримки були очевидними.

Дещо песимістичним виглядало українське майбутнє в статті старшого наукового співробітника Центру вивчення конфліктів при Академії оборони Великобританії Джеймса Шерра «Подвійне розширення та Україна» [36]. Основною перешкодою дослідник бачив геополітичне розташування України поряд із Росією. Стосовно розширення НАТО та ЄС, він дійшов висновку, що виклик обох організацій в Україні вимагав довготривалої боротьби. Це означало здобуття максимальної користі від співробітництва з НАТО.

Не втратила популярність ідея американського політолога Самуеля Хантінгтона про зіткнення цивілізацій [37]. Він продовжував

стверджувати, що міжнародні відносини й далі розвиватимуться вздовж культурно-цивілізаційних ліній, зокрема, між православними та католико-протестантськими країнами Європи. Такий розклад ніякою мірою не влаштовував православні східноєвропейські країни, які готувалися до вступу в ЄС, а спочатку – в НАТО.

Представник фонду Світової безпеки Македонії та Західних Балкан Деїм Катроскі, навпаки, запевняв, що теорія Гангтінгтона почала втрачати актуальність, бо членство в НАТО потенційних акторів теорії «зіткнення цивілізацій» зрештою мало забезпечити безпеку в Європі, розширення НАТО – стати більш зрозумілим Росії, якщо Балкани врешті-решт «пройдуть імунізацію від неовізантійських теорій» або інших подібних інтерпретацій [38].

Якщо на початку війни Росії проти України, Угорщина, Словаччина, Чехія виступали противниками впровадження і посилення санкцій проти РФ, а відкрити проукраїнську політику проводила хіба що Польща, то єдиними західні сусіди лишилися в питанні анексії Криму, якому пророкували сценарії невизнаного Придністров'я чи чергової нестабільної території РФ. І хоча за правовими аспектами Кримський сценарій значно відрізняється від Косовського, світова спільнота часто проводила аналогію саме з ним. Цій темі присвятили роботу західні науковці Пол Лінден-Ретек та Еван Брюер [39]. На відміну від нього, в АРК не було підтверджено грубе порушення прав людини і не спостерігався утиск населення колоністами чи окупантами (хіба що після окупації півострову ЗС РФ), а кримське «внутрішнє самовизначення» не знаходилось під загрозою.

Взагалі, можна сказати, що тема спільної діяльності України та й східноєвропейців на міжнародній арені особливої популярності серед вчених кіл набула ще на початку 1990-х рр. Коли вітчизняні ідеологи вагалися у виборі форми міжнародних зв'язків з ЄС, західні вчені позбавлялися від застарілих стереотипів, однак все ще продовжували сприймати Україну за молодшого брата Росії.

Значну увагу привернули дослідження єврорегіонів. Представники закарпатських наукових центрів та вишів економічно

вигідним й найбільш перспективними бачили єврорегіон «Карпати», чернівецькі вчені – «Верхній Прут», волинські – «Буг», а одеські міжнародники – «Нижній Дунай». Залучення наукових праць С. Бугая, А. Варцаби, Дж. Деллі Зотті, Є. Кіш, М. Лендьел, І. Студеннікова, Т. Тітової дало змогу з'ясувати, що єврорегіональна співпраця може бути одним з найбільш успішних напрямків взаємодії. Дослідники С. Гакман, Д. Горун, Ш. Пурич аналізували окремі єврорегіони, виділяючи найбільш проблемні та перспективні аспекти співпраці.

У працях одеського дослідника Ігоря Студеннікова розглянуто позитивні та негативні сторони співробітництва, крім того, автор дав поради для подальшого розвитку України в межах регіональних організацій, таких як єврорегіони [40]. Він виділив три основні форми транскордонного співробітництва: 1) та, що здійснюється згідно із принципами, які передбачають спільні дії територіальних громад або місцевої влади по обидва боки кордону й спрямовані на розв'язання конкретної проблеми транскордонного характеру, або співпрацю в окремій галузі, де вони мають взаємні інтереси; 2) міжрегіональні асоціації (робочі співдружності), які Дж. Деллі Зотті охарактеризував як «м'яку» форму інституціалізації; 3) єврорегіон як «жорстке інституційне утворення» [41, с. 150].

Саме транскордонне співробітництво доктор історичних наук Єва Кіш справедливо назвала ефективним каналом майбутньої української інтеграції: «Стратегічна мета України в розвитку транскордонного співробітництва з центральноевропейськими державами і ЄС у цілому полягала в перетворенні цього виду співробітництва в додатковий ефективний канал майбутньої інтеграції України до ЄС» [42].

Третя група робіт – становлення та розвиток двосторонніх відносин. Даній темі свої дослідження присвятили О. Брусиловська, С. Глебов, В. Горбулін, Г. Зеленько, Є. Камінський, М. Кармазіна, Т. Кузьо, Е. Лисицин, С. Піляєв, Ж. Сапір, Б. Тарасюк, Д. Ткач, В. Фісанов, Л. Чекаленко, та ін. Автори здебільшого віддавали перевагу вивченню окремих аспектів співпраці у форматі «Україна – ЄС – східноєвропейські країни».

Вітчизняний дослідник, тодішній представник Центру Російських та Східноєвропейських студій при Бірмінгемському університеті Тарас Кузьо розглядав східноєвропейський регіон як один з ключових географічних регіонів, вигідних для України в процесі інтеграції. Усього їх три: Захід, Центральна Європа та Чорноморський регіон. Ступінь цієї інтеграції мав обмежуватись лише там, де суверенітет держави опинявся під загрозою [43].

Для дослідження розвитку східноєвропейського регіону та вироблення пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності неабиякий інтерес представила монографія одеського політолога Ольги Брусиловської «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни». Серед найбільш актуальних проблем трансформації авторка виділила зміни в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Оскільки країни ЦСЄ, завдяки вдалому реформуванню, уже досягли поставленої мети, шанси решти держав теж виявилися високими. Ці процеси О.Брусиловська відмітила, як «важливі уроки життя й виживання в постбіполярному світі, сповненому як нових можливостей, так і загроз» [13, с. 349].

Професор Київського університету імені Тараса Шевченка Валерій Яровий висвітлив новітню історію східноєвропейських країн окремо, серед яких ті, до складу яких входили території сучасної України. Оцінки історичних подій, явищ та факторів він навів із позицій, що віддзеркалюють нове бачення цілої низки проблем історії країн у ХХ ст. [44].

Очікувалося, що за п'ять років західної підтримки нові демократичні країни подолають перехідний період, однак він видався більш тривалим. За підрахунками провідного американського науковця З. Бжезинського, посткомуністична трансформація мала проходити в три фази протягом 9, або навіть 30 років [45, с. 125]. Перша фаза (1-5 років), коли в політиці закладаються основи демократії, відбувається трансформація вищих ешелонів влади, з'являються перші демократичні об'єднання, преса стає вільною і зменшується невиправданий державний контроль. Друга фаза (3-10 років), для якої характерні початок економічних зрушень та

політичної стабілізації. Третя фаза (5-15, а то й більше років), коли створювалася правова культура, відбувався тривалий економічний підйом, не виключалося входження держав до основних західних структур НАТО, ЄС. Тож, коли український народ стояв на порозі нових перетворень 1994 р., Польща, Чехія, Угорщина переходили до третьої фази трансформації.

За версією Надзвичайного і Повноважного Посла України в Угорській Республіці Дмитра Ткача, адаптаційний період на прикладі Угорщини нараховував чотири етапи: 1) 1990-1994 рр. – тотальний злам попередньої системи; 2) 1994-1998 рр. – розбудова інфраструктури й правової системи нового державного ладу; 3) 1998-2002 рр. – подальші спроби розвитку інфраструктури й правової системи нового державного ладу, що гальмувалися через небажання уряду просуватися вперед та враховувати досягнення попередніх років. Замість того – нищівна боротьба із залишками колишньої системи; 4) 2002 р. і наступні роки – спроба стабілізувати всі інститути нового державного ладу, інтеграція в європейський простір [46, с. 5]. Його схема розвитку в деяких періодах співпала з українською, але зміни за кордоном проходили дещо глибше та ефективніше. Коли Угорщина стояла на порозі членства в Євросоюзі, українська влада запевняла світ у найближчому подоланні пережитків старого режиму та закріпленні демократичних цінностей.

Панєвропейські перетворення України, за підрахунками Романа Офіцинського (Ужгородський національний університет), проходили в три етапи протягом 15 років: 1) перше незалежне п'ятиліття; 2) європейське прискорення; 3) на роздоріжжі (поч. ХХІ ст.). Спільною ознакою для трьох періодів він бачив той факт, що урядові кризи стали звичною практикою політичної структуризації української правлячої еліти. Завершився період дослідження не парламентською епопеєю 2002-го, а президентською 2004-го, точніше – Помаранчевою революцією [47].

Теоретичною глибиною відрізнялися дослідження учасників Київського міжнародного клубу «Політичне життя» (О. Дергачов, Л. Шкляр, Ю. Павленко, М. Білинський). Для визначення місця України

в сучасному геополітичному просторі вчені звернулися до історії, сприймаючи державу елементом цілісної системи міжнародних відносин, крім того, вони вивчали геополітичне положення України в контексті східнохристиянської цивілізації.

Ретроспективний огляд місця й ролі України на міжнародній арені та в зарубіжних стратегіях останнього сторіччя представили вітчизняні історики М. Несук, В. Репрінцев, Є. Камінський [48], а також М. Держалюк, С. Віднянський, В. Коваль, В. Сергійчук, А. Мартинов [49]. Необхідність такого дослідження автори пояснили тим, що зміна пріоритетів у минулому столітті та зростаюча напруга у відносинах із Росією визвали інтерес з боку європейців саме до нашої держави.

У ряді робіт ідеться про двосторонні відносини з прилеглими, географічно близькими державами. Українсько-польській тематиці присвятили свої роботи: Д. Горун, Г. Зеленько, А. Кудряченко, Е. Лисицин. Останній виділив відносини між країнами як стратегічне партнерство. Завідувач відділу Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАН України Павло Рудяков спробував відшукати спільні риси в балканських країнах та Україні.

Окремо представлені дослідження на економічну тему (М. Гроніцкі, Ю. Пахомов, К. Пентка, С. Піляєв, Ж. Сапір та ін.). Автори праць вважали, що саме від внутрішнього становища економіки країн залежить стабільність, ефективність зовнішньої політики. Ще за часів Радянського Союзу на частку східноєвропейських країн припадало більш ніж половини експорту УРСР, після здобуття незалежності економіка України стала менш цікавою для східноєвропейських країн, але все ж таки необхідною. Російський економіст Сергій Піляєв у своїй роботі вказав на плани, які будувалися сторонами на початку їхньої самостійності, та на відмінність результатів економічних реформ, назвавши великим досягненням Польщі та Чехії «шокову терапію» [50].

Україна, на думку академіка НАН України Юрія Пахомова, на початку 90-х рр. теж мала шанси досягти швидких та вражаючих успіхів та згодом опинилася на рейтингових задвірках. Вчений зробив

повчальний порівняльний аналіз ринкових реформ в Україні і східноєвропейських країнах [51].

Наступний блок робіт присвячено співробітництву в гуманітарній сфері. Учені О. Брусиловська, Д. Горун досить виразно змалювали положення болгарської та польської діаспор на Україні й навпаки – українців за кордоном. Історик Людмила Васильєва-Чекаленко доповнила тему, представивши аналіз українсько-угорського партнерства. Положення угорців у нашій країні виявилось кращим, ніж у будь-якій іншій державі постсоціалістичного простору [52, с. 120].

Інший тип літератури представили експерти з проблем створення нової архітектури безпеки в новій Європі та на всьому євроатлантичному просторі. Тема участі України в проблемах безпеки набула дедалі більшої актуальності й про це свідчить велика кількість публікацій, як вітчизняних дослідників (О.Гарань, В. Дубовик, С. Кульчицький, Л. Павлюк, С. Федуняк, І. Цепенда), так і зарубіжних (З. Бжезинський, Д. МакКоннелл, А. Ерлінджер та ін.). При цьому, сумніви щодо активної ролі України в процесі зростали.

Якщо З. Бжезинський критикував програму «Партнерства заради миру», що дозволила розширити співпрацю, пророкував її безрезультатність, то західний дослідник Дональд МакКоннелл писав про необхідність співробітництва України з НАТО. Він спонукав Україну та сусідні держави зі Східної Європи вести переговори щодо безпеки на континенті через діяльність у НАТО [53].

Ігор Цепенда (Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника) дослідив, що противниками розширення НАТО, окрім Росії, були окремі провідні ЗМІ країн Альянсу (зокрема, “The New York Times”, “The Washington Post”, “Defence news”) які впливали на формування громадської думки. Зменшити негативні наслідки їхньої діяльності вдалося тільки завдяки добре розробленій польським МЗС програмі аргументації та очним ознайомленням з процесами демократизації суспільства й станом справ у польських збройних силах провідних політологів з країн НАТО [54, с. 11].

Однією з найважливіших функцій обох структур (ЄС, НАТО) чернівецький дослідник Сергій Федуняк назвав кризовий менеджмент. Розгортання механізму кризового менеджменту ЄС та НАТО на пострадянському просторі вимагало вдосконалення відповідної інституційної та концептуальної бази із залученням провідних східноєвропейських країн. Важлива роль у цьому механізмі відводилася Україні, котра концептуально та інституційно орієнтується на Європу [55, с. 85].

Широке вивчення проблематики у дослідженнях представників одеської школи політичної науки. За переконаннями І. Ковалю, необхідно йти шляхом усунення конфронтаційних починань у відношенні з потенційним суперником, і до зникнення причин вважати його таким. Щодо «трикутника» Росія – Україна – східноєвропейські країни, то тут мова мала йтися про політику, яка б усунула найбільш хворобливі проблеми, що сприяють формуванню образу ворога [56, с. 25]. Політолог Володимир Дубовик акцентував увагу безпосередньо на українсько-американських стосунках. Він виявив декілька підходів, коли Україна могла бути використана при будівництві схем регіональної безпеки [57]. За спостереженнями одеського вченого Сергія Глебова, для Росії вступ України до НАТО, достатньо реальний у короткостроковій перспективі, виглядав хворобливо. Особливо коли, увійшовши до Альянсу, Україна вийде з «російської зони відповідальності». Тому, якщо Росія бачить в розширенні загрозу своїй національній безпеці, то для захисту російських інтересів РФ потрібно «зробити кроки для руйнування іміджу країни, яка продовжує проводити політику з позиції сили заради захисту власних інтересів» [58]. Автор додав, що «відмова Росії від неоімперських амбіцій є умовою її забезпечення власних дійсних національних інтересів».

Більшого резонансу у вітчизняних політологів викликала доля НАТО в косовських подіях. Професор Києво-Могилянської академії Олексій Гарань упевнений, що дії НАТО в Югославії істотно зашкодили іміджеві Альянсу в Україні й послабили позиції його прибічників [59, с. 34].

Регіональний менеджер інформаційних проектів (Програма чорноморської безпеки, Гарвардський університет) Сергій Єрмоєнко дав декілька практичних рекомендацій щодо співробітництва України в чорноморському безпековому просторі. Оскільки строки входження нашої держави до НАТО, а тим паче до ЄС не визначені, їй варто залишатися якнайдовше незалежним гравцем ЧР; при військовому плануванні враховувати об'єктивні геополітичні тенденції регіону; слід оптимізувати систему керування контролю водним, повітряним рухом з НАТО, ЄС, ОЧЕС, Чорноморською групою воєнно-морського співробітництва (BLACKSEAFOR) [60].

Як бачимо, праці стосовно двостороннього співробітництва досить різноманітні. Найбільш об'ємною виявилася група робіт, у яких представлені економічні досягнення та недоліки. Вони, у свою чергу, тісно переплетені з політичними проблемами. Показники соціального розвитку, культурного обміну – найвдаліші.

Остання група досліджень – загальні роботи. Серед потужних праць з даної теми варто назвати монографію І. Ковалю «Остання битва “Холодної війни”: східноєвропейська політика наддержав у концепціях зарубіжної політології (80-ті – поч. 90-х років)». Значну увагу в ній приділено зміні геополітичної ситуації на теренах східноєвропейського регіону в кінці минулого століття, місцю країн у сучасній світовій політиці. В одному з параграфів детально аналізуються стосунки нашої держави зі східноєвропейськими. Вчений дав справедливую оцінку діяльності адміністрації першого президента, вказавши на помилки в зовнішньополітичних орієнтирах [61, с. 169]. Підписання в 1994 р. Угоди про партнерство України з ЄС передбачало створення «Трійки» Євросоюзу з Україною. Згодом східноєвропейські країни були названі пріоритетним напрямком нашої держави поряд із НАТО, ЗЄС та Чорноморським регіоном. Особливий інтерес у роботі дослідника викликали східноєвропейські концепції щодо відносин з Україною. Серед них найбільш опрацьованими виглядали польські пропозиції [61, с. 178].

Тема виходу України з кризи та вивчення уроків східноєвропейських членів ЄС увійшла до кола наукових інтересів

групи дослідників Віденського інституту з міжнародних економічних досліджень (А. Адарова, В. Астрова, П. Хавліка, М. Ланесмана та ін.). Вони здійснили глибокий аналіз ситуації в Україні та присвятили роботу реформам, зовнішньоекономічним зв'язкам та прямо чи опосередковано провели аналогію з вказаними країнами в питанні соціальної сфери [62]. Серед основних рекомендацій дослідників: зміна пріоритетів витрат військових до більш соціально орієнтованих, повалення олігархічної системи, перегляд формату зовнішньоторговельних напрямків співпраці, питання щодо модернізації та інвестиційної привабливості, активізація транскордонної співпраці.

Таким чином, дослідження прихильників нового регіоналізму відносно діалогу «ЄС – східноєвропейські країни» відкрили можливість для нових дискусій. Головна ознака, яку беруть за основу західні науковці, аналізуючи «між регіоналізм» – наявність інституційного утворення на території, яка виступає регіоном. На теренах східноєвропейського (суб)регіону не існувало і не існує єдиної для всіх країн організації, проте наявність інших консолідуючих явищ дозволяє стверджувати про регіональні прояви на сході Європи. Серед таких: спільні історичне минуле, шляхи економічного розвитку, єдина ідеологія та схожі прояви політичної кризи, а ще – бажання бути прийнятим у ЄС. Вступ до Євросоюзу країн «першої хвилі» у 2004 р. змінив уяву про регіон і, можливо, навіть, поставив крапку в його існуванні, перетворивши на складову європейського регіону. Щодо України, то підписання Плану дій з ЄС, який у 2009 р. було замінено на Порядок денний асоціації Україна - ЄС та можливість розробляти «дорожні карти» для безвізових подорожей між, а далі – підписання економічної частин Угоди про асоціацію дозволило говорити про відокремлення України від решти пострадянських держав та налагодження двосторонніх відносин.

Зроблений аналіз наукових досліджень дає підстави робити висновки, що тема майбутнього діалогу України зі східноєвропейськими лідерами в контексті євроінтеграційних процесів стає дедалі популярнішою як серед вітчизняних, так і

західних дослідників. Слід визнати, що проблеми європейської інтеграції привернули увагу науковців майже всіх національних шкіл, але у працях останніх років стосовно входження України до ЄС спостерігався деякий скептицизм. Виправданням українських негараздів вітчизняні науковці не рідко називали неприйнятність для України досвіду західних сусідів. Серед основних сучасних шкіл, які займаються даними питаннями, відмічені Волинська, Київська, Львівська, Одеська та Чернівецька, що працюють на базі національних університетів. У країнах регіону аналіз цих проблем представлено в роботах дослідників Асоціації випускників Коледжу Європи в Болгарії, Європейського центру Варшавського університету, Інституту європейської політики “Europeum” в Чехії, Софійського університету ім. Св. Климента Охридського, Центральноєвропейського університету (Будапешт), Центру соціальних та економічних досліджень у Польщі та ін. У західних наукових колах існували великі сподівання щодо ефективного розвитку нових демократичних держав, хоча затрати на їхню підтримку виявилися більшими ніж передбачалося на початку. Проблеми адаптації претендентів на членство в ЄС породили сумніви щодо участі в інтеграційному процесі української держави. Значний вклад у вивчення питань співпраці внесли Центр Європейської політики (Брюссель), Центр Російських та Східноєвропейських студій при Бірмінгемському університеті. Теоретики різних національних шкіл переважно висвітлювали стан розвитку співробітництва в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції. У такий спосіб тема діалогу України зі східноєвропейськими державами лишається актуальною і надалі потребує поглибленого й комплексного аналізу.

1. Soderbaum F., Langenhove L. Introduction: The EU as a Global Actor and the Role of Interregionalism // Journal of European integration. – Vol. 27. – № 3. - P. 249-262.
2. Soderbaum F., Stalgren P., Langenhove L. The EU as a Global Actor and the Dynamics of Interregionalism: a Comparative Analysis // Journal of European integration. – Vol. 27.– № 3. – P.365-380.

3. Smith K. The EU and Central and Eastern Europe: The Absence of Interregionalism // Journal of European integration. – 2005. – Vol. 27.– № 3. – P. 347-364.
4. Давыдов Ю. Внешняя политика и безопасность современной России. – Международная жизнь. – 2003 - № 7 // <http://window.edu.ru>
5. Kuus M. Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe // Progress in Human Geography. – 2004. – № 28. – P. 472-489.
6. Vukadinovic R. South East Europe and European Security Architecture. - Slovenska academia vied // www.sav.sk
7. Krejčí O. Geopolitics of the Central European region: the view from Prague and Bratislava. – Prague, 2005. – 493 p.
8. Миллер А. Тема Центральной Европы: История, современные дискурсы и место в них России. – Borderland Society: Past and Present // www.timeandspace.lviv.ua
9. Stent A. The Lands In Between: The New Eastern Europe in the Twenty-First Century // The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Ed. by D. Hamilton, G. Mangott. – Maryland, 2007. – 292 с.
10. Historia Europy Srodkowo-Wschodniej / Pod red. J. Kloczowski. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000. — 554 p.
11. Фісанов В. Державність як експеримент і сучасний український контекст // Наукові записки НаУКМА // www.nbu.gov.ua
12. Троян С. Транскордонне наукове співробітництво, теоретичні здобутки і практичні результати // Матеріали наукового симпозиуму «Транскордонне співробітництво у політичних регіонах Східної та Південно-східної Європи». – Чернівці: Золоті Литаври, 1999. – С. 128-138.
13. Брусиловська О. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса: Астропринт, 2007. - 352 с.
14. Сорока М. У центрі Європи // Урядовий кур'єр. – 1998. – 24 листопада. – С. 3-5.
15. Шпек Р. ...Плюс економічний форум // Урядовий кур'єр. – 1998. – 26 листопада. – С. 3-9.
16. Соколенко С. Україна і регіональне економічне співробітництво // Політика і час. – 1993. – № 10. – С. 56-59.
17. Глебов В. Международные проблемы Черноморского региона и внешней политики Украины // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. – М.: Эпикон, 1999. – С. 49-58.
18. Koval I. Security and cooperation in the Black Sea Region as seen from Odessa // Regional Contact. – 1996. – № 11. – P. 173-178.

19. Peeters J. Sub-continental Regional co-operation in the new Europe, with special attention to Ukraine and Black Sea area // *Regional Contact*. – 1997. – № 12. – P. 209-216.
20. Ладивір О. Плацдарм для входження в Європу // *Політика і час*. – 1993. – № 11. – С. 27-30.
21. Lippert B. Beefing up the ENP: Towards a Modernization and Stability Partnership // *The International Spectator* // <http://www.iai.it>
22. Král D. Czech debate on the EU membership perspectives of Turkey and Ukraine // *EUROPEUM* // <http://thinktanks.fpri.org>
23. Фомін С. Розширення ЄС на Схід: «Рівні та рівніші» // *Політика і час*. – 1999. – № 3. – С. 20-24.
24. Popescu N., Wilson A. The limits of enlargement-lite: European and Russian power in the troubled Neighbourhood // *Policy Paper, European Council on Foreign Relations*. – L, 2009. – 64 p.
25. Круглашов А. Українсько-румунський кордон: нелегкий шлях до розв'язання протиріч // *Політологічні та соціологічні студії (проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти): Зб. наук. праць*. – Чернівці: Букрек, 2008. – Т. VI. – С. 177-196.
26. Бурдяк В. Інтеграція постсоціалістичних країн у сучасну загальноєвропейську систему безпеки // *Політологічні та соціологічні студії (проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти): зб. наук. праць*. – Чернівці: Букрек, 2008. – Т. VI. – С. 111-122.
27. Макар Ю., Добржанська О. Східне партнерство та Україна // *Зовнішні справи* // <http://uaforeignaffairs.com>
28. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський союз: заснування і етапи становлення. – К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2001. – 369 с.
29. Лакішик Д. Американсько-німецький контекст процесу «європеїзації» // *Дослідження світової політики: Зб. праць вчених*. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2000. – Вип. 12. – С. 147-155.
30. Кононенко С. Криза моральності і соціальна трансформація // *Дослідження світової політики: Зб. праць вчених*. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2000. – Вип. 12. – С. 85-104.
31. Камінський Є. Сучасні політологічні дослідження перехідних суспільств: проблеми теорії й ефективності // *Дослідження світової політики: Зб. праць вчених*. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2002. – Вип. 20. – С. 6-19.
32. Сушко О. Україна та європейський кордон: інституювання «оксамитової завіси»? // *Дослідження світової політики: Зб. праць вчених*. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2000. – Вип. 9. – С. 15-20.

33. Піляєв І. Цивілізаційні концепції європейської інтеграції // Дослідження світової політики: Зб. праць вчених. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2002. – Вип. 21. – С. 14-26.
34. Fraser C. The European Union's Policy towards Southeast Europe // The Southeast European Yearbook 1998-1999. – Athens, 1999. – P. 31-46.
35. Rhein E. Central and Eastern Europe and the Mediterranean: an EU Perspective // The Southeast European Yearbook 1997-1998. – Athens, 1998. – P.101-114.
36. Sherr J. The Dual Enlargements and Ukraine // Ambivalent Neighbors. The EU, NATO, and the police of membership. – Washington, 2003.– P.108-138.
37. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // www.meaddleeast.org.ua
38. Skatroski D. The end of Huntigton's theory // World Security Network. // <http://forum-csrd.org.mk>
39. Linden-Retek P. Brewer E. Why Crimea is not Kosovo, and why it matters // www.opendemocracy.net
40. Студенніков І. Міжрегіональне співробітництво як чинник процесу європейської інтеграції та інструмент регіонального розвитку // Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 98-137.
41. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку // Регіональна політика в країнах Європи: уроки для України / За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 138-170.
42. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
43. Кузьо Т. Європа чи Євразія? // Розбудова держави. – 1996. - № 6. – С. 14-20.
44. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.
45. Brzezinski Z. The great transformation // Political thought. – 1994. – № 3. – P. 123 – 132.
46. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004. – С.125.
47. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності // <http://www.ofitsynskyu.uzhgorod.ua>
48. Несук Н., Репринцев В., Каминский Е. Украина в зарубежных доктринах и стратегиях ХХ столетия // Политическая мысль. – 1995. – № 2-3.– С. 50-70.
49. Украина в зарубежных доктринах и стратегиях ХХ столетия / Н. Держалюк, В. Коваль, В. Сергийчук, А. Мартынов // Политическая мысль. – 1996. – № 1.– С. 68-89.

50. Пиляев И. Новое видение экономических отношений Украины со странами Восточной Европы // Зарубежный мир. – К., 1991. – Вып. 20.–С.3-10.
51. Пахомов Ю. Реформи в Україні та Східній Європі // Розбудова держави. – 1998. - № 2. – С. 26-32.
52. Василь'єва-Чекаленко Л. Країни Центрально-Східної Європи у зовнішній політиці України. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.). – К.: Освіта. – 1998. – 176 с.
53. Mc Connel D. Charter with NATO will help Ukraine region its rightful place in Europe // NATO review. – 1997. - № 4. – Р. 22-25.
54. Цепенда І. Пропагандистсько-дипломатична протидія польського уряду опонентам прийняття Польщі в НАТО // Гілея // <http://www.nbuuv.gov.ua>
55. Федуняк С. Європейський Союз і НАТО як інструменти кризового менеджменту в регіоні нових незалежних держав // Політологічні та соціологічні студії (проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти): Зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2008. – Т. VI. – С. 76-87.
56. Коваль І. Украина и Восточная Европа в поисках концепции региональной безопасности // Круглый стол российских и украинских ученых» на тему: «Украина и Россия: основные направления внешнеполитической деятельности». – Одесса: Логос, 1994. – С. 22-26.
57. Дубовик В. Українсько-американські відносини за нових умов безпеки. Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – Київ, 2004. – Вип. 27. – С. 11-17.
58. Глебов С. ЧФ РФ в Криму як складова відносин в трикутнику Україна-Росія-НАТО: перспектива 2017 // Зовнішня політика України та шлях країни до Європи (липень-грудень, 2007). – Київ, 2008. – С.157-162.
59. Гарань О. Криза в Косові та внутрішньополітична боротьба в Україні // Перехідний період України та Росії: політичні, економічні, етносоціальні процеси: Матер. конф. українських і російських випускників освітніх програм США (5-6 липня, 1999). – К.: Київська друкарня наукової книги, 1999. – С. 29-38.
60. Єременко С. Чорноморський регіон і «розширена Європа» // Міжнародні відносини в чорноморському регіоні та можливі виклики морського тероризму: Виступи наук.-практич. конф. (Севастополь, 2004) // Політика і час: Україна в міжнародних відносинах. – 2005. – № 3. – С. 48-55.
61. Коваль І. Последняя битва «Холодной войны»: восточноевропейская политика сверхгосударств в концепциях зарубежной политологии (80-е – нач. 90-х гг.). – Одесса: Астропринт, 1999. – 224 с.

62. How to Stabilise the Economy of Ukraine: Background Study / Adarov A., Astrov V., Havlik P., Hunya G., Landesmann M., Podkaminer L. – The Vienna Institute for International Economic Studies // <http://wiiw.ac.at>

Розділ 3

Політичні процеси у міжнародному вимірі

3.1. Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа у 1989-2004 рр.: аналіз політичної думки (Брусиловська О.І.)

Поняття «Східна Європа» залишається джерелом наукових суперечок для представників різних національних шкіл політичної науки. У позначенні всіх країн регіону під такою назвою існує традиція, що йде від історіографії ХХ ст., коли так називали комуністичні країни Європи на відміну від «Західної Європи» як осередку вільного ринку та демократії. Разом з тим має право на життя використання дефініцій «Центрально-Східна Європа» (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина) та «Південно-Східна Європа» (Албанія, Болгарія, Румунія, Сербія та Чорногорія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Словенія, Хорватія), хоча їхнє наповнення є також до кінця не визначеним.

Оскільки зовнішні чинники відігравали провідну роль у процесі політико-системних трансформацій посткомуністичних країн Європи, аналіз наукової думки слід почати з головного чинника – ЄС. Ця тема була досить популярною в політології, однак процеси посткомуністичної трансформації та інституціоналізації ЄС досі розглядались окремо.

Серед західних досліджень слід, перш за все, відмітити фундаментальну працю М. Чіні, присвячену зовнішній політиці ЄС [1]. Дослідниця показала внутрішні труднощі вироблення єдиного європейського підходу щодо розширення, деякі протиріччя, які хоч і не мали антагоністичного характеру, але ускладнювали процес розширення.

Якщо в цій праці домінували позитивні оцінки зовнішньої політики ЄС щодо країн східноєвропейського регіону, то в дослідженнях Ч. Купчана [2] та В. Бойцової [3] містилося більше критичних зауважень. В обох статтях п'яте розширення розглядалося як експеримент, якому не було аналогів і результати якого було складно передбачити. Автори вважали, що включення 10 нових країн так чи інакше значно загальмує загальний розвиток ЄС.

Автором одної з небагатьох монографій, що дійсно змінили уявлення щодо чинників посткомуністичної трансформації, була М.А. Вахудова (університет Північної Кароліни). В своїй праці «Європа неподільна» (2005) вона закликала до пильнішого дослідження таких зовнішніх факторів, як ЄС, ОБСЄ, Рада Європи, НАТО, ЗЄС, ЄАВТ, ОЕСР, Світовий Банк, МВФ, ООН, а також неурядові західні організації [4, с. 3]. Головну роль у здійсненні внутрішніх реформ в Східній Європі вона, звичайно, відвела ЄС. НАТО, на її думку, більше цікавило геополітичне положення цих країн та рівень їх військової підготовки, аніж проблеми демократії [4, с. 135]. Вплив ЄС Вахудова поділила на активний та пасивний. Активний – це вплив під час вироблення умов членства східноєвропейських країн в ЄС; пасивний – це просто подання східноєвропейцям надії на краще майбутнє власним прикладом, подання взірця розвитку, «магнетизм ЄС» [4, с. 63]. Політика ЄС була переважно пасивною до 1998 р., а потім стала активнішою. Деякі оглядачі навіть вважали її прямим тиском на режими. Але Вахудова захищала такий тиск, тому що він допоміг усунути або хоча б скорегувати поведінку неліберальних еліт в країнах Східної Європи. Вахудова назвала політику ЄС в регіоні асиметричною; вона дорікала чиновникам Брюсселя за цілковиту неувагу в першій половині 1990-х рр. до неліберальних країн – Словаччини, Румунії, Болгарії [4, с. 104]. Це значно затягнуло перехідний період в ПСЄ. Другий привід для дорікання – це подвійні стандарти ЄС: до кандидатів висувались вимоги, які ніколи не виконувалися всередині самого ЄС [4, с. 121].

Серед російських політологів, які у своїх дослідженнях торкалися теми впливу ЄС, слід відмітити Ю. Борко, С. Глінкіну, Н.

Кулікову [5, 6, 7]. Проблемі інституціоналізації ЄС була присвячена праця В. Орлика [8], який виходив з необхідності внутрішніх змін в ЄС для його подальшого поступального розвитку, отже, процес розширення міг стати прискорювачем реформ, вкрай необхідних для старих членів ЄС.

Внесли свій доробок в розгляд теми впливу ЄС й українські науковці. І. Грицуник (Київ) зазначив, що найскладнішою проблемою на першому етапі виявилася розробка політичних критеріїв вступу. Відсутність чітких критеріїв для кандидатів на вступ до Союзу мало не поставила під сумнів саму можливість приєднання до організації країн ЦСЄ [9, с. 115]. І. Дмитриву (Тернопіль) належить оригінальне дослідження зовнішніх факторів євроінтеграції Польщі. На його думку, хоча головним чинником був німецький, але мав значення й французький – у негативному сенсі. Французькі політичні еліти побоювались, що Польща може стати «троянським конем» США в Європі, який буде блокувати некорисні для Вашингтона інтеграційні процеси. Політична еліта лівих сил (уряд Л. Жоспена) охоче презентувала Польщу як країну клерикальну і нетолерантну, яка повністю відійшла від республіканських ідеалів, покладених в основу політичної системи Франції [10, с. 208]. Однак у кінцевому підсумку Франція підтримала вступ Польщі до ЄС.

Крім вищезазначених авторів, свій внесок в розгляд питання з різних сторін – від зростаючого економічного до політичного впливу ЄС, пов'язаного з його розширенням, - зробили українські політологи Н. Буренко, Т. та М. Герасимчук, О. Ковальова, В. Копійка, А. Кузьменко, П. Майстренко, Є. Макаренко, І. Піляєв, Н. Садовська, О. Сушко, В. Тарасова, С. Фомін, І. Храбан, Г. Шманько та Є. Кіш [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24], а також науковці зі Східної та Західної Європи, праці яких переважно стосувалися відносин ЄС з окремими східноєвропейськими країнами (н., П. Бекер та Б. Ліпперт, А. Кейв, З. Чубінські, С. Деветак, К. Фрейзер, Я. Клоїчнік, І. Муха та М. Щепанські [25, 26, 27, 28, 29, 30, 31]).

Тема відносин «НАТО – Східна Європа» в 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст. за популярністю не тільки не поступалась темі відносин «ЄС

– Східна Європа», а й перевершила останню. Цікавим моментом була досить критична оцінка останніх розширень НАТО навіть в американській науковій літературі, попри розповсюджене уявлення, що саме США лобіювали інтереси східноєвропейців у НАТО, адже від розширення вони вигравали більше всіх. У працях таких дослідників, як Ч. Гаті та М. Мандельбаум [32, 33] превалював песимістичний погляд на події, адже розширення відбулося за найбільш невдалим, на їхню думку, планом - індивідуально. Це збурювало пристрасті як всередині регіону, так й поза його межами (в Росії). Російський чинник був одним з головних, які, на переконання американських аналітиків, слід було враховувати, але цього не було зроблено. Звичайно, така ж думка домінувала у російській літературі. Всі дослідники виказували стурбованість зменшенням російської безпеки внаслідок розширення НАТО на Схід (Ю. Рахманинов) [34].

Український політолог І. Погорська (Київ) зосередила увагу на проблемах стратегічного партнерства США та Європи. «Об'єднана Європа стала інноваційним фактором в еволюції стратегічних відносин. У трансатлантичному контексті євроінтеграція є процесом автономізації європейської підсистеми» [35, с. 125]. Але, на її думку, «ні НАТО, ні, тим більше, сили Євросоюзу не досягають потужності Сполучених Штатів. Саме тут міститься значний потенціал інтер- та інтрасистемної дисфункції» [35, с. 128].

Більше праць присвячено не стільки розширенню НАТО, скільки безпеці після «холодної війни». Незалежно від національної приналежності, такі дослідники, як І. Коваль, С. Толстов, Е. Мічта, Я. Шедіви [36, 37, 38, 39] розкривали глибинні причини, через які інший варіант реструктуризації системи європейської безпеки не було впроваджено. Отже, НАТО поступово – через кризи та взаємне непорозуміння - стала відігравати роль нової основи колективної безпеки.

Д. Лакішик (Київ), аналізуючи підходи ФРН та США, двох головних національних гравців на східноєвропейському полі, писав: «Білий дім розглядав розширення Альянсу стратегічним імперативом для Європи, засобом забезпечення своєї провідної ролі в Європі.

Німеччина ж була більш занепокоєна військово-політичними, стабілізаційними аспектами розширення, яке поставало засобом стабілізації ЦСЄ» [40, с. 49].

Окрему групу становили праці американських та західноєвропейських авторів, які розглядали чинник НАТО крізь призму взаємовідносин США та європейських партнерів, як, наприклад, дослідження Л. Ковача, Е. Мічти, Г. Мольнара, І. Новотни, Дж. Саймона, Дж. Сперо, Я. Зельонки [41, 38, 42, 43, 44, 45, 46]. Слід відмітити, що загальний тон цих праць змінився від оптимістичного до досить критичного, залежно від часу написання: від ейфорії початку 1990-х рр. до скепсису нульових років.

Оцінки американської політики в РСЄ були в цілому не одностайними: залежно від національної школи політології та від політичних уподобань авторів. Найкритичніший аналіз був притаманний російським науковцям, які у своїй критиці сучасних американських методів наголошували на їх негативних наслідках для майбутнього всієї системи міжнародних відносин. Так Б. Шмельов, говорячи про політику США в колишній СФРЮ, зазначив: «Висуваючи законні вимоги щодо реалізації своїх прав на самовизначення аж до відокремлення та створення своєї власної незалежної держави, вони тим самим руйнували багатонаціональні держави й, відповідно, існуючий в Європі баланс сил» [47, с. 9]. З ним погоджувався П. Кандель: «Хід та результат югославської кризи дає приклад та вигідний міжнародно-правовий прецедент і для басконського, корсиканського, північноірландського та квебекського націоналізму, не говорячи вже про албанський або регіональний сепаратизм (такий, як північноіталійський)» [48, с. 194].

В американській школі політології існували суто консервативні оцінки, в яких США поставали справжнім месією, що врятував Європу від нестабільності зі Сходу (Я. Бугайські) [49], але більшість праць носила поміркований характер; вони закликали до обережних оцінок американської активності (Ч. Гаті, Д. Мейсон) [32, 50]. При цьому недостатньо уваги приділялося розгляду впливу США на внутрішні процеси в регіоні.

Американська політологія пережила досить тривалий час певної розгубленості, викликаної несподіваними змінами в Східній Європі. З. Бжезинський першим визначив три ключові питання для США: це питання компетенції НАТО; ставлення НАТО та Європи до Росії; роль об'єднаної Німеччини у світі після «холодної війни». Час швидко спливав, й бездіяльність Клінтона, як вважав Бжезинський, зменшувала майбутні можливості США. Аналітик виступав як послідовний захисник розширення НАТО, аргументуючи це недієздатністю ООН, що було продемонстровано у боснійській кризі. Він сформулював власні критерії для вступу, виходячи зі свого розуміння сутності Альянсу. «НАТО – це, перш за все, спільнота демократичних держав, що мислять схоже, зі спільною політичною культурою, що стикаються на суші і на морі, і сприймають загрозу безпеці одному як загрозу всім іншим. Це потребує широкого консенсусу з базових критеріїв для членства, включаючи стабільну демократичну систему, яка базується на ринковій економіці, відсутності територіальних чи етнічних суперечок, повазі до прав національних меншин, законодавчо закріпленому громадянському контролю над військовими і т. ін.» [51, с. 26]. Очевидно, саме формула Бжезинського була покладена в основу натовських критеріїв членства.

Більшості дослідників видавалося природним американське керівництво головними процесами, що відбувалися в Європі. Тим більше, що Західна Європа, розгублена швидкими змінами у світі, переживала кризу ідентичності, а Східна Європа дедалі більше розчаровувалася в західних сусідах, які так багато обіцяли раніше й насправді так мало дали [52].

Українська історіографія відобразила поміркований підхід до розгляду цих проблем. В. Дубовик (Одеса) відмітив, що, з одного боку, Західна Європа вже не відіграватиме роль «молодшого партнера» Вашингтона [53, с. 105], вона потенційно критиме в собі не тільки риси союзного блоку для США, а й елементи могутнього конкурента [53, с. 106]. Але в США добре розуміють, що подальший розвиток подій в Європі здебільшого залежатиме від позиції Берліна.

Перетворення Німеччини в гегемона регіональної системи МВ не входить у плани американців. Об'єктивно інтереси німців та американців перехрещуються в Східній Європі [53, с. 107]: Європа все ще здатна генерувати джерела якщо не безпосередньої, то непрямой загрози для інтересів США [53, с. 108].

Тема відносин «США – Європа» набула ще більшої актуальності, про що свідчили численні статті науковців багатьох національних шкіл політології, серед них, наприклад, Ю. Давидов, М. Делягін, В. Іноземцев, Є. Камінський, Б. Канцелярук, І. Коваль, А. Уткін, А. Басора, І. Даалдер, Дж. Хупер, С. Ларрабі, А. Міссіролі [54-57, 58, 59, 60, 61, 36, 62, 63, 64, 65, 66, 67]. Як й при розгляді чинника НАТО, скептицизм щодо ролі США в Європі загалом, й в Східній Європі зокрема, зростає.

Тема німецько-східноєвропейських відносин привертала меншу увагу дослідників, аніж проблеми американо-східноєвропейських відносин. Звичайно, у німецькій літературі таких праць було достатньо, але більшість з них мала надто політизований характер. Виняток становили дослідження Я. Егберта, В. Шнайдерс-Детерса, В. Хандла [68, 69, 70], які критично аналізували сучасний німецький досвід участі в східноєвропейських трансформаціях. Більше критики дістала німецька стратегія в працях російських авторів, зокрема, Н. Арбатової, Є. Гуськової, С. Погорельської [71, 72, 73].

В українській історіографії вивчення даної проблематики пройшло початковий етап. Її досліджували фахівці з загальних проблем сучасних міжнародних відносин (н., А. Кудряченко [74]), та спеціалісти - регіоналісти. На думку І. Дмитріва, Німеччина виступила найбільш активним поборником поглиблення європейської інтеграції на федералістських засадах та розширення ЄС на Схід. Для цього була вироблена формула, задекларована у 2000 р. Й. Фішером. Її реалізація передбачала створення з вибраної групи держав ЄС «твердого ядра» в інтеграційному процесі та інституціоналізацію ідеї Європи через «різні швидкості» інтеграції [10, с. 206]. Вступ Польщі в ЄС відповідав геополітичним цілям та політико-економічним інтересам ФРН [10, с. 207]. Через вступ Польщі до ЄС політична еліта

Німеччини вбачала шлях до розв'язання багатьох проблем, пов'язаних із розподілом кордонів між двома країнами після Другої світової війни

Д. Лакішик на прикладі боснійської та косовської криз дослідив зростання розбіжностей в американо-німецьких відносинах. Позиція Німеччини під час боснійської кризи обумовлювалась тим, що: 1) Німеччина активно виступала за стабільну і мирну систему безпеки в Європі. Нерозв'язані етнічні та територіальні проблеми у Південно-Східній Європі могли призвести до насильства. 2) Визнання незалежності Словенії та Хорватії було одним із засобів, окрім економічних санкцій, посилюваних для Німеччини [40, с. 160]. Навіть визнання Словенії та Хорватії, що викликало різку критику США та країн-членів ЄС, не було ознакою того, що німецька зовнішня політика буде агресивною [40, с. 161]. Якщо під час боснійської кризи в поглядах американців, німців та інших західноєвропейців панували великі розбіжності, для вирішення косовського конфлікту Німеччина виступила енергійним союзником США. Це пояснюється зміною певних пріоритетів у зовнішній політиці Німеччини, скасуванням деяких конституційних обмежень, що забороняли використовувати збройні сили країни у миротворчих цілях [40, с. 162].

Порівняно з обсягом публікацій, присвячених США, німецький чинник привертав меншу увагу. Окрім вищезазначених праць можна відмітити дослідження європейських, переважно німецьких, науковців Е. Зандшнайдера, Х. Келлера, Е. Чомера, Е. Кірхнера, А. Прадетто [75, 76, 77, 78, 79]. Цікаво, що роль Німеччини розглядалася як суто позитивна не тільки німецькими авторами, а й польськими.

Переходячи від зовнішніх чинників трансформації до її суті, умовно поділімо праці науковців залежно від суспільної сфери, яка піддавалася реформуванню.

Тема економічної трансформації була досить популярна як на Сході, так й на Заході Європи. Серед російських економістів слід, перш за все, назвати С. Глінкіну, С. Колчина та М. Головніна [80-82, 83]. В їх працях зроблено критичні висновки щодо ціни посткомуністичних реформ. Певний песимізм росіян поділяють

відомі дослідники з країн Східної Європи (Я. Корнаї, А. Шагварі) [84, 85].

Дослідження підходів прибічників градуалізму або шокової терапії (неолібералів) найліпше здійснено в працях А. Пшеворського, який довів, що градуалізм став більш успішною стратегією для країн Східної Європи [86]. Частіше ця тема обговорювалась на прикладі польських соціально-економічних трансформацій. Найбільше здобутків в цьому напрямкові мали польські та російські науковці. Польську школу вирізняло бажання перевіряти прив'язку економічних реформ до головної мети – приєднання до ЄС (З. Чубінські, З. Гжеляк та К. Зімніцька, В. Якобік) [27, 87, 88]. Критичні голоси тут були досить рідкими (А. Куклинський) [89]. Натомість російські дослідники були менш оптимістично налаштовані щодо польських здобутків й більше зосереджені на загальних аспектах посткомуністичної трансформації. Треба зазначити, що праці таких відомих науковців, як С. Колчин та М. Головнін, Ю. Новопашин [83, 90] відрізнялися оригінальним поглядом на проблему.

У центрі досліджень О. Богомолова та С. Глінкіної, В. Бредової, Р. Інджікяна [91, 92, 93, 94] знаходився аналіз впливу економічного фактору на політичну трансформацію пострадянських суспільств у порівнянні з посткомуністичними країнами Європи. Вони доводили їх системну відмінність й вважали, що досвід ЦСЄ не може бути використаний в Росії та Україні без певних доробок. Натомість український дослідник В. Горбатенко зосередився на спільних рисах порівняльного досвіду посткомуністичних країн [95]. Європейські економісти (П. Ебергард, А. Шромнік) [96, 97] загалом не приділяли уваги впливу економічної трансформації на політичну, розглядаючи ці процеси паралельно.

Оригінально підійшов до цієї проблеми український економіст І. Бураковський. Він створив свою схему посткомуністичної трансформації. За його теорією, перехідна економіка проходить у своєму становленні 5 стадій: 1) стадія створення передумов ринкової економіки; 2) стадія консолідації економіки; 3) стадія економічного

піднесення; 4) стадія стабільного економічного зростання; 5) стадія зрілості економічної системи [98].

Серед інших досліджень привертають увагу праці, що були зосереджені на одній країні з перехідною економікою. Так, наприклад, знаними фахівцями з питань угорського економічного транзиту були А. Батізі, Б. Желіцьки, І. Харча, І. Ковач та І. Шелені, П. Марер [99, 100, 101, 102], польського – В. Дем'янець, П. Кулігін і Т. Литвиненко [103, 104]. Інші країни привертали менше уваги дослідників.

В центрі увазі науковців, які аналізували процес політичних реформ в РСЄ після 1989 р., була проблема перетворень «неформальних» об'єднань в політичні партії. С. Сокольський слушно зазначав: «Досвід боротьби за права людини обумовив й сильні їх сторони, й слабості. «Висока моральна ангажованість» демократів, їхня прихильність до нормативних ідей громадянського суспільства, принципів ненасильницького перетворення суспільства забезпечили визнання новим партіям і вдома, і за кордоном. Однак досвід перших некомуністичних урядів показав, що, вправні у руйнуванні, демократи були не готові до творчої діяльності» [105, с. 114].

Англійський дослідник П. Раймент звернув увагу на надзвичайно важливу роль, яку відігравали в процесі посткомуністичного реформування державні структури. Успіх реформ, за його висновками, прямо залежав від кваліфікації керівництва країни. Ситуація потребувала політичного управління високого рівня, до того ж, потрібно мати серйозну програму й втілювати її, спираючись на населення, що можливо лише за умови забезпечення свободи слова [106].

Серед авторів, що досліджували історію політичної трансформації, слід особливо відмітити Є. Кіш, ужгородського політолога, що написала низку цікавих праць щодо різних аспектів угорського досвіду [107, 108]. У Росії цією проблематикою плідно займався Б. Желіцьки [109], в США – Д. Олсон [110].

Більш загальні проблеми демократії, партійного та державного будівництва порушувала російська дослідниця Е. Задорожнюк [111] та українські науковці Г. Зеленько, О. Оксак, С. Рутар, Л. Старецька [112, 113, 114, 115]. В їх працях ретельно й виважено висвітлено процес створення польської моделі демократії в порівнянні з українською (не на користь останньої).

Для теоретичного осмислення проблем трансформації особливе значення має колективна праця польських політологів під керівництвом Е.Зелінського [116], в якій містились цікаві міркування щодо загальних причин та наслідків втягування колишніх комуністичних суспільств у загальносвітовий процес створення нового світового порядку. Разом з тим, протягом тривалого часу спостерігався брак узагальнюючих праць.

Одна з найбільш популярних тем в політології – розпад СФРЮ та його наслідки. Тема боснійської війни була широко висвітлена в працях югославських дослідників (сербів, хорватів, словенців), таких як Р. Вукадинович, З. Ізакович, П. Сіміч, І. Цвіткович [117, 118, 119, 120, 121]. Косовська криза прискіпливо вивчалася югославськими істориками та політологами (Д. Савич, С. Терзич, Д. Чолович) [122, 123, 124]. Автори належали до протилежних таборів, тому в їхніх наукових працях відчутні певні політичні уподобання. Таким чином, наукові розвідки югославських дослідників радше можуть бути використані як цінне джерело, ніж як аналітичне дослідження.

Однією з менш вивчених проблем є міжнародні наслідки конфліктів у колишній Югославії. Значним кроком вперед у дослідженні міжнародних наслідків гуманітарної інтервенції, цієї нової парадигми міжнародного права, стала праця Б. Чайковські та В. Поповські, які навели лист натовських доказів необхідності доктрини «гуманітарної інтервенції», а потім розглянули їх у контексті натовської повітряної кампанії проти Югославії. Пункт 1 – «існування гуманітарної катастрофи» [125, с. 98]. Пункт 2 – «впевненість щодо загрози міжнародному мирові та безпеці». Пункт 3 – «визнання, що Югославія не врегулює кризу». Пункт 4 – «Рада Безпеки ООН блокована вето або будь-яким іншим способом й не в

зможі діяти» [125, с. 99]. Пункт 5 – «мирні зусилля вичерпані». Пункт 6 – «очікування позитивної реакції міжнародного співтовариства» [125, с. 100]. Пункт 7 – «інтервенція з радістю очікувалась жертвами гуманітарної кризи». Пункт 8 – «баланс між гуманітарними цілями та гуманітарними засобами». Пункт 9 – «негайне зняття інтервенції після досягнення її цілей» [125, с. 102]. Таким чином, на думку Чайковськи та Поповськи, НАТО задовільно відповіла на всі висунуті вимоги, крім вимоги пропорційності (пункт 8).

М.А. Вахудова розглянула розвиток демократії в країнах ЦСЄ, до якої віднесла шість країн - Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Болгарію та Румунію. Такий вибір, на її думку, був обумовлений завданням дослідження: порівняти сильні (перші три випадки) та слабкі (три останні) демократії [4, с. 8]. Головний критерій при визначенні ступеню сили-слабкості демократій полягав у мірі толерантності, яку демонструвала кожна країна. Отже, Польща, Угорщина, Чехія виступили ліберальними, інші країни – ні. Другий критерій – природа опозиції: сильна – в тих же країнах, слабка – в Словаччині, Болгарії, Румунії. Третій критерій – природа компартій на попередньому етапі: реформістська – в Польщі, Угорщині, Словаччині [4, с. 27-42].

Окремий вагомий внесок додали праці авторів, які намагалися узагальнити наше бачення процесу політичної трансформації. Серед них М. Бухарін та Н. Довженко, П. Кукавка, А. Кинєв, Н. Латигіна, З. Бжезинський, Р. Дарендорф, К. Давіша, А. Корбонський, Б. Перротт, С. Террі, В. Тісманяну [126, 127, 128, 129; 130-133, 134, 135, 136, 137, 138, 139-141]. Але взаємозв'язок між вибором моделі, перебігом, підсумками політичних реформ в РСЄ та західними впливами залишався найменш чітко окресленою частиною досліджень системних трансформацій.

Ідеологічні зміни в Східній Європі найменше висвітлювалися в політичній думці. Це було обумовлене як об'єктивними, так й суб'єктивними причинами. Східноєвропейці розглядали себе як невід'ємну частину європейської цивілізації, тож вважали, що предмет дискусій був відсутній. Західні дослідники на початку 90-х

рр. ХХ ст. також опинилися в складному становищі: головна мета Заходу була досягнута – комуністичного співтовариства не стало, але вектор розвитку Східної Європи залишався досить непевним. За кілька років стало зрозуміло, що створення Великої Європи було значно складнішою проблемою, ніж вважалося. Характеристики ментальності східноєвропейців суттєво відрізнялися, що обумовило потребу дослідження причин та можливих наслідків такої відмінності.

З розглядуваної проблематики слід відзначити працю Р. Дарендорфа [142], який розглядав досвід Східної Європи як відмінний від «класичного», тому його не лякала провідна роль держави у впровадженні нової (ліберально-демократичної) ідеології. Недоліком праці було намагання єдиною причиною слабкості громадянського суспільства в Східній Європі проголосити «комуністичне минуле» країн регіону. Східноєвропейські, у тому числі українські, дослідники (А. Валіцький, Я. Корнаї, М. Рагозін, Ю. Савко, В.Фісанов) [143, 144, 145, 146, 147] краще розуміли, що цією відповіддю не можна задовольнитись.

Американський політолог М. Кеннеді, експерт з питань націоналістичної ідеології в Східній Європі, у праці, написаній разом з Н. Гарсанієм, особливо підкреслював властиву східноєвропейцям схильність до утопії. «У 1989 р. вони прагнули «нормальності», але вона в їх уяві мала утопічні риси» [148].

Кеннеді цікавила проблема подолання цієї прірви. Оскільки дослідник не бачив іншої ідейної сили, що була б вкорінена в Східній Європі, крім націоналізму, він доводив, що за допомогою Заходу цю силу можна використати з мирною метою. «Націоналізм у Східній Європі здається найбільш «насиченим» культурою. Для використання його потенціалу треба відректись від пошуків історичної провини, взагалі «не ритися в минулому». Після цього можна буде зробити другий крок: примирити ідею націоналізму, провідну в Східній Європі, та ідею громадянського суспільства, провідну в Західній Європі» [149].

Але більшість дослідників вважала націоналізм несумісним з прозахідною орієнтацією. Серед них Ч. Гаті, що назвав попередні підсумки трансформації Східної Європи невтішними. У 1989 р. ніхто не брав до уваги притаманні східноєвропейцям потяг до егалітаризму, політичну пасивність й, водночас, тугу за «сильною рукою». На прикладі Сербії Гаті показав варіант розвитку, що був згубним для країн Східної Європи: альянс ультранаціоналістів з екскомуністами [52].

Схожі моменти відзначав німецький дослідник Я. Егберт, акцентуючи на суперечностях східноєвропейського характеру: суспільства 1990-х рр. були анархічні, підбурені проти парламентів, проти всіх партій та політиків, крім харизматичних лідерів; більшість не зважала на права меншості. У Східній Європі співіснувало несумісне: антикомунізм з антикапіталізмом, егалітаризм з авторитаризмом. «Демократи можуть стати диктаторами, інтелектуали шукають вождя» [68]. Егберт пояснював це специфікою, що пов'язана з рівнем їх економічного розвитку. У Східній Європі не було буржуазії, тож розвиток демократії міг спиратися тільки на ідею, а не на певні інтереси. Таким чином, ідея демократії не мала свого матеріального носія.

Серед інших актуальних тем слід особливо зазначити проблеми, які досі менше привертали увагу дослідників. Це – цивілізаційне розходження характеристик східно- та західноєвропейців (К. Бондаренко) [150], формування східноєвропейської ідентичності (Ю. Новопашин, В. Фрейдзон, О. Шевчук, А. Янін та М. Колотков) [151, 152, 153, 154], особливості східноєвропейської політичної культури (В. Бурдяк та Н. Ротар, О. і В. Кокорські, А. Світа, С. Сестанович) [155, 156, 157, 158].

Кожна національна школа політології демонструвала певну, характерну тільки для неї необ'єктивність. Західні науковці перебували в полоні застарілих стереотипів; голоси тих, хто намагався відмовитись від протиставлення «доброго» та «злого» націоналізмів, залишалися поодинокими. Східноєвропейці зайняли досить своєрідну позицію; їхні праці в більшості випадків були

політизовані. Представники пострадянських шкіл у своїх дослідженнях, як правило, виходили з хибних посилянь тотожності радянського та східноєвропейського досвіду, тоді як цей спільний комуністичний досвід з історичного погляду охоплює невеличкий період – менш ніж у півстоліття.

Мало праць присвячено узагальненню східноєвропейського досвіду системних трансформацій. Це пояснювалося надзвичайною складністю та великим обсягом матеріалу, який необхідно було опрацювати досліднику. Можна виділити працю Бена Фоукса (університет Північного Лондона). Знаний фахівець з історії СРСР, Фоукс у 1999 р. випустив монографію про особливості посткомунізму. Структура праці включала розділи, в яких висвітлювались особливості революцій 1989 р., транзити країн ЦСЄ та ПСЄ, проблеми національних меншин та етнічних конфліктів, економічний розвиток, соціальні наслідки реформ, підсумки реформ на 1997-1998 рр. У «Вступі» до монографії Фоукс писав, що він робить амбітну спробу подати дослідження посткомуністичного транзиту в цілому. Великою мірою йому це вдалося: автор охопив майже всі – за винятком проблем ідентичності – складові частини трансформації. Передусім, Фоукс дав визначення, які країни він мав на увазі під «Східною Європою»: «Це країни, що були під непрямим управлінням СРСР. на відміну від колишніх радянських республік, які були під прямим контролем» [159, с. 1]. Праця Фоукса цікава тим, що в ній висвітлені соціальні наслідки реформ. «Ціна реформ», як вважав дослідник, була надмірною: 50 мільйонів «нових бідних» [159, с. 132]. Серед головних негативних наслідків трансформування автор виокремив безробіття, падіння рівня доходів, зростання злочинності, збереження впливу «номенклатури», «повернення до феодалізму» через вплив місцевої знаті (не тільки номенклатури, а й військових, особливо в колишній Югославії), нерівність жінок, психологічний стрес, погіршення харчування, неякісне водопостачання і, як наслідок, поширення інфекційних захворювань [159, с. 132].

Песимістичний підхід продемонструвала група провідних російських вчених (у тому числі Т. Валева, В. Шабуніна, М. Усієвич, Ю. Князев, Н. Довженко), які на рік пізніше Фоукса оприлюднили результати своєї колективної праці під назвою «Центрально-Східна Європа у другій половині ХХ століття» [160]. У тритомній монографії показано весь шлях країн регіону: від комунізму до посткомунізму зразка 1999 року. Третій том присвячено саме трансформаціям 1990-х рр. В першій частині розглядалися такі проблеми, як політичні, економічні, соціальні переходи, роль зовнішньоекономічного фактора та зовнішньополітичні умови розвитку країн ЦСЄ. В другій частині було показано шлях кожної країни окремо. Викликає подив, чому до ЦСЄ віднесли всі країни регіону, в тому числі Албанію, Болгарію, Румунію та югославські республіки. Загалом дослідження було більше зосереджене на економічній складовій трансформацій, тоді як політичний вплив простежувався схематично й не приділялося уваги ідеологічній трансформації.

Слід звернути увагу на формування української транзитологічної школи. Це, зокрема, засвідчили монографії В. Бурдяк [161], М. Мілової [162], присвячені Болгарії, та Д. Ткача, об'єктом котрого стала Угорщина. Він розглянув політичну та економічну складові трансформації, а також зовнішню політику Угорщини у 1990 - 2003 рр. [163]. Чільне місце в дослідженні Ткача відведено темі корупції, яка мала значний вплив на життя угорського суспільства. Серед основних причин корупції Ткач виокремив: 1) відсутність оптимальної системи антикорупційних законів й підзаконних актів; 2) істотні недоліки й грубі помилки у здійсненні економічних та соціальних реформ; 3) слабкість, нерішучість, а іноді й цілковита політична безвольність державної влади; 4) кадрова, технічна й оперативно-тактична невідповідність правоохоронних органів до протидії організованій злочинності, у тому числі й корумпованим структурам усіх рівнів; 5) корумпованість значної частини політичної еліти; 6) моральна деградація певних прошарків суспільства; 7) мінімальний ризик викриття корупціонерів й

відсутність стосовно них рішучих репресій; 8) привілеї на розпоряджання власністю та послугами, що перебувають у руках бюрократів [163, с. 365-366]. Отже, українська політологія зробила внесок у вивчення посткомуністичних транзитів.

Таким чином, політико-системні трансформації в країнах Східної Європи привертали увагу науковців майже всіх національних шкіл політичної науки. Економічні й політичні аспекти, зовнішні чинники трансформування по-різному висвітлювалися в рамках навіть однієї школи.

Певними «маяками» для в дослідженні економічних та політичних аспектів посткомуністичних трансформацій слід вважати праці таких науковців як політологи Владимир Тісманеану, Мері Калдор та Іван Вейвода, економісти Світлана Глінкіна та Януш Корнаї. На нашу думку, тільки останній, професор Гарвардського та Центрально-Європейського університетів Я. Корнаї, певним чином наблизився до розуміння загальної картини посткомуністичних трансформацій, хоча, природно, як економіст він робить наріжним каменем своєї концепції характер реформ саме в цій сфері суспільного життя. У своїй резонансній статті «Велика трансформація Центрально-Східної Європи: успіх та розчарування» він надав шість найважливіших характеристик посткомуністичної трансформації: «1 та 2. Зміни йшли в руслі основних напрямів розвитку західної цивілізації: у напрямі капіталістичної економічної системи в галузі економіки та в напрямі демократії в політичній сфері. 3. Це була повна трансформація, що пройшла паралельно в усіх сферах: в економіці, політичній структурі, політичній ідеології, правовій системі та стратифікації суспільства. 4. Трансформація відбулась ненасильницьким шляхом. 5. Процес трансформації проходив у мирних умовах. Йому не передувала війна. Зміни не нав'язувались суспільству силоміць у результаті іноземної воєнної окупації. 6. Трансформація пройшла з неймовірною швидкістю, протягом 10-15 років... Це не була перша «велика трансформація» у всесвітній історії... З перелічених шести характеристик три або чотири були присутні в інших трансформаційних процесах. Але

присутність водночас всіх шести характеристик є унікальною у всесвітній історії» [84]. Корнаї свідомо обмежив свій аналіз тільки країнами Центрально-Східної Європи, що відрізняються від своїх південно-східних сусідів характером своєї історії; характером політичних режимів, що навіть в соціалістичний період зберігали формально демократичні інституції, а в період після революцій 1989 р. впроваджували реформи найбільш глибоко та послідовно. Це дозволило Корнаї зробити висновок, що для ЦСЄ період посткомуністичної трансформації успішно завершився з їх прийняттям до ЄС.

Східноєвропейські науковці у своїх підходах до проблеми еволюціонували від надмірного оптимізму початку 90-х рр. ХХ ст. до стійкого розчарування підсумками трансформацій. Це пояснюється, зокрема, тим, що період реформ затягнувся значно довше ніж цього очікували. Вагомий внесок у дослідження трансформацій зробили Центральноєвропейський університет та Економічна академія (Будапешт), Варшавський, Краківський, Лодзинський, Люблінський університети (Польща), університет Т. Масарика (Чехія), Софійський університет Св. Климента Охридського (Болгарія).

Американська та західноєвропейська школи так само зазнали еволюції, яку можна умовно уявити у вигляді двох «дуг», протилежно спрямованих: 1) американські ліберали та консерватори однаково почали з періоду ейфорії, викликаного падінням комуністичних режимів у Східній Європі, пережили стрес, викликаний втратою для США багатьох можливостей в об'єднаній Європі, а потім відродили надії збереження домінантної ролі своєї країни; 2) для західноєвропейської школи, яку можна умовно виокремити, характерною була нечіткість рекомендацій на рубежі 1980-90-х рр., стрімке зростання надій на створення нового центру сили (ЄС) у середині 1990-х рр., а до 2004 р. - зростання песимістичних прогнозів. Серед найбільш важливих сучасних осередків східноєвропейських студій на Заході – Гарвардський, Колумбійський, Стенфордський університети, університети Джонса Гопкінса, Корнелла, Меріленда,

Північної Кароліни, Прінстона (США), університет Дюрхема (Велика Британія).

Презентанти російської школи розглядали економічну складову політичної трансформації країн досліджуваного регіону переважно з ліберальних позицій; роль зовнішніх чинників висвітлювали виходячи із засад консерватизму. Серед наукових центрів РФ, що зробили найбільший вклад у дослідження трансформацій РСЄ, слід назвати Інститут міжнародних економічних та політичних досліджень РАН, що здійснював компаративні дослідження в галузі економічних та політичних трансформацій; Інститут США та Канади РАН, де вивчалися проблеми впливу США та НАТО.

Концептуальні підходи вітчизняних науковців до означеної проблеми були більш гомогенними, хоча досвід перетворень у країнах Східної Європи щодо можливості його використання в Україні оцінювався по-різному. Так, науковці Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАН України (Київ) зосереджувалися на розгляді безпекового (євроатлантичного) та критеріального (європейського) чинників трансформацій; вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ) здійснювали компаративні дослідження в галузі політичної трансформації; в національних університетах (Київ, Львів, Одеса, Чернівці) вивчалася специфіка трансформацій окремих країн регіону.

1. Cini M. European Union politics. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2002. – 450 p.
2. Kupchan Ch. After Pax Americana: Benign power, regional integration, and the sources of a stable multipolarity // IS. – 1998. – Vol. 23. – № 2. – P. 40-79.
3. Бойцова В.В. Европейский Союз: расширение на Восток // ОНС. – 2004. - № 3. – С. 78-87.
4. Vachudova M.A. Europe undivided. Democracy, leverage, and integration after communism. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2005. – 341 p.
5. Борко Ю. Новый этап углубления и расширения европейской интеграции: социальные аспекты // МЭМО. – 2000. - № 9. –С. 11-23.
6. Глинкина С. Регион ЦВЕ в новых геополитических и экономических условиях // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 1997. – С. 85-95.

7. Куликова Н.В. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М.: Наука, 2002. – 206 с.
8. Орлик В. ЕС до и после расширения // <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=6222284>
9. Грицуник І. Інтеграційні процеси країн ЦСЄ в контексті розширення ЄС // Дослідження світової політики. – 2005. - № 31. – С. 114-132.
10. Дмитрів І. Зовнішні чинники євроатлантичної інтеграції Польщі // Дослідження світової політики. – 2005. – Вип. 31. – С. 204-213.
11. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи. Автореферат дис... к.політ.н. – К., 2004. – 26 с.
12. Герасимчук Т.Ф., Герасимчук М.В. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989-2004) // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – Луцьк: Вежа, 2006. - С. 32-34.
13. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. – 2003. - № 1. – С. 20-37.
14. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. – К.: Київський ун-т, 2002. – 253 с.
15. Кузьменко А.О. Регламентация стосунків між Європейським Союзом і країнами Центральної та Східної Європи // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Вип. 29. - Т. 1. – Львів-Луцьк: Вежа, 2001. – С. 68-76.
16. Майстренко П.П. Інтеграція посткомуністичних країн в ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 33. – Ч.2. – С. 246-254.
17. Макаренко Є.А. Європейська стратегія цивілізаційного розвитку // Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика. – К.: Наша культура і наука, 2000. – С. 16-41.
18. Піляєв І. Спільні програми Ради Європи і Європейського Союзу та їх вплив на сучасний євроінтеграційний процес // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 25. – С. 26-37.
19. Садовська Н.В. Перспективи вступу країн Центрально-Східної Європи в Європейський Союз у контексті майбутнього його розширення // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – Луцьк: Вежа, 2006. – С. 35-38.
20. Сушко О. Косовська криза і міжнародне втручання: уроки для Європи // Дослідження світової політики. – 2001. – Вип. 17. – С. 69-75.
21. Тарасова В.В. Європейський Союз та Східна Європа: проблема розширення // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Вип. 29. - Т. 2. – Львів-Луцьк: Вежа, 2001. – С. 76-79.

22. Фомін С.С. Розширення ЄС на Схід: “рівні” та “рівніші” // ПіЧ. – 1999. - № 3. – С. 20-24.
23. Храбан І. Куди прямує “локомотив” Європи // ПіЧ. – 2004. - № 5. – С. 71-80.
24. Шманько Г., Кіш Є. Угорщина: курсом реформ // ПіЧ. – 1993. - № 7. – С. 29-33.
25. Becker P., Lippert B. Toward EU-membership: Transformation and integration in Poland and Czech Republic. – Bonn: Europa Union Verl., 1998. – 332 p.
26. Cave A. Enlargement Poland and the EU. – L.: Action Center for Europe, 2002. – 36 p.
27. Czubinski Z. Transformacja gospodarcza Polski a standardy Unii Europejskiej – wybrane zagadnienia prawne; polskie doswiadczenia dla Ukrainy // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Model dla euroregionow Srodkowowschodniej Europy. Jak wychowywac dla Europy / Pod red. W.Bonusiaka. – Rzeszow: Wyd. Wyzszej szkoly pedagogicznej, 1999. – S. 31-40.
28. Devetak S. The margins in the grip of globalization – challenges and dilemmas of the EU policy towards the South-Eastern Europe // RC. – 2001. – № 15. – P. 93-107.
29. Fraser C. The EU’s policy towards Southeast Europe // The Southeast European Yearbook, 1998-1999 / Ed. by T.Veremis, D.Triantaphyllou. – Athens, 1999. – P. 31-46.
30. Klojcnik J. Regional socio-economic differences as an impediment to the EU enlargement // RC. – 2001. – № 15. – P. 72-83.
31. Mucha J., Szczepanski M. Polish society in the perspective of its integration with the European Union // EEQ. – 2002. – № 4. – P.483-498.
32. Gati Ch. NATO enlargement: Who, why, and how? // SAIS Review. – 1999. – Vol. 19. – № 2. – P. 211-218.
33. Mandelbaum M. A perfect failure. NATO’s war against Yugoslavia // FA. – 1999. – Sept.-Oct. – P. 2-8.
34. Рахманинов Ю.Н. Некоторые соображения о расширении НАТО // США:ЭПИ. – 1997. - № 2. – С. 27-45.
35. Погорська І. Стратегічне партнерство США і Європи в контексті глобальних тенденцій світового розвитку // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип. 25. – С. 118-131.
36. Коваль И.Н. Последняя битва «холодной войны». Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-ые - нач. 90-х гг.). – Одесса: АстроПринт, 1999. – 223 с.
37. Толстов С. Після „холодної війни” // ПіЧ. – 1999. - № 2-3. – С. 9-20.

38. Michta A. Poland, Czechoslovakia, and Hungary: The triangle in search of Europe // *Post-communist Eastern Europe* / Ed. by A. Michta, I. Prizel. – N.Y.: St. Martin's Press, 1992. – P. 53-84.
39. Sedivy J. The state of Czech foreign policy and its prospects for 1998 // *Perspectives*. – 1998. – № 10. – P. 5-10.
40. Лакішик Д. Розширення НАТО на Схід: підходи США і Німеччини // *Дослідження світової політики*. – 2000. – Вип. 10. – С. 47-53.
41. Kovacs L. Hungary's contribution to European security // *NATO Review*. – 1997. – № 5. – P. 9-11.
42. Molnar G. The geopolitics of NATO enlargement // *Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях*. – М.: ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 199-220.
43. Novotny I. The Czech Republic – an active partner with NATO // *NATO Review*. – 1994. – № 3. – P. 12-15.
44. Simon J. Poland and NATO. A study in civil-military relations. – Maryland, 2004. – 195 p.
45. Spero J. The Budapest – Prague – Warsaw triangle: Central European security after the Visegrad summit // *ES*. – 1992. – Vol. 1. – P. 58-83.
46. Zielonka J. Security in Central Europe. – L.: Adelphi, 1992. – 81 p.
47. Шмелев Б. Вызовы европейской безопасности в 21 веке и возможные ответы на них // *Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы*. – М.: Эпикон, 1997. – С. 7-17.
48. Кандель П. Национализм и европейская безопасность в «постюгославскую эпоху» // *Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы*. – М.: Эпикон, 1997. – С. 189-195.
49. Bugajski J. Close to the edge in Kosovo // *WQ*. – 1998. – Vol.21. – № 3. – P. 19-21.
50. Mason D. Revolution in East-Central Europe. The rise and fall of communism and the Cold War. – Boulder – San Francisco – Oxford: Westview Press, 1992. – 216 p.
51. Brzezinski Z. Plan for Europe // *FA*. – 1995. – Vol. 73. – № 1. – P. 26-85.
52. Gati Ch. Central and Eastern Europe: How is democracy doing? // *PPC*. – 1994. – Vol. 41. – P. 41-56.
53. Дубовик В.А. Новая роль США в Европе // *Актуальні проблеми політики*. – 2000. – Вип. 9. – С. 105-109.
54. Давыдов Ю.П. Возникновение региона Центральная Восточная Европа: последствия для России и Запада // *США: ЭПИ*. – 1997. - № 4. – С. 6-21.
55. Давыдов Ю.П. «Старый» европеизм против «нового» атлантизма? // *США-Канада: ЭПК*. – 2003. - № 9. – С. 3-20.

56. Давыдов Ю. П. Расширение зоны ответственности атлантического мира // США:ЭПИ. – 2000. - № 3. – С. 45-67.
57. Давыдов Ю.П., Кожокин М.М. Политика США в Восточной Европе // США: ЭПИ. – 1990. -№ 2.- С. 33-41.
58. Деягин М. Главная задача, которую решали США в Югославии, – в сфере глобальных финансов // Межд.жизнь. – 1999. - № 9. – С. 52-60.
59. Иноземцев В.Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники? // США-Канада: ЭПК. – 2002. - № 10. – С. 59-73.
60. Камінський Є. На терезах європейської стабільності // ПіЧ. – 1996. – № 2. – С. 14-29.
61. Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. – К.: Фотовідео-сервіс, 1995. – 200 с.
62. Уткин А.И. США – ЕС: два полюса, два взгляда // США – Канада: ЭПК. – 2005. - № 7. – С. 26-44.
63. Basora A. A. Central and Eastern Europe: imperative for active US engagement // WQ. – 1993. – Vol. 16. – № 1. – P. 67-78.
64. Daalder I. Rebalancing the US-European relationship // The Brookings Review. – 2000. – Vol. 18. – № 4. – P. 22-25.
65. Hooper J. Kosovo: America's Balkan problem // СН. – 1999. – Vol. 98. – № 627 (April). – P. 159-164.
66. Larrabee S. Security challenges on Europe's Eastern periphery // America and Europe: A Partnership for a New Era / Ed. by Gompert D.C., Larrabee S.F. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997. – P. 166-190.
67. Missiroli A. Central European between the EU and NATO // Survival. – 2004-2005. – Vol. 46. – № 4. – P. 121-136.
68. Егберт Я. Перелом у Східній Європі // Сучасність. – 1994. - № 5. – С. 64-79.
69. Шнайдерс-Детерс В. К конкретизации концепции «Большой Европы» // Полис. – 2000. - № 6. – С. 94-99.
70. Handl V. Germany and the Visegrad countries between dependence and asymmetric partnership? // Studien zur Internationalen Politik (Hamburg). – 2002. – Heft 3. – 142 s.
71. Арбатова Н. Уроки Югославии для России и Запада // МЭМО. – 1995. - № 2. – С. 45-58.
72. Гуськова Е.Ю. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии (хроника событий). – М.: ИНИОН, 1998. – 156 с.
73. Погорельская С. Некоторые аспекты европейской политики объединенной Германии // МЭМО. – 2000. - № 1. – С. 89-95.

74. Кудряченко А. Об'єднана Німеччина та Україна в оновленій Європі // Президентський вісник. – 2000. - № 16.
75. Зандшнайдер Э. Содействие демократии извне // Internationale Politik. – 1997. - № 5. – С. 18-27.
76. Келлер Х. Экономическая стратегия для Центральной и Восточной Европы: роль Германии // ПТиПУ. - 2000. - № 4. – С.28-31.
77. Cziomer E. Niemcy – Polska – Ukraina: transformacja i wspolpraca. Glos w podsumowaniu dyskusji // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Doswiadczenia z transformacji i wspolpracy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszow: Wyd. Wyzszej szkoly pedagogicznej, 1998. – S. 135-138.
78. Kirchner E. German-Czech-Polish relations: border, minority and cultural issues // Regional Co-operation and European Integration – the Case of South East Europe in the Light of Nordic/Baltic Experiences. 19th Conference Europe of Regions. – Timisoara, 2001. – P. 10-22.
79. Pradetto A. Transformation in Eastern Europe, international cooperation, and the German position // SCC. – 1992. – Vol. 25. – № 1. – P. 23-30.
80. Глинкина С. Проблема экономического роста в странах Центральной и Восточной Европы // ПТиПУ. – 1997. - № 2. – С. 40-45.
81. Глинкина С. Страны Центрально-Восточной Европы и перспективы расширения европейской интеграции // Экономические и социально-политические трансформации в Центральной и Восточной Европе во второй половине XX века / Под ред. И.И.Орлика. – М.: Эпикон, 1998. – С. 14-24.
82. Глинкина С.П. Формирование частного сектора в постсоциалистических странах Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 2000. – 132 с.
83. Колчин С., Головнин М. Количественная оценка сопоставления результатов преобразований в переходных экономиках // МЭМО. – 2000. - № 9. – С. 37- 44.
84. Корнаи Я. Великая трансформация Центрально-Восточной Европы: успех и разочарование // Россия в XXI веке. – 2006. - № 1(2). – С. 7-47.
85. Шагвари А. Контрасты между западноевропейской интеграцией и возрождением Восточной Европы // ПТиПУ. – 1997. - № 2. – С. 68-72.
86. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
87. Grzelak Z., Zimnicka K. Polskie male i srednie przedsiebiorstwa w obliczu startu Unii Gospodarczej i Walutowej. – Lodz: Wyzsza Szkola Studiow Miedzynarodowych, 2000. – 63 s.
88. Jakobik W. Modele gospodarki rozwinietej a transformacja systemowa w Europie Wschodniej // Studia Polityczne. – 2000. – № 3. – S. 78-79.

89. Куклински А. Экономические преобразования в Польше: опыт и перспективы (1990-2010) // ПТиПУ. – 2001. - № 1. – С. 27-31.
90. Новопашин Ю.С. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран как научная проблема // Славяноведение. – 1999. - № 3. – С. 15-29.
91. Богомоллов О.Т., Глинкина С.П. Первые уроки экономической трансформации в странах Центральной и Восточной Европы 90-х гг. // ННИ. – 1997. - № 3. – С. 6-19.
92. Бредова В. Экономика стран Восточной Европы. 1994-1995 // МЭМО. – 1996. - № 3. – С. 57-66.
93. Бредова В.М. Экономика стран Центральной Восточной Европы в 1998 году // Реформы: вчера, сегодня, завтра. – 1999. - № 7. – С. 65-96.
94. Инджикян Р. Восточноевропейские рыночные реформы в оценках экспертов ООН // МЭМО. – 1996. - № 5. – С. 59-64.
95. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
96. Ебергард П. Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні // Економіка України. – 1999. - № 4. – С.80-86.
97. Szromnik A. Inwestycje zagraniczne w Polsce. Stan i warunki inwestowania dla firm niemieckich na tle krajow Europy Wschodniej. – Gliwice: Fundacja im. Friedricha Eberta, 1994. – 73 s.
98. Бураковський І. Посткомуністичні країни: перелоги системної трансформації // ПД. – 1998. - № 1. – С.39-45.
99. Батизи А. К итогам венгерской приватизации // РЭЖ. – 1998. - № 1. – С. 65-71.
100. Желицки Б. Венгрия в меняющейся Восточной Европе. Из опыта социально-экономических преобразований 90-х годов // Свободная мысль. – 1996. - № 4. – С. 51-67.
101. Narcsa I., Kovach I., Szelenyi I. The price of privatization: The post-communist transformation crisis of the Hungarian agrarian system // Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist Societies / Ed. by I.Szelenyi. – L.: Routledge, 1998. – P.214-244.
102. Marer P. Economic reform in Hungary: From central planning to regulated market // East European Economies: Slow Growth in the 1980's. - Wash.: US Gov. Print. Off., 1986. – P. 223-298.
103. Дем'янець В.І. Інтеграційна політика владних органів країн Вишеградської групи щодо ЄС і НАТО у 1989-1999 рр. Автореферат дис...к.політ.н. – К., 2001. – 17 с.

104. Кулигин П.И., Литвиненко Т.Ю. Налоговая политика и экономический рост в переходных условиях. Опыт Польши // Реформы: вчера, сегодня, завтра. – 2000. - № 2. – С. 29-59.
105. Сокольский С. От гражданских движений к политическим партиям (Россия и страны Вышеградской группы) // МЭМО. – 1996. - № 4. – С. 106-115.
106. Раймент П. Трудный путь к рыночной экономике: реальности и иллюзии // МЭМО. – 1996. - № 5. – С. 64-80.
107. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // ПД. – 1998. - № 1. – С. 27-38.
108. Кіш Є. Європейський вибір соціуму Угорщини на зламі 20-21 ст. // Людина і політика. – 1999. - № 3. – С. 15-18.
109. Желицки Б. Общий кризис «реального социализма» и демократические преобразования в Венгрии // ВИ. – 2000. - № 6. – С.53-70.
110. Olson D. Democratization and political participation: The experience of the Czech Republic // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Ed. by K. Dawisha, V. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. – P. 150-197.
111. Задорожнюк Э. Социал-демократия в Центральной Европе. – М.: Academia, 2000. – 310 с.
112. Зеленько Г. Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
113. Оксак О. Концептуальні підходи до порівняльного вивчення моделей представницької демократії // Дослідження світової політики. – 2000. - № 10. – С. 14-17.
114. Рутар С. Проблеми політичної реформи в Україні та досвід трансформаційних процесів у Польщі // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.193-198.
115. Старецька Л. Особливості функціонування законодавчої влади України та Польщі у контексті конституційної модернізації // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.201-207.
116. Transformacja ustrojowa panstw Europy Srodkowej i Wschodniej / Pod red. E.Zielinskiego. – Warszawa: Elipsa, 1996. – 184 s.
117. Вукадинович Р. Хорватия после Дейтона // МЭМО. – 1998. - № 9. – С. 94-102.
118. Изакович З. Политические и этнорелигиозные аспекты югославского конфликта // Социс. – 1996. - № 5. - С. 71-77.

119. Simic P. Yugoslav foreign policy: Continuity and changes // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. – М.: Эпикон, 1997. – С. 103-124.
120. Simic P. The Dayton Process – A Serbian view // The Southeast European Yearbook. 1997-98 / Ed. by T. M. Veremis, D. Triantaphyllou. – Athens: Eliamep, 1998. – P. 167-182.
121. Cvitkovic I. Trust – a path to reconciliation // RC. – 1998. – № 13. – P. 110 – 117.
122. Савич Д. НАТО на скамье подсудимых // Сербия в мире. – 2000. - № 67. – С. 22-26.
123. Терзич С. Сербский вопрос в контексте отношений между Россией и Центральной Европой // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях / Под ред. Л.Н.Шишелиной. – М.: ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 229-242.
124. Чолович Д. Международная конференция о последствиях агрессии НАТО на Югославию // Сербия в мире. – 2000. - № 68. – С. 31-39.
125. Чайковски Б., Поповски В. Возникающий международный конституционализм гуманитарной интервенции // Правова держава. – 2000. - № 2. – С. 96-105.
126. Бухарин Н., Довженко Н. Политические реформы в странах Центральной и Восточной Европы // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях / Под ред. Л.Н. Шишелиной. – М.: ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 142-152.
127. Кукавка П. Политическая трансформация в странах Центральной Восточной Европы // Віче. – 1998. - № 5. – С. 112-121.
128. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. – 2002. - № 2 // www.ivandanilov.ru/pub29.shtm
129. Латигіна Н. До визначення феномена демократії // Політичний менеджмент. – 2004. - № 3. – С. 20-29.
130. Brzezinski Z. The grand failure: Birth and death of communism in the 20th century. – N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1989. – 277 p.
131. Brzezinski Z. Selective global commitment // FA. – 1991. – Vol. 70. – № 4. – P. 1-20.
132. Brzezinski Z. Living with a new Europe // The National Interest. – 2000. – Summer. – P. 17 – 29.
133. Brzezinski Z. Where do we go from here? // Transatlantik Internationale Politik. - 2003. – March. – P. 23 – 34.

134. Dahrendorf R. Can European democracy survive globalization? // *The National Interest*. – 2001. – Fall. – P. 17 – 22.
135. Dawisha K. Democratization and political participation: Research concepts and methodologies // *The consolidation of democracy in East-Central Europe* / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. - P. 40-66.
136. Korbonski A. East European political and ideological perceptions and concerns // *The Soviet – East European Relationship in the Gorbachev Era*. – Boulder: Westview Press, 1990. – P. 65-83.
137. Parrott B. Perspectives on post-communist democratization // *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe* / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press, 1997. - P. 1-40.
138. Terry S. Things about post-communist transitions: How different are they? // *SR*. – 1993. – Vol. 52. – № 2. – P. 333-337.
139. Tismaneanu V. Reinventing politics. Eastern Europe from Stalin to Havel. – N.Y.: The Free Press, 1993. - 330 p.
140. Tismaneanu V. Fantasies of salvation: Democracy, nationalism, and myth in post-communist Europe. – Princeton: Univ. Press, 1998. – 216 p.
141. Tismaneanu V. Eastern Europe's first post-communist decade: How liberal, how democratic? // <http://wwics.si.edu/ees/reports/1999/186tis.htm>
142. Дарендорф Р. После 1989: Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революциях в Европе. – М.: Ad Marginem, 1998. – 272 с.
143. Валіцький А. Три патріотизми // *Політологічні читання*. – 1995. - № 3. – С. 79-132.
144. Корнаи Я. Великая трансформация Центрально-Восточной Европы: успех и разочарование // *Россия в XXI веке*. – 2006. - № 1(2). – С. 7-47.
145. Рагозін М. Демократичний транзит в посткомуністичних країнах: методологічні зауваження // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.13-18.
146. Савко Ю. Стан і перспективи громадянського суспільства у посткомуністичних країнах // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.111-117.
147. Фісанов В.П. Поліетнізм versus націоналізм у євро регіоні «Верхній Прут»: чи варто дивитися у дзеркало європейської інтеграції? // *Фісанов В.П. Re Commendationem*. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – 76-80.
148. Гарсаній Н., Кеннеді М. Між утопією та дистопією: лабільність націоналізму в Східній Європі // *Сучасність*. – 1995. - № 3. – С. 147-155.

149. Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: Альтернативні нації в Східній Європі // Сучасність. – 1994. - № 5. – С. 80-85.
150. Бондаренко К. Міф Центральної Європи та перспективи виникнення центральноєвропейської цивілізації // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. – Чернівці: БУКРЕК, 2000. – С. 55-58.
151. Новопашин Ю.С. Новая региональная идентичность центральноевропейских стран как научная проблема // Славяноведение. – 1999. - № 3. – С. 15-29.
152. Фрейдзон В.И. Сербы и хорваты (исторические корни конфликта) // Этнографическое обозрение. – 1993. - № 1. – С. 15-21.
153. Шевчук О. Громадянська ідентифікація та самоорганізація держави // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С. 102-108.
154. Янин А., Колотков М. Венгрия между Западом и Востоком // МЭМО. – 1995. - № 4. – С. 78-89.
155. Бурдяк В., Ротар Н. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів. – Чернівці: Рута, 2004. – 328 с.
156. Кокорська О., Кокорський В. Довіра і легітимність влади у суспільстві, що трансформується // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.22-27.
157. Світа А. Політико-правовий нігілізм як негативний чинник демократизації суспільства // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції / Під ред. М.Поліщука. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – С.108-111.
158. Сестанович С. Час демагога // Проблемы Восточной Европы. – 1991. - № 33/34. – С.5-35.
159. Fowkes B. The post-communist era. Change and continuity in Eastern Europe. – N.Y.: St. Martin's Press, 1999. – 225 p.
160. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века / Под ред. Некипелова А.Д. - Т.3. Трансформации 90-х годов. – М.: Наука, 2002. – Ч. 1. - 461 с.; Ч. 2. – 464 с.
161. Бурдяк В.І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с.
162. Мілова М.І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.
163. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004. – 479 с.

3.2. Дослідження політичних трансформацій в регіоні Західні Балкани на початку ХХІ ст. (Майстренко Ю.І.)

Тема політичних трансформацій в регіоні Західні Балкани на початку ХХІ ст. є недостатньо вивченою; практично немає досліджень, які б охоплювали весь комплекс проблем та чинників трансформацій РЗБ. У процесі дослідження було вивчено праці українських, російських, болгарських, хорватських, сербських, чорногорських, боснійських, косовських, македонських, албанських, американських та англійських учених. Наукову літературу, що була вивчена в процесі проведення дослідження, можна умовно розділити на кілька груп за проблематикою. До першої групи належать наукові роботи, за допомогою яких стало можливим створити теоретичну основу дослідження. До другої – література, що стосується вивчення інтеграційних процесів у РЗБ, політики розширення ЄС та НАТО та її значення для країн РЗБ, а також політики Росії та Туреччини в регіоні. До третьої – наукові роботи, у яких були вивчені демократичні перетворення в країнах РЗБ.

Серед праць, що ввійшли до першої групи слід особливо відзначити роботи Дж. Міршаймера [1, 2, 3, 4, 5, 6], представника школи неореалізму, який у своїх працях проаналізував процеси мирного врегулювання в РЗБ із точки зору неореалізму. Американський дослідник Девід А. Балдвін [7] порівняв праці теоретиків неореалізму та неолібералізму.

Важливими концептами в дослідженні трансформацій країн РЗБ є демократія, ліберальна демократія, демократизація, націоналізм, фінансово-економічна криза. Для проведення даного дослідження особливе значення мала праця Ч. Тіллі. У своїй монографії він виявив загальні процеси, через які відбуваються процеси демократизації та де-демократизації. С. Хантінгтон увів у політологію термін «третя хвиля демократизації»; він використав це визначення для аналізу процесу переходу країн від недемократичних до демократичних

режимів наприкінці ХХ ст. У його монографії пояснюються витoki «третьої хвилі» та її особливості порівняно з попередніми.

Важливою для дослідження була збірка наукових праць під редакцією Д.Гузіни [8]. Учені дослідили проблеми та перешкоди для демократизації країн Східної Європи, дійшли висновку, що в суспільствах РЗБ відбуваються дещо відмінні процеси, але можна відстежити й схожі риси. Л. Дайамонд [9, 10] у своїх статтях визначив найкращу форму врядування, дав визначення терміну «демократія», охарактеризував псевдо-демократії та не-демократії.

Серед знаних теоретиків слід відзначити А. Пшеворського, чії праці стали основою багатьох досліджень із транзитології. У своїй монографії «Демократія і ринок» [11] Пшеворський вивчав не тільки процеси переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої, а також виявив умови для встановлення та розвитку стабільних демократичних режимів. Американський учений Ф. Шміттер [12] дав визначення поняттю «консолідована демократія» та пояснив значення громадянського суспільства для встановлення консолідованої демократії. Х. Лінц та А. Степан [13] звернулися до проблеми державності, особливу увагу було приділено співвідношенню між державою, нацією й демократією.

Для розкриття сутності фінансово-економічної кризи та подальшого вивчення її впливу на процеси трансформації країн РЗБ було залучено ряд аналітичних статей. Важливими для дослідження виявились роботи Г. Санько [14] та А. Кураташвілі [15], що були зосередженні на причинах виникнення кризи.

Для вивчення впливу зовнішніх факторів на процеси трансформації РЗБ корисними стали результати наукових досліджень, які були опубліковані на базі наступних дослідницьких інститутів: Фонд Конрада Аденауера (Македонія); Європейський політичний центр (Бельгія); Інститут регіональних та міжнародних досліджень (Болгарія); Інститут дослідження безпеки ЄС (Франція); Центральноєвропейський інститут політики (Словаччина).

О. Анастасакіс [16] приділив увагу регіональним ініціативам ЄС та співробітництву з Гаазьким трибуналом, а також торкнувся

питання вимог Євросоюзу щодо країн РЗБ та їхнього значення в процесі трансформації. Ф. Траунер [17] також вивчив рамки співробітництва ЄС та РЗБ, значення європейської політики в підтриманні безпеки та стабільності в регіоні.

Корисними для вивчення значення чинника ЄС у процесі трансформації РЗБ були праці таких російських дослідників як Ю.Кудряшова [18], О. Калоева [19, 20, 21, 22], Є. Гуськова [23, 24]. Ю. Кудряшова позитивно оцінювала значення розширення ЄС як для країн РЗБ так і для РФ, вона стверджувала, що для Росії можуть відкритися додаткові можливості, скориставшись якими можна укріпити свої позиції на регіональному та західноєвропейському рівні. Є. Гуськова у своїх дослідженнях стояла на чітко визначених анти-західних та проросійських позиціях, у її працях можна було простежити жорстку критику в бік ЄС. О. Калоева в праці щодо зовнішньої політики Сербії, оцінила ситуацію з точки зору країни-претендента на вступ та виявила місце європейського вектору в зовнішній політиці Сербії.

Дуже важливе значення для дослідження мали праці власне балканських дослідників (хорватських, сербських, македонських, чорногорських), оскільки вони дали змогу безпосередньо проаналізувати національний підхід до євроінтеграції. Загалом дослідники розуміли, що першим кроком до ЄС була інтеграція в євроатлантичні структури. Серед учених, що займались вивченням євроінтеграції слід відзначити Д. Божиновича [25], І. Бандовіча [26], В. Самарджію [27], та С. Ральчева [28, 29, 30, 31, 32]. Незважаючи на те, що дослідники вивчали одну проблему, але при цьому кожен із них зосередився на окремому аспекті. Д. Божинович вивчив значення регіонального співробітництва для вступу країн регіону в ЄС. В. Самарджія проаналізувала значення вступу Хорватії в ЄС; вивчила процес розширення в період економічної кризи. Вона розкрила значення інтеграції як для ЄС та Хорватії, так і для країн РЗБ у цілому. М. Вуячич проаналізував особливості процесу інтеграції Сербії в ЄС. Глибокий та ґрунтовний аналіз процесу розширення ЄС на Балкани провів С. Ральчев. У своїх аналітичних статтях він

розкрив основні проблеми країн регіону в сфері економіки та політики, проведення реформ та окреслив перспективи розвитку на майбутнє, досліджував перспективи вступу в ЄС; детально проаналізував основні демократичні зрушення, що відбулись в країнах регіону.

С. Качарска [33] звернулася до ролі ЄС у політичних та економічних перетворення в Македонії в період з 1997 р. до 2011 р. Вона відзначила особливості країни в цьому сенсі; незважаючи на те, що країна одна з перших підписала угоду про стабілізацію та асоціацію й отримала статус кандидата, євроінтеграційні процеси в країні дещо сповільнилися. Автор зазначила, що однією із проблем, яка заважала подальшому просуванню країни на шляху інтеграції, було питання конституційної назви країни. У дослідженні поєднуються вивчення європеїзації та процесу урегулювання конфлікту.

Основною тезою в дослідженні Дж. Джанкіча [34] була еволюція ролі ЄС в Чорногорії. Вона простежила всі зміни політики Європейського Союзу стосовно країни протягом більш ніж двох десятиріч та всі етапи становлення відносин між Чорногорією та ЄС.

М. Стоїч [35] вивчив міжпартійну дискусію в Сербії щодо європейської інтеграції. Вчений проаналізував кожну значну політичну партію країни окремо. Він виявив, що в країні майже не має значних політичних сил, що стояли б на анти-європейських позиціях. Автор зазначив, що політичні партії використовують прихильність до ЄС в своїх програмах, для того, щоб отримати перемогу на виборах. М.Стоїч звернув увагу на проблему Косово та її вплив на формування зовнішньополітичних орієнтирів основних політичних сил.

Л.І. Мехметі [36] в своєму дослідженні оцінив роль міжнародних акторів в процесі демократизації Косово. Він наголосив, що Косово досягло відчутного прогресу в інституційному будівництві. В цьому контексті автор проаналізував спроби ЄС посадити лідерів Косово та Сербії за стіл переговорів, щоб виробити спільні рішення.

Е. Вайзовіч [37] вивчив європейські перспективи Боснії і Герцеговини. Він наголосив, що ЄС намагається знайти найкращий спосіб використання підходу «палки та морковки» щодо цієї пост-югославської країни. Вчений проаналізував вклад ЄС в процес зупинення бойових дій в БіГ, участь у процесі стабілізації та пост-воєнного урегулювання та фінансову присутність Європейського Союзу в Боснії.

Для всебічного аналізу ролі фактора НАТО у зовнішній політиці країн РЗБ було задіяне широке коло аналітичних статей. Найкраще це питання, з точки зору проблем регіону, вивчили вчені, які належать до РЗБ. Значущий внесок у вивчення проблем розширення НАТО зробили Г. Тсоуропас, О. Радоман та Б. Фета [38], вони чітко окреслили, яке значення має розширення НАТО для РЗБ. Я. Сіміч [39, 40] зосередилась на проблемах вступу Сербії в НАТО, тому що ця країна мала складну історію взаємин з організацією, а також торкнулась питання нейтрального статусу країни. М. Ніч та Я. Сінгел [38] також вивчали взаємини Сербії та НАТО; вони прагнули виявити як позитивні так і негативні сторони вступу Сербії в Північноатлантичний Альянс, проаналізували позицію населення та політиків країни щодо цього питання.

Для комплексного дослідження впливу зовнішнього фактору на процеси трансформації необхідно було також вивчити значення регіональних держав: Російської Федерації та Турецької Республіки. Для дослідження важливо було відстежити позиції вчених цих країн та порівняти їх з дослідженнями вчених країн РЗБ.

А. Коніцер [42] проаналізував проблеми в трикутнику Сербія, Росія та ЄС і виявив, що Сербія намагалась розвивати відносини і з РФ, і з ЄС. Він вивчив вплив минулих подій на визначення зовнішньополітичних пріоритетів країни. Вчений дослідив ключові сфери співробітництва між Сербією та РФ, між Сербією та ЄС. М.А. Сміт [43] вивчив енергетичний фактор у відносинах РФ і країн РЗБ. Ключовими тезами дослідження були твердження, що Росія хоче розширити свій вплив на Балканах як противагу євроатлантичній інтеграції країн регіону; в якості головного інструмента для

підвищення своєї ролі в регіоні Росія розглядала саме енергетичний фактор. Хорватський аналітик М. Біосіна [44, 45] вивчив російсько-хорватські відносини. Він вважав угоду щодо будівництва Південного потоку важливим позитивним кроком у двосторонніх відносинах. В. Сокоп [46, 47, 48] також в ряді своїх публікацій вивчав російсько-хорватські відносини крізь призму енергетичного фактору.

Є. Гуськова традиційно відстоювала тезу, що найбільш вигідним зовнішньополітичним вектором країн РЗБ була орієнтація на РФ, вона це намагалась показати на прикладі Сербії.

Для вивчення ролі Турецької республіки важливими виявилися роботи турецьких та македонських дослідників І. Рюми [49], Ш.Адиямана [50], Е. Тюрбердара [51], І. Джугуманова [52] та Д. Тасева [53].

І. Рюма вивчив особливості політики Турецької Республіки стосовно країн РЗБ. Він відзначив, що економічний фактор ставав дедалі важливішим у політиці Туреччини на Балканах, але при цьому країна не може в економічному сенсі домінувати в регіоні. Крім того, він зазначає, що Турецька Республіка завжди була частиною міжнародної присутності на Балканах. Автор також проаналізував особливості взаємин Туреччини з неурядовими організаціями, політичними партіями та культурними осередками в країнах регіону. Ш. Адияман вивчив спори із приводу офіційної назви Македонії та позицію Туреччини. Він також проаналізував історичні та культурні зв'язки між країнами. Е. Тюрбердар [54] вивчив причини, хід та наслідки трьохстороннього саміту в Стамбулі (24 квітня 2010 р.), який організувала Туреччина. Македонські дослідники І. Джугуманов та Д. Тасев [55] також торкнулись питання про роль Туреччини на Балканах, але вже в контексті регіональної політики та співробітництва.

Одним із важливих елементів зовнішнього впливу на процеси трансформації була світова економічна криза. Різні аспекти економічної кризи та прояви кризи в країнах РЗБ були досліджені в роботах таких вчених: В. Бартлета [56, 57] та В. Монастіріотіса [58], С. Ральчева [59], Г. Стойковскі [60].

Під редакцією В. Бартлета та В. Монастіріотіса вийшла збірка наукових праць, що охоплюють широке коло питань, пов'язаних з економічною кризою та її впливом на стан економік країн Південно-Східної Європи. Авторами послідовно проаналізовано економічну ситуацію та розроблено політику, яку необхідно проводити для подолання проявів кризи. Детально описано кожну країну, стан економіки до кризи, особливості прояву кризи та шляхи подолання кризи, що дало можливість вивчити кожну країну окремо та порівняти їх між собою. Наприклад, П. Гаші [61] зосередився на вивченні впливу економічної кризи в Косово; він торкнувся також питання притоку іноземного капіталу в цей період. С. Ральчев опублікував ряд аналітичних матеріалів, що стосуються сучасних аспектів економічного, політичного та інституційного розвитку країн Західних Балкан. Дослідження були спрямовані на аналіз впливу двох зовнішніх факторів: процесу вступу країн у ЄС та міжнародної фінансово-економічної кризи. Г. Стойковскі зосередив увагу на вивченні проявів кризи в Албанії та Македонії.

Демократичні транзити були досліджені українською дослідницею О. Брусиловською [62]. В її монографії вивчено вплив зовнішніх факторів (ЄС, НАТО, США, ФРН) на трансформаційні процеси в країнах Східної Європи. Було описано стартові умови трансформації та зміни, що відбулись в країнах ЦСЄ в процесі трансформації. Також авторка провела порівняльний аналіз країн та їхніх досягнень, виявила, у чому полягала між ними різниця. Центральною ідеєю дослідження було домінування зовнішніх факторів трансформації над внутрішніми. Декілька робіт О. Брусиловської [63, 64, 65, 66, 67] були присвячені окремим складовим трансформаційних процесів.

Російська дослідниця О. Пономарьова [68] проаналізувала процес становлення державності країн регіону (Словенія, Хорватія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Чорногорія і Косово); розкрила особливості державного устрою, партійно-політичних систем та соціально-економічних проблем.

Англійська дослідниця Д. Бет [69] зосередила свої дослідження на вивченні стартових умов інтеграції.

За редакцією Б. Радельїча [70] була видана збірка наукових праць балканських вчених. Це дало можливість оцінити процеси в країнах РЗБ з точки зору самих балканців. У цілому дослідження були зосереджені на вивченні впливу європеїзації на процеси розвитку країн колишньої Югославії. Радельїч оцінив рівень залучення країн колишньої Югославії до євроінтеграційних процесів, звертаючи увагу на досягнення кожної країни на шляху до членства. Вивчаючи офіційні заяви ЄС, автор виявив, що швидкість демократизації та європеїзації не завжди однакові. Автор намагався виявити всі фактори, як зовнішні так і внутрішні, що впливали на процеси трансформації. Проаналізувавши в цьому контексті кожну країну окремо, він виявив основні проблеми та досягнення, які властиві кожній державі індивідуально.

Д. Манделч [71] зосередив свою увагу на вивченні досвіду Словенії в процесі євроінтеграції. Він вивчив прояви націоналізму, а особливо положення циган у країні. А. Петрічушіч і Л. Мікіч [72] проаналізували проблеми національних меншин у Хорватії. Вони зробили акцент у своєму дослідженні на тому, що забезпечення прав національних меншин є частиною вимог ЄС щодо країни-кандидата. Дослідники вивчили діяльність регіональної ініціативи відомої як Сараєвський процес. Було виявлено основні перешкоди в діяльності цієї організації, прояснили деякі проблеми в процесі повернення біженців та переміщених осіб.

Експертами Російської академії наук була підготовлена збірка наукових праць «Конфлікт у Косово та міжнародна безпека». Автори проаналізували історичні причини виникнення конфлікту в Косово, його національний, регіональний та міжнародний аспекти. С.А. Романенко [73] вивчила історію становлення Косово як незалежної держави. А. Улуян [74] визначив особливості становлення партійно-політичної системи Косова. Він звернув увагу на міжпартійне розмежування в середині албанського блоку в Косово. Вивченню етнічного фактору в Косово було присвячене дослідження

М.Мартінової [75], вона проаналізувала історичні передумови кризи, а також описала міжетнічні розмежування в сучасному суспільстві Косово.

Дослідниками Центру Фрідріха Еберта було опубліковано збірку наукових праць, що розкривають особливості розвитку пост-югославських країн протягом останніх двадцяти років. Д. Відовіч та Д. Пауковіч [76] проаналізували політичну трансформацію Хорватії. Автори виділили в дослідженні дві частини: перша охоплює період з набуття незалежності до 2000 р., а другий – починається у 2000 р. Дослідники також підтвердили важливість зовнішнього фактору та значення вимог ЄС у процесі інтеграції.

Для аналізу трансформації політичної системи корисною виявилась робота Г. Вісока [77]. Він визначив яким чином реалізують свої права національні меншини (цигани, ашкалі, єгиптяни) у Косово. Автор вивчив як створюються політичні партії даних меншин, як вони функціонують та наскільки вони представляють інтереси своїх виборців.

О. Калоєва [78] також займалась вивченням політичних систем країн РЗБ, у центрі її досліджень була Сербія. В її статті описується процес формування партійно-політичної системи, аналізується структура та її зміни, законодавчі акти, які стосуються регулювання політичної діяльності партій.

Г. Жіковіч [79] проаналізував політичну структуру на рівні держави та ентитету, виборчу систему. Вивчив підготовку, хід та результати виборів у БіГ, а також порівняв вибори 2010 р. з попередніми та виявив основні досягнення, що дало можливість чітко визначити основні порушення та недоліки партійно-політичної системи.

М. Шпала та В. Станіславські [80] у своєму дослідженні розкрили ряд важливих питань: етнічна структура БіГ; конституційний устрій Боснії; адміністративний устрій; система управління; роль центральної влади; повноваження Високого представника. Вчені проаналізували основи протиріч між етнополітичними об'єднаннями та міжпартійні диспути. Автори послідовно описують роль та

значення в політичних процесах зовнішніх факторів, включаючи, окрім ЄС та НАТО, сусідні держави (Хорватія, Сербія).

В. Дуріч [81] проаналізував у своїй статті місце релігійних та національних меншин у політичній системі Сербії. Автор вивчив нормативне регулювання участі національних меншин у політиці. Ще одним аспектом дослідження було вивчення релігійної та культурної автономії національних меншин, як особливий спосіб участі національних меншин суспільних справах республіки Сербія.

Праця Н. Тінатін [82] важлива для вивчення політичних трансформацій РЗБ. Автор у своїй роботі проаналізував особливості фінансування політичних партій, виявив слабкості як законодавчої бази, так і процесу його імплементації.

М. Нагірний [83] дослідив політичний розвиток Хорватії протягом 1990-х рр. Це дало змогу зрозуміти витoki певних політичних проблем, а також формування політичної ідеологій партій, які представлені у владі.

Дослідники Європейського політичного центру видали збірку наукових праць під редакцією К. Стратулат [84]. Автори дослідження звернули увагу на транзитивні можливості ЄС.

С. Качарска [85] проаналізувала сучасну партійно-політичну систему Македонії, окрім характеристики ідеологічних основ значних політичних партій країни, автор зробила акцент на ставленні політичних сил до європейської інтеграції. Подібні дослідження провела О. Барбулуші [81] стосовно Албанії.

Таким чином, для дослідження було залучено широке коло аналітичних матеріалів, що дають можливість послідовно вивчити вплив зовнішніх факторів на процеси трансформації в країнах Західних Балкан. Західнобалканські вчені намагаються показати як проблеми так і досягнення країн РЗБ у процесі політичних трансформацій та особливості впливу зовнішнього фактору. Російські вчені відрізняються більшою політичною заангажованістю; загалом їхні роботи носять анти-західний характер. В Україні ж дослідження РЗБ тільки починається, але вже є декілька важливих узагальнюючих праць. Разом з тим, у вивченій літературі недостатньо висвітлено такі

проблеми, як міжпартійні дискусії щодо євроінтеграції в РЗБ; причини, що перешкоджають вступу до ЄС; результати співробітництва між РЗБ з одного боку та Турецькою Республікою й РФ з іншого. Необхідно також встановити зв'язок між зовнішніми факторами та політичними трансформаціями в РЗБ, виявити ступінь впливу державних та наддержавних акторів.

1. Mearsheimer J. J. *Hateful neighbors* // *The New York Times*. - 1996. - September, 24 // <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/P0004.pdf>
2. Mearsheimer J. J. *Structural realism* // *International Relations Theories: Discipline and Diversity* / Ed. by T. Dunne, M. Kurki, S. Smith. - Oxford University Press, 2010. - P. 71-88.
3. Mearsheimer J. *The Only Exit From Bosnia* // *The New York Times*. - 1997. - October 7 // <http://www.nytimes.com/1997/10/07/opinion/the-only-exit-from-bosnia.html>
4. Mearsheimer J. *A Peace Agreement That's Bound to Fail* // *The New York Times*. - 1998. - October 19 // <http://www.nytimes.com/1998/10/19/opinion/a-peace-agreement-that-s-bound-to-fail.html?pagewanted=2&src=pm>
5. Mearsheimer J. *The Case for Partitioning Kosovo* // *NATO's empty victory: a postmortem on the Balkan War* / Ed. by T. G. Carpenter. - Washington, DC: CATO Institute, 2000. - P. 133-138.
6. Mearsheimer J. *Why is Europe Peaceful Today?* // *European Political Science*. - 2010. - Vol. 9, No. 3. - P. 387-397.
7. Baldwin A. *Neoliberalism and Neorealism and World Politics* // *Neoliberalism and Neorealism: The Contemporary Debate* / Ed. by A. Baldwin. - Columbia University Press, 1993. - P. 3-28.
8. Гузіна Д. Проблеми демократизації: порівняльний аналіз політичних змін у Східній Європі // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Під ред. Д. Гузіни. - К.: АйБі, 2003. - С. 8-43.
9. Даймонд Л. Визначення та розвиток демократії // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Під ред. Д. Гузіни. - К.: АйБі, 2003.
10. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации // *Полис*. - 1999. - № 5. - С. 10-25.
11. Пшеворський А. *Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке*. - М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. - 320 с.

12. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Гражданское общество в России // http://www.civisbook.ru/files/File/Shmitter_1996_5.pdf
13. Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // Гражданское общество в России // <http://www.civisbook.ru/files/File/1997-5-2-Linz,Stepan.pdf>
14. Санько Г. Особенности проявления мирового финансового кризиса в мировой экономике // *Partnerstwo i współpraca a kryzys gospodarczo-społeczny Europy środkowej i wschodniej / Pod red. S. Partyckiego. - Lublin, 2010. – Т. 1. - Р. 116-121.*
15. Кураташвили А. Теоретические проблемы предотвращения возникновения мировых экономических кризисов // *Partnerstwo i współpraca a kryzys gospodarczo-społeczny w Europie środkowej i wschodniej. – Lublin, 2010. – Т. 1. - Р. 135-139.*
16. Anastasakis O., Bechev D. EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process. - 2003. – 20 p. // <http://www.cespi.it/STOCCHIERO/dossierBalceni/conditionality.PDF>
17. Trauner F. EU internal security policies in the Western Balkans: analyzing the intersection between enlargement and civilian crisis management // *Archive of European Integration. – 2009 // http://aei.pitt.edu/33147/1/trauner._florian.pdf*
18. Кудряшова Ю. Перспективы вступления в ЕС балканских государств // *Геополитика // http://www.geopolitics.ru/2012/10/perspektivy-vstupleniya-v-es-balkanskix-gosudarstv/*
19. Калоева Е.Б. Культурная политика в постсоциалистических странах на примере Сербии и Хорватии // *Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. – М., 2010. – С. 116-130.*
20. Калоева Е.Б. Некоторые особенности электората в Балканских странах // *Партии и избиратели в странах Центральной и Восточной Европы (2000-2010). – М., 2012. – С. 126-136.*
21. Калоева Е.Б. О правах национальных меньшинств в Сербии // *Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы: Сб. обзоров и реф. / Под. ред. Т.Г. Битковой. - М.: ИНИОН РАН, 2007. - С. 69-82.*
22. Калоева Е.Б. Основные направления новой внешней политики Сербии (2000-2012) // *Внешняя политика стран Восточной Европы в первом десятилетии XXI в.: Сб. науч. тр. / Под. ред. Л.Н. Шаншиевой. - М.: ИНИОН РАН, 2013. – С. 102-132.*
23. Гуськова Е. С надеждой на восстановление самостоятельности Сербии // *Фонд стратегической культуры // http://www.fondsk.ru/news/2014/10/21/s-nadezhdoj-na-voosstanovlenie-samostojatelnosti-serbii-30053.html*

24. Гуськова Е. Украина отложила евроинтеграцию. Повлияет ли это на Сербию // <http://guskova.ru/w/present/2013-4>
25. Božinović D. Regional Political Cooperation in the Western Balkans: Towards the Common Goal of Euro-Atlantic Integration // Political thought. Regional Cooperation in the Western Balkans on the Road to EU and NATO. - Скопје, година 8, септември 2010. - P. 13-18 // <http://www.kas.de/macedonia>
26. Bandović I. Vujačić M. The European question in Serbia's party politics // EU integration and party politics in the Balkans / Edited by C. Stratulat. – 2014. - № 77. - P. 47-68 // http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf
27. Samardžija V. The Relevance of Croatia's EU Membership for the Western Balkans and the European Union // Croatian Membership in the European Union – Implications for the Western Balkans / Ed. by E.M. Felberbauer, P. Jurekovic. – Vienna, 2014. – P. 19-36.
28. Ralchev S. Bosnia and Herzegovina // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. – P. 17-31.
29. Ralchev S. Bosnia and Herzegovina // The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective. - Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 42-57 // www.iris-bg.org/files/The%20Western%20Balkans.pdf,
30. Ralchev S. Croatia // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. - P. 32-44.
31. Ralchev S. Montenegro // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. – P. 68-77.
32. Ralchev S. Serbia // The Western Balkans in 2010/11: Departures in Democratisation and European Integration Europe's Southeast. – Sofia, 2012. – P. 78-91.
33. Kacarska S. The EU in the Republic of Macedonia: An Active Player, a Framework for Integration or Both? // Europe and the Post-Yugoslav Space / Ed. by B.Radeljic. – England, Ashgate Publishing Limited. – 2013. - P. 87-108.
34. Džankić J. Montenegro and the EU: Changing Contexts, Changing Roles // Europe and the Post-Yugoslav Space / Ed. by B.Radeljic. – L: Ashgate, 2013. - P. 109-131.

35. Stojic M. From Deep-Seated Animosity to Principled Disagreement: A Comparative Analysis of Party-Based Euroscepticism in Serbia // Europe and the Post-Yugoslav Space / Ed. by B. Radeljic. – L: Ashgate, 2013. - P. 133-156.
36. Mehmeti I. Leandrit Democratization in Kosovo: The Role of International Institutions // Europe and the Post-Yugoslav Space / Ed. by B. Radeljic. – L: Ashgate, 2013. - P. 183-209.
37. Vajzovic E. Bosnia and Herzegovina in the EU Integration Process: A Carrot-and-Stick Marathon // Europe and the Post-Yugoslav Space / Ed. by B. Radeljic. – L: Ashgate, 2013. - P. 157-182
38. Armakolas I. NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges // Hellenic Center for European Studies. – 2010. - 16 p. // http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf
39. Simic J. Economic aspects of strategic partnership between Serbia and Russia // The new century liberal responses to global challenges. – 2014. – No. 06. - P. 22-32 // http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-J.Simic.pdf
40. Simic J. Neutrality of Serbia – With a View of the Future // The New century liberal, responses to global challenges. – 2012. - № 1. - P. 23-31 // <http://ceas-serbia.org/root/tromesecnik/The%20new%20century%20No%201.pdf>
41. Nič M. Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town // The new Century liberal responses to global Challenges. – 2014. - № 6. - P. 36-41 // http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf
42. Konitzer A. Serbia between East and West // Russian History. – 2011. – Vol. 38, issue 1. – P. 103-124 // <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/187633111x549623?crawler=true>
43. Smith A. M. Russian Energy Interests in the Balkans // Advanced Research and Assessment Group. – 2008. – 13 p. // http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/50181/ipublicationdocument_singledocument/638c7947-a71a-41f5-bc91-fb6c430e1652/en/2008_March_Russ_Energ.pdf
44. Biocina M. Croatia, Russia sign South Stream contract // The news and views of South east Europe // http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2010/03/04/feature-02
45. Biočina M. South Stream puts Croatia back among Russia's partners // Nacional dnevno online izdanje. – 2010. - № 747 // <http://www.nacional.hr/en/clanak/50452/south-stream-puts-croatia-back-among-russias-partners>

46. Socor V. Croatia Hesitates Between EU and Russia on Energy Policy // The Jamestown foundation. – 2011 // http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=37782
47. Socor V. Croatia Joins Gazprom's South Stream Project // The Jamestown Foundation. – 2010 // http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=36129
48. Socor V. Russia and Croatia Resurrect Druzhba-Adria Oil Transport Scheme // Jamestown Foundation. – 2010 // http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=36125
49. Ruma İ. Turkish foreign policy towards the Balkans: new activism, neotomanism or/so what? // Turkish policy quarterly. – Winter 2010/2011. – Vol. 9, No. 4. - P. 133-140 // http://turkishpolicy.com/pdf/vol_9-no_4-ruma.pdf
50. Adiyaman Ş. Turkey-Macedonia Relations // Center for strategic studies // http://www.bilgesam.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=496:turkey-macedonia-relations&catid=95:analizler-balkanlar&Itemid=140
51. Türbedar E. Trilateral Balkan Summit in Istanbul // Türkiye ekonomik politicaları araştırma vakfı. – 2010 // http://www.tepav.org.tr/upload/files/1274094120r2517.Trilateral_Balkan_Summit_in_Istanbul.pdf
52. Djugumanov I. Balkan Euro-Atlantic Aspiration and Regional Cooperation // The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. Atlantic voices. – 2012. - Vol. 2, Issue 2. – P. 7-11 // <http://www.ata-sec.org/publications/atlantic-voices?start=10>
53. Taseva S. Legislation and Practices in the Financing of political Parties // Transparency International Macedonia. – 2011. – 59 p. // http://www.transparency.org.mk/en/images/stories/legislation_and_practices_in_the_financing_of_political_parties.pdf
54. Türbedar E. Trilateral Balkan Summit in Istanbul // Türkiye ekonomik politicaları araştırma vakfı. – 2010 // http://www.tepav.org.tr/upload/files/1274094120r2517.Trilateral_Balkan_Summit_in_Istanbul.pdf
55. Djugumanov I. Balkan Euro-Atlantic Aspiration and Regional Cooperation // The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. Atlantic voices. –2012. - Vol. 2, issue 2. – P. 7-11 // <http://www.ata-sec.org/publications/atlantic-voices?start=10>
56. Bartlett W. Regional integration and free-trade agreements in the Balkans: opportunities, obstacles and policy issues // The London School of Economic and Political Science. – 2008. - P. 25-46 //

<http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/PDFs/Latest%20Research/2009item2bartlett.pdf>

57. Bartlett W. The variable impact of the global economic crisis in south east Europe // *Economic Annals*. – 2011. – Vol. LVI, No. 191. – P. 7-34 // <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2011/0013-32641191007B.pdf>

58. Bartlett W. Introduction // *South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual?* // Ed. by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. – P. 3-17.

59. Ralchev S. «Croatia» // *The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective*. - Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 58-70 // www.iris-bg.org/files/The%20Western%20Balkans.pdf

60. Stojkovski G. Albania // *The Western Balkans: Between the Economic Crisis and the European Perspective*. - Institute for Regional and International Studies, 2010. – P. 30-41 // www.iris-bg.org/files/The%20Western%20Balkans.pdf

61. Gashi P. The global economic crisis and Kosovo // *South East Europe after the Economic Crisis: a New Dawn or back to Business as Usual?* / Ed. by W. Bartlett, V. Monastiriotis. – Research on South Eastern Europe European Institute, 2010. - P. 81-89.

62. Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: Зовнішні впливи, внутрішні зміни. – Одеса: Астропринт, 2007. – 349 с.

63. Брусиловська О. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989-2009: навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2011. - 448 с.

64. Брусиловська О.І. Економічна трансформація країн Південно-Східної Європи // <http://brusylovska-olga.od.ua/articles>.

65. Брусиловська О.І. Ідеологічна трансформація країн Південно-Східної Європи: наростання націоналістичної хвилі? // *Політичний менеджмент*. – 2011. - № 3 (48). – С. 130-138.

66. Брусиловська О.І. Політична трансформація західнобалканських країн у 2004-2009 роках // <http://brusylovska-olga.od.ua/articles/52>.

67. Брусиловська О.І. Політична трансформація Сербії та Чорногорії у 2004-2009 роках // <http://brusylovska-olga.od.ua/articles/48>.

68. Пономарева Е.Г. Новые государства на Балканах. – М.: МГИМО-Университет, 2010. - 252 с.

69. Batt J. Introduction: the stabilisation / integration dilemma // *Chaillot Paper. The Western Balkans: moving on* / Ed. by J.Batt. – Paris: Institute for Security Studies, 2004. - № 70. - P. 7-21.

70. Radeljic B. Europe and the Post-Yugoslav Space: From Intervention to Integrastion // *Europe and the Post-Yugoslav Space* / Ed. by B. Radeljic. – L: Ashgate, 2013. – P. 1-31.

71. Mandelc D. Returning to Europe: Post-Yugoslav Europeanization of Slovenia and the Balkan Other // *Europe and the Post-Yugoslav Space* / Ed. by B. Radeljic. – L: Ashgate, 2013. – P. 33-61
72. Petričušić A. The Role of Political Parties in Minority Participation in Croatia // *Political Parties and Minority Participation*. – Skopje: Fridrich Ebert Stiftung, 2008. – P. 49 -85.
73. Романенко С.А. Косово: история, характер и динамика конфликта // *Конфликт в Косово и международная безопасность*. – М.: Институт экономики РАН, 2009. – С. 13-58.
74. Улунян А.А. Особенности общественно-политического развития «албанского мира» Косово // *Конфликт в Косово и международная безопасность*. – М.: Институт экономики РАН, 2009. – С. 59-92.
75. Мартынова М.Ю. Проблемы Косово: этнический фактор // *Конфликт в Косово и международная безопасность*. – М. Институт экономики РАН, 2009. – С. 93-156.
76. Vidovic D. Welfare State in Transition: Political Transformations. The Case of Croatia // *Welfare States in Transition. 20 Years after the Yugoslav Welfare Model* / Ed. by M. Stambolieva, S. Dehner. - Sofia, 2011. - P. 92-114.
77. Visoka G. Political Parties and Minority Participation: Case of Roma, Ashkalia and Egyptians in Kosovo // *Political Parties and Minority Participation*. – Skopje: Fridrich Ebert Stiftung, 2008. – P. 153-177.
78. Калоева Е.Б. Партийная система Сербии: тернистый путь развития // *Партии и избиратели в странах Центральной и Восточной Европы (2000-2010)*. – М., 2012. – С. 94-125.
79. Cicović G. Overview of Multiparty Elections in Bosnia and Herzegovina // *General Elections in Bosnia and Herzegovina 2010: Lessons Learned* // *The Association of Election Officials in BiH*. – 2011. – P. 31-64 // http://www.aeobih.com.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=98%3Ageneral-elections-in-bosnia-and-herzegovina-2010-lessons-learned&catid=1%3Alatest-news&Itemid=75&lang=en
80. Stanisławski W. Bosnia's Chaos. Causes of the political crisis in Bosnia and Herzegovina today // *The International Relations and Security Network* // <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=108899>
81. Duric V. Religion and national minorities in the legal and political system of the Republic of Serbia // *Politics and Religion*. – 2012. – Vol. VI, No. 1. – P. 133-159 // http://www.politicsandreligionjournal.com/images/pdf_files/srpski/godina6_broj1/djuric.pdf

82. Tinatin N. Shining alight on political party financing: Albania, Croatia, Kosovo, FYR Macedonia and Serbia // Transparency International. – 2011. - 23 p. // http://www.transparency.mk/en/images/stories/shining_a_light_on_political_party_financing_eng.pdf
83. Нагірний М.З. Республіка Хорватія: державно-політичний розвиток у 1990-х роках. – Л., 2003. – 180 с.
84. Stratulat C. Albania and European Union - No time to depart from the "carrot and stick" approach // European policy centre. – 2013 // http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_3719_albania_and_the_european_union.pdf
85. Kacarska S. The EU in Macedonia Party Politics – Consolidating and Dividing // EU integration and party politics in the Balkans / Ed. by C. Stratulat. – 2014. - P. 69-82 // http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf
86. Barbullushi O. Albanian political parties, inter-party relations and the EU // EU integration and party politics in the Balkans / Ed. by C. Stratulat. – 2014. - P. 83-94 // http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4716_eu_integration_and_party_politics_in_the_balkans.pdf

3.3. Реформаційні процеси у Боснії і Герцеговині: трансформація чи європеїзація? (Багацький Є.В.)

Еволюція суспільно-політичної думки в другій половині ХХ ст. призвела до розвитку всіх наукових галузей, так чи інакше пов'язаних із соціальними процесами. Так, у політології та соціології починають виникати нові теоретичні та методологічні підходи, покликані якомога точніше відобразити та пояснити природу тих тенденцій, що існують у соціумі. У свою чергу початок глобального протистояння, інтеграційні процеси в Європі надають науковцям величезний матеріал для дослідження. Однією з тем, яка зацікавила вчених, стало пояснення перехідних процесів, що виникають у суспільстві. Як для координації дій окремих держав на міжнародній арені, так і для вдосконалення внутрішньої політики, було важливо зрозуміти через які саме причини й як саме відбувається перехід суспільств від одних форм політичної організації до інших. Зокрема, феномен демократичного транзиту викликав жвавий інтерес у західному науковому середовищі. Активне вивчення перехідних суспільств та процесів, що в них відбуваються, вилилося в утворення цілого дослідницького напрямку на межі соціології, політології, економіки та міжнародних відносин – студій трансформації.

Відштовхуючись від класичних робіт у галузі трансформації, можна простежити, як у порівнянні з ними змінилось розуміння процесів трансформації. Варто зупинитись на тих питаннях, які постали перед науковцями після розпаду біполярної системи міжнародних відносин та початку процесів посткомуністичної трансформації в Східній Європі. Саме порівнявши Східну Європу та Західні Балкани можна виявити унікальні риси, які притаманні процесам трансформації, що відбуваються в останньому.

Боснія і Герцеговина є складовою регіону Західних Балкан. У свою чергу цей регіон є новою геополітичною одиницею. В якості наукового терміну його концептуалізували та ним здебільшого користуються політики та науковці з західноєвропейських країн та

Сполучених Штатів. Коли стало зрозуміло, що розпад Югославії набув незворотного характеру, виникла необхідність у розробці нових стратегій щодо країн, які входили до складу СФРЮ та соцтабору. Оскільки термін «Західні Балкани» було фактично розроблено ЄС для формування нових політичних концепцій, його зміст не є сталим, і головним у його визначенні є не географічний, а політичний чинник. Відтак, основним критерієм, що відрізняє країни Західних Балкан від інших балканських країн є приналежність до колишньої СФРЮ. Як додатковий фактор можна назвати невходження до ЄС. За інформацією, наведеною на офіційних сайтах Європейського економічного та соціального комітету та Європейської служби зовнішніх справ, Словенія та Хорватія, що спочатку входили до числа західно-балканських країн, перестали бути такими з моменту їх вступу до ЄС [1].

Тобто країни Західних Балкан – це, в першу чергу, колишні югославські республіки, що знаходяться в процесі становлення демократії, взявши при цьому чіткий керунок у напрямку ЄС та НАТО. До регіону Західних Балкан на сьогодні належать: Албанія, Боснія і Герцеговина, колишня Югославська Республіка Македонія, Сербія, Чорногорія та Косово. Як бачимо, Албанія не відповідає наведеним вище критеріям і є винятком, її включення до списку західно-балканських країн обумовлюється культурною, історичною та географічною близькістю країни до колишніх союзних республік.

Вивчення процесів трансформації країн Західних Балкан є темою, що протягом довгого часу приваблювала як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Власне поняття «трансформація» за два останніх десятиріччя міцно укорінилося в політичній науці як усталений термін. Цьому посприяли тектонічні зсуви, яких зазнав світовий порядок на зламі 80-90-х років ХХ ст. Однак основи вивчення трансформації держав було закладено раніше, з появою такої галузі політичної науки, як транзитологія.

Транзитологія займається вивченням переходу, тобто транзиту, країн до демократії. «Батьком» транзитології зазвичай називають американського науковця Данкварта Растоу, який в 1970 р. в своїй

статті «Переходи до демократії: до динамічної моделі» («Transitions to democracy: toward a dynamic model») спробував переосмислити підходи до визначення причин, що роблять перехід до демократії можливим та гарантують стабільність новоутворених демократичних систем [2]. Растоу висловлює своє скептичне ставлення до універсалістських та кількісних методів, що набули в другій половині ХХ ст. великої популярності серед американських політологів. Він відкидає основні гіпотези щодо умов виникнення та існування демократій, які було висунуто його сучасниками, вважаючи їх спрощеннями. Натомість, на думку Растоу, точно сказати, які соціально-економічні умови є вирішальними для демократичного транзиту неможливо. У той же час, обов'язковими для становлення демократії є самоусвідомлення нації, її єдність та соціальна мобілізація під проводом нових еліт, хоча як конкретний соціальний склад цих еліт та їх послідовників, так і конкретні мобілізуючі фактори можуть сильно варіюватись від однієї країни до іншої.

Український дослідник Олександр Романюк, називаючи розроблений Растоу підхід первинною парадигмою транзитології, відзначає, що «праця Растоу виявилась вельми актуальною, бо тільки на чотири роки випередила початок нової третьої хвилі глобального процесу демократизації» [3, с. 1]. Автором ідеї щодо третьої хвилі демократизації є Семюель Хантінгтон. На його думку, третя хвиля розпочалася в середині 1970-х років і охопила цілу низку країн, починаючи Філіппінами та Латинською Америкою і закінчуючи країнами південної Європи. У статті «Третя хвиля демократії» («Democracy's third wave») від 1991 р. Хантінгтон, спираючись на структуралістський підхід до проблеми поширення демократії, висуває припущення щодо існування кореляцій між низкою таких факторів, як економічний розвиток, поширення західної культури, релігійна приналежність та демократизацією [4]. Аналізуючи ці кореляції, Хантінгтон, хоча і з деякою пересторогою, вказує на існування передумов для консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи та переходу до демократії в

радянських та югославських республіках, хоча розпад СРСР та СФРЮ на той час був лише перспективою.

Масштабність подій, пов'язаних із падінням соціалізму на сході Європи, важко переоцінити. Перед країнами колишнього соцтабору та республіками СРСР, що здобули незалежність, постала чимала кількість екзистенціальних питань. На Заході провідні політики та науковці святкували ідеологічну перемогу ліберальної демократії, маніфестом якої став «Кінець історії» Френсіса Фукуями. Припущення щодо беззастережного домінування демократичної парадигми розвитку в країнах ЦСЄ було цілком у дусі основних тез транзитології. Однак пізніше стало очевидно, що різноманітність завдань, які постали перед колишніми соціалістичними країнами, породила надзвичайно велику кількість неконтрольованих перемінних. Об'єктивна реальність довела, що перехід до демократії не є лінійним процесом, і що не існує універсального шаблону, за яким розвивається пост-авторитарне суспільство. У певний момент, західним політологам стало зрозуміло, що демократичний транзит не є єдиним можливим результатом падіння соціалістичних режимів. Відтак, надбання транзитології, як галузі, що не тільки пояснює, а й передбачає розвиток демократичного транзиту, зазнали удару. Саме по відношенню до країн ЦСЄ та країн колишнього Радянського Союзу дослідники почали застосовувати термін «посткомуністична трансформація».

Влучне пояснення тих особливостей, які були притаманні процесу демократизації на сході Європи, міститься у так званій «дилемі одночасності» [5, с. 9] або в тезі про «потрійний перехід» [6], авторами яких є Клаус Оффе, Джон Елстер та Ульріх Пройс. Суттю цих та інших схожих гіпотез є те, що процес демократизації в східній Європі значно відрізняється від попереднього світового досвіду через його багатомірність. Інакше кажучи, перед східноєвропейськими країнами одночасно постало декілька масштабних цілей, таких як, власне демократизація, перехід до ринкової економіки, а також національне будівництво. При цьому, досягти кожної з цих цілей можна було лише шляхом виконання великої кількості конкретних,

часто не пов'язаних одне з одним, завдань. Однією з найважливіших проблем у цьому контексті стало визначення завдань, які потрібно було виконати і, звичайно ж, розробка механізмів їх імплементації.

Отже, «посткомуністична трансформація» стала східно-європейським еквівалентом «демократичного транзиту» зразка попередніх років третьої хвилі демократизації. На нашу думку, поняття трансформації набагато краще відповідає суті та реаліям тих процесів, які відбувалися в країнах ЦСЄ після падіння соціалізму. По-перше, воно охоплює ширший варіативний діапазон розвитку політичної ситуації, по-друге, передбачає можливість тривалого та нелінійного переходу до демократії, і по-третє, вказує на багатовимірність процесу. Так, на думку В. Бурдяк та Ю. Макара: «Трансформація – не завжди вдалий рух до демократії і демократизації політичного процесу» [7, с. 211]. Відтак, підтримуючи цю ідею, ми можемо додати, що для вивчення трансформаційних процесів соціально-економічні механізми, завдяки яким вони відбуваються, є більш важливими, ніж їх кінцевий результат.

Повертаючись до регіону Західних Балкан, потрібно зробити застереження, що процес трансформації країн цього регіону набув серії власних специфічних рис, які ще більше віддаляють його від процесів демократизації, що відбувалися в 1970-1980-х рр. Першою і найголовнішою особливістю розвитку західно-балканського регіону постсоціалістичної доби є його висока конфліктність, яка передусім є результатом тих обставин, за яких цей регіон оформився в його теперішньому вигляді. Як ми добре знаємо, сучасні західно-балканські держави народилися в горнилі кривавих військових конфліктів на території колишньої СФРЮ, які в своїй сукупності отримали у вітчизняній історіографії назву «югославська криза». Навіть після закінчення військових дій, в більшості країн регіону зберігся високий конфліктний потенціал, який так чи інакше впливав на всі сфери суспільного життя, а отже і на процеси трансформації.

Дві наступних характерних риси західно-балканських країн тісно пов'язані з війною: стрімке зростання і стабільне домінування інтегрального націоналізму на політичній арені та інтернаціоналізація

суспільно-політичного життя. На довоєнному етапі, тобто ще до розпаду СФРЮ, можна говорити про те, що наростання протиріч між югославськими народами вилилося в радикалізацію настроїв у республіках та повернення до націоналістичних гасел, а в кінцевому результаті посприяло розпалюванню війни. На післявоєнному ж етапі, націоналізм продовжив грати свою деструктивну роль, заважаючи процесам примирення та політичної трансформації.

Інтернаціоналізація стала безпосереднім результатом військових конфліктів, для врегулювання яких знадобилося втручання міжнародних сил. Єлена Пономарьова вважає, що можна виділити два етапи інтернаціоналізації югославської кризи: вторгнення міжнародних сил 1) у Боснію та 2) у Косово [8, с. 15]. Військове втручання в таких країнах, як Боснія і Герцеговина, Косово та Сербія з часом переросло у втручання в процеси державного будівництва. Створення наглядових та керівних міжнародних органів, активне співробітництво з ЄБРР та МВФ таке інше де-факто розмило суверенітет окремих західно-балканських країн.

За словами Марко Жиловича: «Література, присвячена пост-югославському простору, сконцентрувалась навколо дослідження різноманітних страхітливих аспектів воєн, розпаду держави та тих наслідків, що вони мали для формування югославської спадщини, а також навколо концептуалізації етнонаціоналізму, на який покладається основна відповідальність за ці війни. Така увага до питань війни та націоналізму не є помилковою, однак вона є обмеженою, а нехтування взаємодією цих факторів з процесами політичної та економічної трансформації може призвести до неможливості надання адекватної оцінки важливим елементам воєнного та націоналістичного дискурсів» [9, с. 91]. У свою чергу, Вільям Бартлет зазначає, що для Західних Балкан трансформація представляла собою той самий шлях, який пройшли всі країни ЦСЄ. Характерним для нього є вже згаданий потрійний перехід, тобто демократизація, державне будівництво та перехід до ринкової економіки. Проте на пост-югославському просторі цей шлях було затьмарено війною, внаслідок чого: «Країни Західних Балкан

виділяються, не тільки через складність здійснення в них потрібного переходу в контексті воєн та конфліктів, але також через те, що в деяких країнах постала необхідність побудови нових держав буквально з нуля» [10, с. 1]. Цілком погоджуючись з наведеними думками, ми можемо лише підкреслити, що при вивченні трансформації (в широкому її розумінні) країн Західних Балкан, потрібно враховувати велику кількість факторів та тенденцій, що існують одночасно в різних сферах суспільного, політичного та економічного життя цього регіону.

Саме паралельне існування різноманітних чинників та тенденцій і їх всеосяжність унеможлиблює вивчення якогось одного аспекту трансформації цих країн без дослідження більш широкого контексту. Наприклад, неможливо відокремити аналіз феномену націоналізму та дослідження причин та наслідків військових конфліктів. Так само неможливо досліджувати економічну трансформацію без врахування ролі міжнародних сил у розробці та реалізації економічних реформ й т. ін. Звідси ми робимо висновок, що процеси трансформації Західних Балкан неможливо вимірювати категоріями, що вкладаються у рамки якоїсь однієї теорії або концепції. Отже ми розглядаємо трансформацію, як мінливий процес, що охоплює одночасно низку соціально-економічних сфер, у яких діють рушійні сили трансформації, а конкретні форми, яких набуває дія цих сил, обумовлюються поточними історичними, політичними, культурними, цивілізаційними та іншими обставинами. При цьому, кінцевий результат процесу трансформації, по-перше, не обов'язково співпадає із очікуваннями, які на нього поклалися, а по-друге, не обов'язково веде до еволюції державно-політичних структур.

Більшість дослідників трансформації поділяє думку щодо важливості контексту для розуміння причинно-наслідкових зв'язків у межах трансформаційних процесів. Проте повноцінне висвітлення всіх аспектів трансформації цілого регіону є неосяжним завданням, яке неможливо вписати в межі одного дослідження. Через це, в роботах, присвячених Західним Балканам, зазвичай аналізують один

із аспектів трансформації, або детально аналізують конкретний випадок, тобто конкретну країну.

У межах кожної із тематичних сфер, ми згадаємо лише кілька праць для того, щоб коротко проілюструвати стан дослідження трансформації регіону Західних Балкан. Економічна трансформація, державне та національне будівництво, соціальний добробут, питання громадянства, релігії та національності і тому подібне є розвиненими напрямками дослідження, серед авторів можна виділити наступних: Вільям Бартлет [10], Беснік Пула [11], Марко Жирович [9], Том Галлагер [12], Ельдар Сарайліч [13; 14], Олівія Бердак [15], Гезим Вісока та Ельвін Г'єворі [16], та інші. Багато уваги дослідники приділяють також проблемам політичної трансформації регіону, зокрема питанням демократизації та налагодження регіонального співробітництва. Дана проблематика здебільшого розглядається в контексті геополітичного значення балканської кризи, її інтернаціоналізації, ролі міжнародного співтовариства в трансформаційних процесах, тут слід відзначити таких авторів: Ольга Брусиловська [17], Єлена Пономарьова [8], Флоріан Бібер [18], Владімір Глігоров [19], Міліца Делевич [20], Дейан Степанович [21].

Безумовно, найпопулярнішою темою в рамках вивчення трансформації країн Західних Балкан, є дослідження їх відносин з Європейським Союзом. Маргарита Миронова [22], Аролда Елбасані [23], Сорен Кайл [24, 25], Гергана Нутчева [26], Паула Пікерінг [27], Йенс Воелк [28], Ведран Джигіч [29], Рафаель Бірман [30], Флоріан Траунер [31] та багато інших займаються проблематикою, пов'язаною із присутністю ЄС на Балканах. Враховуючи контекст, в якому протікають трансформаційні процеси в регіоні Західних Балкан, роль ЄС зазвичай набуває першочергового значення. Присутність ЄС є багатогранною. ЄС одночасно є головним речником та представником міжнародної спільноти в пост-конфліктних державах, найбільшим інвестором та торгівельним партнером та основною рушійною силою процесів реформування та державного будівництва.

Відносини ЄС із сусідніми країнами взагалі є окремою широкою темою. Європейська інтеграція та посткомуністична трансформація є тісно пов'язаними сферами дослідження. Ланкою, що об'єднує ці дві тематики є дослідження в сфері європеїзації. Для пост-югославських країн в кінці 1990-х років ЄС став головним центром тяжіння і до сьогодні залишається тією точкою дотику, в якій сходяться зовнішньополітичні інтереси всіх без виключення країн регіону Західних Балкан. ЄС, який також був зацікавлений в стабілізації ситуації на Балканах, після закінчення активної стадії конфліктів та скорочення присутності США, почав в свою чергу брати на себе відповідальність за ситуацію в регіоні.

З середини ХХ ст., з початком повоєнних інтеграційних процесів в Західній Європі, цікавість дослідників до феномену європейської інтеграції почала стрімко зростати. Кожна хвиля поглиблення та розширення інтеграції в рамках спочатку Європейської Економічної Спільноти, а згодом Європейської Спільноти та Європейського Союзу надавала нового поштовху розвитку теоретичних підходів до вивчення цих процесів. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., такими поштовхами стали прийняття Єдиного Європейського Акту (1986 р.), укладення Маастрихтського (1992 р.), Амстердамського (1997 р.) та Лісабонського (2007 р.) договорів, а також хвилі розширення 1995 та 2004/2007 рр. Так, Саймон Балмер та Клаудіо Радаеллі виділяють чотири основних події (або, радше, тенденції), що надали поштовх активізації академічної дискусії в сфері європеїзації: створення єдиного ринку, Економічного та монетарного союзу, виникнення феномену змагання між законодавчими та політичними системами країн-членів та розширення ЄС [32, с. 2]. Масштабність і глибина цих подій змусила науковців переглянути теоретичні підвалини дослідження євроінтеграційних процесів.

Всі згадані вище події пояснюють стрімкий розвиток європейських студій в якості окремого дослідницького напрямку, що знаходиться на межі політології та міжнародних відносин. Починаючи з кінця 80-х – початку 90-х р. ХХ ст. дослідники

поступово відходять від розуміння європейської інтеграції виключно як процесу розширення ЄС та поглиблення співробітництва країн-членів в рамках наднаціональних структур. В результаті переосмислення змісту європейської інтеграції, на зламі століть європеїзація набуває все більшої самостійності в якості наукового терміну, поступово відокремлюючись від традиційних студій ЄС. Головна увага поступово зміщується з вивчення впливу розширення та поглиблення на сам ЄС, тобто на формування та функціонування його інститутів тощо («uploading» або «bottom-up approach») і все більше фокусується на процесі прямого завантаження норм та правил ЄС («downloading» або «top-down approach») та їх включення до законодавства країн-членів, або країн-потенційних членів союзу. Наслідки такого процесу завантаження для внутрішньополітичної, економічної та законодавчої систем в країнах, що, ставши членами (або кандидатами), зголосились прийняти норми та правила ЄС, власне і є основним об'єктом вивчення європеїзації.

У вітчизняному науковому просторі значного розвитку набули дослідження, присвячені процесу розширення ЄС. Однак ще до недавнього часу вивченню європеїзації в нашій країні майже не приділяли уваги. Досить поширеним було ототожнення європейської інтеграції та європеїзації та помилкове використання цих термінів як синонімів. За останні роки було видано декілька робіт, автори яких, спираючись на праці європейських дослідників, дають дефініцію європеїзації та визначають її положення відносно європейської інтеграції [33; 34; 35]. Існує також ціла серія більш вузькоспеціалізованих досліджень, в яких розглянуто особливості європеїзації в тій чи іншій сфері [36; 37; 38].

Все більшого інтересу для науковців набувають такі теми, як вплив інтеграції в ЄС на політичний процес в країнах-членах (зміни в розподілі владних повноважень, в партійній структурі тощо), інституційна трансформація, економічна адаптація, культурний взаємовплив та зміна ідентичностей і таке інше. Однак чи не найголовнішою проблемою, що залишається центральною для всіх робіт з європеїзації, є дослідження ситуації за якої виникає

конвергенція між вимогами ЄС та прагненнями країн-членів захистити свої національні інтереси. Інакше кажучи, ключовими питанням є: якими є умови успішної адаптації європейських норм в загальному сенсі та які конкретні внутрішні соціальні, економічні і політичні фактори мають вирішальний позитивний або негативний вплив на європеїзацію тої чи іншої країни?

У відносинах із сусідніми країнами, що зацікавлені в співробітництві, і особливо із країнами-кандидатами на членство, ЄС виступає в якості розповсюджувача своїх норм та принципів, відтак ці відносини носять асиметричний характер. Асиметричність полягає в верховенстві ЄС, який вказує країнам, які прагнуть поглибити відносини із ним, на конкретні кроки, котрі потрібно для цього зробити. Якщо ж врахувати євроінтеграційні прагнення колишніх югославських республік, бажання ЄС посилити свої позиції в цьому регіоні та глибину перетворень, які після закінчення війни були на порядку денному, стає ясно наскільки масштабною стала присутність ЄС. За словами Й. Барбулеску та М. Тронкоти: «На Західних Балканах європеїзація за своєю суттю стала всеохоплюючим процесом, який включив інституційне будівництво та створення демократичної та стабільної «політичної спільноти», та який був частиною повоєнної реконструкції» [39, с. 6].

Як бачимо, між трансформацією та європеїзацією на Західних Балканах можна фактично поставити знак рівняння, адже остання охопила всі сфери, перетворення в яких традиційно в своїй сукупності і складають процес трансформації. Тобто на Західних Балканах, через низку вже згаданих факторів, європеїзація стала формою трансформації, характерною для якої є її спрямованість на досягнення конкретного результату у вигляді покрокової нормативної та інституційної уніфікації з ЄС, аж до досягнення повного членства. При цьому, якщо результатом трансформації (як це було, наприклад, в країнах СНД) не обов'язково стає створення консолідованої демократії та ліберальної ринкової економіки, то в межах процесу європеїзації неможливо уявити якусь альтернативу демократії, адже вона напряму пов'язана із копенгагенськими критеріями ЄС.

Багато науковців звернули свою увагу на особливості європеїзації західно-балканських країн [40; 41; 31; 42]. Автори цих робіт відзначають, що сукупність факторів, які відрізняють Західні Балкани від інших регіонів, стала причиною того, що європеїзаційний механізм ЄС – стимулювання винагородою за виконання вимог, спрацював в західно-балканських країнах неналежним чином. Гергана Нутчева описує будь-яку зовнішньополітичну дію, з точки зору її наслідків, як «...визначення різниці між власною ціннісною системою, яка включає свої затрати та вигоди, та потенційними наслідками від даної дії для сторони-реципієнта» [26, с. 1067]. З цієї точки зору, в той час, як ціннісна система ЄС залишилась незмінною, у порівнянні з періодом розширення на Схід, актори-реципієнт його зовнішньополітичних дій суттєво відрізнялись за багатьма показниками від країн ЦСЄ.

Описані особливості дослідження трансформації західно-балканських країн є застосовними по відношенню до Боснії і Герцеговини, як складової частини регіону, що чи не найкраще ілюструє всю його складність. Боснійський конфлікт 1992-1995 рр. й наступні роки державного будівництва отримали широке освітлення в сучасній науковій літературі. Таку увагу до боснійської проблеми можна пояснити безпрецедентним для повоєнної історії Європи рівнем жорстокості, свідком якого стало міжнародне співтовариство під час Боснійської війни. Іншим фактором, що і досі підігріває інтерес дослідників до даної проблеми, є унікальний характер, що його носить державно-політична система, створена 1995 р. у Дейтоні. Боснія і Герцеговина стала випробувальним майданчиком для значного числа нових міжнародних ініціатив та інструментів в сфері державного та національного. На більш ранньому етапі – одразу після імплементації положень Дейтонської угоди, увагу дослідників було здебільшого сконцентровано на аналізі змісту цієї угоди та державного ладу, започаткованого в її положеннях. Побудова специфічної та складної державної системи, що охоплює два ентитети, десять кантонів, округу Брчко та органи центральної влади, разом з міжнародними контролюючими структурами, спровокувала

написання цілої низки досліджень. Коли стало очевидним, що центральні державні органи є неефективними та Дейтонська система не може впоратись із найважливішим початковим завданням зі створення самодостатньої та стабільної держави, хвиля критики на адресу Дейтона стала ширитись [43; 44; 45]. В цілому, короткий опис Дейтонських домовленостей і їх оцінка на різних етапах мирного врегулювання і державного будівництва, зазвичай є складовою частиною будь-якої праці, присвяченої внутрішній ситуації в Боснії.

Однією з найбільш чутливих та обговорюваних проблем в контексті трансформації Дейтонської системи є подальша доля Офісу Верховного Представника. На думку чисельних дослідників, даний інститут вже втратив фактичну легітимність і реальну владу в країні і має бути усунений або замінений «посиленням» Спеціальним Представником Європейського Союзу, або іншим (імовірно пов'язаним з ЄС) інститутом, спроможним підтримувати цілісність і стабільність країни без безпосереднього втручання. Наприклад, ця точка зору була підтримана в Політичному брифінгу з боснійського питання, виданому Міжнародною кризовою групою в 2011 р. Залежність від повноважень Верховного Представника в сфері прийняття рішень на державному рівні називають однією з найбільших проблем, що перешкоджають Боснії стати самодостатньою та спроможною претендувати на членство в ЄС країною [46]. Брифінги та доповіді Міжнародної кризової групи є цінним джерелом інформації, в них детально висвітлюються передумови та приховані причини проблем, з якими наразі стикається Боснія [47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54].

Деякі дослідники вважають укладення Дейтонських домовленостей від початку неправильним рішенням для країни, яка потерпає від міжетнічної ворожнечі, адже в рамках Дейтонської конституції, етнічна приналежність фактично стала наріжним каменем державної системи: «...вся система інститутів базується на етнічній приналежності, яка і є головною причиною розбрату між боснійськими народами.» [55, с. 360]. «На державному рівні розподіл повноважень в інститутах, побудованих на принципі етнічної

репрезентативності, виявився непрацездатним. ...негативний консенсус за принципом «divide et impera» продовжує превалювати» [45, с. 7].

На сьогодні систему, створену в Дейтоні, зазвичай розглядають як таку, що вичерпала себе і завела країну в ситуацію, за якої місцеві політичні актори стали неспроможними та несхильними до пошуку виходу з перманентної політичної кризи [56; 57; 58; 59; 60]. Незважаючи на це, серед науковців все ще можна знайти прихильників і захисників інституційної структури, побудованої згідно положень Дейтонської угоди [61].

Окрім вищезгаданої групи авторів, що виступають з критикою Дейтонської системи, пояснюючи провали в процесі трансформації Боснії, існує інша група. Ці автори здебільшого зайняті дослідженням політики ЄС на Балканах, а також того трансформаційного ефекту, який вона приносить. Вони пояснюють затримки та недоліки в процесі запровадження реформ необхідних для інтеграції в ЄС різними, однак все ж таки пов'язаними факторами, такими як: нечіткість мотивації балканської політики ЄС [26; 44]; провал уніфікаторського підходу ЄС до розширення [62], що означає, що під час розробки балканської стратегії розширення, ЄС не вдалося належним чином врахувати всі ті фактори, які роблять Західні Балкани особливим регіоном і відрізняють балканські країни від країн, які було прийнято 2004 та 2007 рр. [57]; національна ідентичність народів Західних Балкан, що зводить нанівець трансформаційний вплив ЄС за відсутності чіткої перспективи членства в майбутньому [63, с. 155]. На додаток до цього, існує кілька факторів, які згадуються переважною більшістю всіх авторів: нестача єдності між окремими членами та між органами ЄС в балканському питанні, а також так звана виснаженість від розширень, яка в останні роки гостро відчувається в ЄС.

Всі вищезгадані дослідження можна розподілити на дві великих групи. В своїх спробах пояснити причини складності трансформації Боснії, автори з цих двох груп досліджують ситуацію з двох різних перспектив. Тому ці групи, а також використані методи, можна

умовно назвати внутрішніми і зовнішніми. Існує серія наукових робіт, за мету в яких було поставлено аналіз взаємовпливу різних факторів, які на сьогодні формують політичну ситуацію в Боснії і Герцеговині. Дані праці проливають світло на кореляцію, яка існує між внутрішньою політичною кризою, інтересами міжнародних гравців, процесом європейської інтеграції Боснії, конституційною реформою та національними ідентичностями боснійських народів [64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71].

Таким чином, трансформація, як галузь політичної науки, пройшла в своєму становленні кілька етапів – починаючи від роботи Растоу та «Третьої хвилі демократизації» Хантінгтона і до вивчення процесів пост-комуністичної трансформації в Східній Європі. Дослідження трансформації Західних Балкан є невід'ємною частиною та логічним продовженням серії більш ранніх праць із транзитології. Трансформація країн ЦСЄ стала відправною точкою для аналізу ідентичних процесів, що відбуваються в колишніх республіках Югославії. Однак більшість дослідників звернула увагу на ті особливості, які існують в регіоні Західних Балкан і через які процес трансформації набув в цьому регіоні унікальних рис. Найбільш суттєвими серед них є так званий «одночасний» або «потрійний» перехід, обтяжений повоенною реконструкцією та, в окремих випадках, побудовою нових держав фактично з нуля, а також інтернаціоналізація внутрішніх процесів та інтеграція в ЄС.

Як свого часу країни ЦСЄ докорінно змінили уявлення дослідників про лінійний характер транзиту пост-авторитарних суспільств, так і процеси, що стали відбуватись в західно-балканських країнах по закінченні югославської кризи, показали значну кількість девіантних рис та дали політологам багату поживу для роздумів. Потрібно підкреслити, що на сьогодні не існує єдиної теоретичної структури, яка могла б охопити всі фактори та тенденції, що проявляють себе в процесі трансформації Боснії і Герцеговини та інших західно-балканських країн.

Боснія і Герцеговина, в якій сконцентрувались основні риси, притаманні всім колишнім югославським республікам, стала

об'єктом пильної уваги дослідників. В той час як більшість авторів погоджується з тим, що в Боснії процес трансформації є дуже складним та повільним, вони не завжди мають однакову думку щодо причин такої сповільненості. Так, критичному аналізу була піддана післявоєнна Дейтонська угода та створена за її умовами державна система. Багато авторів також звернули увагу на роль міжнародних акторів в процесі трансформації БіГ та окремо на Верховного Представника, як ключову для міжнародної адміністрації фігуру. Політика ЄС в Боснії також заслужила окремого детального аналізу.

1. Western Balkans. European Social and Economic Committee // <http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.western-balkans>
2. Rustow D. Transitions to democracy // *Comparative politics*. – 1970. – Vol. 2, N 3. – P. 337-363.
3. Романюк О. Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми? // *Політичний менеджмент* — 2007. — № 2. — С. 3-15.
4. Huntington S. Democracy's Third Wave // *Journal of democracy*. – 1991. – Vol. 2, N 2. – P. 12-34.
5. Оффе К. Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе // *Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т.2* / Ред. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб. - М. -Берлин, 2003. – 493 с.
6. Elster J., Offe C., Preuss U. K., Elster J. *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. – Cambridge University Press, 1998. – 350 p.
7. Бурдяк В., Макар Ю. Наукові підходи до дослідження і розуміння політичної демократизації в країнах ЦСЄ // *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. – 2013. – Вип. 12. – С. 209-219.
8. Пономарева Е. Политическое развитие постъюгославского пространства (внутренние и внешние факторы). – М.: МГИМО-Университет, 2007. – 235 с.
9. Žilovič M. Dissolution, War, Sanctions and State-Building in the Post-Yugoslav Region // *Western Balkans Security Observer*. – 2011. – N 21. – P. 91-103.
10. Bartlett W. *Europe's troubled region: Economic development, institutional reform and social welfare in the Western Balkans*. – L: Routledge, 2008. – 257 p.
11. Pula B. Effects of the European financial and economic crisis in Kosovo and the Balkans: modes of integration and transition belts of crisis in the “super-periphery” // *East European Politics*. – 2014. – Vol. 30, N 4. – P. 507-525.

12. Gallagher T. Embracing democracy in the Western Balkans: from post-conflict struggles toward European Integration // *Democratization*. – 2013. – Vol. 20, N 2. – P. 381-384.
13. Sarajlić E. Conceptualizing citizenship regime(s) in post-Dayton Bosnia and Herzegovina // *Citizenship studies*. – 2012. – Vol.16, N 3-4. – P. 367-381.
14. Sarajlić E. The return of the consuls: Islamic networks and foreign policy perspectives in Bosnia and Herzegovina // *Southeast European and Black Sea Studies*. – 2011. – Vol. 11, N 2. – P. 173-190.
15. Berdak O. War, gender and citizenship in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia // *The Europeanization of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia (CITSEE)*. – 2013. – Working paper 32. – 28 p.
16. Visoka G., Gjevori E. Census politics and ethnicity in the Western Balkans // *East European Politics*. – 2013. – Vol. 29, N 4. – P. 479-498.
17. Брусилівська О. Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи. Навч. посіб. – Одеса: Астропринт, 2007. – 360 с.
18. Bieber F. Institutionalizing Ethnicity in the Western Balkans: Managing Change in Deeply Divided Societies // *European Center for Minority Issues*. – 2004. – Working Paper 19. – 28 p.
19. Gligorov V. Transition, integration and development in Southeast Europe // *Ekonomski Pregled*. – 2007. – Vol. 58, N 5-6. – P. 259-304.
20. Delevic M. Regional Cooperation in the Western Balkans // *Chaillot Paper*. – 2007. – N 104. – 106 p.
21. Stjepanovic D. Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries // *Regional and Federal Studies*. – 2014. – Vol. 24, N 2. – P. 245-246.
22. Миронова М. Еволюція політики ЄС щодо країн Західних Балкан // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. – 2010. – Вип. 93, Ч. II. – С. 28-37.
23. Elbasani A. Albania in Transition: Manipulation or Appropriation of International Norms? // *Southeast European Politics*. – 2004. – Vol. V, N 1. – P. 24-44.
24. Keil S. Europeanization, state-building and democratization in the Western Balkans // *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ehtnicity*. – 2012. – Vol. 41, N 3, - P. 343-353.
25. Keil S., Nikolić D. The Europeanization of National Constitutions in South East Europe: A Comparison Between Croatia, Serbia and Bosnia and Herzegovina // *Southeastern Europe*. – 2014. – Vol. 38, Issue 1. – P. 87-111.
26. Noutcheva G. Fake, Partial and Imposed Compliance: The Limits of the EU's Normative Power in the Western Balkans // *Journal of European Public Policy*. – 2009. – Vol.16, N 7. – P. 1065-1084.

27. Pickering P. Evaluating the EU state-building model in the Western Balkans // National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER). – Working paper, 2011. – 33 p.
28. Woelk J. EU member state-building in the Western Balkans: (Prolonged) EU-protectorates or new model of sustainable enlargement? Conclusion // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2013. – Vol. 41, N 3. – P. 469-482.
29. Džihić V., Wieser A. Incentives for Democratisation? Effect of EU Conditionality on Democracy in Bosnia and Herzegovina // Europa-Asia Studies. – 2011. – Vol. 63, N 10. – P. 1803-1825.
30. Biermann R. Coercive Europeanization: the EU's struggle to contain secessionism in the Balkans // European Security. – 2014. – Vol. 23, N 4. – P. 484-508.
31. Trauner F. From membership conditionality to policy conditionality: EU external governance in South Eastern Europe // Journal of European Public Policy. – 2009. – Vol.16, N 5. – P. 774-790.
32. Bulmer S., Radaelli C. The Europeanization of National Policy? // Queen's Papers on Europeanization. – 2004. – N 1. – 21 p.
33. Булик М.В. Поняття «Європейська інтеграція» та «Європеїзація» у сучасній науковій думці // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: Збірник матеріалів Першої Інтернет-конференції (25 березня 2011 р.) / Під ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2011. – С. 4-9.
34. Оржель О. Європейська інтеграція та європеїзація: тотожність та відмінність // http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/
35. Савельєв Є. Європейська інтеграція чи європеїзація? // Журнал європейської економіки. – 2008. – № 1.– С. 3-5.
36. Грицяк І.А. Європеїзація державного управління // Вісник НАДУ. – 2004. – N 4. – С. 38 – 45.
37. Гудов Я.В. Європеїзація українського права як чинник світового розвитку // Наука і суспільство. – 2010. – N 9/10. – С. 5-12.
38. Петров Р.А. Європеїзація української судової системи як складова євроінтеграційної політики України // Право України. – 2012. – N 1-2. – С. 300-306.
39. Bărbulescu I., Troncotă M. The Ambivalent Role of the EU in the Western Balkans. “Limited Europeanization” – between Formal Promises and Practical Constraints. The Case of Bosnia and Herzegovina // Romanian Journal of European Affairs. – 2012. – Vol. 12, N 1. – P. 5-26.

40. Kelley J. New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reforms through the New European Neighbourhood Policy // *Journal of Common Market Studies*. – 2006. – Vol. 44, No. 1. – P. 29–55.
41. Popescu N., Wilson A. Turning Presence into Power: Lessons for the Eastern Neighborhood // *European Council on Foreign Relations (ECFR)*. – 2011. – Policy Brief 31. – 12 p.
42. Tzifakis N. Bosnia's Slow Europeanization // *Perspective on European Politics and Society*. – 2012. – Vol. 13, N 2. – P. 131-148.
43. Bojkov V. Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-1995 Political System and its Functioning // *Southeast European Politics*. – 2003. – Vol. IV, N 1. – P. 41-67.
44. Cox M. State-Building and Post-Conflict Reconstruction: Lessons from Bosnia // *Cluster of Competence. The rehabilitation of war-torn societies. Center in Applied Studies in International Negotiations*. – 2001. – 21 p.
45. Marko J. Post conflict Reconstruction through State- and Nation-building: The Case of Bosnia and Herzegovina // *European Diversity and Autonomy Papers (EDAP)*. – 2005. – N 4. – 21 p.
46. Bosnia: Europe's Time to Act / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Istanbul, Brussels, 2011. – Europe Policy Briefing 59. – 19 p.
47. Bosnia: Reshaping the International Machinery / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2001. – Balkans Report 121. – 30 p.
48. Bosnia: What Does Republika Srpska Want? / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2011. – Europe Report 214. – 33 p.
49. Bosnia's Dual Crisis / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2009. – Europe Policy Briefing 57. – 18 p.
50. Bosnia's Future / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2014. – Europe Report 232. – 49 p.
51. Bosnia's Gordian Knot: Constitutional Reform / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Istanbul, Brussels, 2012. – Europe Policy Briefing 68. – 21 p.
52. Bosnia's Incomplete Transition: Between Dayton and Europe / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2009. – Europe Report 198. – 32 p.
53. Ensuring Bosnia's Future: A New International Enlargement Strategy / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2007. – Europe Report 180. – 35 p.
54. Federation of Bosnia and Herzegovina – A Parallel Crisis / *International Crisis Group*. – Sarajevo, Brussels, 2010. – Europe Report 209. – 30 p.
55. Belloni R. Bosnia: Dayton is Dead! Long Live Dayton! // *Nationalism and Ethnic Politics*. – 2009. – Vol. 15, issue 3-4. – P. 355-375.
56. Chandler D. State-building in Bosnia: The Limits of 'Formal Trusteeship' // *International Journal of Peace Studies*. – 2006. – Vol. 11, N 1. – P. 17-38.

57. Balfour R. The Balkans in Europe: Containment or Transformation? Twelve Ideas for Action. – European Policy Centre, Working paper N 31, 2008. – 78 p.
58. Humphreys M., Jelesić J. A Missed Opportunity: State-building in Bosnia and Herzegovina (October 2002 to October 2006) // The European Union and Peacebuilding: Policy and Legal Aspects [monograph / Ed. by S. Blockmans, J. Wouters, T. Ruys. – Hague: Asser Press, 2010. – 516 p.
59. Tirak G. The Bosnian Hiatus: A Story of Misinterpretations. – CEPS Policy Brief. – 2010. - No. 219. – 11 p.
60. Hoare M. Bosnia and Herzegovina: The Crumbling Balkan Keystone // Democracy and Security in Southern Europe. – 2010. – Vol. 1, Issue 1. - P. 50-55.
61. Bose S. The Bosnian State a Decade after Dayton // International Peacekeeping. – 2005. – Vol. 12, N 3. – P. 322-335.
62. Börzel T., Hüllen V. van. Good Governance and Bad Neighbours. The End of Transformative Power Europe? // Kolleg-Forschergruppe (KFG) Working Paper Series. – 2011. – N 35. – 19 p.
63. Freyburg T., Richter S. National identity matters: the limited impact of EU political conditionality in the Western Balkans // Journal of European Public Policy. – 2010. – Vol. 17, N 2. – P. 263-281.
64. Bahtić-Kunrath B. Of veto players and entity-voting: institutional gridlock in the Bosnian reform process // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2011. – Vol. 19, N 6. – P. 899-923.
65. Cooley L. The EU and Bosnia and Herzegovina: Democracy promotion within the limits of the ‘ethnic conflict’ paradigm // https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&es_th=1&ie=UTF-8#q=%D0%B4%D0%B6%D0%BE%D0%BA%D1%8C%D1%8F%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0
66. Domm R. Next steps on Bosnia□Herzegovina: key elements to a revised EU strategy // Southeast European and Black Sea Studies. – 2011. – Vol. 11, N 1. – P. 53-67.
67. Gromes T. The Prospect of European Integration and Conflict Transformation in Bosnia and Herzegovina // European Integration. – 2009. – Vol. 31, N 4. – P. 431-447.
68. Joseph E., Hitchner R. B. Making Bosnia Work: Why EU Accession is Not Enough // <http://www.usip.org/publications/making-bosnia-work-why-eu-accession-not-enough>
69. Šarčević E. Bosnia and Herzegovina and the Controversies of the EU Integration Process (Constitutional View) // Zeitschrift für öffentliches Recht. – 2009. – Vol. 64, Issue 2. – P. 238-249.

70. Sebastián S. Leaving Dayton Behind: Constitutional Reform in Bosnia and Herzegovina // FRIDE. – 2007. – Working Paper 46. – 20 p.
71. Sebastian S. The Role of the EU in the Reform of Dayton in Bosnia-Herzegovina // Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics. – 2009. – Vol. 8, N 3-4. – P. 341-354.

Розділ 4

Ядерний чинник глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки

4.1. Денуклеаризація України та роль США у прийнятті Україною рішення про ядерне роззброєння (1991-1992): аналіз американської політичної думки (Шокась М.С.)

1 грудня 1991 р. за результатами загальнореспубліканського референдуму Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка входила до складу СРСР, фактично припинила своє існування. На її місці постала незалежна держава – Україна. Практично відразу ж після здобуття незалежності перед новим учасником міжнародного співтовариства націй постала проблема ядерної зброї, яка знаходилася на її території. Усього на 1 грудня 1991 р. в Україні знаходилося більш 4000 ядерних боєприпасів, у тому числі 1656 стратегічних [1, с. 14]. Такий величезний ядерний арсенал у руках тільки що створеної держави не міг не стривожити світове співтовариство, бо це створювало ряд реальних загроз режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Аж до свого повного вирішення, питання української ядерної зброї опинилося в центрі уваги аналітиків багатьох країн, у тому числі й США.

Першими на ядерний вимір української незалежності звернули увагу представники американської науки. Вже на початку осені 1991 року з'являються перші згадування про «український ядерний фактор». Саме в цей час зважувалося питання про контроль над ядерною зброєю колишнього СРСР, причому існували пропозиції про колективний контроль над «ядерною кнопкою» з боку республік, на території яких ядерна зброя знаходилася [2, с. 67].

Перша реакція американських експертів на таку пропозицію була різко негативною. У жовтні 1991 р. колишній міністр оборони

Каспар Уайнбергер назвав варіант збереження колективного контролю над ядерною зброєю колишнього СРСР із боку Росії, України, Білорусії й Казахстану зовсім неприйнятним як для інтересів США, так і для системи європейської безпеки. Найкращим варіантом він назвав передачу ядерної зброї безпосередньо під контроль республік, на чийх територіях вона знаходиться [3]. Ця заява, окрім інших причин, була викликана побоюваннями того, що колективний контроль над ядерною зброєю, поряд з деякими іншими факторами, міг зупинити або сповільнити розпад Радянського Союзу, що на той час могло призвести тільки до нової хвилі хаосу у міжнародному співтоваристві націй. У такому контексті можна стверджувати, що Уайнбергер слушно вважав це не відповідним стратегічним інтересам Сполучених Штатів.

Питання про контроль над ядерною зброєю привертало увагу дедалі більшого числа американських науковців до республік колишнього СРСР загалом. Так, Гері Мілхолін й Джерард Уайт, керівники так званого «Вісконсінського проекту з ядерної зброї», заявляли, що для Вашингтона ідеальним вирішенням ядерного питання було б переміщення республіками їхньої ядерної зброї в Росію. Разом з тим, вони самі оцінювали ступінь імовірності такого вирішення як низький, прогнозуючи збільшення членів ядерного клубу [4, с. 53]. Про це ж говорили ще один колишній міністр оборони США Роберт Макнамара та співробітники Массачусетського технологічного інституту Карл Кейсен й Доналд Ратдженс. На їхній погляд, хоча в доступному для огляду майбутньому немає достатніх причин для застосування ядерної зброї, навряд чи можна чекати, що хто-небудь з «ядерного клубу» від неї добровільно відмовиться [5, с. 51].

Наступним етапом у розгляді проблеми стало розширене звернення американських дослідників безпосередньо до української тематики як спеціальної у загальному контексті проблем пострадянського простору. У листопаді-грудні 1991 р. в американській пресі з'явився ряд статей, які на різних рівнях розглядали можливе ставлення України до ядерної зброї на своїй

території. Так, американський дослідник В. Аспатурян вказував, що багато республік колишнього СРСР, зокрема Україна, будуть бачити в ядерному озброєнні корисні важелі як мінімум для переговорів, а також екзотичні символи незалежності і могутності в міжнародному співтоваристві. З його погляду, українські офіційні особи усвідомлювали ту заклопотаність, яку проявляє навколишній світ у відношенні ядерної зброї, яка знаходилася на їхній території. Аспатурян називав політику України неоднозначною і суперечливою, вказуючи, що це було викликано зіткненням різних поглядів серед української еліти і відсутністю консенсусу в її ідеологічно розколотих лавах. Автор пропонував американському керівництву вирішити питання з українською ядерною зброєю якомога швидше, висловлюючи побоювання, що чим далі, тим складніше реалізувати план денуклеаризації України [6, с. 58-59]. Необхідно відзначити, що Аспатурян розглядав питання української ядерної зброї винятково з погляду американських інтересів, не враховуючи інтересів власне України, що у цілому, дуже характерно для американських дослідників цієї та інших проблем.

Набагато більш дружню позицію відносно України займав заступник директора Гарріманівського інституту українець за етнічним походженням О.Мотиль. Аналізуючи прагнення керівництва України зберегти ядерну зброю на своїй території, він називав такий підхід раціональним, тому що ядерна зброя для Києва могла служити і можливим інструментом стримування, і козирем у переговорах на теми зовнішніх гарантій національної безпеки, суверенітету і недоторканості кордонів. Він також вказував, що Україна опинилась у своєрідному становищі, зіштовхнувшись з «Росією, що загрожує» та «Заходом, що не симпатизує» [7, с. 10]. Автор явно симпатизував Україні. Однак його позиція базувалася на від початку помилковій тезі про те, що українське керівництво нібито збиралося зберігати ядерний статус республіки, насамперед з політичних мотивів, одним із яких була оптимізація процесу міжнародного визнання української держави. Мотиль також значно перебільшував військову загрозу незалежності України з боку Росії.

Таким чином, навіть найбільш симпатизуючи Україні, американські дослідники часто будували свої висновки на здогадках, а не на повному і достатньому обсязі об'єктивної інформації про стан справ як усередині України, так і на її кордонах.

В узагальненій формі концептуальні підходи американської політичної науки в питанні ядерного роззброєння України висловлені авторами «довгого меморандуму», що був підготовлений фахівцями Фонду «Спадщина». Тут слід зважити, що дана консервативна дослідницька установа завжди мала досить великий вплив на виробку зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів. Вони виходили з того, що ядерна загроза для США в зв'язку з розпадом СРСР набула нового змісту. Це, по-перше, перехід від небезпеки навмисного ядерного нападу з боку СРСР до несанкціонованого або випадкового нападу з боку однієї з держав СНД. По-друге, вважали американські дослідники з цього центру, для США зберігалася небезпека можливої модернізації ядерних арсеналів колишнього СРСР. Нарешті, вкрай серйозною називалася небезпека поширення зброї масового знищення, причому як шляхом безпосередньої передачі ядерної зброї в «треті руки», так й внаслідок «втечі мізків», тобто участі фахівців-ядерників з колишнього СРСР у створенні власної ядерної зброї в державах з тоталітарними режимами, перш за все в Ірані, Лівії та Північній Кореї [3, с. 49].

Експертам «Спадщини» підігравав сенатор від штату Джорджія, голова сенатського комітету з озброєнь Сем Нанн: «Ми знаходимося на порозі або найбільшого скорочення ядерної зброї у світовій історії, або найбільшого поширення ядерної зброї, ядерних матеріалів і технологій, що використовуються для створення цієї зброї» [2, с. 67].

Американські дослідники з різних наукових шкіл пропонували і певні рецепти для зниження рівня небезпеки для США. Це, у першому варіанті, було додаткове розгортання протиракетних озброєнь, а у другому - надання державам-спадкоємцям СРСР технічної допомоги, співробітництво спецслужб і залучення фахівців-ядерників до американських наукових програм. Ці заходи, з погляду

американських науковців, могли усунути небезпеку ядерного розповсюдження за участю республік СНД [3, с. 53].

Американська офіційна влада, прислуховуючись до науковців та експертів, намагалася вживати певних заходів по запобіганню песимістичних сценаріїв. Розгортання протиракетної системи було явно неможливим, оскільки тим самим порушувалась «Угода про протиракетну оборону» 1972 р. й торпедувався процес скорочення ядерних озброєнь, включаючи ратифікацію договорів СНО-1 та СНО-2. Тому в основу американської діяльності у сфері ядерних озброєнь був покладений інший варіант.

12 грудня 1991 р. Конгрес приймає закон «Щодо скорочення радянської ядерної загрози», відповідно до якого на цілі скорочення ядерного арсеналу, який належав раніше СРСР, виділялося 400 мільйонів доларів [8]. Однак з цієї суми лише 10 мільйонів доларів, тобто 2,5 % усієї суми, були призначені для України. Таким чином, на погляд автора дослідження, адміністрація Буша показала явне нерозуміння геополітичної ситуації, яка склалася на пострадянському просторі після розпаду СРСР, орієнтуючи свою політику насамперед на Росію й приділяючи Україні непропорційно малу увагу.

Американський аналітик Джордж Черч відзначав [9, с. 40-41], що Україна усе-ж таки підтвердила своє бажання не мати ядерної зброї на своїй території. Але з його погляду це не означало, що колишні республіки Радянського Союзу зможуть домовитися між собою з приводу якої-небудь загальної програми по досягненню без'ядерного статусу до моменту остаточного розпаду СРСР. Він слушно вважав, що такий підхід міг спричинитися до протилежних результатів, а саме неминучого виникнення суперечки про те, хто буде контролювати стратегічну ядерну зброю. Наслідком могла стати дисперсія контролю з усіма зрозумілими загрозами. Інші варіанти робили можливим перехід тактичних ядерних боєголовок під контроль безвідповідальних сторін і подальшу передачу ядерної зброї країнам з тоталітарним режимом або терористичним організаціям.

Багато експертів у Вашингтоні були переконані, що президент Буш необачно затягував розробку хоч якої-небудь стратегії. Адже це

не давало можливості вчасно і масштабно скористатися потенційно вирішальним впливом США, щоб спрямувати політику республік колишнього Радянського Союзу в «правильне» русло [9, с. 40]. Під «правильним руслом», вочевидь, малося на увазі зниження рівня ядерної небезпеки для США.

Крім того, Джордж Черч обвинувачував політичне керівництво України у наданні ядерній зброї функції дипломатичного знаряддя. З його погляду, Україна експлуатувала бажання Заходу побачити знищення своїх бомб і ракет, хоча воно було обумовлене договором СНО-1 та домовленостями між Бушем та Горбачовим з питань тактичної зброї. На першому етапі ця теза подавалася в контексті прагнення України заручитися дипломатичним визнанням. Мовляв, далі Захід мав віднайти спосіб включити Україну в договір СНО-1, після чого Вашингтон мусив би договорюватися про всі подальші скорочення ядерної зброї з Києвом так само, як й з Москвою. Усе це, вказував американський дослідник, істотно ускладнювало слухання в Сенаті США по питанню ратифікації СНО-1 [9, с. 41].

З об'єктивністю подібних обвинувачень важко погодитися. Хоча у грудні 1991 р. Україна, як тільки що утворена держава, справді мала надзвичайну потребу в дипломатичному визнанні, але аж ніяк не збиралася і не могла реально тиснути на держави Заходу. Більше того, на практиці все сталося у повній протилежності з тлумаченнями американських експертів: тогочасне керівництво України фактично всерйоз не виставляло додаткових умов, що сьогодні багатьма аналітиками слушно відноситься до помилок української дипломатії. Для цього існують підстави, головною з яких є те, що ядерна зброя, яка знаходилася на території України, будучи складовою частиною збройних сил СРСР, створювалася за рахунок зусиль усіх республік, у тому числі й України. То ж вона мала право претендувати, принаймні, на фінансову компенсацію за вилучення цієї зброї. Крім того, пошук компромісу на підставі взаємних поступок є нормальним явищем у відносинах між державами. Відтак, не можемо погодитися з американським дослідником, котрий відмовляв Україні в праві самостійного тлумачення і захисту своїх національних інтересів.

Необхідно відзначити, що на даному прикладі чітко видно - представники американської науки аналізували ті чи інші події насамперед з погляду дотримання національних інтересів США, а у випадку прямих протиріч між інтересами Сполучених Штатів та інших країн (зокрема, України), були можливі відступи від об'єктивності в аналізі.

Далі Черч відзначав, що західні експерти не сумнівалися в щирості України й інших республік у бажанні провести масоване ядерне роззброєння - до певного моменту. Але вони, мовляв, побоювалися, що республіки можуть передумати протягом шести місяців або біля того, якщо не буде вироблено задовільних угод по контролю. Інший підтекст тези Черча такий: може статися так, що лідери пострадянських республік під тиском серії політичних і дипломатичних невдач можуть стати на шлях, спрямований до одержання ядерного статусу. Разом з тим, Черч вважав, що Україна і деякі інші республіки боялися, що не зможуть протистояти російському експансіонізму, якщо передадуть контроль над ядерними арсеналами уряду Єльцина. Крім того, на його думку, в Україні та інших пострадянських республіках дуже високою була небезпека того, що військові або екстремістські сили правої орієнтації змістять діючих лідерів Кремля і республік.

Отже, вже на початку 1992 р. було ясно - побоювання росту російського експансіонізму та неоімперіалізму були значно перебільшені. Економічне і внутрішньополітичне становище Російської Федерації змушувало її боротися не стільки за розширення своєї сфери впливу, скільки за збереження цілісності своєї території. Тому, незважаючи на заяви окремих політичних діячів - як російських, так і українських – де-факто керівництво України не розглядало ядерну зброю як засіб стримування зовнішньої загрози. Так, в інтерв'ю московській газеті «Ізвестія» Леонід Кравчук заявляв: «...ми готові перетворити Україну в без'ядерну державу, але добратися до цієї цілі можна тільки через договірний процес, у якому візьмуть участь усі держави, які володіють ядерною зброєю» [10].

Що ж стосується небезпеки приходу до влади в Україні правих екстремістів або військових, то подібний варіант розвитку подій для України був зовсім нереальним, врешті-решт, ці побоювання нічим не підтвердилися.

Та й сам Джордж Черч визнавав, що більшість американських експертів на момент написання статті вважали найбільш реальною загрозою крах системи управління ядерними силами СРСР, унаслідок якого найбільш мобільні тактичні ядерні боєприпаси - артилерійські снаряди, боєголовки тактичних ракет, ядерні міни - можуть бути передані в небезпечні руки. Він цілком справедливо відзначав, що такими боєприпасами набагато легше заволодіти, ніж боєголовками міжконтинентальних балістичних ракет, розташованих у підземних стартових шахтах.

Американський дослідник міркував й з приводу шляхів виходу з дуже небезпечної, на його думку, ситуації. Щоб уникнути найгіршого розвитку ситуації, пропонував він, необхідно провести ряд заходів. Зокрема, США і їхні союзники повинні були здійснити дипломатичне визнання України та інших республік колишнього СРСР та надати їм вкрай необхідну економічну допомогу, обумовлену угодами, покликаними забезпечити ефективний контроль над ядерною зброєю. Захід, з погляду Черча, повинен заплатити за ядерне роззброєння, надати експертів для спостереження за знищенням гігантської кількості ядерних боєприпасів. Велика кількість боєголовок, стверджував американський дослідник, можуть бути швидко переведені в безпечний стан шляхом вилучення з них контейнерів із тритієм (основним компонентом термоядерних боєприпасів) або спеціальних підричників. Ці заходи, наполягав Черч, необхідно було починати негайно, оскільки розкольницькі сили Радянському Союзу піднімали голову. З його погляду, Захід не мав заспокоюватися фактом, що на період написання статті, тобто наприкінці 1991 р., ядерні боєголовки знаходилися під контролем дещо помірних лідерів, таких як Горбачов, Єльцин або Кравчук, оскільки ситуація могла змінитися швидко й згубно.

Таким чином, першочерговою небезпекою, яка виходила від ядерного комплексу України, американські дослідники вважали тактичну ядерну зброю, вважаючи, що саме вона здатна легко потрапити в небезпечні руки, тобто в арсенали держав з тоталітарними режимами або терористичним групам.

Грудневий референдум 1991 р., у ході якого населення України проголосувало за незалежність й, фактично, за розпад Радянського Союзу, вивів проблему ядерного роззброєння України на одне з перших місць в аналітичних роботах американських дослідників. На цьому етапі американські суспільствознавці бачили найбільшу небезпеку в боротьбі, яка розгорталася між чотирма республіками (Росія, Україна, Білорусія і Казахстан) за контроль над ядерною зброєю проти Центру в особі М.С. Горбачова. Особлива увага була приділена пропозиції міністра закордонних справ України Анатолія Зленка чотирьом ядерним республікам створити об'єднане командування радянськими ядерними силами [9, с. 41]. Першою реакцією американських дослідників було рішуче заперечення можливості ідеї збереження колективного контролю над ядерною зброєю колишнього СРСР з боку республік, на території яких вона була розташована як варіанту небезпечного і неефективного. У жовтні 1991 р. колишній міністр оборони США Каспар Уайнбергер назвав варіант збереження «загального контролю» зовсім неприйнятним як для інтересів США, так й для системи європейської безпеки. Як альтернативу він запропонував передати радянську ядерну зброю безпосередньо під контроль республік, на чий території вона знаходиться [3, с. 57]. Його підтримував Джордж Черч, вважаючи, втім, таке рішення дуже небезпечним, тому що поза контролем такого командування могло залишитися близько 1300 тактичних ядерних боєголовок в інших восьми республіках [9, с. 41].

Підписавши Алма-Атинську угоду 21 грудня 1991 р., а також Мінську угоду 30 грудня того ж року, Україна остаточно визначила свій без'ядерний статус і зобов'язалася ратифікувати договір СНО-1.

Незважаючи на очевидний прояв доброї волі з боку України, її дипломатичне визнання з боку США аж ніяк не було автоматичним, і

далеко не останню роль у цьому зіграв ядерний фактор. Численні побоювання американських експертів призвели до виникнення дискусії щодо визнання України – чи повинно це визнання бути чим-небудь обумовлене.

Окремі фахівці думали, що такою умовою повинна бути попередня обіцянка з боку українського керівництва про ратифікацію Верховною Радою Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [11]. Як найбільш активного прихильника такої точки зору можна назвати одного з провідних американських спеціалістів в галузі контролю над ядерними озброєннями, директора Центру російських і євразійських досліджень Монтерейського інституту міжнародних досліджень професора Уільяма Поттера [12]. Саме за рекомендацією Поттера й його прихильників Державний департамент США рекомендував відкласти визнання України до того моменту, поки вона не приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [3, с. 60].

Існувала також група дослідників, яка дотримувалася дещо іншої позиції. Так, дослідник з Фонду «Спадщина» Брендон Спрінг вважав, що навіть ті республіки, які не побажали відмовитися від ядерної зброї, розміщеної на їх території, мали бути визнані США [13, с. 53]. З ним погоджувався Олександр Мотиль, який також висловив незгоду з тими, хто розраховував на затягування визнання нових держав як засіб змусити їх діяти в інтересах Заходу [14, с. 10].

В остаточному підсумку серед політичних кіл США взяв гору здоровий глузд – 25 грудня 1991 р. відбулося офіційне визнання України Сполученими Штатами Америки без яких-небудь попередніх умов, а 23 січня 1992 р. були встановлені формальні дипломатичні відносини.

Але у Конгресі США все частіше лунали заклики прискорити вирішення долі ядерних боєголовок, які залишалися на території України, насамперед, тактичних боєприпасів, та рішуче запобігти ядерному розповсюдженню. Це питання було одним з центральних на слуханнях у сенатському комітеті з озброєнь у лютому 1992 р. [15, с. 1-2].

Очевидна стурбованість світового співтовариства наявністю в Україні колосального ядерного арсеналу підштовхнула українське керівництво до дій. Процес ядерного роззброєння був запущений у хід, й з січня по квітень 1992 р. з території України на територію Росії була вивезено вся тактична ядерна зброя - більш 2000 одиниць. Необхідно відзначити певні проблеми, які виникали вже на цьому етапі. Так, 12 березня 1992 р. президент України Л.М. Кравчук призупинив виведення тактичної ядерної зброї з України, мотивуючи це рішення відсутністю гарантій знищення цієї зброї на території Росії, а також відсутністю якого-небудь контролю за процесом безпосереднього демонтажу ядерних боєприпасів [16, с. 39]. Однак під сильним політичним тиском з боку Росії та США через два тижні він змушений був відновити передачу ядерних боєприпасів російській стороні [2, с. 66]. Тиск же йшов по декількох напрямках - США загрожували припинити усяку фінансову підтримку України, а Росія вкотре вже загрожувала припиненням постачання енергоносіїв або переходом на розрахунки за світовими цінами. І той, і інший варіанти втягнули б Україну в неминучу економічну катастрофу. У цьому інциденті проявилася відсутність «резерву гнучкості» в українських політиків з питання ядерного роззброєння.

Незважаючи на певні здобутки України в процесі роззброєння і заспокійливі заяви вищого політичного керівництва України, ряд американських дослідників висловлював сумніви в збереженні темпів і в кінцевому успіху України в галузі ядерного роззброєння. Насамперед, з'явилися сумніви з приводу наступної ратифікації договору СНО-1 - під питання ставилися не тільки терміни, але й сама можливість ратифікації. З погляду американських дослідників, ця загроза була цілком реальною [17, с. 57]. Так, Сюзан Кроу заявляла про те, що величезний ядерний арсенал у руках тільки що створеної держави викликає численні побоювання, особливо з приводу можливого зриву ратифікації договору СНО-1 [18, с. 15].

Сумніви такого роду могли завдати істотної шкоди іміджу України й ускладнити процес її визнання як незалежної держави. Усвідомлюючи цю небезпеку, політичне керівництво України ще до

проведення грудневого референдуму заявило про без'ядерний статус незалежної України, а 1 грудня 1991 р. оголосило про те, що вся ядерна зброя, розташована на території України, буде вивезена в Росію до кінця 1994 р. Київ зобов'язався підписати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї й додержуватися нейтрального і без'ядерного статусу.

Згодом деякі американські вчені, зокрема, співробітник Центру міжнародних відносин при Гарвардському університеті професор Ф.Зеліков, висунули тезу про те, що заяви Києва щодо ядерної зброї були спричинені визнанням Америкою нової країни [19, с. 48]. Разом з тим, беззастережні по своїй суті заяви згодом серйозно ускладнили роботу зовнішньополітичного відомства України, позбавивши його свободи маневру під час обговорення ядерного питання.

З'явився і ряд інших побоювань. Так, автор ряду робіт, присвячених гонці озброєнь і ядерному роззброєнню, Патрік Глінн, відзначав, що вищі офіцери збройних сил України на зустрічі з американськими експертами з безпеки висловили відкриту незгоду зі спрямованою на ядерне роззброєння політикою президента України Леоніда Кравчука, посилаючись на важливість ядерної зброї як «гарантії» безпеки [20, с. 21]. При цьому Глінн називав тенденцію росту імперського мислення в сусідній Росії потенційною загрозою національній безпеці України. Крім того, він вказував на те, що як мінімум один з відомих українських політиків закликав до збереження і розвитку незалежного українського ядерного арсеналу за моделлю Великобританії або Франції, не вказуючи конкретного автора вислову [20, с. 22]. Прояви таких настроїв в українському суспільстві викликали серйозну стурбованість американського дослідника.

Глінн заявляв, що Захід очікував від України «прогресивного» розвитку її політики, базуючись на активній ролі республіки в розчленуванні радянської імперії в грудні 1991 р., а також через її репутацію «західної» провінції колишнього СРСР. Однак фактично, вказував американський дослідник, політичні й економічні реформи від самого початку незалежності почали проводитися в Україні

набагато менш активно, ніж у Росії. Україною, з його погляду, продовжують керувати ті ж люди, які знаходилися при владі до серпневого путчу. Незважаючи на те, що Кравчук усунув найбільш тверді форми тоталітарного контролю, а уряд заперечував комуністичну та націоналістичну ідеологію, не видно серйозних свідчень реального просування реформ. За словами Глінна, для української нації, яка провела століття під іноземним пануванням, наявність власних незалежних збройних сил була значною спокусою.

На підтвердження своїх побоювань він приводив висловлювання полковника Віталія Лазоркіна, радника міністра оборони України Костянтина Морозова: «чи може Україна стати гарантом стабільності і миру в Європі, маючи слабку армію і не маючи могутньої зброї?» [20, с. 22].

Політика Сполучених Штатів Америки у ставленні до України, з погляду згаданого вище американського дослідника, була далека від сильної. США зосередили зусилля на підтримці військових структур Співдружності Незалежних Держав для утримання під контролем подій у пострадянських республіках. Ця політика порочна, вважав Глінн, оскільки структури СНД були усього лише ширмою для російського імперіалізму, а їхня підтримка могла призвести скоріше до загального погіршення ситуації швидше, ніж до її поліпшення. Вищевказані тенденції, на думку Патріка Глінна, були дуже небезпечними, оскільки могли призвести до припинення і навіть до повної відмови України від ядерного роззброєння. Україна, яка володіла власною ядерною зброєю, на думку американського дослідника, була здатна порушити стабільність у центрі Європи і тим самим спричинити непередбачені наслідки. Вихід з такої ситуації Глінн бачив у послідовній підтримці незалежної України з боку США, зацікавлених у наявності географічного і політичного буфера перед імперіалізмом, який відроджувався у Росії. Тільки гарантії безпеки України з боку США, наполягав дослідник, могли переконати її остаточно відмовитися від ядерної зброї.

Слід зазначити, що стурбованість представників американської науки навряд чи мала під собою підстави, тому що військові в Україні

не були значною та самостійною політичною силою, а яке-небудь серйозне про-ядерне угруповання в українському суспільстві чи у Верховній Раді так й не сформувалося. На підставі цих фактів можна зробити висновок про не цілком адекватну інформованість окремих американських дослідників про ситуацію усередині українського суспільства.

Врешті-решт, побоювання американських дослідників не підтвердилися, й чимала роль у досягненні консенсусу з приводу СНО-1 належала представникам академічної науки, у тому числі американської, які впливали на політичне керівництво США й України через публікації у відкритій пресі з метою визначення найбільш небезпечних проблем і пошуку взаємоприйнятних шляхів їхнього вирішення.

До першої половини 1992 р. відноситься загострення взаємин Росії й України з приводу контролю над ядерною зброєю, розташованої на території України. Слідом за цим виникли конфлікти з приводу розподілу Чорноморського флоту й, особливо болісний – щодо приналежності Криму. Такий розвиток російсько-українських відносин таїв у собі небезпеку збройного конфлікту між двома державами [21, с. 59]. До того ж, Алма-Атинська угода 21 грудня 1991 р. та Мінська угода 30 грудня того ж року мали істотний недолік: вони не визначали власника ядерної зброї, розташованого на територіях незалежних держав, що призвело згодом до напруженості в російсько-українських відносинах.

До середини 1992 р. підхід американських дослідників до української ядерної зброї трохи змінився. Це було зв'язано, насамперед, із проведенням у 1992 р. в США чергової передвиборної кампанії, яка проходила на тлі спаду в економічному розвитку США. Як наслідок основна увага американських дослідників зосередилося на обговоренні внутрішньополітичних і економічних проблем, а в зовнішньополітичній сфері дискусія розверталася в основному навколо основних принципів та пріоритетів діяльності США на міжнародній арені.

Серйозне занепокоєння далі викликало у американських фахівців питання контролю над ядерною зброєю. Так, відомий американський аналітик Богдан Нагайло відзначав, що з травня по червень 1992 р. контроль над стратегічними ядерними силами став найбільш болісною темою в російсько-українських відносинах. У рамках встановлення адміністративного контролю, українське Міністерство Оборони приступило до приведення до присяги на вірність Україні особового складу, у першу чергу командного, частин стратегічного призначення. До 15 травня 1992 р. українську присягу прийняв весь особовий склад 46-ї Повітряної Армії, яка включала 14 бомбардувальників Ту-95МС і 16 Ту-160 [22, с. 40]. Такі дії української сторони, відзначав Нагайло, викликали побоювання російського міністерства оборони і політичного керівництва Росії.

Свого піку російсько-українське протистояння з питань контролю над ядерною зброєю досягло на зустрічі міністрів оборони СНД 3-4 липня 1992 р. в Москві. Представники Росії й інших країн СНД наполягали на зміні режиму адміністративного контролю або на дозволі вилучити ядерні боєголовки з ракет. Один з провідних американських спеціалістів в українському ядерному питанні Джон Лепінгвейл відзначав, що рішуча відмова української сторони була викликана радше політичними, ніж технічними причинами: українська делегація побоювалася, що, вилучивши ядерні боєголовки з ракет, Росія могла залишити коштовну, трудомістку та дуже небезпечну роботу зі знищення самих ракет і пускових шахт на долю України, не надаючи якої-небудь фінансової або технічної допомоги [2, с. 10].

До середини 1992 р. відноситься виникнення трьох проблем ядерного роззброєння України, яким суджено було стати основними. Вони утримували своє значення до моменту остаточної ліквідації ядерної зброї на території України, значно ускладнюючи процес роззброєння. Це такі проблеми: (1) контролю над ядерною зброєю, (2) власності на ядерну зброю та (3) гарантій безпеки України після ліквідації ядерної зброї [23]. У залежність від вирішення цих проблем

український парламент ставив саму можливість ядерного роззброєння України [23, с. 71].

Дана тенденція із зрозумілих причин не могла не викликати відповідної реакції в американських наукових і політичних колах. У березні 1992 р. в редакційній статті «Нью-Йорк Таймс» пролунала пропозиція застосувати «позитивні стимули» для переконання Росії в необхідності роззброєння, і «негативні стимули» щодо України, якщо вона спробує зберегти свої ядерні озброєння [3, с. 77].

Згодом аргументи прихильників «твердої лінії» у відношенні України конкретизував Уільям Поттер [12]. На думку американського дослідника, «непоко́ра України створює нестабільність у регіоні». Поттер водночас звинувачував адміністрацію США в тім, що вона недостатньо активно займається даним питанням й не застосовує політику «батога й пряника». США, на його думку, повинні були вирішити українську проблему в дусі «творчої дипломатії», поки про-ядерні настрої в Україні не зробили її рішення неможливим. Узагальнюючи, Поттер стверджував, що саме проблема ядерного роззброєння України являла собою найсерйозніший виклик позиції адміністрації Білла Клінтона.

Слід зазначити, що Поттер не згадував про існування в Україні власних національних інтересів, начебто ігноруючи їхню наявність. Також він не брав до уваги прагнення України забезпечити свою безпеку. Така позиція, за рідкісними винятками, була характерна для більшості розробок американських дослідників у 1991-1992 рр. Зустрічалися роботи, витримані в ще більш твердому дусі. Так, відомий фахівець в галузі воєнно-стратегічних проблем колишнього СРСР, професор Дартсмутського коледжу Томас Ніколс вважав [25], що ядерна політика України базується на націоналістичній політиці держави. Ніколс наголошував, що політика України на ниві ядерної зброї на своїй території загрожувала європейській стабільності, була безвідповідальною та небезпечною. Він стверджував, що Україна виношувала задуми по створенню величезної військової могутності на основі найсучасніших звичайних озброєнь. Отже, робив висновок Ніколс, якщо Україна збереже на своїй території ядерну зброю, США

не повинні визнавати легітимність існування української держави. Американський учений закликав до рішучої протидії політиці президента Кравчука, нібито спрямованої на збереження стратегічних озброєнь. Допомога Україні з боку США, вважав він, повинна бути пов'язана з політикою українського керівництва в ядерному питанні, і могла надаватися тільки в тому випадку, якщо Київ буде «починати відповідальні кроки в галузі ядерної політики».

Настільки різкі заяви на адресу України, не підкріплені скільки-небудь серйозними фактами, викликають лише здивування. Утім, необхідно відзначити, що подібні погляди не мали серед представників американської науки скільки-небудь широкого поширення. У той же час процес ліквідації стратегічного ядерного роззброєння не міг бути запущений через цілком об'єктивні причини, які лежали у сфері невирішеності проблем, зазначених вище. Американські учені взяли участь у пошуку шляхів вирішення цих проблем.

Першу офіційну заяву про необхідність компенсувати Україні ядерні матеріали знищуваних боєголовок представив заступник міністра закордонних справ Борис Тарасюк на зустрічі з помічником держсекретаря США з питань національної безпеки Френком Віснером на початку жовтня 1992 р. Тарасюк запропонував виробити який-небудь спосіб компенсації Україні за уран, вилучений з ядерних боєголовок, наприклад, шляхом купівлі цього урану американцями. Американська сторона підтримала українську позицію, запропонувавши укласти угоду між Росією, Білорусією, Україною і Казахстаном про участь усіх цих країн у доходах від продажу ядерних матеріалів, які були вилучені з боєголовок. У той же час, Віснер відмовив Україні в її претензіях на власність на боєголовки, вважаючи єдиним ядерним спадкоємцем СРСР Росію [22, с. 40].

Офіційна позиція українського уряду була представлена в заяві українського представника при ООН від 12 листопада 1992 р [26, с. 40]. Проголошувалися українською власністю збройні сили СРСР, яка знаходились на території України на момент набуття нею незалежності, включаючи Ракетні війська стратегічного призначення

[22, с. 42]. У заяві підкреслювалося, що власність України на ядерні боєзаряди не означала прийняття Україною статусу ядерної держави, оскільки Україна передала право застосування цієї зброї Об'єднаному командуванню стратегічних сил СНД.

Питання про фінансування ядерного роззброєння України було підняте прем'єр-міністром України Л.Кучмою 5 листопада 1992 р. [2, с. 70]. Керівник українського уряду заявив, що якщо Захід не надасть республіці фінансової допомоги для демонтажу ядерних ракет, йому важко буде домогтися згоди парламенту на ратифікацію договору про скорочення стратегічних озброєнь - СНО-1.

Проблема фінансування ядерного роззброєння до моменту повного виведення ядерної зброї з території України була одним з найбільш болісних у взаєминах України і світового співтовариства. Суми, виділювані Заходом, складали менше 10 відсотків від необхідних. Для прикладу можна привести виділення 175 млн. доларів після візиту до Сполучених Штатів міністра закордонних справ України А.Зленка, який вимагав 2,8 мільярдів доларів на реалізацію плану [2, с. 67]. Реальним вирішенням даного комплексу проблем могла служити закупівля США або Західноєвропейським Союзом матеріалів, які розщеплюються, з наявних в Україні 1656 ядерних боєприпасів. Це, з одного боку, дало б покупцю велику кількість палива для АЕС, з іншого боку, профінансувавши ліквідацію ядерної зброї в Україні, Захід різко знизив би небезпеки, пов'язані з наявністю ядерної зброї в центрі Європи.

Проблема гарантій безпеки України після ліквідації нею ядерної зброї вперше офіційно була проголошена у виступі президента України Л.Кравчука 28 квітня 1992 р. Відповідно до цього виступу, Україна була готова підписати договір СНО-1, однак вимагає в обмін гарантії своєї безпеки від провідних світових держав. Такі ж умови висувалися для підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [27, с. 82]. Зрозуміло, що все це викликало подвійну реакцію Заходу. З одного боку, була очевидна обґрунтованість цих вимог, але, з іншого, саме по собі обумовлення ядерного роззброєння означало

крок назад у порівнянні з грудневими заявами 1991 р. Тож, ця проблема у 1991-1992 рр. так й не була вирішена.

Таким чином, період 1991-1992 рр. для американської політики стосовно українського ядерного питання можна охарактеризувати як підготовчий та визначальний. Саме в цей час американськими дослідниками була усвідомлена важливість й складність проблеми ядерної зброї на території України, проблеми зовсім нової й незвичної.

Значний вплив на оцінки представників американської академічної науки, яким довелося безпосередньо зайнятися цією проблемою, здійснювала певна розгубленість у наукових і політичних колах США, зв'язана з несподіваним для Заходу розпадом СРСР і неготовністю США адекватно реагувати на це.

Слід відзначити, що обговорення українського ядерного питання у американській академічній науці в 1991 - 1992 рр. проходило в умовах усе ще не виробленого зовнішньополітичного курсу США відносно України. Адже глобальні геополітичні зміни, які відбулися у світі внаслідок розпаду СРСР, застали як зовнішньополітичне відомство США, так й переважну кількість представників американської науки, зненацька.

У цілому, зовнішня політика США щодо країн СНД у цей період носила ознаки дворівневого підходу - з одного боку, Вашингтон хотів би мати взаємини з єдиним центром, особливо в питаннях, які торкаються безпеку Заходу (насамперед у питанні про ядерну зброю), але, з іншого боку, американське керівництво змушене було брати до уваги реально сформовану ситуацію і вести діалог з усіма республіками окремо. Однак саме в цьому аспекті певна інерція мислення, властива американському істеблішменту, не дозволяла швидко змінити зовнішньополітичні пріоритети. Відтак, питання американо-українських відносин у 1991 - 1992 рр., судячи з робіт американських дослідників, розглядалося не окремо, а в контексті американо-російських відносин. Тобто, політика США на пострадянському просторі була спрямована в основному на Росію, а Україна служила лише додатковим фактором тиску на Росію.

Проаналізувавши вплив американського чинника на розвиток процесу денуклеаризації України у 1991-1992 рр., приходимо до низки висновків.

По-перше, основною причиною інтересу американських вчених до процесу ядерного роззброєння України стала наявність на території України після розпаду СРСР значного ядерного арсеналу, у котрому, як вважалося, була закладена потенційна небезпека для американських інтересів. То ж у 1991-1992 рр. більшість представників американської академічної науки розглядали події, пов'язані з ядерним роззброєнням України, насамперед з погляду національних інтересів США, тобто зниження рівня ядерної небезпеки для Сполучених Штатів. Інтереси інших сторін, у тому числі України, ними або ігнорувалися, або дуже слабо враховувалися. Однак відповідальність за це лежить, у тому числі, і на політичному керівництві України, яке раніше допустило беззастережні по своїй суті заяви про без'ядерний і нейтральний статус України.

По-друге, протягом 1991-1992 рр. більшість американських науковців, які зверталися до української тематики, виробили основний підхід до проблеми ядерної зброї, яка знаходилася на території України. Він полягав у безумовній необхідності відмови України від ядерного статусу й ліквідації ядерної зброї. Цей підхід переміг, оскільки він максимально відповідав зовнішньополітичним інтересам США, а саме максимальному підвищенню безпеки цієї держави. За цих умов ліквідація значної кількості ядерних боєголовок і запобігання потенційної можливості поширення ядерної зброї, безумовно, відповідали завданням, які стояли перед Вашингтоном. Представники американської академічної науки активно брали участь у виробленні методів вирішення цієї проблеми. Зокрема, їм належали пропозиції про тиск на Україну шляхом загрози зниження обсягів або повного припинення американської економічної допомоги.

По-третє, ратифікація договору СНО-1 та остаточна відмова України від ядерної зброї відбулися, зокрема, завдяки публічному впливу на політиків як України, так й США, здійсненому науковцями

у відкритій пресі. Тут бачиться значна заслуга представників американської науки в справі зниження міжнародної напруженості і ядерної небезпеки.

По-четверте, період 1991-1992 рр. для американської політики та науки можна охарактеризувати як дослідницький, іспитовий і пошуковий. Саме в цей час американськими експертами була усвідомлена важливість і складність безпрецедентної проблеми ядерної зброї на території України. Значний вплив на оцінки представників американської академічної науки робила певна розгубленість у наукових і політичних колах, зв'язана з несподіваним для Заходу розпадом СРСР й неготовністю США належним чином адаптуватися до нових умов. Судячи з робіт американських дослідників, американо-українські відносини в 1991-1992 рр. розглядалися тільки в контексті американо-російських відносин, тобто політика США на пострадянському просторі була спрямована в основному на Росію, а Україна служила лише додатковим фактором тиску в американо-російських відносинах.

Також для даного періоду був характерним наймогутніший тиск, зроблений представниками американської наукової думки на українських і американських політиків з метою домогтися від України остаточної відмови від ядерної зброї. Цей тиск виражався в закликах використовувати щодо України «негативні стимули», жорстко реагувати на будь-які дії Києва, котрі загрожували уповільненню процесу денуклеаризації України та погоджувати як дипломатичне визнання нової держави, так й економічну допомогу з діями України в ядерній сфері. Проте, ряд провідних представників американської зовнішньополітичної думки в 1991-1992 рр. висловлювали серйозні сумніви щодо можливості остаточної відмови України від ядерного статусу, пояснюючи це внутрішньополітичними та соціальними проблемами перехідного етапу становлення держави.

По-п'яте, до висновків, що були зроблені американськими дослідниками в 1991 - 1992 рр., потрібен вкрай обережний підхід. Адже вони не завжди мали всю повноту інформації про процеси, які відбувалися усередині українського суспільства. А дослідження, яке

побудоване на некоректній інформації, навряд чи дасть об'єктивний аналіз обстановки.

Загалом, у 1991-1992 рр. у США були вироблені основні цілі й завдання американської зовнішньої політики стосовно українського ядерного питання. Тактична мета полягала в приєднанні України до договорів СНО-1 і про нерозповсюдження ядерної зброї, а стратегічна – в повній ліквідації ядерної зброї на території України. З іншого боку, частина американських дослідників у 1991-1992 рр. не зовсім адекватно оцінювала внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася в Україні, та показувала нерозуміння існуючих новітніх реалій.

Насамкінець слід відзначити, що послідовна політика Вашингтона, направлена на денуклеаризацію України, зіграла ключову роль у прийнятті остаточного рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у статусі неядерної держави.

1. Матіяшек П. Ядерна спадщина // Політика і час. - 1995. - N 2. - С. 12-18.
2. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology // RFE/RL Research Report. - 1993. - May, 7. – 72 p.
3. Дубовик В.А. Политика США в отношении независимой Украины (1991-1994 гг.). Анализ концепций американской политологии.: Дис....к. полит. н. - Одесса, 1996. – 162 с.
4. Милхолин Г., Уайт Дж. Развал советской ядерной мощи - благо или угроза? // Международная жизнь. – 1992. - № 1. – С. 47-55.
5. Kaysen C., Macnamara R., Rathjens D. Nuclear Weapons After the Cold War // Foreign Affairs. – 1991. - № 3. - P. 48-62.
6. Aspaturian V.V. Farwell to Soviet Foreign Policy // Problems of Communism. – 1991. - November-December. - P. 58-59.
7. Motyl A. Russian Hegemony and Non-Russian Insecurity: Foreign Policy Dilemmas of the USSR Successor States // Harriman Institute Forum. – 1991. – December. – P. 9-18.
8. Soviet Nuclear Threat Reduction Act. - 1991. – Dec. 12.
9. Church G. Soviet Nukes On the Loose // Time.- 1991. - Dec. 16. – P. 40-41.
10. Известия. – 1991. - 27 ноября.
11. Ivanciw E.M. Ukraine: a Nuclear Threat? // Ukrainian Weekly. – 1992. - Dec. 13.

12. Поттер У. Ядерный вызов Украины // Нью-Йорк Таймс, недельное обозрение - 1992 - 8-12 декабря.
13. США: Экономика, Политика, Идеология. – 1992. - № 6. – С.53.
14. Motyl A. Russian Hegemony and Non-Russian Insecurity: Foreign Policy Dilemmas of the USSR Successor States // Harriman Institute Forum. – 1991. - December. – P. 9-18.
15. U.S. Senate Committee on Armed Services, Assisting the Build-Down of the Former Soviet Military Establishment: Hearings before the Committee on Armed Services, February 5-6, 1992. - Washington: Government Printing Office, 1992.
16. Кучинський В. За безпеку без конфронтації // Політика і час. - 1992. - N 9/10. – С.39.
17. Marples D. Chernobyl and nuclear energy in post-Soviet Ukraine // RFE/RL Research Report. - 1992. - Sep. 4. – 85 p.
18. Crow S. START-2 prospects for implementation // RFE/RL Research Report. - 1993. - Jan. 15. - P.14-18.
19. Zelikow P. Beyond Boris Yeltzin // Foreign Affairs. – 1994. - № 1. - P. 86-95.
20. Glynn P. Nukraine // The New Republic. – 1992. - July 13 & 20. - P. 21.
21. Поунсен Б. Дилема безпеки та етнічний конфлікт // Політика і час. - 1993. - N 8. - С. 59.
22. Nahaylo B. The shaping of Ukrainian attitudes toward nuclear arms // RFE/RL Research Report. - 1993. - May, 7. - P. 21-45.
23. Покась М.С. Внешнеполитический аспект ядерного разоружения Украины // Записки історичного факультету ОДУ - Одеса: Одеський Державний Університет. - 1997. - Вип. 5. - С. 288-290.
24. Scootsky M. An Annotated Chronology of Post-Soviet Nuclear Disarmament 1991-1994 // The Nonproliferation Review. – 1995. – Spring-Summer. - P. 3-71.
25. Nichols T.M. Nationalism and Nukes // Christian Science Monitor. – 1992. – December 1.
26. Томчук М. Розбудова армії і національна безпека // Політика і час. - 1993.- N 4.- С. 40.
27. Спільна прес-конференція міністра закордонних справ України та державного секретаря США У. Кристофера 25 жовтня 1993 року // Політика і час. - 1993. - N 12. - С. 82.

4.2. Дискусія американських науковців щодо ядерної зброї на терені України у 1992-1993 роках (Дубовик В.А.)

В умовах анексії Російською Федерацією Криму в 2014 р. та її подальшого вторгнення на схід України, увагу багатьох викликає питання про те, чи можна було передбачити такий розвиток подій, підготуватися до нього. Виникає питання стосовно того, яким може бути оптимальний формат забезпечення безпеки України. У цьому зв'язку інтерес представляє дискусія про ядерну зброю на території України на ранньому етапі її існування в якості нової незалежної держави. Активна дискусія американських дослідників щодо ядерних озброєнь на території України та політики США за цією проблемою мала місце протягом 1992-1993 рр. Представляється цікавим і корисним звернутися до аналізу цієї дискусії і запропонувати певну класифікацію підходів американських авторів, виділивши ключові з них.

На одному фланзі широкого спектру підходів до проблеми ядерної зброї на території України перебували прихильники жорсткого силового тиску на українське керівництво. Ця група дослідників вважала за необхідне використовувати будь-які засоби для якнайшвидшого досягнення основної, на їх погляд, цілі: переміщення всієї ядерної зброї з території України в Росію. Так, ще в березні 1992 р. в редакційній статті «Нью-Йорк Таймс» містилася пропозиція застосувати «позитивні стимули» для того, щоб переконати Росію в необхідності роззброєння і «негативні» - щодо України, якщо вона спробує зберегти свої ядерні озброєння [1]. Свого піку виступи прихильників тиску на Україну і навіть можливого застосування до неї санкцій досягли на рубежі 1992 й 1993 рр.

Широку відомість в цьому зв'язку отримали погляди одного з провідних американських фахівців в галузі контролю над ядерними озброєннями, директора Центру російських та європейських досліджень Монтерейського інституту міжнародних проблем Уільяма

Поттера. У статті з характерною назвою «Ядерний виклик України» він писав, що «непокірність України створює нестабільність в регіоні». У. Поттер звинувачував адміністрацію США в тому, що вона недостатньо активно займається даним питанням, не застосовує політику «батога і пряника». На його думку, США повинні вирішити дану проблему в рамках «творчої дипломатії», поки проядерні настрої в Україні не зробили її рішення неможливим. Автор вважав, що саме проблема ядерного роззброєння України і буде являти собою найсерйозніший виклик зовнішній політиці адміністрації У. Клінтона [2]. У теоретичних побудовах У. Поттера такі категорії як безпека України, її національні інтереси практично не фігурували.

В одній з його наступних публікацій висловлювалось побоювання, що одна з держав - наступників Радянського Союзу (натяк на Україну) не приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) і оголосить про свій статус ядерної держави. Однак у статтях дослідника містилася й пропозиція про прийняття спеціальної резолюції ООН щодо забезпечення безпеки країн, що не мають ядерної зброї. У. Поттер продемонстрував також свою принциповість у відстоюванні режиму нерозповсюдження, піддавши критиці поведінку адміністрації США щодо виконання умов ДНЯЗ, а також небажання американського керівництва скоротити свій власний ядерний потенціал [3].

Прикладом самої жорсткої критики Києва щодо «ядерного питання» стала публікація відомого фахівця у галузі військово-стратегічних проблем колишнього Радянського Союзу професора Дартсмутського коледжу Томаса Ніколса. Він, як і У. Поттер, вважав, що позиція України щодо ядерної зброї на своїй території загрожує стабільності в Європі і є «безвідповідальною та небезпечною». У своєму аналізі ситуації в Україні Т. Ніколс заходив досить далеко, стверджуючи, зокрема, що вона нібито виношує задуми щодо створення величезної військової могутності, засновує свою політику на націоналістичних ідеях. Більше того, він пропонував відмовити у визнанні легітимності існування української держави в разі збереження на її території ядерних озброєнь [4].

Публікація Т. Ніколса була дуже далека від об'єктивного та неупередженого дослідження і являла собою зразок відверто негативного підходу до незалежної України. Апелюючи до адміністрації США, Т. Ніколс вимагав рішуче виступити проти політики тодішнього президента Леоніда Кравчука, спрямованої, на думку автора, на збереження стратегічних озброєнь. Автор наполягав на «ув'язуванні» допомоги Україні з боку США з політикою українського керівництва в «ядерному питанні». Допомога Україні може надаватися тільки в тому випадку, стверджував автор, якщо Київ буде вживати «відповідальні» кроки в області ядерної політики [4]. Критерії такої «відповідальності», враховуючи певну позицію автора, важко було визнати цілком об'єктивними.

Пропозиція про ув'язку економічної допомоги Україні та ратифікації нею договору СНО-1 було повторено 11 січня 1993 р. в редакційній статті «Нью-Йорк Таймс», під заголовком «Україна: бар'єр на шляху до ядерного миру?» У ній йшлося про те, що США вже зробили все, що могли «для задоволення українських інтересів». У зв'язку з цим «новообраний президент Клінтон має заявити Україні, що вона ризикує стати парією, якщо буде затягувати виконання своїх міжнародних зобов'язань». Серед інших заходів «покарання України» пропонувалася зміна посла США в Україні Романа Попадьюка, який, на думку газети, занадто сильно симпатизував країні своєї акредитації [5].

В даній публікації висловлювалась також точка зору про те, що США не повинні давати Україні будь-яких особливих гарантій її безпеки, так як це може викликати негативну реакцію певних кіл в Росії [5]. Подібний прояв русо-центристських орієнтацій добре поінформованої «Нью-Йорк Таймс» відображав домінуючі на той час умонастрої американської політико-формуючої еліти. Наявність таких настроїв підтверджував один з відомих українців, співробітник дослідницької служби радіо «Свобода / Вільна Європа» Роман Солчаник. Він зазначав, що сучасна західна позиція полягає в тому, що ніхто не може гарантувати безпеку України або будь-якої іншої східноєвропейської країни. Разом з тим Р. Солчаник вважав,

що з приходом нової адміністрації в США в цій позиції, можливо, відбудуться зміни [6].

Погляди тих американських учених, що вони бачили основною метою американської зовнішньої політики збереження та зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, отримали досить чітке відображення в ряді публікацій протягом 1993 р. одного з провідних експертів у цій галузі, директора програми нерозповсюдження ядерної зброї фонду Карнегі Леонарда Спектора. Він визначив політику України як «повзуче оволодіння» ядерною зброєю. За словами Л. Спектора, такий розвиток ситуації дуже турбує адміністрацію У. Клінтона. «Наша позиція, - зазначав він, - полягає в тому, що без'ядерний статус є якби основою офіційного визнання Вашингтоном державності колишніх радянських республік» [7]. Дослідник приходять до висновку, що в прагненні України володіти ядерною зброєю більш важливу роль грають не геополітичні, а внутрішньополітичні фактори, маючи на увазі «діяльність націоналістичних, антиросійських сил» [7]. Виступаючи в листопаді 1993 р. на конференції фонду Карнегі, присвяченій проблемам нерозповсюдження ядерної зброї, Л. Спектор визнав можливим поставити Україну в один ряд з Іраном, Іраком і Північною Кореєю в числі держав, від яких виходить загроза розповсюдження ядерної зброї в період після закінчення «холодної війни» [8, с. 1]. Подібні погляди містилися і у виступі на конференції Джен Нолан з інституту Брукінгса. Але, на відміну від Л. Спектора, загрозу з боку України Дж. Нолан вбачала не в якості такої, що вже мала місце, а в якості «нової потенційної загрози» [8, с. 8].

Представляється можливим виділити ще одну групу дослідників, які виступали в дискусії на «ядерну тему» з вимогою проведення негайної «денуклеаризації» України, але займали при цьому більш раціональні та конструктивні позиції.

Активну участь в обговоренні та розробці політики США щодо ядерної зброї в Україні прийняли сенатори демократ Сем Нанн (Джорджія) та республіканець Річард Лугар (Індіана). Відомі фахівці в галузі міжнародної безпеки, вони стали співавторами

законопроектів, присвячених долі ядерного арсеналу колишнього СРСР. Другий з цих законопроектів – «Демілітаризація колишнього Радянського Союзу» - був схвалений 23 жовтня 1992 р. За цим документом, на потреби ядерного роззброєння чотирьох країн – наступників радянської ядерної спадщини виділялися додаткові 400 млн. доларів, а загальна сума склала 800 мільйонів доларів. При цьому, 2 грудня 1992 р. у тій же «Нью-Йорк Таймс» С. Нанн і Р. Лугар продемонстрували, що їм властиві елементи жорсткості щодо України. Так, сенатори заявили, що «Україна ризикує опинитися в політичній та економічній ізоляції у разі невиконання своїх ядерних обіцянок» [9].

Разом з тим, на відміну від поборників репресивної, односторонньої політики тиску та санкцій, ці автори розуміли необхідність задоволення деяких умов української сторони. Вони запропонували комплекс заходів, які могли б здійснити Сполучені Штати для того, щоб забезпечити просування України в потрібному для Вашингтона напрямку. Так, С. Нанн та Р. Лугар запропонували адміністрації США виробити у співпраці з Росією «раціональні гарантії українського суверенітету». Крім того, США, на думку сенаторів, повинні були взяти участь у переговорах про механізм розподілу доходів від продажу Росією високозбагаченого урану, що його мали отримати з боєголовок, які надходили з України. При цьому автори наполягали на тому, що уряд США не повинен проводити оплату імпортованого в США урану до тих пір, поки держави - спадкоємці радянської ядерної потужності не домовляться між собою про остаточний механізм розподілу «уранових грошей». Автори поправки Нанна-Лугара вважали обов'язковим обговорити з кожною із сторін конкретний рівень фінансової допомоги, що надається відповідно до даної поправки [10, с. 138-139].

Крім цих суто технічних деталей С. Нанн та Р. Лугар рекомендували вашингтонській адміністрації ряд політичних та дипломатичних кроків, які були призначені сприяти розвитку американської політики на пострадянському просторі. Вони нагадали, зокрема, що США необхідно поводитися з кожною з нових

незалежних держав як з повністю суверенним партнером і в цілому проводити більш диференційовану політику в регіоні. Сенатори відзначили негативний вплив відсутності ретельно продуманою загальної стратегії допомоги пострадянським державам і єдиного управління та координації американських зусиль у цьому напрямку [10].

В рамках цього підходу до «ядерної проблеми України» знаходиться стаття «Скорочення ядерної небезпеки», що її було опубліковано у весняному номері журналу «Форін Афферз» у 1993 р. трьома відомими фахівцями в галузі міжнародної безпеки та контролю над озброєннями - МакДжорджем Банді, Вільямом Крау та Сіднеєм Дреллом. Названі автори, як й більшість американських дослідників, вважали, що одним з основних завдань сучасної зовнішньої політики США є забезпечення того, щоб у колишньому Радянському Союзі тільки Росія володіла ядерною зброєю. Для втілення цих планів в життя необхідно було, на їхню думку, надати певну фінансову допомогу Україні. Вони вважали сприяння прийняттю Україною без'ядерного статусу пріоритетним завданням для американського бюджету [11, с. 140-141, с. 146].

Точку зору про те, що США можуть і повинні своїми продуманими діями прискорити та полегшити процес позбавлення України ядерної зброї поділяв відомий дослідник з університету Джонса Хопкінса, тодішній головний редактор відомого журналу консервативного спрямування «Нешнл Рев'ю», що мав практичний досвід роботи в чотирьох республіканських президентських адміністраціях, Пітер Родман. Він висловив переконання, що Україна не входить до числа ворожих Заходу держав. Більше того, П. Родман підкреслив, що ситуація з ядерною зброєю в Україні все ще не визначилася. «Чим все це закінчиться, буде залежати від політичного контексту, в якому українці оцінюють свої потреби в безпеці, і в нас є деякі можливості впливати на їх рішення» [8, с. 9]. Керівник «Вісконсинського проекту» Гері Мілхолін також не включав Україну до числа країн, що становлять загрозу для режиму нерозповсюдження ядерної зброї [8, с. 18-21].

Аргументи представників даного, помірною напрямку в «ядерних дебатах» були широко представлені в статті директора дослідницького підрозділу Центру науки і міжнародних відносин Гарвардського університету Стівена Міллера. Дана стаття з'явилася як відповідь на статтю Дж. Міршаймера, в якій обґрунтовувалась необхідність збереження та розвитку ядерних сил на території України, й до якої ми ще звернемося. С. Міллер виходив з положення про те, що теорія ядерного стримування не спрацьовує у випадку з Україною та Росією. Він досить переконливо аргументував дану точку зору, відзначаючи, зокрема, неготовність України стати ядерною державою, специфіку взаємного розташування України та Росії, характер наявних на території України типів ядерної зброї, високу вартість підтримки в бойовій готовності ядерного комплексу та багато інших чинників [12, с. 72-78].

Деякі моменти в статті відображали той факт, що автор (як і багато американських політологів в той період) розглядали аналізовану проблему з точки зору переваги для США інтересів Росії щодо України. Серед основних причин, за яких Україна, на його думку, не повинна зберігати на своїй території стратегічні озброєння, була ймовірно негативна реакція на такий розвиток подій з боку Росії. Про те, що ситуацію на пострадянському просторі автор бачить «очима Росії», свідчить, зокрема, його твердження про нібито маючу місце «нестабільність в Україні» [12, с. 72-73].

Характеризуючи американський підхід до проблеми української ядерної зброї, С. Міллер зазначив, що «Конгрес настільки опозиційно налаштований щодо ядерного розповсюдження, що адміністрація У. Клінтона можливо буде не в змозі уникнути оголошення санкцій» проти України [12, с. 72]. Слід зазначити, що подальші події не підтвердили думку автора про особливу жорсткість позиції американських законодавців у цьому питанні.

Тезу про те, що ядерні озброєння на території України не підходять для їх використання в якості інструменту стримування Росії, розвинув дослідник з Американського університету Вільям Кінкейд. Він звернув увагу на той факт, що Україна фактично не

володіє ядерною зброєю, хоча вона і знаходиться на її території. Більше того, цей вчений зазначав, що збереження ядерної зброї призведе лише до поглиблення української «небезпечності». Так, він пише: «оволодіння колишніми радянськими республіками озброєннями, які не являються захистом у вигляді стримування, залишається в той же час стимулом і виправданням для дій проти України». У результаті В. Кінкейд прийшов до висновку, що стратегічні озброєння на території України не є ефективними і не можуть бути модифіковані з тим, щоб стати незалежною ядерною силою, яка характеризується б достатньою надійністю [13, с. 186-187].

Представники третьої групи американських науковців в їх класифікації (по відношенню до проблеми української ядерної зброї) виступали, насамперед, за проведення гнучкої політики, що враховує національні інтереси України. Їхні думки, на наш погляд, містили ряд вельми переконливих аргументів. Зупинимося на найбільш характерних з них.

Перш за все, ці автори визнавали, що безпека України дійсно знаходиться під загрозою з боку Росії. Реальність цієї загрози у розглянутий період стала, на думку ряду авторів, ще більш явною. Так, З. Бжезинський, наприклад, рекомендував чиновникам, відповідальним за формування політики США щодо країн-наступників СРСР, уважно стежити за спробами Росії трансформуватися в неоімперську державу [14, с. 187].

Генрі Кіссінджер не сумнівався в тому, що Росія «поза всяким сумнівом виявить у своїй особі джерело наростаючих складнощів у відносинах з сусідами» і «в кінцевому результаті звернеться до оновлення самої ідеї домінування» [15, с. 11]. Він також вважав, що пробним каменем для відносин США з Росією повинна бути стриманість її зовнішньої політики, сумісність її з миром та стабільністю. Г. Кіссінджер звернув увагу на спроби російського керівництва «використовувати гасла партнерства (з США - авт.) для власних політичних потреб» [16].

Провідний американський експерт з питань безпеки, співробітник інституту Брукінгса Брюс Блер писав в одній зі своїх статей: «Росія як і раніше тримає в готовності для негайного запуску багато тисяч стратегічних боєголовок і проводить ядерні бойові навчання, які передбачають існування західного противника. Під час маневрів, що відбулися декілька місяців тому (стаття опублікована восени 1993 р. - авт.), стратегічні сили Росії відпрацьовували навички ведення широкомасштабної ядерної війни проти Сполучених Штатів» [17]. Як бачимо, задекларована стриманість російської зовнішньої політики не підтверджувалася реальними прикладами. Як висловилося з даного приводу заступник помічника міністра оборони США Глорія Даффі, яка куриувала питання «денуклеаризації» України, Білорусі та Казахстану, «російський ведмідь залишився з нами» [18, с. XI]. За цих обставин вельми логічним був висновок координатора від США в Комітеті НАТО по Східній Європі та Росії Айра-Луїса Страуса про те, що Україна «змушена вдатися до ядерного стримування своїми власними силами» [19].

На особливу «чутливість» України в питаннях, пов'язаних з її ядерним роззброєнням, вказував професор Колумбійського університету Роберт Легволд. Він підкреслював, що проблема ядерного вибору зачіпає найфундаментальніші інтереси української безпеки. Р. Легволд, підсумовуючи різні фактори розвитку ситуації в регіоні колишнього Радянського Союзу, прийшов до висновку, що Росія не являє собою сьогодні загрози національним інтересам США, але, безумовно, є потенційною загрозою для сусідніх пострадянських держав, а це в свою чергу, не може не дестабілізувати всю світову спільноту [20, с. 45].

Заступник директора Вашингтонського інституту близькосхідної політики Джон Ханна, аналізуючи російську загрозу, відзначав «спроби Росії відтворити сферу свого виняткового впливу в межах територій, що входили до складу колишнього Радянського Союзу» [21]. Він розцінював «український напрямок» російської політики як визначальний для процесу реставрації імперії: «повернувши собі контроль над Україною, Росія - демократична

Росія Бориса Єльцина - подолає значну частину шляху до відновлення своєї колишньої імперії» [22].

Таким чином, можна стверджувати, що багато американських дослідників вважали російську загрозу реальною, а тому вважали занепокоєність української сторони проблемами забезпечення своєї безпеки обґрунтованою. Також американські експерти - прихильники більш гнучкого, реалістичного курсу щодо української ядерної зброї - виходили з того, що Україну не можна звинуватити в продуманому порушенні її міжнародних зобов'язань. Вони вважали дії українського керівництва, спрямовані на захист національних інтересів України, цілком логічними, не вбачаючи в них спроби утримати ядерні озброєння у своєму розпорядженні. Так, наприклад, директор української служби «Радіо Свобода» Роман Купчинський, виступаючи з відповіддю на публікацію Т. Ніколса на сторінках «Крісчен Сайенс Монітор», заявив, що статті, подібні до статті Ніколса «дезорієнтують сучасні дискусії навколо політики США в цьому (пострадянському – авт.) неспокійному регіоні». Мав рацію Р.Купчинський, мабуть, і в тому, що вважав джерела інформації Ніколса «в кращому випадку, вельми сумнівними» [23].

На формування негативного іміджу України в США, на погляд Дж. Ханна, значно вплинула Москва. Він підкреслював, що на зовнішньополітичному фронті Росія «провела успішну кампанію з метою міжнародної ізоляції Києва, граючи на спорах про долю ядерної зброї, яка знаходиться на українській території» [21]. Примітно в цьому відношенні, що посол США в Україні Роман Попадьюк зазначив приблизно в один час з публікаціями Т. Ніколса і У. Поттера, що він не бачить будь-яких відхилень України від прийнятого курсу на ядерне роззброєння [24]. У цьому ж дусі висловився й Б. Блер [25].

Поряд з визнанням російської загрози українській безпеці і підтвердженням в цілому постійного руху України до її без'ядерного статусу - для «проукраїнської» частини американських фахівців загальним, разом з тим, була думка про необхідність переміщення ядерної зброї з території України. А. Мотиль, наприклад, зазначав

наївність переконаності деяких українських керівників в тому, що ядерна зброя на території України може бути елементом стримування [14, с. 110-111].

Переконаним прихильником «денуклеаризації» України був Збігнев Бжезинський. Цей видатний представник американської політичної науки називав дві основні причини, за якими наша держава мала б розлучитися з розташованими на її території ядерними озброєннями. По-перше, збереження статусу ядерної держави створює Україні імідж держави, що є загрозою для міжнародної стабільності. По-друге, ядерні озброєння не дадуть Україні надійних гарантій її незалежності, так як її найреальніші гарантії, на думку З. Бжезинського, це - стабільна економіка і міцність самооборони, тобто звичайних збройних сил [26].

Своєрідно сформулював необхідність «денуклеаризації» української держави відомий дослідник Пол Гобл. Він виходив насамперед із міркувань геополітичного характеру. З погляду дослідника, Україна повинна позбавлятися від своєї ядерної зброї, оскільки не зробивши цього, вона підштовхне до набуття ядерної зброї Німеччину, що не погодитися залишатися без такої зброї в оточенні кількох ядерних держав. Такий розвиток ситуації, вважав П. Гобл, був би найгіршим з усіх можливих варіантів [27].

Ще одну групу авторів зі своїм доволі оригінальним поглядом на проблему української ядерної спадщини становили прихильники збереження Україною наявної на її території ядерної зброї. Їхня аргументація кардинально суперечила наведеним вище аргументам. На початку 1993 року з таких позицій виступив директор Центру з проблем безпеки (Вашингтон) Френк Геффіні. Він висловився на користь того, щоб Україна «інституціонувала» свій ядерний інструмент стримування і зберегла свої стратегічні озброєння. Ф. Геффіні засудив курс вашингтонської адміністрації, спрямований на ядерне роззброєння України [28]. Представляється в даному зв'язку необхідним зазначити, що Ф. Геффіні (як це не парадоксально) був відомий в США як один з найбільш переконаних противників поширення ядерної зброї. Показово, що цей фахівець не бачив у

збереженні Україною ядерної зброї прецеденту ядерного розповсюдження, категорично відокремлюючи цей випадок від прагнення до володіння ядерною зброєю таких країн, як Північна Корея, Іран і Ірак [29, с. 9-10].

На відміну від Ф. Геффні, інший американський дослідник Джон Міршаймер виступав за контрольоване державами-членами «ядерного клубу» поширення ядерної зброї. Виступаючи у квітні 1993 р. на семінарі в Каліфорнійському університеті (Берклі), присвяченому вивченню проблеми ядерної зброї на території України, він так обґрунтовував своє бачення даного питання: по-перше, ядерна зброя взагалі сприяє збереженню миру і стабільності; по-друге, політична нестабільність більш ймовірна, якщо ядерна зброя в пострадянському просторі буде належати тільки Росії, беручи до уваги існуючу російську загрозу, по-третє, (і в цьому пункті Дж. Джон Міршаймер розходиться з П. Гоблом) неядерна Україна сприятиме прагненню Німеччини та Польщі придбати власну ядерну зброю і, нарешті, по-четверте, вважає дослідник, Україна практично немає іншого виходу, окрім збереження ядерного арсеналу, так як підтримання звичайних озброєнь на високому рівні є занадто дорогою справою [30]. Останній аргумент, як бачимо, явно суперечить поглядам з даного питання С. Міллера, З. Бжезинського, Г. Кіссінджера та інших.

Помітну увагу привернула стаття Дж. Міршаймера в літньому випуску журналу «Форін Афферс» 1993 р. Сама поява цієї публікації в настільки респектабельному і впливовому виданні говорило про те, що дискусія про ядерну спадщину колишнього Радянського Союзу не стоїть на місці. У зазначеній статті Дж. Міршаймер розвиває свої ідеї про необхідність збереження ядерної зброї в Україні, стверджуючи, що такий крок буде відповідати американським інтересам в цьому регіоні. Автор не вважає розвиток звичайних озброєнь в Україні та надання їй гарантій безпеки з боку Заходу вирішенням проблеми забезпечення української безпеки. Єдино вірним рішенням в даній ситуації він визнає «про-ядерний вибір» України. Дж. Міршаймер закликає адміністрацію США не протидіяти цьому виборі, бо «опір

рішенню України бути ядерною державою швидше ізолює Україну дипломатично і послабить стримування» [31, с. 58]. Нинішня американська позиція, продовжував він, може лише підштовхнути Росію до дій проти українських ядерних сил. Інакше кажучи, офіційний підхід Вашингтона робив імовірним можливість ескалації напруженості в українсько-російських відносинах [31, с. 59].

Розглядаючи перспективу існування ядерної України з геополітичної точки зору, Дж. Міршаймер стверджував, що цей сценарій не підштовхне Німеччину та Польщу до отримання власної ядерної зброї. Він вважає, що найбільш небажаною для Польщі та Німеччини подією могло б стати підпорядкування України Росією, а збереження Києвом ядерної зброї зробило б такий розвиток подій менш імовірним [31, с. 60-61]. Дж. Міршаймер критикує тих фахівців, які пріоритетним завданням для американської зовнішньої політики вважають збереження режиму ядерного нерозповсюдження: «запобігання війни між Росією та Україною більш важливо, ніж збереження ДНЯЗ». Автор нагадує, що кінцевою метою для США є підтримка миру та стабільності в Європі, а не ратифікація угод з контролю за озброєннями заради них самих, до того ж тих з них, які були створені для іншого часу [31, с. 61]. Дж. Міршаймер зазначив, що стабільність в українській державі не більше тендітна, ніж у Росії, а також наполягав на тому, що реакція Росії на «нуклеарізацію» України не повинна розглядатися в якості істотного фактору [31, с. 63-64].

Своєрідний аналіз сутності «ядерної проблеми» призводить Дж. Міршаймера до наступних висновків щодо перспектив політики Сполучених Штатів в цьому питанні. США, на погляд дослідника, з моменту розпаду СРСР мали сприяти перетворенню України на ядерну державу, одночасно переконуючи російську сторону в тому, що український ядерний арсенал носить виключно оборонний характер і не буде серйозно загрожувати Росії. Крім того, звинувачення України у тому, що вона є розповсюджувачем ядерної зброї необхідно було парировати на тій підставі, що Україна була складовою частиною ядерної наддержави і отримала частину ядерних

озброєнь у спадок, точно так само як це зробила і Росія. І, нарешті, Україну потрібно було підштовхувати до розвитку таких технологій, які знижували би ризик превентивної або випадкової війни. Тим не менш, на думку Дж. Міршаймера, хоча США і не можуть нейтралізувати результати всіх цих недоліків, адміністрація У. Клінтона все ще може «здійснити поступовий, але безпомилковий поворот». «Сполучені Штати повинні визнати, що Україна стане ядерною державою, незалежно від того, що робитиме Захід». В інтересах Америки буде допомогти Україні зробити це «поступово і без зайвого шуму» [31, с. 63-64].

З нашої точки зору, цей автор мав рацію в тому, що Україна дійсно не була розповсюджувачем ядерної зброї, так як її було отримано у спадок від СРСР. Однак, як нам уявляється, не можна погодитися з Дж. Міршаймером в тому, що Україні слід було б йти по шляху перетворення в повноцінну ядерну державу. Україна свідомо і самостійно вибрала шлях без'ядерного розвитку і повинна була прийти до нього оптимальним шляхом і в найбільш зручний для неї терміни. Тиск ззовні в будь-якому напрямку (замість конкретної допомоги) не спростив цей процес ні в політичному, ні в економічному відношенні.

Аналізуючи погляди прихильників «інституціоналізації» українського ядерного арсеналу, не можна не відзначити, насамперед, малу чисельність їхніх рядів. Крім того, звертає на себе увагу певна різноманітність теоретичних побудов різних авторів, виходячи з яких, вони засновують свої висновки за даною конкретною проблемою. Саме ця різноманітність призводить до того, що ми виявляємо в рамках даного напрямку таких авторів як Дж. Міршаймер і Ф. Геффні, які дотримуються протилежних точок зору на проблему розповсюдження ядерної зброї в цілому. Цей феномен підтверджується й іншими прикладами.

Так, наприклад, один з найбільш відомих представників американських правих Пет Б'юкенен заявив у липні 1993 р., що на фоні відомого рішення російського парламенту про Севастополь, «рішення Києва не відмовлятися від третього за величиною у світі

ядерного арсеналу можна зрозуміти». На його думку, Україна має право зберегти ядерну зброю для стримування Росії. «Деякі американські стратеги стверджують, що ядерна Україна може стати оборонною лінією Заходу проти нового «повернення» Москви до Європи. Цей підхід не здається непереконливим» [32].

Представником іншого напрямку в американській політичній науці є професор міжнародних відносин університету Делавер Ярослав Білінський. Однак, на сенатських слуханнях на тему «Політика США щодо української безпеки», які проходили 24 червня 1993 р. він також виступив за збереження ядерної зброї на території України, заявивши, що лише дві держави у світі - Ізраїль та Україна - мають найбільше моральне право володіти ядерними озброєннями. У випадку, якщо український парламент не ратифікує ядерні угоди, зазначив у своєму виступі Я. Білінський, США не повинні наполягати на тому, щоб Україна вчинила інакше [33].

Вивчення матеріалів дискусії в американському академічному співтоваристві щодо ядерних озброєнь на території України дозволяє судити про те, що практично будь-який аспект даної проблеми був предметом інтенсивних суперечок. Яскравим підтвердженням цього явища може бути обговорення здатності України взяти ядерну зброю, яка знаходиться на її території під свій повний оперативний контроль. Відомий експерт у галузі військово-стратегічних досліджень Джордж Гамота так недвозначно оцінив український потенціал: «Там дійсно є заводи, там дійсно будують ракети. У них є вчені, які знають, як це робити» [34]. Дж. Міршаймер також не сумнівався в здатності України використовувати свою ядерну спадщину: «пройдуть приблизно 24 місяці для того, щоб перетворити нинішні системи і реорганізувати механізм управління і контрольні центри з тим, щоб надати Україні можливість ядерного стримування» [30]. Іншої думки дотримувався В. Кінкейд [13, с. 186-187]. А Стівен Мейєр з Массачусетського технологічного інституту і зовсім вважав, що «ядерна зброя в Україні», про яку так багато йдеться, знаходиться в дуже поганому стані і практично не може бути використана» [34].

Брюс Блер заявив на вже зазначених сенатських слуханнях 24 червня 1993 р., що для України було б дуже важко отримати повний контроль над ядерною зброєю [33]. У той же час, на сторінках «Нью-Йорк Таймс» він писав наступне: «Однак Україна могла б стати справжньою господинею боєголовок повітряного базування протягом двох місяців, оскільки в неї є фахівці, здатні підібрати ключі до шифрів і перенацілити ракети на Росію» [35]. Наведений приклад з Б. Блером є на наш погляд переконливим підтвердженням того, як важко піддавались аналізу різні аспекти «ядерної проблеми» в колишньому Радянському Союзі. При цьому необхідно враховувати, що Б. Блер - це один з найбільш авторитетних в США експертів у галузі військово-стратегічних досліджень.

Проведене вивчення робіт американських вчених дозволяє також виділити деякі своєрідні точки зору, що знаходяться поза запропонованої вище класифікації підходів до дослідженої проблеми.

Так, традиційного для цього автора, ізоляціоністської та скептичної думки з цього питання дотримувався Стівен Мейер. Він підкреслив, що дані проблеми «неможливо усунути в найближчому майбутньому», а для того, щоб впливати на процес їх вирішення у США «дуже мало важелів». Разом з тим, С. Мейер не вважав ці проблеми настільки важливими. «Я чую багато помилкових тривог та бачу грандіозні плани ... Але це зовсім не питання життя та смерті, як це намагаються представити деякі». Серед тих, кого С. Мейер звинувачував у «роздуванні цієї загрози» - колишні професори Гарвардського університету, відомі дослідники, які працювали на той момент на відповідальних посадах в міністерстві оборони Грем Аллісон та Ештон Картер, що він і зараз є очільником Пентагону [34].

Відомі політологи-консерватори Макс Сінгер та Аарон Вілдавські з Гуверівського інституту запропонували в опублікованій ними в 1993 році книзі своє бачення вирішення пострадянської «ядерної проблеми». Вони не вважали переміщення ядерної зброї з України до Росії оптимальним варіантом дій. Для забезпечення американських інтересів, на їх погляд, США «повинні добре попрацювати, але не заради обіцянок і не заради того, щоб

сконцентрувати ядерну зброю в Росії, а для того, щоб витягти якомога більше ядерних озброєнь з колишнього Радянського Союзу для їх демонтажу поза досяжності дезертирів-полковників, підприємців та мафії» [36, с. 95].

Переконали аргументацію причин, що зумовили жорсткість і непохитність американської політики щодо України, запропонував авторитетний професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк. «Уряд США, ймовірно, хотів би допомогти зняти побоювання української сторони, але стикається в спробах зробити це з трьома проблемами». По-перше, виходячи з того, що український уряд підписав міжнародні угоди, уряд США не хоче проводити таку політику, яка давала б можливість припустити, що дані угоди можуть бути порушені. По-друге, уряд США виступає проти здійснення політики, яка побічно або мимоволі, надала б українському керівництву стимул для продовження підвищення «ціни» «денуклеаризації», будь-то в гарантіях безпеки або в фінансовій компенсації. І, нарешті, по-третє, Сполучені Штати і Захід в цілому уникають проведення політики, з якої інші у світі могли би зробити висновок, що тільки шляхом загрози стати ядерною державою можна привернути увагу Заходу, тому що це дало б потужний стимул іншим країнам поводитись відповідно [37, с. 24]. Думається, що Р. Шпорлюк вірно оцінив своєрідність ситуації, в якій опинилися розробники американської зовнішньої політики. Вибір оптимального курсу в таких умовах був явно ускладнений. Проблема української ядерної зброї стала свого роду пробним каменем для американської політики, спрямованої на збереження і зміцнення режиму ядерного нерозповсюдження.

Які б не були мотиви, що стояли за проведенням жорсткої політики щодо України, вже на початку 1993 р. деяким американським політологам було ясно, що така політика не приносить очікуваних результатів. Більш того, на їхню думку, ефект був протилежний поставленим цілям. Так, Роберт Легволд піддав критиці американське керівництво за те, що воно занадто концентрується на СНО і ДНЯЗ замість того, щоб продумати процес

будівництва кожним з нових незалежних держав національних оборонних доктрин. [20, с. 45] Айра-Луїс Страус підкреслив, що «Україна має вагомі підстави для скарг на політику Заходу або, вірніше, на відсутність такої політики» [38]. Дії США сприяли, на розсуд Р. Шпорлюка, зміцненню в Україні думки про те, що Захід не зацікавлений в українській національній незалежності і не підтримує її. Р. Шпорлюк зазначав також вельми поширене в Україні уявлення про те, що Захід «ворожий або байдужий» до українських інтересів і завжди займає сторону Росії в будь-якій українсько-російській суперечці. Аналізуючи реакцію України на політику США, Р. Шпорлюк приходив до висновку, що в Києві вважають, що Сполучені Штати не відзначають заслуг української сторони в тих областях, де вона цього заслуговує, наприклад, у питаннях міжетнічних та міжконфесійних відносин. Вашингтон звинувачує також у прагненні з будь-якого приводу критикувати українську політику. Р. Шпорлюк рекомендує стратегам адміністрації Клінтона при виробленні курсу США на перспективу щодо України враховувати переконаність українців у тому, що їх «не оцінили і покарали, або в кращому випадку, зневажливо до них поставилися» [37, с. 28-29].

П. Гобла здивувало рішення У. Клінтона та А. Гора восени 2013 р. не зустрічатися у Вашингтоні з прем'єр-міністром України Л. Кучмою на знак несхвалення нібито затягування українською стороною ратифікації ядерних угод. «Якщо вони (США - авт.) хочуть подати українцям сигнал про те, що ті потрапили у ізоляцію і ніхто їм не симпатизує, а тому вони можуть думати про те, як самостійно захистити себе, то це вірний спосіб домогтися подібного результату». Оцінюючи дії США на «українському напрямку» в цілому, П. Гобл висловив упевненість в тому, що політика тиску на Україну буде мати ефект, протилежний бажаному [39].

В центрі уваги американських фахівців опинилося і питання про надання Україні певних гарантій її безпеки. Предметом обговорення виявилися також здатність і готовність Сполучених Штатів підкріпити такі гарантії в разі необхідності реальними рішучими

діями. Ще влітку 1992 р. один з найбільш відомих консервативних американських геополітиків Колін Грей зазначив, що Україна шукає захисту у світової спільноти, але «будь-які гарантії та організації для захисту української незалежності навряд чи будуть ефективними». У цій ситуації, на думку К. Грея, для стримування Росії Києву доведеться звернутися за допомогою до єдиної реальної їй противазі - Німеччини [40, с. 232].

Представник ліберального напрямку в американській політичній науці, керівник нью-йоркського інституту з вивчення проблем безпеки у відносинах Схід-Захід Джон Е. Мроз ставив все ту ж важливу концептуальну задачу: «Захід повинен буде визначитися, як далеко він готовий піти для забезпечення незалежності» неросійських нових незалежних держав. При цьому сам Дж.Е. Мроз не давав конкретної відповіді на це питання [41, с. 53-54].

Зате недвозначну відповідь дає П. Гобл: неросійські держави пострадянського регіону повинні усвідомлювати, що Захід навряд чи піде на будь-які військові дії для захисту їх від можливої агресії Росії [42, с. 86]. Такої ж думки дотримувався один з найбільш авторитетних американських експертів по регіону колишнього СРСР, на той час директор відділу російських та євразійських проблем вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень Стівен Сестанович. Вже в заголовку своєї статті в «Нью-Йорк Таймс» він стверджує, що «США далеко не всемогутні». Автор вважав, що беручи до уваги російську загрозу, сусіди Росії (і Україна серед них) неминуче звернуться до Вашингтону за гарантіями безпеки, за військовою допомогою і, в деяких випадках, навіть з проханням про розміщення американських військ. Однак буде важко давати на такі звернення задовільні відповіді. Особливо нелегко доведеться США в тому випадку, якщо Росія спробує застосувати збройні сили з тим, щоб повернути Україну під свій контроль. «В разі такого розвитку подій чи може хтось серйозно повірити, що США візьмуть на себе військові зобов'язання гарантувати незалежність України? Зробити це в якості превентивного кроку означало б безглуздо розпалювати обстановку, а прийняти таке рішення пізніше було б занадто

небезпечно. Західна відповідь на українські звернення неминуче буде набагато більш стриманою, сумішшю дипломатичних попереджень Росії та пропозицій посередництва. Тим часом, шанси на те, що Україна добровільно розлучиться зі стратегічним ядерним озброєнням, що залишилося на її території після розпаду Радянського Союзу, зійдуть нанівець». С. Сестанович висловив надію на те, що найгірший сценарій, в якому США «мало що можуть зробити для тих, чия безпека опиниться під прямою загрозою», не втілиться в життя [43].

Проведений аналіз підходів американських експертів до проблеми присутності ядерної зброї на терені України у 1990х роках мабуть не вичерпує всього спектру думок з цієї проблеми. Тим не менш, вони відображають найбільш істотні точки зору провідних американських фахівців, які здійснювали певний вплив на формування зовнішньополітичного курсу США. Вивчення робіт, присвячених ядерній тематиці, дозволяє прийти до висновку про відсутність консенсусу в американському академічному співтоваристві щодо даного питання. Разом з тим, говорячи про зазначений період, можна констатувати факт переважаючого впливу на вироблення реальної політики прихильників жорсткого підходу, політики «батога» щодо «непокірної» України. В даному випадку, мабуть, вірно буде говорити про схильність адміністрації США орієнтуватися на конкретний окремий сегмент з усього концептуального спектру. Зрештою «ядерне питання» було вирішено, стратегічна й тактична ядерна зброя була вивезена з території України. Однак питання щодо безпеки України, її захисту від можливої агресії, насамперед з боку Російської Федерації, по суті було проігноровано. Воно не розглядалося як пріоритетне та актуальне в ті роки, як, втім, й в наступний період.

1. The New York Times. – 1992. – March 13.
2. Поттер У. Ядерный вызов Украины // Нью Йорк Таймс, недельное обозрение. – 1992. - 8 декабря.
3. Potter W.C. New nuclear threats from the former Soviet Union // Moscow news. – 1993. – January 5.

4. Nichols T.M. Nationalism and nukes // *Christian Science Monitor*. – 1992. – December 1.
5. *The New York Times*. – 1993. – January 11.
6. Самостійна Україна. – 1993. – 27 січня.
7. Спектор Л. Зачем Украине ядерная бомба? // *Московские новости*. – 1993. – 2 мая.
8. Нераспространение ядерного оружия: проблемы новой эры: Материалы конференции Фонда Карнеги (17 – 18 ноября 1993 года).
9. *The New York Times*. – 1992. – December 2.
10. Nunn S., Lugar R. U.S. policy in former Soviet Union // *Harvard journal of world affairs*. – 1993. – Spring.
11. Bundy M., Crowe W.J., Drell S. Reducing nuclear danger // *Foreign Affairs*. – 1993. - Spring.
12. Miller S. The case against Ukrainian nuclear deterrent // *Foreign affairs*. – 1993. – Summer.
13. *Foreign affairs*. – 1993. – September – October.
14. Motyl A.J. Dilemmas of independence: Ukraine after totalitarianism. – N.Y.: Council on foreign relations, 1993.
15. Киссинджер Г. Переосмыслить свою роль в мире // *За рубежом*. – 1993. - № 6.
16. Шлях перемоги. – 1993. – 3 квітня.
17. Блэр Б.Г. Русский план апокалипсиса // *Нью Йорк Таймс*, недельное обозрение. – 1993. – 26 октября - 8 ноября.
18. Kull S. Burying Lenin: the revolution in Soviet ideology and foreign policy. – Boulder: Westview press, 1992.
19. Страус А.-Л. России и Украине пора в НАТО // *Нью Йорк Таймс*, недельное обозрение. – 1993. – 6 – 19 июля.
20. Legvold R. Designing U.S. policy toward the new states of the former Soviet Union: Aspen Institute conference. – 1993. - January 9 – 14.
21. Ханна Дж. Возрождение империи? Или становление сферы общих интересов // *За рубежом*. – 1993.
22. Ханна Дж. Российский империализм сильнее советской власти // *Нью Йорк Таймс*, недельное обозрение. – 1993. – 9 - 22 ноября.
23. Купчинский Р. Чтобы писать об Украине надо ее знать // *Голос Украины*. – 1993. – 5 января.
24. Республика. – 1992. – 5-11 грудня.
25. *The Ukrainian weekly*. – 1993. – July 4.
26. *Голос Украины*. – 1993. – 29 мая.
27. *The Ukrainian weekly*. – 1993. – August 22.

28. Gaffney F. Twisting Ukraine on arms // The Washington Post. – 1993. – January 12.
29. Справитись з ядерними амбіціями // Інформаційний бюлетень ЮСІА. – 1993.
30. Wynnyskyj J. Seminar examines Ukraine's need for nuke deterrent // The Ukrainian weekly. – 1993. – May 30.
31. Mearsheimer J.J. The case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – 1993. – Summer.
32. The Ukrainian weekly. – 1993. – August 1.
33. Doss B. Senate Subcommittee discusses U.S. policy on Ukraine's security // The Ukrainian weekly. - 1993. – July 4.
34. Флинт Э. Самый большой грех – грех невнимания // За рубежом. – 1993. - № 39.
35. Блэр Б. В споре третий не лишний // Нью Йорк Таймс, недельное обозрение. – 1993. – 22 июня – 5 июля.
36. Singer M., Wildavsky A. The real world order: zones of peace, zones of turmoil. – Chatham, N.J.: Chatham House Publishers. – 1993.
37. Szporluk R. Independent Ukraine: Aspen Institute conference. – 1993. - January 9 – 14.
38. Страус А.-Л. Украина начеку // Нью Йорк Таймс, недельное обозрение. – 1993. – 5 – 18 января.
39. Gordon M.R. Clinton pressing Ukraine on a-arms // The New York Times. – 1993. – April 8.
40. Камінський Є.Є. Політика США в українському питанні (1917 – 1990 рр.): Дис. докт. іст. наук. – Київ, 1993.
41. Mroze J.E. Russia and Eastern Europe: will the West let them fail? // Foreign Affairs. – America and the world, 1992/93.
42. Goble P.A. Russia and its neighbors // Foreign Policy. – 1993. – Spring.
43. Sestanovich S. U.S. power, less than super // The New York Times. – 1993. – March 23.

4.3. Ядерне стримування в політичній думці США у постбіполярний період (Сіновець П. А.)

У постбіполярний період ядерна зброя та подальша доля ядерного стримування перетворюються на об'єкт гострої полеміки, насамперед, у наукових колах США. Це питання є доволі актуальним, зважаючи на те, що саме американці є розробниками теорії ядерного стримування, отже усі розробки американської науки у цій галузі с часом стають актуальними і для інших ядерних держав. Крім того, будь-які ініціативи Сполучених Штатів найчастіше задають тональність російсько-американському діалогу у сфері стратегічних озброєнь, провокуючи російську сторону на підтримання або навіть протистояння цим ініціативам.

Враховуючи зміну геополітичних та міжнародних умов з часів закінчення «холодної війни», наукова полеміка щодо подальшої долі ядерного стримування вбачається доволі неоднозначною. В цьому контексті варто відзначити три характерні для даного періоду ідейних напрями.

З одного боку, тісне військово-стратегічне співробітництво Москви і Вашингтона стає символом глобальної демократизації міжнародних відносин. На початку 1990-х здавалося, що ця співпраця принесе світу принципово нову схему взаємин ядерних наддержав, настільки нову, що багато науковців наголошують на тому, що ядерне стримування відтепер може бути відправлено до «смітника історії» [1, с. 40].

З іншого боку, поступове охолодження в російсько-американських відносинах, поява нових загроз для США і необхідність адекватно реагувати на ці виклики, формує інший напрям – прихильників трансформації ядерного стримування адекватно сучасним викликам безпеці держави.

І, нарешті, проміжною між цими напрямками можна вважати позицію прихильників радикальних скорочень ядерної зброї, які однак наголошують на необхідності опори на збереження такої

класичної для ядерного стримування категорії, як стратегічна стабільність. Головним інструментом прихильників цього напряму стає контроль над озброєннями, як механізм регулювання відносин між акторами системи стримування.

Таким чином, американська політична думка щодо ядерного стримування і його долі в постбіполярний період може бути поділена на три групи.

До першої групи належать так звані «ядерні аболіціоністи», позиція яких зводиться до неприйнятності збереження ядерного стримування як майбутньої основи взаємовідносин США зі світом. Прихильники даного підходу оперують наступними аргументами.

По-перше, низька ефективність ядерного стримування, в першу чергу завдяки низькій переконливості загрози ядерної відплати. Більше того, на думку «аболіціоністів», саме ядерна зброя є чинником, що не лише не стримує, але й провокує ядерну війну.

Зокрема, Р.Н. Лебоу відзначає, що згідно з аналізом архівних документів, наявні чіткі докази того, що жодного разу за роки конфронтації радянські лідери не розглядали війну як засіб порушення сформованого status quo, і лише великі міжнародні кризи на кшталт Карибської кілька разів загрожували зірвати їх наміри [2, с. 768].

З іншого боку, У. Вільсон стверджує, що ядерне стримування засноване на одній з статистично найменш достовірних загроз, а саме, на загрозі знищення цивільної інфраструктури противника, тобто міст. Єдиною війною в історії людства, коли противник був повністю знищений, стала друга Пунічна війна, з тих пір жодна війна не здійснила подібної загрози. Більше того, на думку дослідника, жоден агресор в історії ще не був стриманий загрозою знищення власних міст [3, с. 424]. При цьому, погоджуючись з тим, що ядерне стримування досить ефективно в мирний час, Вільсон не покладає на нього великих надій в умовах кризи. Маніпулювання ядерною зброєю зобов'язане мати стовідсоткову гарантію надійності, в іншому випадку, воно може призвести до катастрофічних наслідків.

Низка дослідників даної групи відзначають зниження переконливості ядерного стримування після закінчення «холодної війни». Біполярна система міжнародних відносин припускала перманентну готовність наддержав та їхніх союзників до глобальної ядерної конфронтації, тоді як її розпад переніс зону конфліктності з глобального рівня на регіональний. Зростання опору американському впливу «держав-ізгоїв», їх активне прагнення до розвитку своїх ядерних і ракетних програм спонукає багатьох американських політологів все більше сумніватися в тому, що класичне ядерне стримування дійсно спрацює у відповідальний момент.

Теоретична основа цього положення міститься ще в давній науковій дискусії щодо раціональності стримування. Згідно з цим положенням теорія ігор, на яку багато в чому посиляється стримування, заснована на західноєвропейській філософській традиції і цілком може суперечити стереотипам мислення представників інших культур. Відповідно, стримування є відносним феноменом, тобто таким, що працює в умовах рівної раціональності обох його учасників.

Так, асоціюючи кризу між двома ядерними державами з гонщиками, які йдуть на лобове зіткнення (*the game of a chicken*), автори цього підходу бачать в особі одного з гонщиків засудженого до вищої міри покарання злочинця, який втік з в'язниці, коли інший є поважним сімейним громадянином. Так, під поважним сім'янином маються на увазі Сполучені Штати, тоді як роль злочинця дістається так званим «державам-ізгоям», що активно розвивають свої ракетні й ядерні програми [4, с. 15].

А оскільки основний сенс стримування – вплинути на вибір опонента, змушуючи його до певних кроків, переміщення «образу ворога» на досить непередбачуваних суперників змушує багатьох американських політологів сумніватися в ефективності даної стратегії.

Відповіддю на даний виклик для багатьох є поступова відмова від ядерних озброєнь з переміщенням акценту стримування з ядерних на високоточні звичайні озброєння. Цю ідею також підтримують

Е. Гудпастер [5], Е. Кріпеневіч [6], Г. Кіссінджер [7], М. Мазарр, Д. Гудбі [8].

Збільшення опори на можливості стратегічного неядерного удару передбачає кілька великих переваг перед опорою виключно на ядерну зброю. Крім зміцнення режиму ДНЯЗ і стимулювання процесів роззброєння, перевага високоточних неядерних озброєнь полягає в традиційно більшій застосовності, що підвищуючи переконливість стратегії стримування противника, якісно відрізняє звичайні озброєння від ядерних.

По-друге, загроза ядерної відплати не відображає духу нового діалогу між державами після закінчення «холодної війни». Така теза була особливо популярною на початку 1990-х в період так званого «медового місяця» США і РФ, пізніше з погіршенням відносин вона стає значно менш вираженою. «Стимування – це не стратегія, але форма соціальних взаємин, побудованих на інституалізації недовіри і мисленні в рамках гіршого варіанту в умовах потенційної ворожості», стверджує Х. Мюллер, на думку якого система безпеки в постбіполярний період повинна будуватися на принципах кооперації, а не ворожнечі [9, с. 375].

«Ми зобов'язані перестати ставити знак рівності між ядерним стримуванням і міжнародною безпекою... Ядерна зброя не обов'язково має підтримувати подальше існування ядерного стримування», заявляє Регіна Ковен Карп, а Ніна Танненвальд поспішає охрестити ядерне стримування «артефактом епохи холодної війни» [10, с. 15-17].

По-третє, зростання загроз ядерній безпеці після закінчення «холодної війни».

У питаннях ядерної зброї експерти схильні виділяти дві групи ризиків: «А» і «В». Ризики типу «А» – це типові для класичного ядерного стримування загрози, такі як випереджальні дії внаслідок страху раптової ядерної атаки. Ризики типу «В» пов'язані з ядерною безпекою, несанкціонованим запуском ракети, людським фактором [11, с. 236]. У постбіполярний період внаслідок зниження рівню конфліктності системи міжнародних відносин, а також прогресу

роззброєння і деякого занепаду інтересу США до ядерних можливостей відбувається поступове зміщення від ризиків типу «А» до ризиків типу «В». Зокрема, певної популярності набуває напрямок історичної думки, спрямований на дезавування міфу про надійність ядерного стримування, що пов'язане, насамперед, із когнітивними (місперцепція, суб'єктивізм прийняття рішень) або техногенними факторами.

Доволі яскраво цю думку підтримують такі дослідники як П. Льюїс і Б. Пілопідас, які стверджують, що ризик в даному випадку, як результат взаємодії факторів імовірності та наслідків, все ще залишається колосальним, саме в силу наслідків можливої катастрофи. Так, ядерне стримування, навіть будучи ефективним на 99%, все одно залишає 1% для можливої катастрофи, і з цим відсотком такі вчені не готові миритися [12, с. 15].

З іншого боку, в американській політичній думці є багато науковців, які вважають ядерне стримування перевіреним і ефективним інструментом оборонної стратегії США. Ці дослідники, представлені в даному розділі як «ядерні реформісти» чи консерватори, також визнають той факт, що постбіполярний період став кризовим для стратегії стримування. Однак ця думка, на відміну від прихильників першого напряму, спонукає їх не до закликів відмовитися від ядерної зброї, а до заяв про необхідність трансформувати ряд елементів стримування з метою їх адаптації до нових геополітичних умов. Основні ідеї даної групи дослідників зводяться до наступних.

1. На відміну від «аболіціоністів», «реформісти» прямо зазначають принципову роль ядерної зброї у стримуванні третьої світової війни. Зокрема К. Пейн посилається на ряд архівних документів у підтвердженні своєї ідеї про те, що навіть у період Карибської кризи і арабо-ізраїльської Війни судного дня 1973 року «реалії ядерного стримування мали стримуючий ефект на Кеннеді і Хрущова, а також на Брежнєва в 1973 році» [13, с. 43]. Коли лідери наддержав вірять, що вони знаходяться на межі війни, страх війни змушує їх відступити, зазначає Пейн, що, втім, багато в чому

перегукується з твердженням Лебоу про характер функціонування ядерного стримування в роки «холодної війни». Лоренс Фрідман також дотримується радикально відмінної від поглядів «аболіціоністів» позиції щодо ролі міжнародних криз в зазначений період, вважаючи їх корисним елементом спільного «навчання» держав нормам співіснування у світі ядерної зброї [14, с. 789].

2. Прихильники даного підходу відстоюють необхідність адаптації ядерного стримування до нових викликів безпеці США.

Тут на допомогу класичному підходу неореалістів приходять ідеї конструктивізму. Конструктивісти намагаються раціоналізувати моделі поведінки держав шляхом розуміння особливостей їх стратегічних культур.

К. Грей, зокрема, говорить про універсальність стримування, доступного не тільки Радянському Союзу в роки «холодної війни», а й новим державам - антагоністам США, з тієї причини, що стримування засноване на здоровому глузді. Суть в тому, що і «сімейній людині» і «втікачу з в'язниці» здоровий глузд вказує необхідність самозахисту, різниця лише в тому, яким чином кожен з них її забезпечує [15, с. 255]. Звідси бере початок ідея про необхідність замінити підхід, що сприймає всіх учасників системи міжнародних відносин як «єдино раціональних» на більш диверсифікований, заснований на оцінці різних моделей поведінки.

Внаслідок подій 11 вересня широку популярність набуває концепція стратегічної культури, яка наполягає на диверсифікованому підході до опонентів США виходячи з особливостей їх стратегічних культур.

В даному випадку під стратегічною культурою мається на увазі сукупність ідей, вірувань та моделей поведінки, які поділяються нацією та є результатом спільного історичного досвіду а також певних національних кліше, і отже формують відповідне державне бачення щодо цілей та засобів національної безпеки [16, с. 9]. Так зване «адаптоване стримування» формується на перетині двох академічних традицій – стримування і стратегічної культури. Одна з перших офіційних згадок про адаптоване стримування є у доктрині

Стратегічного командування США, яка стверджує, що «політика стримування має пристосовуватись до характеру держави, враховуючи фундаментальні відмінності у рівнях сприйняття і процесах прийняття рішень специфічних супротивників у специфічних обставинах» [17, с. 469]. Даний підхід, на думку дослідників, пропонує досить адекватне орієнтування на кожного окремого супротивника, що передбачає розробку засобів його стримування, а також підбір відповідної стратегії комунікації, яка дозволить донести до супротивника умови стримування.

Зокрема, цей напрямок також підтримують такі автори як Д. Хагlund [18], Е. Банн [19], А. Джордж [20], Д. Лантіс [17].

3. З іншого боку, домінує класичний підхід в дусі політичного реалізму, в рамках якого основна проблема бачиться не в особливостях культурного розвитку опонентів США, але в елементарному послабленні переконливості ядерного стримування. Як результат, основним завданням є боротьба за відновлення переконливості стримування шляхом трансформації самого характеру стримування.

Зокрема, популярним методом реформування стримування на сучасному етапі є відхід від традиційного «стримування шляхом покарання» на користь «стримування шляхом позбавлення можливостей». Це має відвернути увагу потенційних опонентів США від ідеї незастосовності ядерних озброєнь в регіональних операціях, переконавши їх у технічній неможливості власної ефективної атаки. Висувається ряд переваг «стримування шляхом позбавлення можливостей» перед класичним: по-перше зменшується шкода у разі краху стримування (як наслідок будівництва активних і пасивних систем оборони); по-друге, «стримування через покарання», що припускає ряд каральних заходів проти стримуваного, в принципі, може виявитися неефективним, бо в ядерному конфлікті США – «держава-ізгой» остання ставить на карту все. Крім систем ПРО, на думку ряду експертів, мініатюризація ядерних боєзарядів є адекватним кроком з переходу американського стримування на рейки «позбавлення можливостей», оскільки їх можна буде ефективно

використовувати для знищення розташованих під землею арсеналів хімічної і біологічної зброї противника, а також його збройних сил, тим самим знижуючи стимули противника до агресії. З іншого боку, ядерні боезаряди малої потужності, підвищують застосовність стратегії «стримування через покарання», в тому випадку, якщо вона все ж залишиться домінуючою для Сполучених Штатів. Прихильниками даного підходу є К. Лібер, Д. Пресс [21], С. Фрулінг [22], К. Пейн [23].

4. Одним з найбільших викликів для дослідників цієї групи стає намагання відповісти на загрозу ядерного тероризму, яка, згідно з позиціями багатьох, не підлягає стримуванню в принципі. Проблема в тому, що терористичні організації, на відміну від держав, не володіють ані територією, ані населенням, які в ситуації стримування є основними заручниками потенційної ядерної відплати. Тобто, неможливість нанести такій групі неприйнятну шкоду робить її невразливою, що перетворює терористичні організації в загрозу безпеці номер один.

Втім, певні намагання відповісти на таку загрозу в рамках стримування, все ж таки існують. Насамперед стосовно держав, що підтримують тероризм. Головний рецепт стримування тероризму, на думку П.К. Девіса і Б. Дженкінса, полягає в тому, що США зобов'язані «переконаливо заявити, що будь-яке державне чи недержавне утворення, яке дозволить терористам придбати ЗМУ в рамках своїх кордонів, стане об'єктом повноцінного гніву США» [24]. Тобто, основною пропозицією стає залучення держави до відповідальності за підтримку терористичних організацій, що можливо зробити завдяки радіологічній криміналістичній експертизі, або інформації, отриманої завдяки розвідданим. Стратегію залучення держави до відповідальності за свої дії активно підтримують також такі дослідники як Д. Кастілло [25], А. Корр [26], М. Леві [27], Д.Кнопф [28].

Втім, дана теза сповнена вразливих місць. По-перше, значення має ступінь близькості підозрюваного режиму з терористичним угрупованням. Одна справа – це загальновідомі дані, інше –

випадкова інформація, помилка, навмисна інформаційна кампанія, як це було з Саддамом Хусейном, обвинуваченим в зв'язках з Осамом Бен Ладеном. Тоді ціла держава ризикує стати жертвою американської ядерної відплати – ідея досить сумнівна, як з точки зору моралі, так і в плані переконливості подібної загрози. Тобто, така загроза практично непереконалива, якщо брати до уваги класичну ядерну зброю з її колосальною деструктивною потужністю.

Взагалі, необхідно відзначити, що тероризм став тим випробуванням на міцність, яке стримування не пройшло. Висловлюючись фігурально, з більш-менш надійного лікарського засобу від агресії, яким воно вважалося у двадцятому столітті, в питаннях тероризму стримування перетворилося, швидше, в симптоматичну терапію, яка все ж краще, ніж відсутність будь-якого лікування. Фактично, основними рецептами стримування стало зміцнення засобів оборони, утримання держав-спонсорів тероризму від допомоги терористичним групам, а також розробка стратегії переконання терористів у безперспективності досягнення їх цілей.

I, нарешті, третя група, поява якої, багато в чому, пов'язана зі спробою поєднати «аболіціоністський» напрямок нового часу з можливістю подивитися в очі реальності, де Росія і США як і раніше існують в стані ядерного стримування, заснованого на стратегічній стабільності.

На думку експертів цього напряму, скорочення ядерних потенціалів в рамках подальшого розвитку системи контролю над озброєннями дозволять з одного боку зменшити вірогідність виникнення ризиків групи «В» внаслідок зниження загальної кількості ядерних боєголовок. З іншого – на відміну від пропозицій «ядерних реформістів», представники цієї групи передбачають загострення ризиків групи «А», зберігаючи стримування в площині стратегічної стабільності. Зокрема, Лоренс Фрідман розглядає ядерне стримування в рамках ідеї конструктивізму як норму регулювання поведінки – відсутності взаємної агресії [14].

У цьому сенсі найбільш оптимальним інструментом регулювання відносин в рамках ядерного стримування є процес контролю над озброєннями.

Ключовим питанням для дослідників даної групи є оцінка можливостей збереження стратегічної стабільності щодо зменшення загрози глобальної ядерної війни. З одного боку, це радикальні скорочення ядерних озброєнь у їхніх найбільших володарів США і Росії, а потім вже інших ядерних держав. Дану тезу, на відміну від «аболіціоністів» «класики» розглядають не як абсолютну істину, але як пропозицію, кожен крок у рамках якої повинен бути ретельно прорахований і вимірний для того, щоб не похитнути встановлені контури стратегічної стабільності.

Центральним елементом, на який спираються «класики», є збереження ядерного стримування у його мінімальній формі. Дана теза була розроблена ще за часів «холодної війни», тобто «класичне» тлумачення стримування опирається на фундаментальні для теорії стримування роботи. Так держава, що володіє мінімальним ядерним потенціалом, здатна завдати шкоди, проте не здатна до ведення війни. Її потенціал має виключно каральний характер; все, на що він здатен – це зруйнувати кілька міст. Невеликий ядерний потенціал, який неможливо знищити у першому ударі, цілком достатній для стримування агресії супротивника [29, с. 199].

Ядерні скорочення, однак, для багатьох експертів, є предметом дискусії. Деякі експерти посилаються на таких фундаторів теорії, як Т. Шеллінг або Г. Кан. Останній зазначав, що високі рівні ядерних потенціалів забезпечують більш стабільне стримування, ніж низькі, оскільки великі арсенали «володіють значними взаємно компенсаторними можливостями» що дозволяє передбачити потенційні і непередбачені форс-мажорні обставини [30, с. 233].

Ще більшої актуальності цей чинник набуває в сучасній ситуації розвитку стратегічних систем ПРО і нарощування високоточних озброєнь, що потенційно зменшує ефективність ядерних арсеналів супротивника і, відповідно, породжує невпевненість. Основним

наслідком є зазначений Шеллінгом «страх раптової ядерної атаки», що впливає на стабільність стримування [31, с. 126].

Крім того, необхідно враховувати, що радикальні скорочення ядерних арсеналів, у разі збереження дисбалансу за іншими видами озброєнь, зокрема, конвенційними, зберігає ризик їх нарощування. Зокрема, на думку Джеймса Ектона скорочення ядерного потенціалу США, навіть синхронно з Росією, залишає актуальною можливість ядерного переозброєння останньої внаслідок зростання загального військового дисбалансу між країнами. Перевага Сполучених Штатів за кількістю та якістю конвенційних озброєнь не залишає Росії надій на рівновагу сил, а тому вона намагатиметься компенсувати цей дисбаланс за допомогою ядерної зброї [32, с. 18]. Таким чином, зростання вразливості Росії перед США призведе до зростання ризиків групи «А».

На думку Стівена Цимбали, навіть не враховуючи конвенційні переваги США, за умов радикальних скорочень стратегічна стабільність може порушитись за рахунок зростання уразливості російських СЯС. Згідно з результатами проведеного вченим моделювання, навіть при рівних розмірах скорочених ядерних потенціалів, виживаність російських СЯС буде значно нижчою, ніж американських, що зумовлено структурою ядерних сил РФ [33]. Відповідно, ядерні скорочення здатні призвести до зростання ризиків групи «А» внаслідок прагнення Росії компенсувати дисбаланс (за рахунок нарощування ядерних озброєнь або зниження ядерного порога). Тобто, одним з головних завдань науковців даного напрямку стає розробка оптимальних умов, за яких суттєві скорочення ядерних потенціалів супроводжуватимуться збереженням стратегічної стабільності.

Ще одним кроком, який здатний зміцнити стратегічну стабільність стає ініціатива щодо розробки заходів утруднення ядерної атаки. Зокрема йдеться про зниження боєготовності ракет, що стоять на бойовому вартуванні. Певною мірою ця процедура повинна підвищити рівень кризової стабільності, відповідно зміцнивши стратегічну стабільність. Однак, оскільки кроки щодо зниження

статусу боєготовності неможливо перевірити, вони можуть створити зворотний ефект на стратегічну стабільність, оскільки залишають кожній зі сторін стимул для таємного порушення режиму низької боєготовності. У цьому випадку залишається або нарощувати системи ПРО, що прямо порушуватиме головний принцип стратегічної стабільності, або ж спершу розробити систему верифікації боєготовності усіх учасників системи. Однак, зазначений крок може стати негативним щодо порушення стратегічної стабільності. Знову ж, тут враховуються фактори ризику групи «В», підвищена увага до яких завдає загрозу стратегічної стабільності, відповідно, загострюючи ризики групи «А». Серед послідовників даного напрямку слід зазначити Дж. Ектона [34], Ф. Геффні [35], Х. Фіверсона [36], С. Пайфера [37] та ін.

Таким чином, після закінчення «холодної війни» ядерне стримування зазнає період кризи і трансформації, пов'язаний зі знищенням базових умов, в яких теорія стримування формувалася в роки «холодної війни». У науці це відображується появою декількох напрямів.

З одного боку, про себе заявляє широка група дослідників, які наполягають на скасуванні ядерного стримування як основи відносин США з іншими ядерними державами. На їхню думку, стримування, що виникло в роки «холодної війни» і засноване на логіці взаємної конфронтації, ніяк не підходить для постбіполярної системи міжнародних відносин, для якої характерне зближення і співробітництво колишніх супротивників. Крім того, досвід протистояння РФ і США в минулому, фактично, перетворює поняття «стратегічної стабільності» на артефакт «холодної війни» разом із її основою – ядерним стримуванням, загроза якого є непереконливою сьогодні, коли основним викликом для США стають дрібні регіональні війни.

На відміну від своїх опонентів, які наполягають на необхідності поступової відмови від ядерної зброї, і, відповідно, його політичної основи, прихильники другої групи експертів («реформісти») говорять лише про звуження ролі ядерного

стримування на сучасному етапі. Крім того, вони наполягають на необхідності трансформації політики стримування згідно новим викликам американській безпеці. Дана трансформація, на їхню думку, відродить переконливість загрози ядерного стримування, оскільки буде адаптуватися (tailoring) до психології конкретного супротивника, вибираючи, відповідно, оптимальні види стратегії, озброєнь і комунікації. На думку експертів цієї групи оптимальною стратегією для сучасності стає «стримування шляхом позбавлення можливостей ефективної атаки», що ґрунтується не на ідеї покарання супротивника у відповідь на його агресію, а на формуванні аргументів щодо її запобігання. Крім того, що така стратегія є більш гуманною, вона позбавлена ризиків, пов'язаних з невірною інтерпретацією сигналів, притаманних «стримуванню через покарання». Озброєння, які найбільше відповідають такому стримуванню – це системи протиракетної оборони, а також мініатюрні ядерні боєголовки, позбавлені колосальної деструктивної сили класичних ядерних озброєнь, а, отже, і їх само-стримувального ефекту. Використання даної комбінації наступальних та оборонних озброєнь у перспективі переконуватиме потенційного супротивника у можливості дозованого застосування американської ядерної зброї проти нього з метою знищення арсеналів ЗМУ. При цьому збережеться розуміння того, що наявність систем ПРО значно знизить ефективність атаки агресора, позбавивши його, таким чином, стимулів до атаки. Дана стратегія стримування повинна бути доповнена оптимальною стратегією комунікації, розрахованої на донесення до потенційного супротивника її основ. Найбільшим викликом, відповідь на який спробували дати «реформісти» стало потенційне явище ядерного тероризму, яке в силу своїх базових характеристик навряд чи може вважатися адекватним об'єктом впливу з боку політики стримування. Тим не менш, викликає повагу спроба адаптувати політику стримування за викликами ядерного тероризму, що з одного боку передбачає підвищення відповідальності держав – потенційних спонсорів тероризму за свої дії, з іншого, передбачає вплив на потенційні можливості терористів до атаки.

Проміжним в даному випадку можна вважати підхід третьої групи, прихильників контролю над озброєннями, або ядерних класиків, що підтримують ліберальні традиції про дотримання таких канонів класичного ядерного стримування, як стратегічна стабільність. Мова йде про максимальне скорочення ядерних арсеналів держав, залишаючи за ними лише функцію стримування, але не ведення війни. За своїм характером даний підхід найбільш наближений до позицій перших теоретиків ЯС, які вважали «мінімальне» стримування стримуванням в чистому вигляді, бо воно здатне забезпечити надійний рівень стратегічної стабільності, і разом з тим, знизити загрози групи «В», пов'язані з порушенням режиму ядерної безпеки. Однак, практична імплементація цього підходу видається проблематичною внаслідок невирішеності таких питань як забезпечення «розширеного» стримування при мінімальних рівнях ядерних потенціалів, співвідношення конвенційних та оборонних озброєнь, а також складності з підтримкою стратегічної стабільності в рамках зниженої ядерної боєготовності. Фактично, представники даної групи намагаються взаємодіяти разом з представниками двох інших підходів, що формує деяку циклічність формування ядерної стратегії США у постбіполярний період.

1. Jervis R. The Dustbin of History: Mutual Assured Destruction // Foreign Policy. - November/December, 2002. - P. 40-42.
2. Lebow R.N. Deterrence then and Now // The Journal of Strategic Studies. - October 2005. – Vol. 28, N 5. - P. 765-773.
3. Wilson W. The Myth of Nuclear Deterrence // Nonproliferation Review. – 2008. - Vol. 15, No. 3. - P. 421-439
4. Smith D.D. Deterring America. Rogue States and the Proliferation of Weapons of Mass Destruction. – NY.: Cambridge University Press, 2006. - 163 p.
5. Goodpaster Committee. The declining utility of nuclear weapons // The Washington Quarterly. - 1997.- Vol. 20, N 3. - P. 91-95.
6. Krepinevich A.F., Kosiak S.M. Smarter Bombs, Fewer Nukes // Bulletin of the Atomic Scientists. - 1998. - Vol.54, N 6. - P. 26-33
7. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века. – М.: Ладомир, 2002. – 350 с.

8. Mazarr M., Goodby J. Redefining the Role of Deterrence // Deterrence Its Past and Future. Papers Presented at Hoover Institution, November 2010 / Ed. by George P. Shultz, Sidney D. Drell, James E. Goodby. - Hoover Institution Press, Harvard University, 2011. – P. 47-98.
9. Muller H. Enforcing Zero: Forget deterrence! // Deterrence Its Past and Future / Ed. by George P. Shultz, Sidney D. Drell, James E. Goodby. - Hoover Institution Press, Harvard University, 2011. – P. 373-382.
10. Nuclear Deterrence: Problems and Perspectives in the 1990th / Ed. by S.Sur. – N.Y.: United Nations Institute for Disarmament Research, 1993. – 24 p.
11. Ford Ch.A. Playing for Time on the Edge of Apocalypse: Maximizing Decision Time for Nuclear Leaders / Deterrence Its Past and Future / Ed. by George P. Shultz, Sidney D. Drell, James E. Goodby. - Hoover Institution Press, Harvard University, 2011. – P. 217-278.
12. Lewis P., Williams H., Pelopidas B., Aghlani S. Too close for Comfort: Cases of Near Nuclear Use and Options for Policy. Chatham House Report. - The Royal Institute of International Affairs, 2014.- 38 p.
13. Payne K.B. The Case Against Nuclear Abolition and For Nuclear Deterrence // Comparative strategy. - 1998. - Vol.17, N 3. - P. 23-52.
14. Freedman L. Deterrence: A Reply // The Journal of Strategic Studies. - 2005.- Vol. 28, N 5. – P. 789-801.
15. Gray C.S. Deterrence in the 21st century // Comparative strategy. - 2000. - Vol. 19. - P. 255-261.
16. Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction. Introduction / Ed. by J. Johnson, K. Kartchner, J. Larsen. – Palgrave MacMillan, NY., 2009. - 285 p.
17. Lantis J S. Strategic Culture and Tailored Deterrence: Bridging the Gap between Theory and Practice // Contemporary Security Policy. - 2009. - Vol. 30, N 3. - P. 467–485.
18. Haglund D. What Good is Strategic Culture? // Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction. - P. 15-32.
19. Bunn E.M. Can Deterrence be Tailored? // Strategic Forum. - 2007. – N 225. – 7 p.
20. George A. The Need for Influence Theory and Actor-Specific Behavioral Models of Adversaries // Comparative Strategy. - 2003. – N 22. - P 463–487.
21. Lieber Keir A., Press Daryl G. The Nukes we Need // Foreign Affairs. - 2009. - Vol. 83, N 6. - P. 39 – 51.
22. Fruhling S. “Bunker-Busters” and Intra-War Deterrence: The Case for Caution and Two Solutions // Comparative Strategy. - 2005. – N 24 .- P. 327-341.
23. Payne K.B. Post-Cold War Requirements for US Nuclear Deterrence Policy // Comparative strategy. - 1998, Vol.17. - P. 227-277

24. Davis P.K., Jenkins B.M. Deterrence and Influence in Counterterrorism," Santa Monica: RAND NDRI // http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/2005/MR1619.pdf
25. Castillo J.J. Nuclear Terrorism: Why deterrence Still Matters // Current History. - 2003. - Vol. 102, N 668. - P. 426-502.
26. Corr A. Deterrence of Nuclear terror. A Negligence Doctrine // Nonproliferation Review. - 2005, Vol. 12, N 1. – P. 129-150.
27. Levi M.A. Deterring Nuclear Terrorism // Issues in Science and Technology. - 2004. - Vol. 20, N 3. - P. 70-74.
28. Knopf J.W. The Fourth Wave in Deterrence Research // Contemporary Security Policy. – 2010. - Vol. 31, N 1. - P. 1–33.
29. Brodie B. Strategy in the missile Age. – Princeton: Princeton University Press, 1971. – 199 p.
30. Kahn H. On Thermonuclear War. – Princeton University Press, 1960. – 653 p.
31. Shelling T. C. A World Without Nuclear Weapons? // Dædalus. - 2009. – Fall. – P.124-129.
32. Acton J. Low Numbers. A Practical Path to Deep Nuclear Reductions. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2011. - P. 18-19.
33. Cimbala S.J. Deterrence Stability with Smaller Forces: Prospects and Problems // Journal of Peace Research. - 1995. - Vol. 32, N 1. - P. 65-78; Cimbala S. J. A New Nuclear Century. Strategic Stability and Arms Control. – Westport: Praeger Publishers, 2002. – 189 p.
34. Acton J.M. Deterrence during Disarmament: Deep Nuclear Reductions and International Security. – NY.: Routledge, 2011.- 128 p.
35. Gaffney F.Jr. Abandoning Deterrence Will be Nuclear Nightmare Come True // Insight in the News. - 1997. - Vol. 13. – P. 30.
36. Fiverson H. A. The Nuclear Turning Point. A Blueprint for Deep Cuts and De-alerting of Nuclear Weapons. – Brookings Institution, 1999. – 402 p.
37. Pifer S. NATO, Nuclear Weapons and Arms Control // Brookings Arms Control Series. – 2011. - Paper 7. - 42 p.; Pifer S. The Next Round: The United States and the Nuclear Reductions After New START // Brookings Arms Control Series.- 2010. - Paper 4. – 49 p.

4.4. Ядерний вибір Ірану: аналіз сучасної політичної думки (Чебан О.Я.)

Ядерним вибір країни – це наявність кількох альтернатив для прийняття зовнішньополітичного рішення щодо того, чи слід даній державі набувати ядерну зброю, чи навпаки варто обмежитися лише мирним розвитком ядерної енергетики. Тривалий час вважалося, що Іран визначився зі своїм ядерним вибором й обрав послідовний курс на набуття ядерної зброї. Однак, у липні 2015 р. у Відні Іран підписав історичну угоду про обмеження своєї ядерної програми в обмін на зняття міжнародних санкцій, й це дало можливість говорити про те, що Іран переглянув свій ядерний вибір і відмовився від планів набути ядерну зброю. Втім, багато експертів не виключають, що поступки Ірану у ядерній сфері є тимчасовими, й що незабаром Іран може спробувати відновити свою воєнну ядерну програму. Тому залишається дуже актуальним аналіз наукових праць, присвячених вивченню проблематики ядерного вибору Ірану та майбутніх перспектив розвитку іранської ядерної програми.

Перед тим як розглянути наукові праці, безпосередньо присвячені щойно згаданій тематиці, слід згадати деякі загальнотеоретичні наукові роботи, що розглядають закономірності ядерного вибору країн. Слід перш за все згадати роботи Кеннета Уолца, одного із засновників теорії неореалізму. Цей автор є унікальним, тому що він обґрунтував позитивне ставлення до процесів ядерного розповсюдження. На думку Уолца, яку він висловив у своїй праці «Розповсюдження ядерної зброї: більше може бути краще» [1, с. 15], зростання кількості держав, що володіють ядерною зброєю, може призвести до зниження вірогідності початку нових конфліктів. Адже чим більше держав володітиме ядерною зброєю, тим більше учасників міжнародних відносин не матимуть можливості розпочати війну, яка призведе до катастрофічних наслідків.

К. Уолц також наводив аргументи щодо того, що позитивне значення для безпеки на Близькому Сході матиме набуття Іраном ядерної зброї, оскільки це дозволить стримати ядерний арсенал Ізраїлю і запобігти можливому воєнному зіткненню між Іраном та Ізраїлем [2, с. 110]. Окрім К. Уолца, думку про позитивний вплив ядерного арсеналу на ситуацію на Близькому Сході підтримував Карл Крістоф [3] та Стівен Розен [4].

Втім, переважна більшість дослідників та політиків виступають різко проти подальшого розповсюдження ядерної зброї та опори на ядерне стримування. Наприклад, С. Нанн та Б. Блер у своїй спільній статті «Від ядерного стримування до взаємної безпеки» розкритикували концепцію взаємного гарантованого знищення і протиставляють цьому поняттю власний термін – «взаємна гарантована безпека». С. Нанн та Б. Блер зазначали, що «ядерна політика має змінитися... Замість того, щоб загрожувати Армагеддоном заради запобігання війні, ми повинні прагнути до взаємної гарантованої безпеки» [5, с. 20]. Негативне ставлення до ядерного розповсюдження висловлено і у праці арабського дослідника Махмуда Каріма, який у своїй монографії «Зона, вільна від ядерної зброї, на Близькому Сході: проблеми та перспективи» зазначав, що існування ядерної зброї у близькосхідному регіоні зашкодить національним інтересам як арабських країн, так і Ізраїлю [6].

Причини ядерного вибору країн теоретично обґрунтовані у працях Скота Сагана. У своїх працях цей аналітик намагався синтезувати здобутки теорій реалізму та лібералізму, а також інших теоретичних напрямів для того, щоб сформулювати комплексне пояснення причин набуття державами ядерної зброї. Так у відомій праці «Переглядаючи причини ядерного розповсюдження: три моделі у дослідженні бомби» С. Саган висловив думку про те, що до набуття державою ядерної зброї може призвести одна або декілька із трьох можливих причин: необхідність покращити свою безпеку, вплив міжнародного режиму ядерного нерозповсюдження та вплив

внутрішньополітичних факторів – інтересів бюрократичних груп, електоральних настроїв населення тощо [7].

Загальнотеоретичний аналіз причин ядерного вибору здійснено у працях американського дослідника Жака Хайманса. Зокрема, у статті «Коли держава стає володарем ядерної зброї?» [8] Хайманс припустив, що успіх держави на шляху набуття ядерної зброї може залежати від характеру її режиму: у країн з авторитарним режимом правління менше шансів створити ядерний арсенал через те, що за умов існування такого режиму менше шансів налагодити ефективну ядерну програму.

Відома у експертних колах дослідниця Таня Оджілві-Уайт з Маунбеттенського центру міжнародних досліджень університету Саутгемптона Британії у своїй статті «Чи є теорія ядерного розповсюдження? Аналіз сучасної дискусії» [9] провела комплексний і об'єктивний аналіз усіх теорій ядерного розповсюдження. При цьому вона відзначила, що предмет ядерного розповсюдження не отримав «адекватного визначення», й що при його характеристиці не цілком зрозуміло, що мається на увазі більше – причини чи наслідки цього явища. Тому, на її думку, неможливо відділити це поняття від гонки озброєнь.

Ґрунтовний загальнотеоретичний аналіз тематики ядерного вибору здійснено у деяких колективних монографіях. Насамперед це двотомна колективна монографія «Передбачаючи ядерне розповсюдження у ХХІ ст.» [10], яка була опублікована у 2010 р. під загальною редакцією директора Монтерейського інституту міжнародних досліджень ім. Джеймса Мартіна Уільяма Поттера та його молодшої колеги Гаухар Мухатжанової. У цей двотомник були включені статті провідних фахівців у галузі ядерного розповсюдження – Ж. Хайманса, Е. Солінген, С. Сагана, У. Поттера, Г. Мухатжанової, Н. Бажема, Ф. Бліка та ін. У цій же монографії розглянуті й можливі причини набуття ядерної зброї Іраном.

Комплексний погляд на причини ядерного розповсюдження пропонує видана в 2004 р. під редакцією Курта Кемпбелла, Роберта Айнхорна та Мітчелла Райса праця «Ядерний переломний момент.

Чому держави переглядають свої ядерні вибори» [11]. Автори цієї праці вважали ядерне розповсюдження негативним процесом, але в той же час у відповідності з духом школи політичного реалізму вони припустили, що існування ядерної зброї у низки держав неминуче призведе до того, що кількість ядерних держав зростатиме, тобто станеться «ядерний переломний момент», або як його інакше називають «ланцюгова реакція розповсюдження» чи «ефект доміно».

При аналізі наукових праць, які безпосередньо стосуються тематики іранської ядерної програми та ядерного вибору Ірану вбачається необхідним умовно розділити ці праці на кілька груп за національною ознакою, що дозволить скласти уявлення про те, наскільки іранська ядерна проблема цікавить науковців тієї чи іншої країни, а також про те, як вони до неї відносяться.

Останнім часом на цю вкрай актуальну тему було написано дуже багато праць насамперед на Заході. Особливо цікавою вбачається праця американської дослідниці Е. Солінген [12], яка обґрунтувала розвиток іранської ядерної програми впливом соціально-економічних та внутрішньополітичних факторів в Ірані. Теоретичний аспект ядерного вибору Ірану найбільш повно відображений у статті вже згадуваної представниці Монтерейського інституту у США Г. Мухатжанової «Гордість та упереджене ставлення: розуміння ядерної програми Ірану» [13]. У цій праці дослідниця проаналізувала причини розвитку іранської ядерної програми крізь призму різних теорій міжнародних відносин – неореалізму, неоліберального інституціоналізму, бюрократичної політики та ін. На думку дослідниці, найбільш переконливе пояснення мотивів іранської ядерної програми запропоноване у концепції правлячих коаліцій Етель Солінген, хоча аргументи неореалістів, інституціоналістів, нормативістів та інших теоретиків також мають бути враховані при поясненні причин розвитку ядерної політики Ірану.

Британські дослідники Метью Моран та Крістофер Гоббс у своїй спільній статті «Іранська ядерна дилема: світло в кінці тунелю?» [14] при аналізі причин ядерної політики Ірану

використовували напрацювання основних теорій міжнародних відносин. Дослідники ще у момент написання своєї статті у 2012 р. (тобто за рік до початку врегулювання іранської ядерної проблеми) дійшли висновку, що у Ірану зникають причини для подальшого розвитку воєнної ядерної програми, що робить можливим компроміс з приводу його ядерної програми.

Інші автори при поясненні причин розвитку іранської ядерної програми більше уваги приділяли культурно-історичним аспектам, які вплинули на розвиток іранської ядерної програми. Наприклад, Керолайн Зімке у своїй статті «Національний міф і стратегічна персональність Ірану: перспектива контр-розповсюдження» [15] аналізувала фактори, які на перший погляд не мають прямого відношення до іранської ядерної програми – історичні факти, культурні особливості, які сформували національний характер іранського народу. Однак дослідниця переконливо довела, що всі ці фактори зіграли в подальшому велику роль у розвитку іранської ядерної програми, оскільки історична пам'ять досі впливає на поведінку іранців.

Аналогічно Майкл Ейзенштадт аналізував іранську ядерну програму крізь призму культурно-історичних аспектів у своїй статті «Стратегічна культура Ірану: оперативні та політичні наслідки» [16]. За основу аналізу він використав таке поняття, як стратегічна культура, яке дозволяє визначити специфіку нації у її відношенні щодо питань воєнно-політичної стратегії. За висновками М. Ейзенштадта, аналіз особливостей стратегічної культури Ірану дозволяє припустити, що ця країна морально готова до набуття ядерної зброї.

Процес врегулювання іранської ядерної програми, пов'язаний з підписанням у листопаді 2013 р. в Женеві Спільного плану дій та у липні 2015 р. у Відні Спільного всебічного плану дій (СВПД) щодо ядерної програми Ірану, детально розглядають у своїх статтях наукові співробітники Белферського центру науки та міжнародних відносин при Гарвардському університеті. Наприклад, фінський експерт Олі Хейнонен, старший науковий співробітник Белферського центру, у

своїй праці [17] аналізує зміст та перспективи виконання прийнятого в Женеві шісткою посередників та Іраном Спільного плану дій з приводу іранської ядерної програми. На думку О. Хейнонена, прийнятий у листопаді 2013 р. План дій містить значно менше вимог щодо інспекцій ядерних об'єктів Ірану, ніж аналогічна угода, яку Іран досяг з представниками «євротрійки» (Великобританія, Німеччина, Франція) та МАГАТЕ у 2003 р., коли Іран погодився тимчасово заморозити збагачення урану і фактично дотримувався Додаткового протоколу до угоди про Гарантії з МАГАТЕ. Хоча у 2013 р. Іран надав широкий доступ інспекторам МАГАТЕ на свої ядерні об'єкти, однак цей доступ, на думку О. Хейнонена, не такий широкий, як у 2003 р., і це надає Ірану шанс залишити деякі аспекти своєї ядерної програми непрозорими.

Представники Белферського центру Грехем Аллісон та Гері Сеймур у своїх колективних статтях також розглянули останні події довкола іранської ядерної програми. Зокрема, у статті «Більше санкцій проти Ірану: так чи ні?» [18] дослідники проаналізували суть дебатів у американських владних колах щодо можливості застосування до Ірану нових санкцій попри досягнення з Іраном угоди про обмеження його ядерної програми. Г. Аллісон та Г. Сеймур схиляються до думки, що запровадження нових санкцій зведе нанівець результати досягнутих в Женеві та Відні домовленостей, і тому слід утриматися від тиску на Іран.

В цілому можна зробити висновок про те, що британські та особливо американські науковці цікавляться іранською ядерною проблемою більше, ніж дослідники з інших країн. Слід також зазначити, що переважна більшість західних дослідників негативно ставляться до іранської ядерної програми. Виняток становить лише уже покійний Кеннет Уолц, який, як вже зазначалося, бачив позитивні моменти у можливому набутті Іраном ядерної зброї. Інші західні дослідники бачать у цьому велику загрозу для міжнародної безпеки.

Також більшість західних дослідників не сумніваються у тому, що Іран справді довгий час мав наміри щодо набуття ядерної зброї.

Не виключається, що такі наміри Іран може мати і тепер, після укладення ядерної угоди з країнами «шістки» у липні 2015 р.

Безпосередньо тематиці іранської ядерної програми присвячена також низка наукових праць російських дослідників, наприклад, праця російського вченого Анзора Ногмова «Іранська ядерна програма в контексті режиму ядерного нерозповсюдження» [19]. У цій роботі автор схилився до думки, що скоріше за все у Ірану немає наміру набувати ядерну зброю, а США та їх союзники необґрунтовано піддають Іран загрозі нападу.

У праці російського вченого Владислава Юрченка «Іранська ядерна програма в російсько-американських відносинах» [20] висловлено сумнів щодо правильності переконань американської адміністрації, яка вірила, що Іран намагається набути ядерну зброю. В. Юрченко не виключив, що США збиралися використати іранську ядерну програму лише як привід для повалення режиму в Ірані і приведення до влади там проамериканських політиків, подібно до того, як це відбувалося в Іраку. В той же час автор зазначив, що поява на південь від Росії ще однієї ядерної держави становила б загрозу російській національній безпеці.

Монографія російських фахівців В. Євсєєва та В. Сажина «Іран, уран та ракети» [21] присвячена вивченню доктринальних основ політики Ірану у 1990-х – 2000-х рр., іранської ядерної та ракетної програм як основи військової могутності ІРІ, хронології іранської ядерної кризи, позиції ключових гравців на «іранському полі», в тому числі, Росії і США, а також аналізу можливих способів врегулювання ядерної проблеми Ірану. Автори дослідження звертали особливу увагу на такий фактор при вирішенні іранської ядерної проблеми, як національна психологія іранців. Цей фактор, а також доктринальна і політико-ідеологічна сутність іранського режиму, на думку дослідників, залишали мало місця для успішного вирішення «іранської ядерної проблеми», насамперед невійськовими, політико-дипломатичними засобами, особливо після приходу до влади президента Ірану М. Ахмадінежада, послідовника учення імама Хомейні, людини з вкрай радикальними релігійними поглядами.

Президент російського Наукового центру міжнародних досліджень «ПІР» (ПІР-Центру) Володимир Орлов також вивчав іранську ядерну проблематику. У своїй статті «Лабіринт якого нема. Навіщо і кому потрібна війна з Іраном» [22] В. Орлов висловив своє позитивне ставлення до Ірану. Подібно до всіх інших російських дослідників В. Орлов визнав, що якби Іран набув ядерну зброю, то це завдало б важкого удару міжнародній та російській безпеці, хоча б тому, що ядерна зброя є одним із головних елементів російської великодержавності, а розширення ядерного клубу та підрив режиму нерозповсюдження, одним із гарантів якого є Російська Федерація, робить Росію дедалі менш ексклюзивною і значимою на міжнародній арені. Тим не менше, В. Орлов вважає набуття Іраном ядерної зброї вкрай маловірогідним, оскільки, на його думку, Іран не має жодних намірів щодо набуття ЯЗ. Розвиток іранської ядерної програми, на думку дослідника, має на меті продемонструвати технологічний прогрес Ірану і не містить воєнної складової. В. Орлов припустив, що Іран змінить свої мирні наміри щодо своєї ядерної програми тільки в екстремальних умовах, у тому випадку, якщо західні країни будуть чинити на нього безпрецедентний тиск.

Професор університету МДІМО Сергій Дружиловський у своєму коментарі для ЗМІ «Ядерної програми Ірану не існує» [23] відзначав технічну відсталість іранської ядерної програми, яка, на його думку, надто далека від того, щоб дозволити країні виробити ядерну зброю.

Інші російські експерти ставляться до іранської ядерної програми з куди меншим оптимізмом. Наприклад, академік Російської академії наук Олексій Арбатов у своїх статтях та виступах на наукових заходах зазначає, що у 2010-х років Іран уже фактично опинився на порозі володіння ядерною зброєю, й Ірану потрібно не так багато часу, щоб створити ядерну зброю [24]. Такі російські учені як О. Арбатов, В. Дворкін [25], Р. Тімербаєв [26] схильні вважати, що Іран всіма силами намагається домогтися ядерної зброї і не вірять у запевнення деяких своїх співвітчизників у тому, що Іран не здатний

створити ядерну зброю через брак політичної волі та технічних можливостей.

Щоправда, після підписання з Іраном угод у 2013 р. та 2015 р. песимістично налаштовані російські експерти дещо відкоригували свою думку. Наприклад, О. Арбатов вважає, що є реальна можливість повного врегулювання іранської ядерної проблеми, хоча в той же час він не виключає імовірного зриву досягнутих з Іраном домовленостей [27].

Таким чином, можна підсумувати, що при оцінці ядерного вибору Ірану російські вчені менш одностайні, ніж їх західні колеги. Якщо переважна більшість американських дослідників сходяться на тому, що Іран має однозначні наміри щодо набуття ЯЗ, то російські вчені розходяться щодо цього питання: деякі з них погоджуються з західними колегами, інші ж російські вчені вважають, що Іран не має намірів щодо набуття ЯЗ, і що такі наміри у нього можуть з'явитися лише в екстремальних умовах. Крім того, оцінюючи внесок російської науки у вивчення іранської ядерної проблематики, слід визнати, що цій тематиці російські науковці приділяють приблизно таку ж увагу, як і їх західні колеги. У російській науці, так само як і в американській, іранська ядерна програма детально розглянута під різними кутами зору. Разом з тим, слід відзначити, що на відміну від своїх західних колег, російські учені майже не розглядають теоретичні аспекти ядерного вибору Ірану. Це пов'язано з тим, що російські науковці скептично ставляться до теоретичних напрацювань, розроблених на Заході. Російські вчені не бачать сенсу у побудові складних теоретичних концепцій. При оцінці причин розвитку іранської ядерної програми вони віддають перевагу конкретним практичним прикладам і не намагаються установити на іранському прикладі загальнотеоретичних закономірностей ядерного розповсюдження, надаючи перевагу індивідуальному підходу до пояснення причин розповсюдження. Таким чином, російська історіографія з питань іранської ядерної програми концептуально є біднішою за американську.

В Україні донедавна питання іранської ядерної програми детально розглядалося у працях лише однієї української дослідниці – доцента Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Поліни Сіновець [28]. Питання ядерного вибору Ірану П. Сіновець розглянула в контексті теорії ядерного стримування. Втім, нещодавно захищені в Україні дисертації В. Вишньова [29], М. Капирулі [30] та О. Чебана [31], які розглядають міжнародні аспекти проблеми ядерного розповсюдження, суттєво розширили обсяг українських наукових досліджень проблематики ядерного вибору Ірану. Деякі аспекти тематики ядерної програми Ірану були розглянуті також професором Київського інституту міжнародних відносин Сергієм Галакою [32].

Окремо слід проаналізувати праці іранських авторів. В 2012 р. в Ірані з'явилася перша дослідницька організація, яка спеціалізується в першу чергу на дослідженнях в галузі атомної енергетики та міжнародної безпеки – неурядова організація «БАМДАД». У статті «Іранські підходи щодо створення зони, вільної від зброї масового знищення, на Близькому Сході» [33] директор інституту «БАМДАД» Ебрахім Моттагі наголосив на тому, що Іран ніколи не мав намірів щодо створення ядерної зброї, і після приходу до влади нового президента Хасана Рухані Іран готовий надати переконливі докази цього.

Також праці про іранську ядерну політику на англійській, арабській та перській мовах публікує ще одна іранська дослідницька організація – Центр наукових та стратегічних досліджень Близького Сходу у Тегерані. Серед опублікованих на сайті цієї організації праць, доступних лише на перській мові, хотілося б виділити статтю її співробітника Фаріборза Іргвані «Китай та Женевська ядерна угода» [34]. У цій статті іранський дослідник пояснює, чому Китай підтримує дружні відносини з Іраном та сприяв укладенню ядерної угоди в Женеві. На думку Ф. Іргвані, політика Китаю щодо Ірану є цілком раціональною, оскільки зусилля Пекіну щодо виводу Тегерану з-під дії санкцій та міжнародної ізоляції відповідають китайським економічним інтересам. Що ж стосується оцінки самої ядерної

програми Ірану, то на думку Ф. Іргвані, вона не становить загрози міжнародній безпеці, і Китай, підтримуючи Іран, не суперечить традиційному для себе курсу підтримки режиму ядерного нерозповсюдження.

Науковий співробітник тегеранського Центру наукових та стратегічних досліджень Близького Сходу Альхам Нурі у своїй статті на фарсі «Дотримання Додаткового протоколу як виклик для Ірану» [35] розглянув імовірність ратифікації Іраном Додаткового протоколу до Угоди про гарантії з МАГАТЕ, який Тегеран підписав ще у 2003 р. і досі не ратифікував. У цій статті, написаній ще за три місяці до підписання Женевської ядерної угоди, іранський дослідник відзначив, що у контексті переговорів з шістькою щодо іранської ядерної програми дедалі більше обговорюється імовірність ратифікації Іраном додаткового протоколу. А. Нурі висловив цікаву думку щодо цього питання, яка дозволяє пролити світло на те, як оцінюють Додатковий протокол (ДП) у Ірані. Як зазначає дослідник, ДП відлякує Іран перш за все тим, що він відкриває можливості для проведення шпигунства в Ірані, адже Протокол не надає гарантій того, що інспектори МАГАТЕ після проведення інспекцій в Ірані не здадуть отримані відомості спецслужбам недружніх Ірану країн. І стурбованість іранського дослідника справді можна зрозуміти. Адже Додатковий протокол надає можливість інспекторам МАГАТЕ в будь-який час відвідати будь-які об'єкти на території країни-члена ДП, навіть якщо ці об'єкти не заявлені як ядерні. Якщо Іран ратифікує ДП, то інспектори МАГАТЕ зможуть відвідати наприклад секретний воєнний об'єкт у Парчині, і можливо, після цього візиту вони переконаються, що ніякої ядерної діяльності у Парчині не ведеться, але зате побачать там техніку та інфраструктуру, яку Іран хотів би приховати від іноземних держав, у першу чергу західних. Проте немає гарантії, що інспектори МАГАТЕ не передадуть цю інформацію саме західним державам чи Ізраїлю, і цього найбільше боїться Іран, і саме це заважає йому ратифікувати ДП, а не бажання створити ЯЗ – саме до такого висновку підштовхує автор статті.

Серед співробітників Центру наукових та стратегічних досліджень Близького Сходу найбільш обізнаним у галузі ядерного нерозповсюдження експертом є директор структурного підрозділу цієї організації, який також розміщений у Тегерані – Інституту стратегічних досліджень Близького Сходу Кейхан Барзегар. У своїй праці на фарсі «Не помилиться, пане Петреус! Зняття санкцій буде сприяти регіональній стабільності» [36] автор критикує американського експерта, колишнього очільника ЦРУ Д. Петреуса, що написав у газеті «Вашингтон пост» статтю, в якій закликав адміністрацію Б. Обама продовжити політику санкцій щодо Ірану, щоб стримати його експансіоністські амбіції. Що цікаво, у цій статті К. Барзегар по суті критикує неореалістичний підхід до оцінки політики Ірану і зазначає, що роль Ірану у Перській затоці слід оцінювати не в традиційному контексті балансу сил, як це робить Д. Петреус та багато американських консерваторів, а в контексті балансу інтересів. На думку К. Барзегара, помилково вважати, ніби Іран прагне встановити (в тому числі силовими методами) свою гегемонію на Близькому Сході, адже наприклад після виводу американських військ з Іраку у 2011 р. Іран не став намагатися заповнювати створений цим вакуум сили, як багато хто пророкував. К. Барзегар вважав, що під дією пропаганди антиіранського проізраїльського та просаудівського лоббі в США звикли вважати Іран ворогом, якому треба протистояти, а насправді слід усвідомити необхідність співпраці з Іраном для подолання спільних проблем, таких наприклад, як тероризм, і в цьому контексті слід співпрацювати з Іраном і у питаннях ядерної програми, знімаючи санкції. При цьому К. Барзегар детально не говорив про іранську ядерну програму, намагаючись підштовхнути читача до висновку, що ця програма ніякої загрози насправді не становить, і що ця загроза вигадана пропагандою іранських недругів.

Хотілося б також відзначити англomовну працю К. Барзегара «Іранський внутрішній консенсус щодо ядерної угоди» [37]. У цій статті іранський дослідник також говорить про необхідність зняття санкцій з Ірану, і на цей раз він аргументував цю свою думку тим, що

якщо не будуть зняті санкції, то буде порушений консенсус, який поки що має місце в Ірані і який полягає у тому, що всі іранські політичні сили підтримують необхідність компромісу у ядерних питаннях.

Ще одну англomовну статтю про іранську ядерну політику «Ядерна угода між Іраном та шісткою: перемога дипломатії та миру» [38] опублікував колишній іранський дипломат, експерт у питаннях міжнародної безпеки та ядерного роззброєння Нассер Сагафі-Амері. Цей іранський аналітик на відміну від своїх вищеназваних співвітчизників писав про іранську ядерну програму більш відверто, не намагаючись обійти гострі питання або підштовхнути до думки, ніби ядерна проблема Ірану є вигаданою ворожою пропагандою. Н. Сагафі-Амері прямо зазначив, що Іран уже став віртуальною ядерною державою, такою ж як Японія та Німеччина, і що він уже володіє здатністю в короткий час створити ЯЗ. Тим не менше, на думку дослідника, підписання Женевської угоди дозволило зняти напруженість довкола Ірану, і подальший розвиток подій він бачить в позитивному світлі.

Іранські автори Центру наукових та стратегічних досліджень Близького Сходу іноді публікують свої статті виключно на арабській мові, і однією з таких праць є стаття директора Центру Сеїда Хосейна Мусаві «Женевська ядерна угода за формою і змістом» [39]. У цій статті автор відзначив позитивне значення факту підписання угоди для міжнародної стабільності, але в той же час висловив побоювання, що висування в майбутньому занадто категоричних і неприйнятних вимог західних держав до Ірану може стати причиною її зриву.

Оцінка ядерної угоди з Іраном у листопаді 2013 р. дається у працях іранської дослідниці Аріани Табатабаї, яка є науковою співробітницею у згадуваному вище Белферському центрі. Зокрема цікавою є стаття Аріани Табатабаї «Тимчасова угода: погляди з Ірану» [40]. У цій праці іранська дослідниця проаналізувала те, як різні кола в Ірані відреагували на досягнення Іраном в Женеві у листопаді 2013 р. угоди з «шісткою» про обмеження іранської ядерної програми. Як показав аналіз дослідниці, в Ірані в основному

позитивно сприйняли угоду про досягнення домовленості, яку офіційна пропаганда позиціонує як велику дипломатичну перемогу Ірану над Заходом. Стримане схвалення угода отримала навіть з боку іранських консервативних кіл, які звикли виступати проти будь-яких компромісів з міжнародною спільнотою щодо розвитку ядерної програми.

Інші праці іранських авторів мають хоч досить опосередковане відношення до ядерної тематики, але тим не менше їх аналіз важливий для розуміння іранського ядерного вибору, оскільки написані вони іранськими політичними керівниками. У праці іранського президента (1997 – 2005) Мохаммеда Хатамі «Іслам, Іран і діалог цивілізацій» [41] спростовується теорія С. Хантінгтона про неминуче зіткнення цивілізацій і доводиться, що Іран зацікавлений у мирному діалозі з західними країнами. Положення цієї праці виглядають актуальними тепер, після укладення ядерної угоди між Іраном та країнами «шістки». Стаття М. Хатамі продемонструвала, що ще задовго до підписання цієї угоди в Ірані були сили, які не мали мотивації до набуття ядерної зброї і які намагалися запобігти ізоляції країни, викликаній розвитком непрозорої ядерної програми.

Особливо важливе значення мають праці обох духовних лідерів (рахбарів) Ірану – аятол Хомейні [42] та Хаменеї [43]. У своїх творах обидва іранські керівники висловили своє негативне ставлення до ядерної зброї. Але в той же час, як вбачається, слід критично відноситися до цих висловів аятол, оскільки в шиїзмі навіть духовні лідери можуть говорити неправду, аби ввести в оману ворогів. Те, що зокрема нинішній аятола А. Хаменеї не так однозначно негативно ставиться до ядерної сфери, як може здатися на перший погляд, витікає із його тверджень про те, що Іран має набути технологічну самодостатність, в тому числі шляхом розвитку ядерних технологій. Краще зрозуміти суть праць аятоли А. Хаменеї допомагає монографія співробітника Центру Карнегі Каріма Саджадпура «Читаючи Хаменеї» [44].

В цілому підсумовуючи аналіз праць іранських вчених на ядерну тематику, можна відзначити цікаву особливість: у той час як

іранські керівники у своїх практичних діях, як вбачається, скоріше керуються принципами неореалізму, іранські вчені у своїх теоретичних працях явно критикують ці принципи, такі як баланс сил, захист від потенційного ворога і т. ін. Іранські вчені здебільшого вважають, що загроза іранської ядерної програми є вигаданою, і що взагалі, Іран треба звикнути сприймати не в контексті загрози і силової протидії, а в контексті міжнародної співпраці та загальної інтеграції, і що Іран слідує цим принципам і тому не зацікавлений у набутті ядерної зброї.

Арабські дослідники ядерної тематики, так само як і й іранські, не сформуvalи своїх теорій причин ядерного розповсюдження, які б відрізнялися від розроблених на Заході теоретичних напрямів. У принципі арабські вчені у своїх працях також використовують аргументи неореалістів, нормативістів і т. п., хоча вони не акцентують на цьому увагу, зосереджуючись не на теоретичних, а практичних аспектах. Наприклад, єгипетський вчений Ахмед Абульхалім у своїй статті «Карта ядерних держав на Близькому Сході на початку ХХІ ст.» [45] виділив одразу декілька причин того, чому, на його думку, Іран прагне набуття ядерної зброї: 1) прагнення досягти паритету у своїх воєнно-стратегічних можливостях з Ізраїлем та меншою мірою, Пакистаном (тобто це цілком неореалістичне обґрунтування іранського ядерного вибору); 2) бажання захиститися від загрози з боку США, яка є особливо великою у зв'язку з тим, що американський флот постійно дислокується поблизу Ірану (знову неореалістичне пояснення); 3) прагнення зміцнити престиж Ірану за рахунок вступу до ядерного клубу, так само як це зробили всі інші ядерні держави (нормативізм); 4) прагнення довести простому іранському населенню, що Іран після революції став міцнішим і прогресивнішим, адже шах не зміг набути ЯЗ (теорія бюрократичної політики. Таким чином, Абульхалім використовує різні теорії, і його навряд чи можна віднести до якогось одного теоретичного напрямку. Втім, як вбачається, цей дослідник, так само як і інші арабські аналітики, все-таки більше тяжіє до неореалізму, оскільки при аналізі

ядерної політики частіше за все оперує такими неореалістичними концептами, як баланс сили, захист безпеки і т.п.

Цікаво зазначити, що арабські вчені почали оцінювати Іран як реальне джерело загрози порівняно недавно, лише з початку XXI ст., тобто саме тоді, коли стала помітною іранська ядерна програма. До цього часу, як впливає наприклад, з опублікованої в 2000 р. статті директора регіонального відділення катарського каналу Аль-Джазіра Гасана Бен Джадава [46], арабський світ сприймав Іран як потенційного привабливого партнера, чому сприяла добросусідська політика тодішнього іранського президента М. Хатамі. Як стає зрозуміло зі статті, ядерна програма Ірану в той час арабський світ ще всерйоз не турбувала. Такого ж висновку можна дійти на основі аналізу опублікованої в 1997 р. монографії йорданського дослідника Абдель-Азіза Ад-Доурі «Арабо-іранські відносини. Сучасні тенденції та перспективи» [47].

Проблематикою ядерного нерозповсюдження на Близькому Сході займаються також такі арабські політологи, як Мухаммад Бігау Ад-Дін Аль-Гамрі [48], Мухаммад Махмуд Абу-Гадір [49], Закарія Хусейн [50], Бумгуді Аль-Касім [51] та ін.

Ізраїльські автори, так само як і арабські, при оцінці причин ядерного розповсюдження більше схиляються до неореалізму. Втім, у їх працях акцентується увага не на причинах іранської ядерної політики, а на її наслідках. Серед ізраїльських науковців в першу чергу слід згадати Е. Інбара [52], З. Маоза [53], Р. Бергмана [54], Ш. Фельдмана [55].

Підводячи підсумки, можна відзначити, що аналіз стану наукової розробки проблематики іранського ядерного вибору дозволяє зробити висновок, що ця проблематика добре досліджена. Водночас зберігається простір для подальших досліджень іранського ядерного вибору. Причини розвитку іранської ядерної програми детально розглядаються у працях небагатьох авторів. Тим не менше, наявність великої кількості наукових праць про загальні аспекти іранської ядерної програми дозволяє зробити висновки про можливі причини іранської ядерної політики.

Найбільш повно проблематика іранської ядерної програми досліджена в американській історіографії. Також багато уваги цій проблематиці приділено і в російській науковій літературі, але праці російських науковців про іранську ядерну програму в цілому концептуально бідніші, ніж праці їх американських колег. В американській історіографії переважає однозначно негативне ставлення до іранської ядерної програми, в той час як у працях російських авторів зустрічаються прямо протилежні оцінки, хоча в той же час багато російських науковців повністю розділяють стурбованості своїх західних колег з приводу загрозливого характеру розвитку іранської ядерної програми. При цьому більшість і американських, і російських аналітиків сходяться на думці про те, що якщо Ірану все-таки вдасться набути ЯЗ, то це матиме однозначно негативні наслідки для національної безпеки і США, і Росії, і всіх інших країн світу.

В українській історіографії питання ядерного вибору Ірану досліджене ще порівняно мало, в цілому українські дослідники у своїх оцінках цього питання більш близькі до своїх західних колег.

В іранській історіографії пропонується оцінювати Іран не як ворога, а як вигідного партнера, співпраця з яким разом зі зняттям санкцій дозволить врегулювати проблеми Близького Сходу. Іранські аналітики не вдаються до детального теоретичного аналізу, але в цілому можна сказати, що їх праці витримані в дусі неолібералізму і критики неореалізму, з позицій якого Іран можна розглядати як суперника західних держав у боротьбі за вплив на Близькому Сході. Іранські експерти намагаються спростувати неореалістичні постулати про необхідність дотримання балансу сил в регіоні і акцентують увагу на необхідності дотримуватись балансу інтересів та розвивати співпрацю з Іраном.

1. Waltz K. N. The Spread of Nuclear Weapons: More May Be Better. – L.: The International Institute for Strategic Studies, 1981. – 430 p.

2. Уолц К. Почему Иран должен получить ядерную бомбу // Россия в глобальной политике. – 2012. - № 4. – С. 108 – 116.

3. Christof C. Mayhem or Deterrence? Regional and Global Security from Non-Proliferation to Post-Proliferation // *Arms Control and Proliferation in the Middle East and South Asia* / Ed. by Shelley A. Stahl and Geoffrey Kemp. – New York: St. Martins Press, 1992. – P. 45 – 60.
4. Rosen S. J. A Stable System of Mutual Nuclear Deterrence in the Arab-Israeli Conflict // *American Political Science Review*. – 1977. – Vol. 71, № 4. – P. 1367 – 1383.
5. Nunn S., Blair B. From Nuclear Deterrence to Mutual Safety // *The Bulletin of the Atomic Scientists*. – 1997. – Vol. 63, № 3. – P. 19 – 21.
6. Karem M. A Nuclear-Weapons-Free Zone in the Middle East. Problems and Prospects. – N.Y.: Greenwood Press, 1988. – 190 p.
7. Sagan S. D. Rethinking the Causes of Nuclear Proliferation: Three Models in Search of a Bomb // *The Coming Crisis. Nuclear Proliferation, U.S Interests, and World Order* / Ed. by Victor A. Utgoff. – Cambridge, Massachusetts, London: Mitpress, 2000. – P. 17 – 50.
8. Hymans J. When Does a State Become a Nuclear Weapons State? An Exercise in Measurement Validation // *Forecasting nuclear proliferation in the 21st century* / Ed. by William C. Potter, Gaukhar Mukhatzhanova. – Vol. 1. - Stanford: University Press Stanford, 2010. – P. 52 – 67.
9. Ogilvie-White T. Is There a Theory of Nuclear Proliferation? An Analysis of the Contemporary Debate // *The Nonproliferation Review*. – 1996. - № 12. - P. 43 — 60.
10. *Forecasting nuclear proliferation in the 21st century* / Ed. by William C. Potter, Gaukhar Mukhatzhanova. – Vol. 1. – Stanford: University Press Stanford, California, 2010. – 408 p.
11. *The Nuclear Tipping Point. Why States Reconsider Their Nuclear Choices* / Ed. by K.Campbell, R. Einhorn, M. Reiss. – Washington: Brookings Institution Press, 2004. – 288 p.
12. Solingen E. *Nuclear Logics: Alternative Paths in East Asia and the Middle East*. – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 432 p.
13. Mukhatzhanova G. Pride and Prejudice. Understanding Iran's Nuclear Program // *Forecasting nuclear proliferation in the 21st century* / Ed. by William C. Potter, Gaukhar Mukhatzhanova. – Vol. 2. - Stanford: University Press Stanford, 2010. – P. 42 – 75.
14. Moran M., Hobbs Ch. The Iranian nuclear dilemma: light at the end of the tunnel? // *Defense & Security Analysis*. – 2012. – Vol. 60, № 2. – P. 3–14.
15. Ziemke C.E. The National Myth and Strategic Personality of Iran: A Counterproliferation Perspective // *The Coming Crisis: Nuclear Proliferation, US Interests and World Order?* / Ed. by V.A.Utgoff. – Cambridge: The MIT Press, 2000. – P. 87 – 95.

16. Eisenstadt M. The Strategic Culture of the Islamic Republic of Iran: Operational and Policy Implications // Middle East Studies Monographs. – 2011. - № 1. – 86 p.
17. Heinonen O. Understanding the Joint Plan of Action on Iran's nuclear program // <http://iranmatters.belfercenter.org/blog/understanding-joint-plan-action-iran%E2%80%99s-nuclear-program>
18. Allison G., Samore G. More sanctions against Iran: yea or nay? // <http://iranmatters.belfercenter.org/blog/sifting-through-sanctions-debate>
19. Ногмов А. М. Иранская ядерная программа в контексте режима ядерного нераспространения: Дисс. канд. полит. наук: 23.00.04. – Москва, 2012. – 155 с.
20. Юрченко В.Н. Иранская ядерная программа в российско-американских отношениях: Дисс. канд. ист. наук: 07.00.03. - Тюмень, 2010. – 426 с.
21. Евсеев В., Сажин В. Иран, уран и ракеты. – М.: Институт Ближнего Востока, 2009. – 272 с.
22. Орлов В.А. Лабиринт, которого нет. Зачем и кому нужна война с Ираном // Россия в глобальной политике. – 2012. – № 1. – С. 58 – 70.
23. Дружиловский С. Ядерной программы в Иране нет // <http://www.mgimo.ru/news/experts/document219411.phtml>
24. Арбатов А.Г. Новая война в Персидском заливе // <http://carnegie.ru/2012/02/15/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F>
25. Дворкин В.З. Ядерное оружие в XXI веке // Отечественные записки. – 2005. - № 5 (26). – С. 54 – 59.
26. Тимербаев Р.М. Ближний Восток и атомная проблема // Ядерный контроль. – 2003. - № 3. – С. 15 – 48.
27. Резниковский Г., Арбатов А. У Израиля нет права на ошибку // <http://carnegie.ru/2013/12/11/%D1%83>
28. Синовец П.А. Иранская ядерная программа: международный аспект проблемы // <http://www.iimes.ru/rus/framestat.html>
29. Вишньов В. Роль ядерного фактору в регіональних системах міжнародної безпеки в Азії: Автореферат дис. кандидата політ. наук: 23.00.04. – К., 2015. – 220 с.
30. Капируля М.В. Ядерне стримування в постбіполярному світі: Дис. кандидата політ. наук: 23.00.04. – К., 2015. – 199 с.
31. Чебан О.Я. Ядерний вибір Ірану: теоретичний та міжнародно-політичний аспекти: Дис. кандидата політ. наук: 23.00.04. – К., 2014. – 210 с.
32. Галака С.П. Ядерне нерозповсюдження у світовій політиці: Дис. д-ра політ. наук: 23.00.04. – К., 2006. – 460 с.
33. Mottaghi E. Iranian Approaches to Nuclear Weapon-Free Zone in the Middle East // <http://pircenter.org/en/articles/1564-iranian-approaches-to-nuclear-weapon-free-zone-in-the-middle-east>

34. Іргвані Ф. Чін ва тавафук гаста ей дженев (Китай та Женевська ядерна угода) // <http://fa.merc.ir/View/tabid/127/ArticleId/2235/.aspx> (на перській мові).
35. Нурі А. Чаліш гай базірш брутукуль альхаки (Дотримання Додаткового протоколу як виклик для Ірану) // <http://fa.merc.ir/View/tabid/127/ArticleId/2204/.aspx> (на перській мові).
36. Барзегар К. Іштабаг накнід ака петреус! Раф'а бахрія манджар бігі сабат мінтака ей ма шуд (Не помиліться, пане Петреус! Зняття санкцій буде сприяти регіональній стабільності) (на перській мові).
37. Barzegar K. Iran's Domestic Consensus Key to Nuclear Deal // <http://en.merc.ir/default.aspx?tabid=98&ArticleId=577>
38. Saghafi-Ameri N. Nuclear Accord between Iran and P5+1: A Victory for Diplomacy and Peace // <http://en.merc.ir/default.aspx?tabid=98&ArticleId=573>
39. Мусаві С.Х. Іттіфак джінів фі шекль ва мадмун (Женевська ядерна угода за формою і змістом) // <http://ar.merc.ir/default.aspx?tabid=100&ArticleId=3199> (на арабській мові).
40. Tabatabai A. The interim deal: views from Iran // <http://iranmatters.belfercenter.org/blog/interim-deal-views-iran>
41. Khatami M. Islam, Iran and the Dialogue of Civilizations // *The Margins of Globalization: Critical Perspectives on Human Rights* / Ed. by Neve Gordon. – Lanham: Lexington Books, 2004. – P. 25-43.
42. Хомейни Р.М. Исламское правление // http://www.al-shia.ru/zip_archiv/Islamskoe-pravlenie.pdf
43. Хаменеи А. Велаят (Преемничество). – М.: Издательский центр Организации «Исламская пропаганда», 1991. – 149 с.
44. Sadjadpour K. Reading Khamenei: The World View of Iran's Most Powerful Leader. – Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2008. – 52 p.
45. Абульхалім А. Харіта аль-кува ан-нававійя фі аш-шаркі аль-аусат фі авалі аль-карні аль-хадія ва альшпрін (Карта ядерних держав на Близькому Сході на початку ХХІ ст.) // Аль-хияр ан-нававі фі аш-шаркі аль-аусат (Ядерний вибір на Близькому Сході) / Під ред. Мухаммада Ібрагіма Мантура. – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 2001. – С. 453 - 466 (на арабській мові).
46. Джадав Г.Дж. Іран: іля ейна? (Іран: куди?) // Аль-араб ва джаваругум: іля ейна? (Араби та їх сусіди: куди?) / Під ред. Гасана Бен Джадава. – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 2000. – С. 249 – 280.
47. Ад-Доурі А. Аль-алякату ль-арабіййату-ль-іраніййа. Аль-іттіхагат ар-рагіна ва афак аль-мустакбаль (Арабо-іранські відносини. Сучасні тенденції та перспективи). – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 1997. – 1006 с. (на арабській мові).

48. Аль-Гамрі М.Б. Аль-мубадіра аль-мисрійя ліназаи асліхат ад-дамар аш-шаміль мін аш-шарки аль-аусат ва іфрікія (Єгипетська ініціатива по ліквідації зброї масового знищення на Близькому Сході та в Африці) // Аль-хияр ан-нававі фі аш-шаркі аль-аусат (Ядерний вибір на Близькому Сході) / Під ред. Мухаммада Ібрагіма Мантура. – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 2001. – С. 119 - 132 (на арабській мові).
49. Абу-Гадір М.М. Аль-хияр ан-нававі аль-ісраїлі бейна фікра ас-сіраа аль-мутаварас ва мустакбаль ас-салям (Ізраїльський ядерний вибір: від успадкованого конфлікту до майбутнього миру) // Аль-хияр ан-нававі фі аш-шаркі аль-аусат (Ядерний вибір на Близькому Сході) / Під ред. Мухаммада Ібрагіма Мантура. – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 2001. – С. 157 - 186 (на арабській мові).
50. Хусейн З. Аль-хияр ан-нававі ва аль-хиярат аль-аскярійя аль-балядійя (Ядерний вибір і проблеми воєнного вибору країн) // Аль-хияр ан-нававі фі аш-шаркі аль-аусат (Ядерний вибір на Близькому Сході) / Під ред. Мухаммада Ібрагіма Мантура. – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 2001. – С. 308 - 334 (на арабській мові).
51. Аль-Касім Б. Хауля мушкілят аль-хияр ан-нававі фі аш-шарк аль-аусат (До проблеми ядерного вибору на Близькому Сході) // Аль-хияр ан-нававі фі аш-шаркі аль-аусат (Ядерний вибір на Близькому Сході) / Під ред. Мухаммада Ібрагіма Мантура. – Бейрут: Центр досліджень проблем арабської єдності, 2001. – С. 147 - 155 (на арабській мові).
52. Inbar E. The Emperative to Use Force against Iranian Nuclearization // www.bju.ac.il/SOC/besa/perspectives12.html
53. Maoz Z. Defending the Holy Land. A Critical Analysis of Israel's Security and Foreign Policy. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006. – 390 p.
54. Bergman R. 5 billion Reasons to Talk to Iran // Haaretz (Tel Aviv). – 1999. – 19 March. – P. 5 – 6.
55. Feldman Sh. Nuclear Weapons and Arms Control in the Middle East. – London: The MIT Press, 1997. – 337 p.

Розділ 5

Зовнішня політика національних держав

5.1. Американсько-єгипетські відносини в контексті близькосхідної політики США (1952–1991 рр.): сучасна політична думка (Зубаренко І.В.)

Відносини між США та Єгиптом з кінця Другої світової війни стали об'єктом численних диспутів та суперечливих оцінок. Атмосфера, в якій розвивались американсько-єгипетські відносини протягом 1952-1991 рр., характеризувалася залежністю стратегії та тактики їх реалізації від ряду факторів міжнародного, регіонального та внутрішньополітичного значення.

Наукові праці щодо американсько-єгипетських відносин в контексті близькосхідної політики США має сенс систематизувати за проблемно-хронологічним аналізом. Серед аспектів досліджуваної проблеми на перший план виходять: 1) реалізація відносин між США та Єгиптом в ході арабсько-ізраїльського конфлікту, 2) вплив американських політичних доктрин на розвиток відносин з Єгиптом, 3) економічне та військове співробітництво між двома країнами.

З хронологічної точки зору пік інтересу щодо вивчення питань, які безпосередньо або частково торкаються тематики дослідження, припадає на 1950-ті - 1970-ті рр., що були найнапруженішими для американсько-єгипетських відносин на тлі бурхливого розвитку арабсько-ізраїльського конфлікту.

У цей період радянська історіографія поповнилась серією наукових праць О.П. Баришева, І.П. Беляєва, А.К. Кислова, А.А.Мурад'яна, А.І. Осипова, Є. М. Примакова, О.Е. Туганової, А.Ю.Шуміхіна, в яких поряд з загальним аналізом близькосхідного курсу Сполучених Штатів автори розглядають деякі аспекти політики американської адміністрації щодо АРС [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Тематика праць вищезгаданих вчених тісно перегукується з дослідженнями, що в них було надано аналіз стратегічним настановам, тактичним маневрам та окремим аспектам діяльності США та СРСР у врегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту. У монографіях Є. Дмитрієва, В.П. Ладейкіна, Л.І. Медведко, В.І.Кисельова засуджується певна агресивність з боку Сполучених Штатів, як куратора у процесі встановлення миру на Близькому Сході, а також критикується діяльність американської дипломатії в цьому напрямку [9, 10, 11, 12].

Не викликає сумнівів виказана у більшості радянських монографій думка про вагомий вплив близькосхідної політики двох наддержав на формування зовнішньополітичних пріоритетів Єгипту, в той же час їх суттєвим недоліком є одноставність оцінки прорадянської орієнтації президента Г.А. Насера. При більш об'єктивному аналізові політики цього лідера стає очевидним той факт, що його спроби покращити відносини з США невдовзі після закінчення Шестиденної війни у 1967 р., були доказом маневрування слабкішої сторони в умовах глобального американсько-радянського протистояння з метою реалізації національних інтересів.

Особливе місце серед праць, присвячених досліджуваній проблемі, належить монографії В.І. Нагайчука «Політика США щодо Єгипту (50-60-ті роки)» [13]. В цій монографії автор характеризує основні аспекти близькосхідної політики США щодо Єгипту протягом 1952-1967 рр., а також вдається до спроби детермінувати основні фактори еволюції тактики Вашингтону для покращення відносин з Каїром. Хоча Нагайчук досить ретельно висвітлює фактологічну сторону розвитку американсько-єгипетських відносин, проте методологія їх оцінки на сьогодні вже не є актуальною.

У монографіях А.Г. Князева, О. Герасимова, А. Агаришева, Б.Г.Сейраняна, присвячених питанням політичної історії Єгипту, акцент зроблено здебільшого на аналізові внутрішньополітичних реалій країни, починаючи з Липневої революції 1952 р., й лише частково висвітлено їх вплив на вибір зовнішньополітичного курсу, у тому числі щодо США [14, 15, 16, 17].

Слід зазначити, що припинення «холодної війни», розпад СРСР, заміна біполярної системи міжнародних відносин одно полярною, призвели до втрати актуальності фактору американсько-радянського протистояння, тому дослідження близькосхідних проблем українськими та пострадянськими науковцями набуло іншого напрямку.

Характеристика єгипетсько-американських відносин в працях, що було видано протягом 1990-х рр., є фрагментарною й висвітлюється здебільшого на тлі вивчення актуальних проблем внутрішньополітичного розвитку АРЕ [18, 19, 20, 21].

З метою отримання чіткішої уяви про еволюцію американсько-єгипетських відносин має сенс вивчення праць західних, переважно американських науковців, що дає можливість ознайомитись з різними оцінками подій, які стосуються певних аспектів досліджуваної проблеми.

Усі роботи західних авторів, що було видано у зазначених хронологічних рамках, поділяються на три основні категорії: 1) монографії, ключовим питанням в яких фігурує фактор американсько-радянського протистояння на Близькому Сході; 2) роботи, присвячені історії та перспективам розвитку арабсько-ізраїльського конфлікту; 3) дослідження з акцентуванням на особливостях надання американської економічної допомоги близькосхідним країнам загалом, та Єгипту зокрема. Звісно такий розподіл носить досить умовний характер, оскільки на практиці усі три з зазначених категорій досліджень були тісно взаємопов'язаними, що знайшло своє контекстуальне відображення.

Перший етап реалізації близькосхідної політики Сполучених Штатів (1952-1970 рр.) доволі ретельно вивчався американськими та іншими науковцями. Такі ключові для цього періоду питання, як лобювання ізраїльських інтересів у регіоні, прилучення американських корпорацій до нафтового сектору країн Перської затоки, прагнення знайти порозуміння з арабськими політичними режимами з метою поступового витіснення з регіону Великобританії

та Франції висвітлювались в працях західних сходознавців переважно в контексті протистояння між США та СРСР.

Щодо характеристики доктрини Трумена 1947 р., першої зовнішньополітичної доктрини США післявоєнного періоду, яка заклала ідеологічну основу американсько-радянського протистояння й, таким чином, ознаменувала початок «холодної війни», то її стратегічна роль й практичне втілення знайшли відображення у монографіях таких американських дослідників, як Дж. Ленчовський, Х. Віарда, Дж. Пратт [22, 23, 24]. Ці автори, так само як англійський дослідник Р. Гулд-Адамс, який в своїй праці дав ретельну характеристику доктринам президентів Г. Трумена та Д. Ейзенхауера, вважають, що прагнення Сполучених Штатів усілякими методами запобігти поширенню радянського впливу на Близькому Сході лише загостило «холодну війну» [25, с. 249].

У монографії американського журналіста Г. Мейера піддається доволі різкій критиці політика США щодо до Єгипту у 1950-ті рр. На його думку, «спільність антикомуністичних та антирадянських інтересів Каїра та Вашингтона мала лягти в основу для подальшого зближення, яке не було втілено лише через фатальні прорахунки адміністрації президента Д. Ейзенхауера» [26, с. 191-194]. Ідентичної позиції дотримується у своєму дослідженні (арабською мовою) американський сходознавець Дж. Аронсон, який вважає, що тогочасні непорозуміння між адміністрацією США і керівництвом АРС були наслідком невдалого маневрування Вашингтону, «зацікавленому у наданні більших обертів холодній війні замість того, щоб знайти порозуміння з національно-визвольним рухом у Єгипті» [27].

З метою вивчення реакції США на події, пов'язані з Суецькою кризою 1956 р. слід ознайомитись з дослідженнями таких американських науковців, як Дж. Кемпбелл, У. Фрай, Дж. Стоссінгер, Л. Гудріч, на думку яких, Сполучені Штати через свою позицію щодо Суецької кризи опинились у дражливому становищі, намагаючись надати другорядності ролі ООН у розв'язанні цього конфлікту [28, 29, 30, 31].

У своїх працях, що були присвячені близькосхідній політиці США в період Шестиденної війни 1967 р., американські сходознавці Дж. Кемпбелл та Р. Донован відверто констатують про усіяке заохочення та підтримку дій Ізраїлю як державними, так й приватними каналами з боку Сполучених Штатів [32, 33].

Роль радянської військової допомоги, яка в західній історіографії значиться, як один із найвагоміших чинників, завдяки якому Єгипту вдалось досягти окремих успіхів в ході Шестиденної війни, знайшла досить об'єктивний аналіз в монографіях американського вченого Дж. Глассмена та англійського військового спостерігача Е. О'Белленса [34, 35].

Значний фактологічний та статистичний матеріал щодо обсягів й характеру надання американської економічної допомоги АРС та іншим близькосхідним країнам протягом 1952-1970 рр. представлено у працях У. Полка та Х. Елліса [36, 37]. Ці американські дослідники проаналізували усі позитивні та негативні сторони американської допомоги, яка згідно з четвертим пунктом Доктрини Трумена та подальшими зовнішньополітичними доктринами США, розглядалася, як одне з найефективніших знарядь для протистояння радянському впливу на країни Близького Сходу.

Інший американський сходознавець У. Бернс, окрім певної статистичної інформації про економічну допомогу США Єгипту, проводить паралель з аналогічними показниками американської допомоги Ізраїлю, а також уточнює, яка політична акція у вигляді поступки з боку єгипетського керівництва посприяла рішенню Вашингтона про надання чергової порції допомоги [38].

Другий етап близькосхідної політики США в контексті відносин з Єгиптом (1970-ті рр.) став своєрідним переломним періодом. Передовсім йдеться про застосування певних ідеолого-політичних концепцій в обох країнах, що надало вагомому поштовху для зміни стратегії та засобів реалізації двосторонніх відносин.

З боку Єгипту новий етап у відносин зі Сполученими Штатами було започатковано приходом до президентської влади А. Садата, який оголосив про крокування його країни до «політики відкритих

дверей», спрямованої на зміцнення контактів з Заходом, зокрема з офіційним Вашингтоном.

Професор Чиказького університету У. Полк, вважає, що поворот Єгипту за часів президентства А. Садата у бік співробітництва зі Сполученими Штатами був «подією величезного значення» [37, с. 108]. Він підкреслює, що «США, скориставшись сприятливими регіональними змінами, отримали гарну нагоду запобігти загостренню арабсько-ізраїльського конфлікту, забезпечити розрядку напруженості у регіоні, збільшити поставки арабської нафти та зорієнтувати близькосхідні країни на розбудову капіталістичної моделі суспільства» [37, с. 415- 418].

Професор Пенсільванського університету А. Рубінстайн також радив посилити потенціал близькосхідної політики Вашингтону за рахунок активнішого використання вигідних для США регіональних тенденцій. Особливий акцент А. Рубінстайн робить на нових внутрішньополітичних реаліях Єгипту, які вплинули на близькосхідний курс Каїру у 1970-ті рр., а саме після Жовтневої війни 1973 р. [39, с. 344].

Такі рекомендації виправдовували маневри адміністрацій президентів США Р. Ніксона та Д. Форда, які досить вдало спромоглися скористатись проамериканськими симпатіями А. Садата.

Жовтнева війна, на думку американського дослідника Р. Бейкера, була потрібна Єгипту передовсім «для піднесення загальнонаціонального морального духу в арабському світі, а не для повернення земель, окупованих в ході Шестиденної війни 1967 р.» [40, с. 171]. Зовнішня політика президента А. Садата характеризується Р. Бейкером, як позитивне зрушення не тільки для АРС, але й для Близького Сходу в цілому.

Щодо зовнішньополітичних американських концепцій, які набули актуальності у 1970-ті рр. й вплинули на близькосхідний курс США, то, передовсім, йдеться про ідеологічні засади та практичне застосування так званої «човникової» або «тихої» дипломатії. Ідея «тихої дипломатії» з'явилась наприкінці 1960-х рр. за ініціативою професора Єльської школи права М. Рейзмана, який вважав, що

«оскільки арабсько-ізраїльський конфлікт охоплює ряд проблем з різною історією, політичними, релігійними та моральними підставами, він не має універсального рішення й може бути врегульованим лише на сепаратний манер» [41, с. 20]. «Модель Рейзмана» передбачала «нейтралізацію Синайського півострова», під якою він розумів формальне відновлення на цій території єгипетського суверенітету під міжнародним, а по суті американським контролем [41, с. 33-51]. Такий варіант розв'язання проблеми ліг в основу єгипетсько-ізраїльського Мирного договору у 1979 р. Подібне рішення М. Рейзман пропонував й для Голанських висот, які до Шестиденної війни належали Сирії. Для врегулювання Палестинської проблеми, він радив створити «нейтральну державу» на Західному березі річки Йордан та розмістити там війська ООН або створити федерацію цієї території з Йорданією [41, с.40]. У будь-якому разі, при досить оптимальних варіантах розв'язання того чи іншого аспекту арабсько-ізраїльського конфлікту методи «тихої дипломатії» було спрямовано на піднесення ролі США, як єдиного посередника у координації встановлення миру на Близькому Сході.

Всупереч активному просуванню держсекретарем Г. Кіссінджером «тихої дипломатії» на близькосхідній арені, вона наражалася на гостру критику з боку таких американських істориків та політологів, як У. Куандт, Дж. Кемпбелл, Е. Шіхан, С. Тіллман, Р. Рамазані [32, 42, 43, 44, 45]. Ці сходознавці наголошували, що «тиха дипломатія» Г. Кіссінджера є примітивною тактикою, що гальмує курс на усебічного врегулювання та створює передумови для чергової війни. За їх баченням, усебічне врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту тісно пов'язане з залученням не лише США, але й СРСР; саме ці наддержави були спроможні знайти шляхом переговорів з керівництвом ОВП справедливе розв'язання Палестинської проблеми. В оцінці наслідків Кемп-Девідського процесу зазначені дослідники дійшли висновку про те, що єгипетсько-ізраїльське порозуміння на тлі повного ігнорування Палестинської проблеми спричинило в арабському світі відверте обурення й, певним чином, підірвало імідж США, як миротворця.

Очевидно, що ігнорування Палестинської проблеми в контексті реалізації «тихої дипломатії» надало близькосхідній діяльності Г. Кіссінджера загалом негативної оцінки та не привело до усебічного розв'язання арабсько-ізраїльського конфлікту. Скориставшись тим, що серед трьох близькосхідних президентів (Єгипту, Сирії та Йорданії), чії країни були безпосередніми учасниками арабсько-ізраїльського конфлікту, лише А. Садат був згоден йти на компроміс, Сполучені Штати підштовхнувши його до підписання Кемп-Девідських угод у 1978 році та Мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем у 1979 р. З врахуванням таких результатів є підстави визнати «тиху дипломатію» Г. Кіссінджера доволі вдалою у втіленні планів адміністрації президента Дж. Картера щодо Єгипту.

Третій етап у реалізації американсько-єгипетських відносин охоплює період 1980-х рр., саме від проголошення Доктрини Картера у січні 1980 р. до початку Іраксько-кувейтської кризи у серпні 1990 р. На цьому етапі запровадження близькосхідної політики офіційний Вашингтон ініціює робити акцент на низці інших, окрім арабсько-ізраїльського конфлікту, регіональних проблемах, що на той час набули не меншої важливості.

Піднесення національно-визвольного руху на Близькому та Середньому Сході наприкінці 1970-х рр., зокрема революції у Ірані та в Афганістані, підвищення політичної активності народних мас, активізація ісламських рухів, Ірансько-іракська війна (1980-1988 рр.), розкол в арабських рядах після укладення Кемп-Девідських угод та підписання Мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем створювали небезпечну ситуацію, яка розвивалась не на користь інтересам Сполучених Штатів. Єдиним, найефективнішим виходом з цієї ситуації адміністрація президента Картера вважала нарощення американської воєнної присутності у регіоні.

У дослідженнях американських політологів Дж. Меррієм, Л. Кенторі, М. Мугхісуддін містяться висновки про вигідність для США активного використання курсу єгипетсько-ізраїльського зближення з метою запобігання подальшої «радикалізації» Близького Сходу [46, 47, 48].

Нова адміністрація США на чолі з Р. Рейганом, який посів президентське крісло у січні 1981 р., не внесла суттєвих коректив стосовно американської близькосхідної політики. Як і його попередники, Р. Рейган рішуче підтримував курс, заснований на протидії з СРСР у регіоні. На додаток до Єгипту робилась ставка на поглиблення військово-політичного співробітництва з Саудівською Аравією, Йорданією, Оманом, Туреччиною та Сомалі. При цьому військово-політичне співробітництво передбачало не лише поставки американської зброї та забезпечення інструкторами, але й проведення спільних тренувань у регіоні (серія маневрів «Брайт стар» та ін.). На території Єгипту, Оману, Сомалі, Кенії США отримали доступ до військових об'єктів на довготерміновій основі.

Важливо вказати на те, що особливе місце в близькосхідній політиці адміністрації Р. Рейгана зайняла Саудівська Аравія. З одного боку, такий вибір пояснювався переключенням основної уваги США на район Перської затоки, з іншого – Єгипет, з причини своєї ізольованості в міжарабських відносинах, не міг грати роль лідера в галузі арабсько-ізраїльського врегулювання. В зв'язку з таким розкладом акцентів у близькосхідній політиці Вашингтона, низка американських науковців (Дж. Меррієм, Д. Растоу, А. Перлмуттер) наголошували, що в інтересах режиму Х. Мубарака не протидіяти нафтовим інтересам США, використовувати досягнення садатівської епохи, а саме відхилення від прорадянської орієнтації [47, 49, 50].

Зусилля президента Мубарака, які було докладено для відновлення регіонального статусу Єгипту, його досить обережне балансування в контексті американсько-радянської конфронтації на Близькому Сході, підштовхнуло адміністрацію Р. Рейгана до збільшення обсягів економічної допомоги Єгипту.

Американський дослідник У. Квандт підкреслює, що модель «економічна допомога взамін на поступки політичного характеру» не втрачає актуальності у американсько-єгипетських відносинах й є цілком виправданим заходом з врахуванням поміркованість офіційного Каїру [42].

Проте більшість державних діячів США вважала на той час, що після нейтралізації АРС в арабсько-ізраїльському конфлікті для Вашингтону не має сенсу далі піклуватись про надання економічної допомоги цій країні у великих обсягах. Так, П. Джаббер, голова близькосхідного напрямку у Раді з зовнішньополітичних питань США, у своєму дослідженні робить акцент на тому, що протягом 1980-х рр. попри надання солідної економічної допомоги Єгиптові Сполучені Штати отримали лише мізерні дивіденди [51].

В праці американського сходознавця Дж. Боварда, який займається вивченням питань допомоги США іноземним державам, гостро критикується діяльність USAID (Американської агенції міжнародного розвитку) у Єгипті. Він відверто зауважує, що надання економічної допомоги Єгиптові є певним марнотратством з боку Вашингтону, оскільки ресурси використовуються єгиптянами не за призначенням [52].

На тому етапі, коли невдоволення серед американців щодо розмірів економічної допомоги Єгипту почало неухильно зростати, стався досить сильний поштовх політичного характеру, який певним чином пожвавив американсько-єгипетські відносини. Йдеться про Кувейтську кризу 1990 р., що започаткувала четвертий етап близькосхідної політики США. Тісна співпраця зі Сполученими Штатами в ході цієї кризи та роль координатора серед тих арабських держав, які засудили іракську агресію, певним чином посприяли американсько-єгипетському зближенню.

Такі американські дослідники як Г.Л. Афтанділ'ян та А. Леш вбачають у координації позиції політичного керівництва АРС з позиціями адміністрації США в ході кризи в Затоці лише прагнення Х. Мубарака відстояти власні інтереси в арабському світі [53, 54].

Проте, зайнявши таку позицію, президент Єгипту спромігся досягти одразу двох цілей: з одного боку, покращити свій регіональний імідж, з іншого – довести Сполученим Штатам, що його погляди на близькосхідні справи не суперечать американським інтересам в регіоні.

Слід зазначити, що дослідження американських науковців у 1990-ті рр., присвячені реалізації відносин між США та АРЕ здебільшого присвячено економічному аспекту. Така спрямованість в американській науці обумовлюється, передовсім тим фактом, що Єгипту вдалось змінити роль безпосереднього учасника арабсько-ізраїльського конфлікту на активного посередника його врегулювання. Геополітична ситуація, пов'язана з розпадом СРСР й заміною біполярної системи однополярною, певним чином, посприяла подальшому зближенню між США та Єгиптом. Американська адміністрація на тому етапі була згодна надавати АРЕ щорічну економічну допомогу обсягом понад 2 млрд. доларів вже не за капітуляцію з фронту арабсько-ізраїльської боротьби, а за збалансоване сприйняття та підтримку стратегічних інтересів США на Близькому Сході.

Підводячи підсумки загальній характеристиці західної, зокрема американської історіографії, має сенс вказати, що при чималій кількості наукових робіт, присвячених еволюції арабсько-ізраїльського конфлікту, аналізу близькосхідних концепцій президентів США та американсько-радянському протистоянню на Близькому Сході, є лише одиничні дослідження, в яких висвітлюється безпосередньо реалізація американсько-єгипетських відносин в контексті вищевказаних аспектів.

Велике значення для вивчення досліджуваної проблеми мають наукові праці арабських авторів, в яких міститься корисна інформація й статистичні дані, відсутні не тільки в радянській, але й в західній історіографії. Характерною рисою арабської історіографії є визначення арабсько-ізраїльського конфлікту чинником першорядного значення, що впливав на реалізацію відносин між США та Єгиптом. Такі аспекти, як американсько-радянське протистояння у регіоні та місце Єгипту у близькосхідних доктринах президентів США, у працях арабських дослідників висвітлюються досить сегментарно.

Особливої уваги заслуговують роботи М. Хейкала, одного з провідних єгипетських аналітиків, колишнього голови науково-

дослідницького центру «Аль-Аграм» (Єгипет) та особистого друга президента Г.А. Насера [55-57, 58-63]. Багатогранність матеріалу, представленого в дослідженнях М. Хейкала, гнучкість оцінок та об'єктивність аналізу, дозволяють певною мірою сформуванати чітке бачення подій, що торкалися різних векторів зовнішньої політики АРС, зокрема відносин з США.

Період, пов'язаний зі становленням незалежності та відстоюванням національних інтересів Єгипту після революції 1952 р., досить ретельно розглянуто в монографії арабського дослідника Н. Аль-Айубі, присвяченій внутрішнім та зовнішнім чинникам, що вплинули на формування політики президента Насера [64].

Шестиденна війна 1967 р., її причини, хід та наслідки знайшли відображення в працях таких єгипетських вчених, як М. Хейкал, М.Ульї, Г. Абу Бакяр Самуді, А. Ад-Дін Галял [55-57, 65, 66, 67, 58-63]. В дослідженнях цих вчених привалює одностайна думка про те, що Сполучені Штати могли зі свого боку докладати більших зусиль, щоб запобігти ізраїльським збройним нападам на арабські країни.

Ера президента А. Садата, яка за хронологічними рамками співпадає з другим етапом американсько-єгипетських відносин (1970-1979 рр.) в контексті близькосхідної політики США, досить неоднозначно висвітлена в арабській літературі. Маневреність цього лідера, прагнення вийти за межі ідеолого-політичних настанов свого попередника, запроваджена ним «політика відкритих дверей» стали об'єктом дослідження багатьох арабських науковців.

Всупереч численним невдоволенням поведінкою Садата в ході Жовтневої війни 1973 р. М. Хейкал писав, що «ця війна для президента Єгипту стала певним шансом покращити власний авторитет в очах народу і підвищити регіональний авторитет його країни, підірваний поразкою в Шестиденній війні 1967 р.» [56, с. 20]. Також на думку М. Хейкала, Садат розглядав заплановану війну, як «реальний шанс для послаблення радянського впливу на Близькому Сході і засвідчення США своєї прихильності» [56, с. 262].

Наслідки підписання Кемп-Девідських угод у 1978 р. та єгипетсько-ізраїльського мирного договору у 1979 р., що спричинили

розкол не лише на внутрішньополітичній арені, але й призвели до ізоляції Єгипту в арабському світі, досить глибоко проаналізовано у праці Х. С. Абу Газалі. Науковець оцінює Кемп-Девідські угоди, як досить конструктивні з врахуванням тогочасної ситуації у регіоні та називає їх «першим кроком на шляху до вирішення арабсько-ізраїльського конфлікту» [68].

Надмірно позитивної характеристики у лобіюванні Кемп-Девідського процесу набуває президент США Дж. Картер в праці ліванського історика-міжнародника Ф. Джарджаса, який наголошує, що, «взявши на себе роль координатора в цій ситуації, Дж. Картер не врахував, що араби та ізраїльтяни в будь-якому разі налаштовані на продовження конфронтації» [69, с. 141].

При дослідженні третього періоду американсько-єгипетських відносин в контексті близькосхідної політики США, що тривав протягом 1980-х рр., і однією з головних рис якого став цілком збалансований курс президента Х. Мубарака, особливого значення набувають роботи колишнього головного редактора газети «Аль-Аграм» І. Нафіми та професора університету Айн Шамс (Каїр) С.І.Алі [70, 71]. Обидві праці присвячено висвітленню зовнішньої політики Єгипту, в кожній із них є розділ, в якому дається оцінка тогочасним відносинам між США та Єгиптом. У той час, коли І. Нафіма в своїй монографії робить акцент як на позитивних, так й на негативних аспектах американської економічної допомоги Єгипту, яка за його підрахунками протягом 1980-ті рр. сягала близько 2,8 млрд. доларів на рік, С. І. Алі в доволі критичній формі характеризує відносини між двома країнами, наголошуючи на сіоністському факторі, як головній заваді для американсько-арабського порозуміння [70, с. 430-434; 71, с. 80].

Ретельний аналіз зовнішньої політики Єгипту у 1980-ті рр., міститься в колективній монографії Б. Корані та А.Х. Дессоукі, які на власне бачення аргументують вплив регіональних чинників на формування зовнішньополітичного курсу країни [72].

Цікавою з дослідницької точки зору виявилась робота арабських політологів А.М. Саміда, У. Аль-Фазалі Харба, Н. Хаті, А. Садибі Ад-

Даджані, А. Аль-Мангам Аль-Машата, Т. Мусліма під редакцією А. Ад-діна Галяля, в якій дається комплексний огляд головних напрямків зовнішньополітичної діяльності арабських країн, у тому числі щодо США [73].

Певний інтерес при вивченні відносин між США та Єгиптом у перші два терміни президентства Х.М. Мубарака (1981-1991 рр.) викликає монографія єгипетської дослідниці М.З. Абдель Азим [74]. Попри те, що робота в цілому є дослідженням з політекономії та присвячена виключно економічному аспекту відносин між Єгиптом й США, представлений в ній фактологічний матеріал може виявитись корисним для аналізу відносин між двома країнами у фінансово-економічній галузі.

Четвертому етапу американсько-єгипетських відносин, який розпочався після Кувейтської кризи 1990 р., в арабській історіографії присвячено низку досліджень, в яких аналіз факторів, що сприяли зближенню між Єгиптом та США після іракської агресії щодо Кувейту, супроводжується певними прогнозами стосовно подальшого розвитку американсько-єгипетських відносин.

Особливої уваги заслуговує монографія єгипетського політолога І. Ясрі, в якій автор наголошує на необхідності застосування нових методів арабської, зокрема єгипетської дипломатії як у міжрегіональній політиці, так й у відносинах з США. Даючи загальну оцінку американсько-єгипетським відносинам, І. Ясрі робить в своїй монографії головний акцент на координації зусиль між Єгиптом та США з метою вирішення арабсько-ізраїльського конфлікту [75, с. 107-114].

Роль Єгипту на початку 1990-х рр. у розв'язанні близькосхідних проблем, рекомендації щодо запровадження певних стратегічних та тактичних засобів в цьому напрямку приводяться в монографії єгипетського воєнного спостерігача М.К. Мухаммада, який був безпосереднім учасником воєнних подій 1956, 1967 та 1973 рр. У дослідженні цього фахівця фігурує цікавий фактологічний матеріал, пов'язаний з оцінками та перспективами діяльності США у

врегулюванні найбільш проблематичних близькосхідних антагонізмів [76].

У колективній монографії таких арабських вчених, як І. Гаріб, Т. Аль-Ахмад, Дж. Тайрі, Х. Ан-Накіб, Х. Джахшан, А. Умран, А. Бальказізі, А. Абделал, А. Багдаді, А. Гафалі, Ф. Шагаб, Ф. Заджаргджас, К. Крістін, К. Х. Ат-Талілі, М. А. Ідріс, Й. Аль-Хасан, що було видано Центром арабської єдності у Бейруті та присвячено американській зовнішній політиці щодо арабського світу, автори намагаються розставити пріоритетні акценти у близькосхідних інтересах США, при цьому на перший план виходить аналіз проблем регіону Перської затоки та ставлення офіційного Вашингтону до так званих країн-ізгоїв, тобто Іраку, Ірану, Судану та Лівії [77]. Висвітленню американсько-єгипетських відносин в монографії відводиться незначне місце в контексті зазначених проблем. З врахуванням того, що представлену монографію було видано у 2002 р., очевидним є факт зниження інтересу з боку арабських дослідників до вивчення безпосередньо американсько-єгипетських відносин, що в певній мірі обумовлювалось характером тодішніх подій.

Комплексний аналіз наукової думки свідчить про те, що вивчення низки проблем міжнародного, регіонального та внутрішньополітичного значення, пов'язаних з реалізацією американсько-єгипетських відносин у 1952-1991 рр., є досить поширеним. Однак кількість праць, присвячених безпосередньо відносинам між США та АРЕ, доволі обмежена. Головним недоліком досліджень, які було проведено радянськими, західними та арабськими науковцями, слід вважати жорстку прив'язку до ідеології, що завжди спотворює об'єктивність наукового аналізу.

1. Барышев А.П. Стратегия Белого Дома и ООН. – М.: Международные отношения, 1972. - 312 с.
2. Беляев И.П. США и Ближний Восток // США: региональные проблемы внешней политики США. – М.: Наука, 1971. - С.144-181.
3. Кислов А.К. Политика США на Ближнем Востоке // Политика США в Азии. - М.: Наука, 1977. - С.204-220.

4. Мурадян А.А. Американские интересы на Ближнем и Среднем Востоке // Американская историография внешней политики США. – М.: Наука, 1972. - С. 250-266.
5. Осипов А.И. Экономическая экспансия США в арабских странах. – М.: Наука, 1980. – 160 с.
6. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта. – М: Мысль, 1978.- 374 с.
7. Туганова О.Э. Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке // Развивающиеся страны в мировой политике. – М.: Наука, 1970. - С.124-155.
8. Шумихин А.Ю. Политика США в отношении развивающихся стран Ближнего Востока // США и развивающиеся страны в 70-е годы. – М.: Наука, 1981. - С.196-209.
9. Дмитриев Е., Ладейкин В. Пути к миру на Ближнем Востоке. – М.: Международные отношения, 1974. – 248 с.
10. Киселев В.И. СССР и Арабский Восток. - М.: Политиздат, 1971. – 234 с.
11. Медведко Л.И. К Востоку и Западу от Суэца. - М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
12. Медведко Л.И. Этот Ближний бурлящий Восток. - М.: Политиздат, 1985. – 336 с.
13. Нагайчук В. И. Политика США в отношении Египта (50-60-е годы). - К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
14. Агарышев А. Гамаль Абдель Насер. - М.: Молодая Гвардия, 1979. - 208 с.
15. Герасимов О. Сумерки Каира. - М.: Советская Россия, 1980. – 96 с.
16. Князев А.Г. Египет после Насера. 1970-1981. - М.: Наука, 1986. – 302 с.
17. Сейранян Б.Г. Египет в борьбе за независимость. - М.: Международные отношения, 1970. – 327 с.
18. Видясова М.Ф., Умеров М.Ш. Египет после арабского социализма: в поиске экономических решений. - М.: Центр ИСАА при МГУ им. М.В. Ломоносова, 1999. – 60 с.
19. Гашев Б.Н. Египет и экономический регионализм // Арабский сборник. – 2000. – Выпуск 2. – С. 16-25.
20. Гуцало С. Проблеми розвитку арабських країн в сучасних історичних умовах (на прикладі Саудівської Аравії, Єгипту, Марокко) // Дослідження світової політики. – 2003. – Випуск 25. – С. 179 – 213.
21. Егорин А.З. Египет нашего времени. - М.: ИВ РАН, 1998. – 350 с.
22. Lenczowski G. The United States Interests in the Middle East. - Wash.: Amer. Enter. Inst., 1968. – 842 p.
23. Pratt J. America's Colonial Experiment. - N.Y.: Prentice-Hall, 1950. – 487 p.
24. Wiarda H. J. On the Agenda. Current Issues and Conflicts in U.S. Foreign Policy. - L., 1990. – 446 p.

25. Goold-Adams R. *The Time of Power. A Reappraisal of John Foster Dulles.* - L., 1962. – 678 p.
26. Meyer G. *Egypt and the U.S. The Formative Years.* - L., 1980. – 752 p.
27. Аронсон Дж. Аль-алякат аль-мисрийя аль-амрикійя 1947-1957. - Аль-Кагіра: Майдан талаат харб, 1996. – 278 с.
28. Campbell J.C. *Defense of the Middle East.* - N.Y., 1960. – 570 p.
29. Frye W.A. *United Nations Peace Force.* - N.Y., 1957. – 496 p.
30. Goodrich. L. *The United Nations.* - L., 1960. – 890 p.
31. Stoessinger J. *The United Nations and the Superpowers. United States – Soviet Interaction at the United Nations.* - N.Y., 1967. – 498 p.
32. Campbell J.C. *American Efforts for Peace // The Elusive Peace in the Middle East / Ed. by Kerr M.* – N.Y.: State Univ. of New York Press, 1975. – P. 249–310.
33. Donowan R. *Six Days of June.* - N.Y., 1967. – 512 p.
34. Glassman J. *Arms for the Arabs. The Soviet Union and war in the Middle East.* - Baltimore, L.: John Hopkins Univ. Press, 1975. – 243 p.
35. O'Ballance E. *The Third Arab-Israeli War.* – L.: Shoe String Press, 1972. – 514 p.
36. Ellis H.B. *Challenge in the Middle East.* - N.Y., 1960. – 388 p.
37. Polk W.R. *The United States and the Arab World.* - Cambridge – L.: Harvard University Press, 1975. – 448 p.
38. Burns W. *Economic Aid and American Policy Toward Egypt 1955-1981.* - N.Y.: State University of New-York Press, 1984. – 678 p.
39. Rubinstein A.Z. *Red Star on the Nile: the Soviet-Egyptian Influence Relationship Since the June War.* - Princeton: Princeton University Press, 1977. – 383 p.
40. Baker R. *Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat.* - L., 1978. – 243 p.
41. Reisman M. *The Art of the Possible. Diplomatic Alternatives in the Middle East.* - Princeton: Princeton University Press, 1970. – 161 p.
42. Quandt W.B. *The United States and Egypt.* – Wash.: Brookings Institution, 1990. – 780 p.
43. Ramazani R.K. *Beyond the Arab-Israeli settlement: new directions for US policy in the Middle East.* – Cambr., Mass, 1977. – 169 p.
44. Sheehan E.R.F. *The Arabs, Israelis and Kissinger. A Secret History of American Diplomacy in the Middle East.* – N.Y.: Reader's Digest Press, 1976.
45. Tillman S.P. *The United States in the Middle East: Interests and Obstacles.* – Bloomington: Indiana Univ. Press, 1982. – 333 p.
46. Cantory L.J. *Egyptian policy // The Middle East Since Camp David / Ed. by Freedman R. O.* – Boulder, 1984. – P. 171-191.
47. Merriam J.G. *Egypt after Sadat // Current History.* – 1982. – Vol. 82. – N 471. – P. 5-8, 38-39.

48. Mughisuddin M. Egyptian policy and the future of Arab-Israeli relations // World Politics and the Arab-Israeli conflict / Ed. by Freedman R. O. – N. Y.: Pergamon Press, 1979. – P. 235 – 249.
49. Perlmutter A. Reagan's Middle East Policy: A Year One Assessment // Orbis. – 1982. – V. 26. – N. 1. – P. 26-29.
50. Rustow D. A. Realignments in the Middle East // Foreign Affairs America and the World, 1984. – 1985. – Vol. 63. – N 3. – P. 581-601.
51. Jabber P. Egypt's crisis, America's dilemma // Foreign Affairs. – 1986. - Vol.64, N 5. – P. 28-30.
52. Bovard J. The Continuing Failure of Foreign Aid // Policy Analysis. – 1986. - № 65 // <http://www.cato.org/pubs/pas/pa065.html>
53. Aftandilian G.L. Egypt's Bid for Arab Leadership. - New York: Council on Foreign Relations Press, 1993. – 578 p.
54. Lesch A. Contrasting Reactions to the Persian Gulf Crisis: Egypt, Syria, Jordan, and the Palestinians // Middle East Journal. – 1991. - Vol. 45, N 1. - P. 27-31.
55. Heikal M.H. The Cairo Documents. – L., 1973. – 780 p.
56. Heikal M.H. The Road to Ramadan. – L., 1975. – 574 p.
57. Heikal M.H. Sphinx and Commissar. – L., 1978. – 496 p.
58. Хейкал М.Х. Нахну уа Імрікя. - Аль-Кагіра: Дар аль-Аср аль-Хадіт, 1967. – 746 с.
59. Хейкал М. Х. Харіф аль-гадаб. - Бейрут, 1983. – 597 с.
60. Хейкал М.Х. Аз-Зільзаль ас-сувьяті. - Каір-Бейрут, 1990. – 496 с.
61. Хейкал М.Х. Аль-Муфаудат Ас-сіррія бейна аль-араб уа аль-ізраїль. Аль-Кітаб аль-Аууаль. - Аль-Кагіра: Дар аш-шараф, 1996. – 310 с.
62. Хейкал М.Х. Аль-Муфаудат Ас-сіррія бейна аль-араб уа аль-ізраїль. Ауасифу аль-харб уа ауасифу ас-салям. Аль-Кітаб ас-Сані. - Аль-Кагіра: Дар аш-шараф, 1996. – 462 с.
63. Хейкал М.Х. Аль-Муфаудат Ас-сіррія бейна аль-араб уа аль-ізраїль. Салям аль-Аугам. Аль-Кітаб ас-саліс. - Аль-Кагіра: Дар аш-шараф, 1996. – 465 с.
64. Аль-Айубі Н.Н. Ад-довля аль-маркізія фі миср. - Бейрут, 1989. – 236 с.
65. Абу Бакяр С.Г. Ас-сіяса аль-амрікія туджаг ас-сіра аль-арабі аль-ісраїлі 1967-1973. - Бейрут, 1986. – 344 с.
66. Ад-Дін Галял А. Амрікя уа аль-ухда аль-арабія 1945-1982. - Бейрут, 1989. – 272 с.
67. Ульуі М. Ас-Сулюк аль-Амрікі фі азміна аййяр /майю – хазіран/ Юнію 1967 // Ас-сіяса аль-амрікія уа аль-араб. - Бейрут: Маркяз дірасат аль-уахда аль-арабія, 2001. – С. 127-139.
68. Абу Газалі Х. С. Кемп-девід Тасуі Аль-Тасфійє. - Амман, 1996. – 248 с.

69. Джарджас Ф. Ас-сіяса аль-амрикійя туджаг аль-араб. Кейфа туснаа? Уа ман яснаага? - Бейрут: Маркяз дірасат аль-уахда аль -арабійя, 1998. – 184 с.
70. Алі С.І. Гауаміш фі ас-сіяса аль-мисрійя. - Аль-Кагіра: дар ас-сакафа альджадіда, 1991. – 462 с.
71. Нафіма І. Нахну уа аль-алям уа нахну уа анфусіна. - Аль-Кагіра: Маркяз аль-ахрам ли ат-тарджама уа ан-нашр, 1986. – 192 с.
72. Корані Б., Дессоукі А. Х. Ас-сіяса аль-харіджійя лі ад-дувалі аль-арабійя. – Аль-Кагіра, 1991.- 395 с.
73. Галял А.Д. Аль-Араб уа аль-алям. - Бейрут, 1988. – 412 с.
74. Абдель Азім М.З. Ас-сіяса аль-мисрійя туджаг аль-уіляййят аль-муттахіда 1981-1991. - Бейрут, 1999. – 328 с.
75. Ясрі І. Хатмійя таждід ад-діплюмасійя аль-арабійя. - Аль-Кагіра: Мактаб діплюмасій, 1998. – 208 с.
76. Мухаммад М. К. Ат-тауазун аль-істратіджій фі аш-шаркі аль-аусат уа даур Миср. - Аль-Кагіра, 1995. – 248 с.
77. Гаріб А. Аль-Утан аль-Арабі фі ас-Сіяса аль-Імрікійя. - Бейрут, 2002. – 214 с.

5.2. Неореалісти про дослідження сучасних турецько-американських відносин (Габер Є.В.)

Розпад Радянського Союзу та подальше закріплення Сполучених Штатів в статусі єдиної наддержави похитнуло усталені структурні схеми більшості концепцій міжнародних відносин, що так чи інакше спиралися на ідеї балансу сил та неминучості існування військово-політичних альянсів. Поступовий перехід до постбіполярної світової системи й відсутність в 1990-ті рр. будь-яких помітних спроб запобігти зростаючому розриву у розподілі сил між Сполученими Штатами, з одного боку, та всіма іншими країнами світу, з іншого, поставив багато питань щодо можливості застосування у майбутньому теорії неореалізму, для якої концепція балансу сил є ключовою. В той час як деякі науковці стверджували, що концепція балансу сил в її класичному вигляді відтепер є пережитком минулого [1], інші доводили, що після тимчасового «збою» у функціонуванні системи балансування знову стане її невід'ємною частиною [2]. Так, один із відомих представників школи реалізму Гленн Шнайдер стверджував, що оскільки багатополлярність була структурною нормою протягом більшої частини історії міжнародних відносин, відхилення від цієї норми під час біполярного та однополярного періодів можуть бути досить легко пояснені з позицій багатополлярності, а нинішня міжнародна система з великою долею ймовірності вже в найближчому майбутньому знову стане багатополлярною [3, с. 3]. За виразом Кеннета Уолца, «не сам колись досягнутий баланс сил буде зберігатися, а одного разу порушений баланс буде відновлюватися в той чи інший спосіб» [4, с. 128], тому після будь-яких структурних змін в системі міжнародних відносин слід очікувати відновлення багатополлярності.

Дійсно, хоча після закінчення «холодної» війни більшість науковців прийшли до висновку, що новий світовий порядок слід визначити як «однополярний» [5; 6; 7], скоро стало зрозумілим, що постбіполярна система міжнародних відносин не відповідає багатьом

характеристикам класичних однополярних систем. З моменту зникнення Радянського Союзу в 1991 р. глобальне лідерство США в постбіполярному світі неодноразово зазнавало серйозних випробувань – під час терористичних атак 2001 р. та наступних війн в Афганістані та Іраку, регіональних конфліктів на зразок російсько-грузинської війни 2008 р. та масових народних повстань на арабському Сході в 2011-2012 рр. тощо. Тож, хоча на глобальному рівні американське домінування і зберігалось, ці «локальні» кризи однополярної системи, що відбулися за досить короткий проміжок часу в ключових регіонах світу, змусили ще раз замислитися над своєчасністю висновку щодо гегемонічної стабільності нової системи.

Більшість учасників дискусії щодо полярності сучасного світу визнають, що нинішня структура світової системи якісно відрізняється від традиційних її форм. З одного боку, їй притаманні багато рис ієрархічної структури однополярності, з іншого, сьогодні вже не можна говорити про безперечну гегемонію однієї наддержави в усіх сферах життя. Як писав американський політичний аналітик Фарід Закарія, в усіх інших питаннях окрім військової сили – у промисловості, фінансовому секторі, соціальній, культурній сферах – відбувається перерозподіл сил й світ віддаляється від американського домінування. Це не значить, що він стає «анти-американським», але він точно є вже «пост-американським» [8, с. 43].

Багато в чому такий підхід нагадує бачення іншого американського політолога Семюела Хантінгтона, який охарактеризував постбіполярний світ як «дивний гібрид, однобагатополярну систему («uni-multipolar system») з однією наддержавою та декількома великими державами», в якому врегулювання ключових міжнародних проблем все ще вимагає обов'язкового втручання наддержави, але вже є неможливим без участі інших великих держав [9, с. 36]. Таким чином, Сполучені Штати залишаються наймогутнішою державою зі значною перевагою у різних видах сили – військової, дипломатичної, ідеологічної, економічної, технологічної, культурної – на глобальному рівні, проте

все частіше змушені шукати підтримки регіональних акторів задля спільних дій в рамках регіональних ініціатив. В той же час великі регіональні сили, які, за логікою Хантінгтона, знаходяться на другому, дещо нижчому, рівні цієї структури, домінують в окремих частинах світу, але неспроможні поширити свій вплив і конкурувати зі Сполученими Штатами в рамках всієї світової системи. Хантінгтон передбачає для «другорядних» держав («secondary states») можливість протистояти наддержаві на рівні окремих підсистем. При цьому, на його думку, будь-які спроби наддержави перетворити сьогоdnішній «одно-багатополярний» світ на класичний однополярний, будуть стимулювати ще більший спротив великих та регіональних держав і поступовий рух в сторону дійсно багатополярної системи [9, с. 37].

Американський експерт з проблем міжнародної безпеки Роберт Пейп також проводить поділ між двома типами світових систем з однією домінуючою силою, виділяючи дві базові моделі: «систему балансу сил» та «гегемонічну систему». Для нього ця лінія поділу проходить між світом, в якому «другорядні» держави все ще спроможні забезпечити свою безпеку самостійно, незалежно від глобального лідера (перша модель) та світом, де вони повністю позбавлені такої можливості (друга модель). Хоча Пейп визнає, що Сполучені Штати володіють сьогодні такою перевагою в силі, якої не має жодна інша держава, для нього нинішня однополярна система все ще залишається системою, в якій діє принцип балансу сил [10, с. 11]. Уільям Уолфорт, теоретик неокласичного реалізму, в своїх дослідженнях також приходить до висновку, що слід розрізняти однополярні системи, в яких балансування проти гегемона «в принципі можливе, хоча й надзвичайно затратне», та жорсткі ієрархічні системи, в яких непохитно домінує одна, значно могутніша за інші, держава [11, с. 160].

Таким чином, хоча значний дисбаланс в розподілі сили і заважає формуванню коаліцій держав в типовому для XVIII-XIX ст. вигляді, більшість механізмів балансування й сьогодні успішно діють в різних регіонах світу, в тому числі на євроатлантичному просторі [12].

Дедалі важче стає назвати світову систему, яка склалася під головуванням США після закінчення «холодної» війни, власне «гегемонічною» чи «ієрархічною». Отже, концепція балансу сил, що відображає загальну логіку існування держав у неієрархічних системах, може бути застосована і в сучасній міжнародній системі, не дивлячись на періодичну зміну кількості її полюсів.

На відміну від класичного реалізму, неореалізм не схильний трактувати світову політику як певну сумарну рівнодіючу зовнішніх політик держав. У своїй фундаментальній праці «Теорія міжнародної політики» Кеннет Уолц дійшов висновку щодо необхідності системного підходу до вивчення міжнародної політики як цілісної системи, що функціонує у відповідності до певних законів [4]. Визначальна роль при цьому відводиться поняттю структури, яка передбачає функціональну диференціацію суб'єктів і розглядається Уолцом як розподіл можливостей, механізмів примусу та обмежень, які система накладає на свої елементи – суверенні держави [13, с. 148]. За Уолцом, структура міжнародної системи представляє собою самостійний феномен, здатний нав'язувати державам ті чи інші обмеження, або ж, навпаки, в якийсь момент надавати їм сприятливі умови для діяльності на світовій арені. Спираючись на системні принципи, з позицій яких полярність системи розглядається як її структурна характеристика (незалежна змінна), Уолц доводить, що зовнішньополітична поведінка держав залежить від так званої «системної напруженості». Інакше кажучи, між державами діють певні «системні обмежувачі», які врешті-решт і визначають їхню зовнішню політику [14, с. 129]. Саме в цьому полягає причина різного рівня залучення держав у світову політику. Тому для того, щоб зрозуміти чи спробувати передбачити поведінку держав на міжнародній арені, потрібно враховувати особливості міжнародної системи, специфіку її структури.

На переконання Уолца, структура менш схильна до змін, ніж людська поведінка чи політика окремої держави. Тому саме ця категорія дає розуміння того, яким чином позиції держав відрізняються одна від одної, і як вони співвідносяться між собою з

точки зору їхньої здатності до дій [4, с. 80]. Наприклад, міжнародна система в біполярному світі сильніше пригнічує свої складові частини, в той час як при багатополярному устрої держави мають більше свободи для військового вирівнювання [15, с. 158].

Ця тенденція до активізації зовнішньополітичної діяльності традиційно пасивних елементів міжнародної системи дуже чітко просліджується на прикладі турецько-американських відносин. Так, якщо в період біполярності система накладала жорсткі обмеження на свої структурні одиниці та суттєво обмежувала їхні дії, то з переходом до постбіполярної системи був значно розширений простір для зовнішньополітичного маневрування малих та середніх держав. За часів «холодної» війни Сполучені Штати та Радянський Союз були зацікавлені утримувати союзників в своїй сфері впливу, забезпечуючи їм фінансову, економічну та військову допомогу. Витрачаючи чималі ресурси на підтримання існуючого статус-кво, вони мали впевненість в тому, що жодна менша країна не зможе самостійно забезпечити свої національні інтереси, в першу чергу, національну безпеку, отже, буде неспроможна проводити незалежну зовнішню політику. Так, надаючи Туреччині військову та економічну допомогу в рамках доктрини Трумена і плану Маршалла, Вашингтон забезпечував собі підтримку Анкари по всіх ключових питаннях світової політики, адже будь-які спроби проявити незалежність в процесі прийняття зовнішньополітичних рішень загрожували Туреччині перспективою бути покинутою один-на-один з СРСР [16, с. 106].

Український дослідник Олександр Ірхін, аналізуючи в своїй дисертаційній роботі турецько-американські відносини часів «холодної» війни, неодноразово підкреслює, що більшість криз як у двосторонніх відносинах з США, так і у регіональній політиці Туреччини (кіпрські кризи, різке погіршення турецько-грецьких відносин в 1960-70-ті рр. тощо) були відносно швидко подолані саме завдяки тому, що ці країни належали до одного військово-політичного блоку і формували один полюс сили в умовах біполярної світової системи [17]. Оскільки Сполучені Штати були зацікавлені у

збереженні дієздатності цього блоку, а подальше загострення конфлікту неодмінно призвело б до втручання Радянського Союзу і, як наслідок, похитнуло б існуючий баланс сил, всі сторони змушені були відмовитися від подальшої ескалації конфлікту. Таким чином, система, що завжди прагне до внутрішньої стабільності, значно знизилася інтенсивність цього протистояння ще на ранніх етапах.

В умовах нового світового устрою рівень системної «напруженості» стає значно нижче, дія структурних обмежувачів на формування зовнішньої політики регіональними державами слабшає, тому Туреччина об'єктивно отримує більше можливостей проводити більш різноманітну, багатовекторну політику, набагато менш залежну від США. Подібні структурні зміни в системі відбуваються надзвичайно рідко, тому у 1991 р. виник унікальний шанс перерозподілу функцій між її членами. Зокрема, для Туреччини це була можливість змінити принцип відносин зі Сполученими Штатами з моделі «суб'єкт-об'єкт» на «суб'єкт-суб'єкт» принаймні в регіональному контексті. В той же час асиметрія союзу на глобальному рівні зберігається і нині.

Як зазначав український політолог Григорій Перепелиця, структура союзів може відповідати одному з двох типів – асиметричному чи симетричному. Перший тип союзів характеризується значним дисбалансом можливостей між його членами, тоді як в союзах другого типу сила розподіляється між всіма країнами більш рівномірно. За Перепелицею, симетричними можуть бути відносини лише між державами, що знаходяться на одному рівні ієрархії. Всі інші види союзів є асиметричними, тобто представляють собою відносини країни-лідера з країною-аутсайдером, при яких країна-аутсайдер не може дозволити собі дії, які прямо чи опосередковано завдають хоча б мінімальної шкоди безпеці країни-лідера [18, с. 31]. Асиметричність турецько-американських відносин за часів «холодної» війни можна пояснити декількома факторами. З одного боку, Туреччина і США знаходилися на різних рівнях ієрархії, а тому за визначенням не могли займати рівноправні позиції у союзі. З іншого боку, біполярна структура світової системи вимагала чіткого

визначення зовнішньополітичної орієнтації та приєднання до одного з двох ворогуючих блоків, що значно обмежувало можливості регіональних держав у проведенні самостійної зовнішньої політики. До того ж, сукупність внутрішніх факторів (відсутність власного військово-промислового комплексу, слабкість економічної системи, соціальна нестабільність) лише посилювали залежність Туреччини від Сполучених Штатів та забезпечували її беззаперечне слідування курсу, визначеному Вашингтоном.

На відміну від біполярної, у багатополлярній системі вибір союзників вже чітко не визначається структурою системи, натомість обумовлюється національними інтересами кожної держави, що значно розширює коло її потенційних партнерів і противників та дозволяє переглянути своє місце в системі міжнародних відносин. Для того щоб зрозуміти, які моделі поведінки доступні регіональним державам в умовах постбіполярного світу, коли на глобальному рівні фактично встановлено домінування однієї глобальної сили, проте в рамках окремих регіонів виникає необхідність захищати власні національні інтереси, розглянемо теорії створення союзів, розроблені адептами неокласичного та структурного реалізму.

Головний спосіб вирівнювання сил всередині системи неореалісти, подібно до своїх попередників Ганса Моргентау [19] та Генрі Кіссінджера [20], вбачають у підтримуванні балансу сил, хоча й розглядають її вже крізь призму структурного впливу. На думку Уолца, політика балансу сил має найбільше значення при формуванні союзів держав, адже саме до неї спонукає анархічне міжнародне оточення. Структурні зрушення, зміни в балансі сил можуть відбуватися і надалі, але жодна перестановка в конфігурації військових сил не змінить базової структури міжнародних відносин і радикально не модифікує поведінку її суверенних частин [21, с. 255]. А отже, головним мотивом кожної країни при формуванні її зовнішньої політики буде залишатися прагнення врівноважити сили наймогутнішої держави шляхом об'єднання з іншими учасниками системи.

Майже через десять років після Уолца інший адепт неореалізму, Стівен Уолт, запропонував свою концепцію – балансу загроз, в якій він дещо модифікував вчення Уолца, змістивши головну увагу з рівня наявної сили на рівень можливих загроз, проте в цілому продовжив логіку свого попередника. Зокрема, С. Уолт доводить, що головною мотивацією держав при формуванні союзів є не стільки прагнення врівноважити реальні сили, скільки намагання вберегти себе від потенційних загроз. А оскільки загрози, як правило, надходять від наймогутнішого центру сили, то держави скоріш за все будуть намагатися нейтралізувати джерело небезпеки, аніж об'єднуватися з ним [22].

Більшість класичних досліджень державних стратегій щодо формування військово-політичних союзів проводилися на базі аналізу зовнішньої політики держав, що діють за умов багатопольярної системи. Втім, Уолт продемонстрував, що навіть за наявності лише двох центрів сили держави будуть керуватися тими самими принципами при створенні альянсів, а саме – принципами відновлення рівноваги в системі [23]. Як зазначав теоретик неореалізму Гленн Снайдер, ця концепція Уолта була працездатна в умовах біпольярної системи тому, що Уолт розглядав поведінку держав і формування альянсів в рамках «багатопольярної регіональної системи, що існує як частина біпольярної глобальної системи» [3, с. 266]. Користуючись цією логікою й враховуючи особливості сучасної тимчасової однопольярності, можна зробити припущення, що ті самі принципи формування союзів будуть функціонувати в умовах постбіпольярної світової системи, в рамках якої співіснують США як глобальний лідер, а також ряд великих та регіональних держав. Тому сучасні прибічники концепції балансу сил, вже беручи до уваги останні тенденції світової політики (посилення Російської Федерації та Китаю, участь США у війнах в Афганістані та Іраку, розробку ядерної програми Іраном тощо) почали вивчати нові способи, у які класичні теорії реалізму могли б продовжувати функціонування вже в умовах іншої міжнародної системи. На їхню думку, поведінку деяких регіональних держав, продемонстровану сьогодні в окремих регіонах

світу у відповідь на політику Сполучених Штатів, найкраще можна охарактеризувати саме як політику балансування, хоча і у незвичний для нас спосіб.

Сьогодні існують різні види зовнішньополітичних стратегій, які спрямовані на стримування американської сили та обмеження негативних наслідків її застосування на регіональному рівні, які при цьому жодним чином не ставлять під питання сам факт глобального домінування США та уникають відкритого протистояння американській силі як такій. Саме тому в умовах сучасної постбіполярної міжнародної системи необхідно розширити поняття «балансивання» і, відповідно, провести ревізію існуючих моделей поведінки регіональних держав на міжнародній арені.

Серед інших, особливої уваги заслуговують концепції «м'якого» [24], «економічного» [25] та «регіонального балансування» [26, с. 24]. Наприклад, спеціаліст з питань регіональної безпеки Т.В. Пол (Університет МакГілла) розрізняє три види балансування в сучасному світі – «жорстке балансування» («hard balancing») – балансування у традиційному розумінні, присутнє в разі інтенсивного міждержавного суперництва, що характеризується оформленням довгострокових військових альянсів; «м'яке балансування» («soft balancing»), яке передбачає тимчасову згоду декількох держав співпрацювати певний час задля гарантування своєї безпеки в разі виникнення загрози від іншої держави або значного посилення одного з учасників міжнародних відносин; та «асиметричне балансування» («asymmetric balancing») – певні дії суверенних держав, спрямовані на стримування непрямих загроз, що надходять від субнаціональних акторів, таких як терористичні угруповання, проти яких неможливе використання традиційних видів зброї та військової сили. Ці форми не є сталими і часто можуть переходити одна в одну. Так, в разі тривалого існування або загострення спільної загрози «м'яке» чи «асиметричне» балансування може набирати форм балансування «жорсткого» [27, с. 3]. До того ж, Пол зазначає, що хоча рівень «жорсткого балансування» значно знизився в умовах «майже-однополярного світу», це зовсім не означає, що сама концепція балансування

втратила свою актуальність. Просто її рамки необхідно значно розширити, включивши нові види поведінки міжнародних акторів, що виникають у відповідь на сучасні виклики безпеки. Тож, сьогодні в більшості випадків ми є свідками «м'якого балансування», що відбувається на різних рівнях і в різних регіонах світу [27, с. 3-4].

Принциповою відмінністю сучасного балансування від «класичного», окрім власне вибору засобів для проведення такої політики, є його регіональний характер. За влучним виразом американських дослідників Стівена Брукса та Уільяма Уолфорта, «Політика, навіть якщо це міжнародна політика, завжди локальна. Тож, хоча американська могутність і привертає до себе багато уваги на глобальному рівні, держави зазвичай набагато більше переймаються розвитком подій в їхньому безпосередньому оточенні, аніж підтриманням глобальної рівноваги. Тому якби якась із держав мала потенційне бажання кинути виклик США, в першу чергу були б залучені механізми регіонального балансування...» [26, с. 24]. До того ж, балансування проти глобальної сили вимагає значних витрат, а тому доступно дуже обмеженому колу акторів. Тому, через недостатність ресурсів та важелів впливу для класичного балансування в рамках всієї світової системи багато держав обирають стратегію підтримання рівноваги на місцевому, регіональному рівні. Зазвичай, подібні моделі поведінки характерні для зовнішньої політики тих держав, що не можуть протистояти могутності Сполучених Штатів в світовому масштабі, проте мають амбіції регіональних лідерів. На певному етапі це призводить до неминучого зіткнення національних інтересів регіональних держав (до яких слід віднести і Туреччину) з інтересами США, або ж, в разі їхнього членства в НАТО – до несумісності їхніх національних інтересів з блоковими зобов'язаннями.

В той же час, як зазначає Хантінгтон, в сучасних умовах не слід очікувати швидкого формування антиамериканської коаліції. Адже, хоча багато країн обурюються могутністю і багатством США, багато з них хочуть отримати від цього свої вигоди – доступ до американського ринку, фінансову та військову допомогу,

дипломатичну підтримку тощо. Крім того, кожна велика регіональна держава зацікавлена у забезпеченні підтримки Вашингтона на випадок конфлікту з іншими країнами регіону. Враховуючи всі ці переваги, які можуть забезпечити Сполучені Штати, для багатьох регіональних держав сьогодні може бути набагато розумніше об'єднуватися навколо США, а не проти них [9, с. 45-46]. Подібні міркування висловлював ще раніше і відомий теоретик неокласичного реалізму Рандалл Швеллер, який запропонував концепцію балансу інтересів як альтернативу концепції балансу загроз Уолта. Виходячи з припущення, що держави будуть намагатися об'єднати свої зусилля за принципом наявності спільних інтересів, аби ефективно протидіяти іншим країнам з відмінними інтересами, він пояснював бажання багатьох другорядних сил вступити в союз з наддержавою саме з метою забезпечення своїх цілей за рахунок лідера світової системи [28].

Інше пояснення подібної поведінки «приєднання до глобального лідера» («band-wagoning with a global leader») пропонує теоретик неореалізму Крістофер Лейн. За його словами, це відбувається тому, що балансування проти фактичного гегемона набагато складніше за балансування проти нової глобальної сили, що тільки зароджується [29, с. 29]. У. Уолфорт також зазначає, що створення антигегемонічних союзів («counterhegemonic alliances») вимагає набагато більше зусиль, аніж формування будь-яких інших міждержавних коаліцій, адже завжди існує спокуса скористатися перевагами, які може запропонувати лише наддержава. Зокрема, приєднання до сильнішої сторони приваблює можливістю позбутися значної долі відповідальності за власні дії на міжнародній арені, а також гарантувати високий рівень національної безпеки [7, с. 26].

Навіть для Уолца в його ранніх роботах політика балансу сил, яка виражається в нарощуванні власної могутності чи створенні союзів, не є єдиною можливою, як це часто намагаються показати його опоненти. Перед країною відкриті й інші стратегії – наприклад, вона може приєднатися до сильнішої держави або ж, навпаки, може сама домагатися лідерського положення. Уолц також визнає, що при

ієрархічному устрої «другорядні» держави («secondary states») більш вмотивовані у збільшенні свої абсолютних зисків (навіть якщо вони будуть дещо меншими порівняно з іншими учасниками системи). І задля цього вони, скоріш за все, будуть переходити на сторону могутніших держав [4, с. 161-194]. На практиці це означає, що коли є можливість «перекласти відповідальність на плечі іншого», більшість країн скористаються такою нагодою, аби зменшити ризики та витрати, які неминучі при балансуванні [30, с. 60-67].

За твердженням ідейного послідовника Уолца – Джона Міршаймера, «фактично, єдиний вибір, що постає перед державами в світі реалістів, стоїть між балансуванням («balancing») за власний кошт і приєднанням до сильнішої держави, на яку перекладається значна частина обов'язків і відповідальності («buck-passing»)). Тож, більшість держав будуть віддавати перевагу другій моделі поведінки кожного разу, коли буде виникати реальна загроза їхній безпеці [31, с. 140]. Такої ж думки дотримуються і багато інших адептів неореалізму [32]. Зокрема, У. Уолфорт стверджує, що очевидна перевага в силі Сполучених Штатів, що встановилася після закінчення «холодної» війни, призвела до того, що слабші країни були змушені об'єднуватися навколо США як єдиного потужного центра сили в новій системі [7, с. 8].

Концепцію «приєднання до сильнішого» («band-wagoning») як альтернативу концепції «балансування» («balancing») також розглядав в якості моделей поведінки регіональних держав Г. Снайдер [3; 33]. Близьку до неї концепцію «перекладання відповідальності» («buck-passing») та можливі мотиви формування військово-політичних союзів в умовах багатопольярної світової системи аналізували у однойменній науковій статті Томас Крістенсен та Джек Снайдер [32].

Теорії створення альянсів та військові аспекти гегемонічної влади з неореалістичної точки зору, тобто з урахуванням тих стимулів і обмежувачів, які структура світової системи накладає на свої складові частини – держави, стали предметом детального дослідження в

роботах Баррі Поузена [12; 30; 34], Карло Масала [35] та Майкла Мастандуно [6].

Таким чином, неореалістичні концепції міжнародних відносин умовно можна розділити на дві великі групи: 1) одні з них базуються на принципі балансування («балансу сил», «балансу загроз», «балансу інтересів»); 2) інші ж засновані на ідеї «band-wagoning» – «приєднання до сильнішої держави», тяжіючи таким чином до неоліберальної теорії гегемонічної стабільності. Відповідно до цієї логіки, автори вищезгаданих концепцій пропонують для регіональних держав два принципово різних стили поведінки на міжнародній арені. Прихильники концепції «приєднання до глобального лідера» прогнозують, що всі слабші держави будуть приєднуватися до явного лідера системи задля максимізації своїх зисків, тобто в умовах постбіполярного світу – об'єднуватися навколо домінуючих на глобальному рівні Сполучених Штатів («global band-wagoning»). Натомість прибічники концепції «балансування» стверджують, що нинішня однополярна структура світової системи є тимчасовою, а тому регіональні держави будуть і надалі намагатися створювати коаліції, які б могли урівноважити вплив наддержави хоча б в окремих регіонах світу («regional balancing»).

Хоча між цими напрямками неореалізму ведеться тривала дискусія, досвід Туреччини доводить, що обидві концепції можна вдало поєднувати у зовнішній політиці однієї держави. На нашу думку, саме цю стратегію і обрала для себе офіційна Анкара – користуючись словами експерта Центру Вудро Вільсона Деніела Уайтнека, стратегію «довгострокового приєднання до сильнішої держави та короткострокового балансування проти неї» [36]. На глобальному рівні Туреччина, безперечно, виступає в якості довгострокового стратегічного партнера Вашингтона – бере участь в глобальних антитерористичних коаліціях, співпрацює в рамках НАТО і двосторонніх договорів, адже їй, як і будь-якій іншій державі світу, на даному етапі не вистачить ані матеріальних, ані дипломатичних ресурсів протистояти могутності США. Проте на регіональному рівні, в тих випадках, коли Сполучені Штати не

володіють достатніми важелями впливу в регіоні аби діяти самостійно без підтримки партнерів «на місці», а національні інтереси Анкари вимагають поглиблення співпраці з іншими регіональними акторами, Туреччина часто виступає автором амбітних регіональних ініціатив, покликаних вирішити проблеми регіону «силами регіону», без участі акторів, сторонніх регіональній системі. Як зазначає американський експерт Джошуа Уолкер, не дивлячись на те, що «довгострокові інтереси Туреччини в регіоні та поза його межами тісно пов'язані з США», Анкара дедалі більше зусиль докладає для зміцнення відносин з регіональними акторами, доволі успішно «підтримуючи хиткий баланс» між двома напрямками своєї зовнішньої політики [37, с. 106].

Використання подібного підходу дозволяє пояснити, чому головні зміни в турецько-американських відносинах у постбіполярному світі відбулися саме на регіональному рівні. В той час як на глобальному рівні Туреччина продовжує проводити політику «приєднання до глобального лідера» («global bandwagoning»), тобто активно співпрацює з США в питаннях світової політики, на регіональному рівні Анкара все частіше вдається до політики балансування проти США («regional balancing»), що стало можливим в умовах поступового переходу до багатопольярного світу.

Багато adeptів структурного реалізму головну увагу в своїх дослідженнях фокусують саме на регіональному вимірі міжнародних відносин. Зокрема, Дейвід Лейк [38] і Патрік Морган [39] розглядають регіони як базову структурну одиницю глобальної архітектури безпеки, а Баррі Бузан створює власну теорію регіональних комплексів безпеки (РКБ) [40] і детально розробляє її різні аспекти разом з іншими представниками так званої копенгагенської школи міжнародних відносин – Оле Вейвером, Йаапом де Уайлдом [41; 42], а також американськими дослідниками Чарльзом Джонсом і Річардом Літтлом [43; 44].

Вплив регіонального контексту на державну поведінку було детально досліджено і професорами Каліфорнійського університету Дейвідом Лейком та Патріком Морганом у їхній спільній роботі

«Регіональні порядки: формування безпеки у новому світі» [39]. Для вивчення регіонів вони застосовують методи порівняльного та системного аналізу, що дозволяє, з одного боку, враховувати унікальні характеристики кожного окремо взятого регіону, а з іншого – розробляти загальні теорії щодо регіонального виміру міжнародних відносин та його співвідношення з іншими рівнями системи (державним і глобальним). До того ж, Лейк і Морган розглядають регіони, в першу чергу, в контексті тих безпекових відносин, що виникають між групою держав внаслідок їхньої значної взаємозалежності в цій сфері.

Регіональні системи отримали широке вивчення і в роботах одного з найвідоміших дослідників структурного реалізму, автора концепції «зрілої анархії» Баррі Бузана. Головні положення свого вчення він розвивав саме у контексті регіональних систем, які він розглядав як проміжні стадії між глобальною міжнародною та державними системами [43]. На його думку, основу структури будь-якої регіональної системи складають два фактори: розподіл можливостей між державами та відносини дружності чи ворожості між ними. Обидва фактори виступають об'єктом маніпулювання великих держав [44, с. 85-92].

Однією з найважливіших ознак регіональних систем є регіональний комплекс безпеки (РКБ), який за визначенням Бузана, представляє собою «групу держав, чий першочергові інтереси у сфері безпеки настільки тісно пов'язані між собою, що національна безпека однієї з них вже не може сприйматися окремо від національної безпеки іншої» [40, с. 191]. Виходячи з цього означення, Бузан виділяв наступні характеристики регіональних комплексів безпеки: 1) РКБ складається з двох або більше держав; 2) ця група держав формує єдиний географічний простір (адже загрози в сфері безпеки та військовій сфері значно легше поширюються на короткі відстані, ніж на довгі); 3) відносини між державами характеризуються взаємозалежністю у сфері безпеки, яка може набувати позитивних чи негативних проявів, але має бути набагато сильнішою всередині комплексу, ніж між його учасниками та іншими державами-

«аутсайдерами»; 4) взаємозалежність в сфері безпеки повинна бути глибокою та тривалою, хоча й необов'язково постійною (одноразова взаємодія з якогось конкретного питання не дає права вважати держави частиною єдиного РКБ) [42, с. 15].

Пізніше Бузан разом з іншим представником копенгагенської школи міжнародних відносин Оле Уейвером критично переосмислили та допрацювали ранню версію концепції регіональних комплексів безпеки в своїй основоположній книзі з регіональної структури міжнародної безпеки «Регіони та сили» [41]. Свою теорію секьюритизації вони розробляли саме на прикладі регіональної взаємодії, стверджуючи що «значна частина процесів секьюритизації та десекуритизації в міжнародній системі найкраще проявляє себе саме в регіональних комплексах» [41, с. 44].

Думку про те, що географічна близькість та взаємозалежність у сфері безпеки призводить до створення меншої (суб)системи в рамках глобальної системи, поділяють і багато інших авторів [45; 46]. Більшість дослідників приходять до висновку, що регіональні комплекси безпеки представляють собою «своєрідні міжнародні політичні суб-системи і є відносно автономною мікро-версією більшої міжнародної політичної системи, всередині якої вони існують» [42; с. 15]. Це дозволяє нам вважати, що всі механізми глобальної світової політики будуть діяти і в регіональному контексті.

Погоджуючись з тим, що саме регіони є головною структурною одиницею сучасної світової системи і в їхніх межах продовжують діяти більшість законів цієї системи, Лейк та Морган застосовують метод критичного аналізу до їх вивчення і заперечують можливість розглядати регіональні системи лише як менші версії системи глобальної. Для них, навпаки, вихідною точкою всіх міркувань є суттєва різниця між світовою та регіональними системами: «світова система є система закрита, тоді як регіональні системи залишаються відкритими» для зовнішнього втручання [38, с. 10]. Це припущення дозволяє зосередитися на вивченні ступені та форм проникнення

глобальних акторів в регіональні системи, що може мати суттєві наслідки для їхнього подальшого розвитку.

Окрім вищезгаданих фундаментальних праць теоретиків структурного реалізму, на сьогоднішній день існує і ряд робіт прикладного характеру, заснованих на ідеї регіональних комплексів безпеки. Поряд із загальним розвитком теорії, дослідники з різних країн світу почали застосовувати її для пояснення конкретних тенденцій регіонального розвитку та вироблення практичних кроків щодо створення регіональних структур безпеки. Так, наприклад, професор Ієрусалімського університету Галія Пресс-Барнатан стверджує, що системний перехід до монополярності створив додаткові стимули як для гегемону системи – США, так і для регіональних держав прагнути подальшої «регіоналізації безпеки». Виходячи з цього припущення, вона аналізує зміни, що відбулися в Європейському регіональному комплексі безпеки після падіння Берлінської стіни у 1989 р. та після терористичних атак 11 вересня 2001 р. [47]. Шведський дослідник Бйорн Хеттне, який також займається проблемами регіоналізації безпеки у «пост-вестфальському» світі, обирає в якості кейс-стаді два регіона – Європу та Південну Азію [46; 48]. В останні роки концепція регіональних комплексів безпеки активно використовується в близькосхідному контексті [49; 50]. Зокрема, цей підхід використовувала для пояснення трансформаційних процесів на Близькому Сході після війни в Іраку 2003 р. відома турецька дослідниця Меліха Алтунишик [51].

Застосування концепції РКБ для наукового аналізу турецько-американських відносин в постбіполярний період дозволяє зосередитися на дослідженні політико-безпекових аспектів відносин Туреччини (як власне регіональної сили) та США (як глобальної сили) на прикладі їхньої взаємодії в чотирьох різних регіонах світу (Чорноморсько-Каспійському, Центральньо-азійському, Близькосхідному та Балканському). При цьому безпека розуміється в широкому сенсі і включає не тільки військову, але й енергетичну, економічну та інші складові. Окрім того, аналіз еволюції

двосторонніх відносин в рамках декількох РКБ дає змогу простежити становлення Туреччини в якості регіонального лідера і детально дослідити активну регіональну політику Анкари, що значною мірою сприяла посиленню її міжнародного положення та перегляду традиційних форм партнерства з США.

При визначенні кола акторів, безпосередньо залучених до регіонального комплексу безпеки, за Бузаном, слід враховувати два головних фактори – географічну близькість його учасників та їхню тісну співпрацю у безпековій сфері [40, с. 193]. Як він сам зазначав пізніше, концепція комплексів безпеки була детально розроблена в середині 1990-х років, коли серед вчених політичної науки було поширене переконання, що після закінчення «холодної» війни міжнародна система стане набагато більш децентралізованою та регіоналізованою за своїм характером [42]. Тому географічна близькість країн розглядалася як важлива передумова їхньої активної взаємодії та взаємозалежності у сфері безпеки [41, с. 45]

Проте на той час концепція РКБ об'єктивно не могла врахувати усіх особливостей сучасного світу, з його новітніми військовими технологіями, новими викликами безпеки, асиметричними загрозами. Серед іншого, змінилося поняття «географічної близькості» внаслідок так званого «звуження простору», що відбулося в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. завдяки розвитку інформаційних, транспортних та військових технологій. Тому з часом з'явилася нагальна потреба переглянути деякі характеристики комплексів безпеки, що сформувалися вже в нових умовах. Зокрема, необхідно розширити критерії визначення комплексів з тим, щоб вони могли включати і ті держави, які не знаходяться в безпосередній близькості до регіону, але мають з ним довгу історію тісної і тривалої взаємодії в сфері безпеки. Як зазначають Морган і Лейк, «можна проігнорувати географічні критерії належності країни до регіону в тому випадку, якщо безпекові відносини цієї країни з державами регіону втілюють у собі сутність комплексу» [39, с. 29-30]. Виходячи з цієї логіки, «великі держави слід вважати членами кожного регіонального комплексу, на який вони здатні поширювати свій вплив», тобто

«мають там розміщені на довгостроковій основі військові сили, беруть на себе суттєві зобов'язання в сфері безпеки, а також регулярно і протягом тривалого часу залучаються до вирішення регіональних проблем безпеки» [39, с. 30]. Таким чином, США слід було б вважати частиною всіх РКБ, де вони мають свої життєві інтереси, тобто майже всіх існуючих сьогодні комплексів. Видається недоцільним настільки розширювати визначення регіонального комплексу безпеки, адже тоді майже зникає межа між глобальним та регіональним рівнями системи. Подібного «розмивання» різних рівнів системи можна було б уникнути за умови використання функціонального підходу до визначення учасників РКБ, розрізняючи форми і ступінь залучення різних акторів у справи регіону. Так, якщо втручання держави у регіональні процеси обумовлено її національними інтересами в регіоні та створює суттєві наслідки лише для членів регіону, не змінюючи при цьому балансу сил між іншими великими державами і не призводячи до структурних змін у системі, то таку державу можна вважати частиною регіонального комплексу безпеки. Якщо ж залучення держави у регіональні системи відбувається з метою або в результаті перерозподілу сил всередині світової системи та має наслідки для багатьох нерегіональних акторів, то її доцільніше розглядати як зовнішню для РКБ силу.

Таким чином, критично переосмисливши неореалістичні концепції теорії міжнародних відносин, можна зробити висновок, що неокласичний реалізм є придатним для здійснення системного аналізу турецько-американських відносин в умовах постбіполярної системи.

Дослідження теорій створення союзів в умовах постбіполярного світу дозволяє зробити висновок, що на глобальному рівні асиметричність турецько-американського союзу зберігається, а Туреччина, як і раніше, дотримується політики «приєднання до глобального лідера» («global band-wagoning»), яка забезпечує значні переваги співпраці з наддержавою в питаннях світової політики. Натомість, на регіональному рівні Турецька Республіка все частіше вдається до політики «регіонального балансування» («regional

balancing»), яка передбачає посилений розвиток співпраці з іншими регіональними країнами з метою обмеження впливу США. Це балансування є «м'яким», обмеженим рамками окремих регіональних комплексів безпеки, і не передбачає створення антиамериканських коаліцій на глобальному рівні, проте часто призводить до зіткнення національних інтересів в окремих РКБ.

1. Ikenberry J. Introduction // *America Unrivaled: The Future of Balance of Power* / Ed. by J. Ikenberry – Ithaca: Cornell University Press, 2002. – P. 1–17.
2. Layne C. From Preponderance to Offshore Balancing // *International Security*. – 1997. – Vol. 22. – № 1. – P. 86 – 124.
3. Snyder G. *Alliance Politics*. – Ithaca: Cornell University Press, 1997. – 414 p.
4. Waltz K. *Theory of International Politics*. – N.Y.: Random House, 1979. – 251 p.
5. Krauthammer C. Unipolar Moment // *Foreign Affairs*. – 1990/91. – Vol. 70. – № 1. – P. 23 – 33.
6. Mastanduno M. Preserving the Unipolar Moment: Realist Theories and U.S. Grand Strategy // *International Security*. – 1997. – Vol. 21. – № 4. – P. 49 – 88.
7. Wohlforth W. The Stability of a Unipolar World // *International Security*. – 1999. – Vol. 24. – № 1. – P. 5 – 41.
8. Zakaria F. The Future of American Power: How America Can Survive the Rise of the Rest // *Foreign Affairs*. – 2008. – Vol. 87. – № 3. – P. 18 – 43.
9. Huntington S. The Lonely Superpower // *Foreign Affairs*. – 1999. – Vol. 78. – № 2. – P. 35 – 49.
10. Pape R. Soft Balancing against the United States // *International Security*. – 2005. – Vol. 30. – № 1. – P. 7 – 45.
11. Wohlforth W., Little R. Testing Balance-of-Power Theory in World History // *European Journal of International Relations*. – 2007. – Vol. 13. – № 2. – P. 155 – 185.
12. Posen B. European Union Security and Defence Policy: Response to Unipolarity? // *Security Studies*. – 2006. – Vol. 15. – № 2. – P. 149 – 186.
13. Конышев В. О неореализме Кеннета Уолца // *Полис*. – 2004. – № 2. – С. 146 – 155.
14. Цыганков П. Теория международных отношений. - М.: Гардарики, 2004. – 590 с.
15. Waltz K. *Man, the State and War: A Theoretical Analysis*. – Columbia University Press, 2001. – 263 p.

16. Габер Є. Постбіполярний світ очами неореалістів: випадок турецько-американських відносин // Вісник ОНУ. Серія: Соціологія. Політичні науки. – 2012. – Т. 17. – Вип. 1. – С. 103 – 110.
17. Ірхін О. Зовнішньополітична стратегія США щодо Турецької Республіки: дис. ... кандидата політ. наук: 23.00.04. – Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 204 с.
18. Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. Перепелиці, О. Субтельного. – К.: Стилос, 2005. – 554 с.
19. Morgenthau H. Politics among Nations: the Struggle for Power and Peace. – N.Y.: Alfred A. Knopf Publisher, 1962. – 630 p.
20. Kissinger H. Diplomacy. – N.Y.: Simon & Schuster, 1994. – 912 p.
21. Линклейтер Э. Неореализм в теории и на практике // Теория международных отношений на рубеже столетий / Ред. К. Бус, С. Смит – Москва: Гардарики, 2002. – С. 251 – 271.
22. Walt S. The Origins of Alliances. – Ithaca: Cornell University Press, 1987. – 323 p.
23. Walt S. Alliance Formation and the Balance of World Power // International Security. – 1985. – Vol. 9. – № 4. – P. 3 – 43.
24. Paul T.V. Soft Balancing in the Age of U.S. Primacy // International Security. – 2005. – Vol. 30. – P. 46 – 71.
25. Papayoanou P. Power Ties: Economic Interdependence, Balancing and War. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. – 216 p.
26. Brooks S., Wohlforth W. American Primacy in Perspective // Foreign Affairs. – 2002. – Vol. 81. – № 4. – P. 20 – 33.
27. Paul T. V. Introduction: The Enduring Axioms of Balance of Power Theory // Balance of Power: Theory and Practice in the Twenty-First Century / Ed. T.V. Paul, J.J. Wirtz, M. Fortmann. – Stanford: Stanford University Press, 2000. – P. 1 – 25.
28. Schweller R. Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back // International Security. – 1994. – № 1. – P. 72 – 107.
29. Layne C. The Unipolar Illusion: Why New Great Powers Will Rise? // International Security. – 1993. – Vol. 17. – № 4. – P. 5 – 51.
30. Posen B. The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany between the World Wars. – N.Y.: Cornell Univ. Press, 1984. – 288 p.
31. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. - N.Y.: Norton and Company, 2001. – 553 p.
32. Snyder J., Christensen T. Chained Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity // International Organization. – 1990. – Vol. 44. – № 2. – P. 137 – 168.

33. Snyder G. Review: Alliances, Balance, and Stability // *International Organization*. – 1991. – Vol. 45. – № 1. – P. 121 – 142.
34. Posen B. Command of the Commons: The Military Foundation of American Hegemony // *International Security*. – 2003. – Vol. 28. – № 1. – P. 5 – 46.
35. Masala C. Alliances // *The Routledge Handbook of Security Studies* / Ed. M. Dunn Cavelty, V. Mauer. – N.Y.: Routledge, 2010. – P. 382 – 392.
36. Whiteneck D. Long-Term Bandwagoning and Short-Term Balancing: The Lessons of the Coalition Behaviour from 1792 to 1815 // *Review of International Studies*. – 2001. – Vol. 27. – P. 151 – 168.
37. Walker J. Reexamining the U.S.-Turkish Alliance // *The Washington Quarterly*. – 2007-2008. – Vol. 31. – № 1. – P. 93 – 109.
38. Lake D. The New Regionalism in Security Affairs // *Regional Orders: Building Security in a New World* / Ed. D. Lake, P. Morgan. – University Park: Penn State University Press, 1997. – P. 3 – 19.
39. Morgan P. Regional Security Complexes and Regional Orders // *Regional Orders: Building Security in a New World* / Ed. D. Lake, P. Morgan. – 1997. – P. 20 – 44.
40. Buzan B. People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. – N.Y.: Harvester Wheatsheaf, 1991. – 398 p.
41. Buzan B., Waever O. Regions and Powers: the Structure of International Security. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.
42. Buzan B., Waever O., Wilde J. de. Security: A New Framework for Analysis. – Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1998. – 239 p.
43. Buzan B., Little R. International Systems in World History: Remaking the Study of International Relations. – Oxford University Press, 2000. – 99 p.
44. Buzan B., Jones Ch., Little R. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. – N.Y.: Columbia University Press, 1993. – 270 p.
45. Frazier D., Stewart-Ingersoll R. Regional Powers and Security: A Framework for Understanding Order within Regional Security Complexes // *European Journal of International Relations*. – 2010. – Vol. 16. – № 4. – P. 731 – 753.
46. Hettne B. Security Regionalism in Theory and Practice // *Globalization and Environmental Challenges: Reconceptualising Security in the 21st century* / Ed. H.G. Brauch et al. – Heidelberg: Springer, 2008. – P. 403 – 413.
47. Press-Barnathan G. The Changing Incentives for Security Regionalization: from 11/9 to 9/11 // *Cooperation and Conflict*. – 2005. – Vol. 40. – № 3. – P. 281 – 304.
48. Hettne B. Security Regionalism in Europe and South Asia // *New and Critical Security and Regionalism: Beyond the Nation State* / Ed. J. Hentz, M. Boas. – Burlington: Ashgate, 2003. – P. 149 – 167.

49. Buzan B. The Middle East through English School Theory // *International Society and the Middle East: English School Theory at the Regional Level* / Ed. Ana Gonzalez-Pelaez. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2009 – P. 24 – 45.
50. Kaptanoğlu N., Aydın M. Regionalization of Great Power Security – Near Abroad, Broader Middle East and European Neighbourhood // *Globalization and Environmental Challenges: Reconceptualizing Security in the 21st Century* / Ed. H.G. Brauch et al. – Heidelberg: Springer, 2008. – P. 763 – 775.
51. Altunışık M. Turkey's Middle East Challenges: Towards a New Beginning? // *Turkish Foreign Policy in Post-Cold War Era* / Ed. I. Bal. – Boca Raton: Brown Walker Press, 2004. – P. 363 – 377.

5.3. США та новий «східноєвропейський порядок денний»: оцінка американських політологів (Коваль І.М.)

Геополітичне положення Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) за останні 25 років змінювалося так швидко, охоплення країн регіону західними інститутами відбувалося такими темпами, що за цими процесами інколи не встигають навіть ті політики й експерти, для яких зростання американського впливу є найвищим пріоритетом. Так, Г. Кіссінджер у своїй книзі, яка вийшла в США всього за рік до пражського саміту НАТО (2002 р.), стверджував щодо розширення Північноатлантичного альянсу за рахунок балтійських країн, що «наближення військових структур НАТО ближче до ключових центрів Росії могло би перешкодити конструктивній участі Росії у світовому порядку, що складається» [1, с. 53].

Серед тих експертів, які не відчували у зв'язку з цим страхів й закликали сміливіше освоювати східноєвропейський регіон, можна відзначити Р. Асмуса, колишнього помічника держсекретаря США з європейських справ (1997-2000). Він зазначав, що оздоровлення євроатлантичного співтовариства потребує нового порядку денного. Після того, як у 1990-ті рр. було виконано історичне завдання (включення в це співтовариство країн ЦСЄ), настав час зробити ще один масштабний крок. Цей крок буде пов'язаний з включенням «України, що демократизується, до складу Заходу», усуненням «останньої в Європі тоталітарної диктатури» в Білорусі й, зрештою, допомогою Росії в її «трансформації у демократичного, сучасного й прозахідного партнера» [2, с. 23-24].

Входження країн колишнього «східного блоку» до західних інститутів сталося в той момент, коли самі перспективи збереження Заходу як геополітичної й цивілізаційної спільноти піддаються серйозним сумнівам по обидва боки Атлантики. Проте це не означає швидкого згасання НАТО та розпаду євроатлантичного співтовариства, як час від часу передвіщають деякі скептично налаштовані експерти на Заході.

Зроблена напередодні іракської війни заява тодішнього міністра оборони США Д. Рамсфелда, в якій він протиставив «нову» Європу «старій», підсилила в східноєвропейських елітах відчуття власної значущості й створила враження, що в трансатлантичне співтовариство, яке застоялося, вливається «свіжа кров». Проте можна прогнозувати, що криза ідентичності альянсу відчуватиметься постійно, не дивлячись на всі зусилля з його перебудови. Країни, які нещодавно вступили до нього й ще не позбавилися від своїх комплексів, пов'язаних з багаторічним перебуванням в «радянській імперії», сприймають таку ситуацію особливо хворобливо. Коли їм доводиться робити вибір між Америкою та Європою, тобто між тими, кого вони звикли сприймати як два нерозривні компоненти єдиного вільного світу, покликаного допомогти їм позбавитися від пережитків колишньої епохи, вони часто опиняються в скруті.

Цілком реальною цінністю для США стала можливість використання території й інфраструктури низки нових союзників для розміщення нових об'єктів, перекидання своїх сил до гарячих точок або розташування там потужностей з метою ведення розвідувальної діяльності. На думку голови підкомітету з європейських справ сенатського комітету з міжнародних справ Дж. Аллена, ці переваги полягають у наступному: «1. Вони (країни ЦСЄ – І.К.) розташовані ближче до витоків нинішніх загроз. На будь-якій карті практичні оперативні переваги Румунії і Болгарії дійсно є очевидними. 2. Вони хочуть нашої присутності там. Нас не може не тішити те, що за контрастом з недавніми настроями в Германії, а також у Франції, яка десятиліттями відмовлялася приймати наші війська на своїй території, такі країни як Румунія і Болгарія запросили нас до себе. 3. Витрати на це будуть економічно виправданими... операції – менш вартісними. Утримання гарнізону біля Бухаресту обходитиметься менше ніж біля Бонну» [3].

Для США входження в американську орбіту саме тих країн, які раніше були частиною «радянської імперії», важливо в першу чергу з політичної точки зору. Це входження, на думку Вашингтону, має працювати на поширення демократії серед сусідніх регіонів.

Віце-президент США Дж. Байден, будучи головою сенатського комітету із закордонних справ, підкреслював виняткову важливість того, що останні хвили розширення НАТО відбулися на сході Європи, й що в ЦСЄ територія НАТО віднині пролягає безперервним ланцюгом від Фінської затоки до південного узбережжя Чорного моря. Країни цього регіону, стверджує Байден, принесли з собою новий дух та ентузіазм; вони краще за інших розуміють цінність свободи; можливо їм не обов'язково буде слідувати за Америкою в будь-якій внутрішньо-натівській суперечці, проте вони не стануть піддаватися «рефлексивному анти-американізму», поширеному в багатьох колах Західної Європи, й навряд чи ставитимуть під сумнів мотиви дій Америки, «вважаючи за краще дати Вашингтону можливість сумніватися самому» [4, с. 20-21].

Проатлантичні настрої які переважали в нових демократіях, не відмінюють проте довгострокової тенденції: трансформація та переформатування посткомуністичного простору в Європі відбуватимуться в першу чергу силами союзу. Якщо США та НАТО забезпечують військово-політичне та морально-ідеологічне прикриття прозахідної орієнтації місцевих еліт, то на ЄС фактично лягає функція економічного та соціально-політичного управління як регіоном ЦСЄ, так й прилеглими до нього іншими країнами пострадянського простору.

Проте вирішення питання, до якого «берегу» Заходу приєднуються країни ЦСЄ, може бути відкладено лише на певний час, й в довгостроковому плані воно буде вирішено не на користь США. Так, напередодні пражського саміту НАТО, на якому до альянсу було запрошено сім країн ЦСЄ та Балтії, професор Джорджтауну Ч.Купчан, прибічник теорії «кінця Заходу» та «кінця американської ери», висловився з цього приводу вельми рішуче: посткомуністичні країни «вступають до західного альянсу, дні якого полічені... Центральноєвропейські країни, які прагнуть в НАТО, роблять це в основному для того, щоб об'єднатися з Америкою, але – хочуть вони того чи ні – замість цього вони об'єднуються з Європою» [5]. Вже очевидно, що Купчан недооцінив здатності НАТО до само-

відтворювання, так само як й окремі слабкі місця ЄС. Проте загальна тенденція переходу постсоціалістичних держав в євроцентристську систему координат відмічена ним вірно, й цей перехід вже набув характеру довгострокової тенденції.

Вже іракська війна показала, що в східноєвропейському проамериканському «моноліті» намітилися перші тріщини. Цікаво, що найактивнішу підтримку Сполученим Штатам надали ті країни, де найбільш сильними були антиросійські настрої (Польща, Румунія, держави Балтії). Нотки ж незгоди з американськими діями проявилися в першу чергу в тих країнах, які довгий час входили до німецько-австрійського цивілізаційного простору (Словенія, Чехія, права течія в політичному житті Угорщини та Болгарії).

Директор програми центрально- та східноєвропейських досліджень Центру стратегічних та міжнародних досліджень (Вашингтон) Я. Бугайські та співробітник цієї програми І. Телекі відзначали, що міцність та надійність союзу ЦСЄ з Вашингтоном не може бути гарантована. «Будь-які підозри, що Сполучені Штати сприймають їхню підтримку як належне можуть стати політичним чинником, який у майбутньому змусить країни ЦСЄ зайняти антиамериканську, проєвросоюзівську або нейтральну позицію [6, с. 98].

Ще далі в своїх міркуваннях зайшов керівник Центру ліберальних стратегій (Софія), директор Проекту з дослідження антиамериканізму (ЦЄУ, Будапешт) І. Крастев. За його ствердженням, органічною формою мислення для еліт «нової» Європи на відміну від «старої» є антиамериканізм. Але навіть цей болгарський дослідник, відчуючи штучність свого зіставлення «обох Європ», визнає, що з боку Вашингтону було б небезпечним й нереалістичним використовувати «нову Європу» як інструмент для розколу та ослаблення ЄС, зниження ефективності його зовнішньої політики та політики безпеки. Готовність майже всіх нових демократій стати на бік ЄС в питанні щодо Міжнародного кримінального суду повинна послугувати для США сигналом, що сприймати підтримку

східноєвропейців як належне було би великим зовнішньополітичним прорахунком [7, с. 12].

Схоже, що адміністрація Дж. Буша - мол. вважала вигідним для себе збереження й поглиблення подібного дистанціювання між провідними країнами «старої» та «нової» Європи. Однак у довгостроковому плані така тактика обернулася прорахунком для самого Вашингтону, який внаслідок спрощеної філософії часів республіканській адміністрації Буша - мол., недооцінив різноманіття європейського політичного ландшафту. Можна погодитися з думкою американського експерта, що досліджуючи проблеми безпекових взаємозв'язків між Центральною Європою, Німеччиною, Північною Європою й країнам Балтії, відзначав: стратегія, заснована на формулі «стара Європа – нова Європа», заважає зрозуміти складність цих взаємовідносин, а цінність, наприклад, Польщі для американських інтересів буде залишатися обмеженою допоки Берлін та Варшава не врегулюють свої розбіжності [8, с. 420].

Формування проєвропейської орієнтації й більш критичного відношення до США в посткомуністичних країнах могло би відбуватись швидше, однак воно стримується не в останню чергу певними тенденціями в розвитку ЄС, самою філософією європеїзму. Ці тенденції викликають побоювання у Європі в цілому, й особливо серед народів, які нещодавно встали на шлях демократичного розвитку.

Досить відверто висловив ці побоювання президент Чехії В.Клаус, який є давно відомим своїм негативним відношенням до євробюрократії, її прагнення до всеосяжного контролю над життєдіяльністю об'єднаної Європи. Виступаючи в листопаді 2004 р. в Інституті Фрейзера (Ванкувер), Клаус заявив, що чергове розширення ЄС лише посилить та висвітлить властиві європеїзму пороки. Серед них – дефіцит демократії й недолік демократичного контролю над інститутами Євросоюзу; усе більш відверте зрушення від демократичного типу прийняття рішень до ієрархічного; посилення впливу найбільш могутніх країн ЄС за рахунок малих країн; зростаюче втручання Брюсселю з метою викоринити будь-які

відхилення від встановлених норм; зростання розриву між пересічними громадянами й брусельськими центрами влади; усе більша анонімність у прийнятті рішень. Натякаючи на те, що сучасний європеїзм здатен втілити в життя знамениті антиутопії О.Хакслі й Дж. Оруелла, президент Чехії висловив думку, що «нова Європа» у його розумінні повинна бути Європою економічної свободи, Європою без державного патерналізму, без псевдоморалістської політкоректності, без інтелектуального снобізму й елітизму, без наднаціональних та континенталістських амбіцій [9].

Незважаючи на невдоволення, що найчастіше викликається процесом європейського будівництва й діяльністю інтеграційних інститутів, наразі в країнах ЦСЄ вже не стоїть питання про зміну європейського вектору на атлантичний. Євроскептики й супротивники брусельської бюрократії зовсім не обов'язково повинні бути ортодоксальними атлантистами й прихильниками проамериканської орієнтації.

Оскільки країни ЦСЄ однозначно визначають, що їхній головний інтерес знаходиться у Європі, надмірний акцент Вашингтону на неєвропейські місії НАТО, нав'язування новим союзникам найчастіше не тих завдань, заради яких вони вступали в альянс, загрожує подальшим розмиванням проамериканської лояльності їх правлячих еліт. Щоправда, деяким державам регіону імponує настанова, проголошена колишнім державним секретарем США К. Пауеллом, щодо НАТО, зайнятого захистом загальної території й запобіганням агресії, «альянсу, який присвячено захисту загальних ідеалів», «розширенню зони свободи й зміцненню миру» [10]. Особливо це стосується країн, які перебувають на східному рубежі євроатлантичного співтовариства (Польща, Литва, Румунія). Однак більшості центральноєвропейських країн все-таки ближче ті пріоритети, які пов'язані з їхнім становищем у інтегрованій Європі.

Новий тренд зростання геополітичної ролі ЦСЄ став формуватися приблизно 8-10 років тому. Точкою відліку була російсько-грузинська війна 2008 р. Апогеєм стала «українська криза»

(з анексією Криму Росією й її фактичною участю у конфлікті на Донбасі).

На думку професора М. Оренстайна, розвиток цієї тенденції призвів до того, що Європа знову стала розділеним континентом. Лінія поділу з часів закінчення Холодної війни стала як ніколи гострою, погрожуючи розділити Європу на два світи. Цей новий розподіл Європи є наслідком зіткнення двох континентальних геополітичних концепцій. Одна – це західний проект «цілісної й вільної Європи», розширеної зони економічного співробітництва, політичної взаємозалежності й демократичних цінностей. Інша – російський проект Євразійського Союзу, фактично, на думку Оренстайна, статичного й авторитарного, який повинен скласти конкуренцію ЄС [11, с. 531].

Нарощування конфронтації у відносинах Росії й Заходу в останні роки насправді вивело країни ЦСЄ на передову протистояння після багатьох років відносного спокою. У певному сенсі Центральна та Східна Європа знову перетворюється на зону змагання між Сходом та Заходом на невизначений термін, протягом якого Росія спробує взяти хоча б частковий геополітичний реванш за рахунок посилення свого впливу в таких країнах як Угорщина, Чехія, Болгарія, країни Балтії.

Стратегія Росії на найближчі роки є зрозумілою: перетворити Євразійський Союз на серйозного конкурента ЄС, перешкодити зусиллям США та ЄС у розширенні їх впливу в Європі та Євразії, відновити в повному обсязі сферу свого впливу в європейській зоні пострадянського простору.

Західна стратегія видається значно менш зрозумілою. З одного боку, інтегрований Захід не припиняє спроб впровадження характерних для нього методів, підходів та цінностей у російську дійсність задля повноцінної інтеграції Росії в західні інститути (СОТ, МВФ та ін.). З іншого боку – намагається протистояти тиску Москви та її постійним спробам відновити свій геополітичний вплив у ряді ключових регіонів (Близький Схід, Центральна Азія, Арктика й т. п.).

Суттєво те, що перед політичним класом Заходу стоїть дилема шекспірівського калібру: відповідати на виклики, які кидає Росія світовому співтовариству за допомогою продовження політики її залучення в орбіту Заходу, чи повернутися до політики «стримування» часів холодної війни (принаймні у варіанті 1960-х – 70-х рр.). Ситуація для Заходу ускладнюється очевидною відсутністю консенсусу з цих (як втім й низки інших) питань як усередині ЄС, так й поміж ЄС та США.

Усе це залишає ЦСЄ у центрі комплексного протистояння між Сходом та Заходом, яке буде розіграватися в економічній, військовій та інформаційній сферах. Разом з тим сьогоднішня Центральна та Східна Європа в будь-якому разі усвідомлює, що збереження її конструктивної ролі в ЄС, надійного партнерства з США й стабільної про-атлантичної орієнтації можливо лише за умови належного усвідомлення Брюсселем та Вашингтоном тих пріоритетів, які країни регіону вважають першочерговими для себе.

1. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.
2. Asmus R. Rebuilding the Atlantic Alliance // Foreign Affairs. – 2003 // <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/2003-09-01/rebuilding-atlantic-alliance>
3. Allen G. Reallocating NATO Forces in Europe // The Washington Times. – 2003. – April 29.
4. Biden J.-Jr. The Istanbul Summit: Stepping Up to the Challenge // The US and NATO: An Alliance of Purpose. US Foreign Policy Agenda. – US Department of State. – 2004. – Vol. 9, N 2. – P. 20-22.
5. Kupchan Ch. The Last Days of the Atlantic Alliance // Financial Times. – 2002. – November 17.
6. Bugajski J., Teleki I. Washington's New European Allies: Durable or Conditional Partners? // Washington Quarterly. – 2005. – Vol. 28, N 2. – P. 95-107.
7. Krastev I. The Anti-American Century? // Journal of Democracy. – 2004. – Vol. 15, N 2. – P. 5-16.
8. Michta A. Central Europe and the Baltic Littoral in NATO // Orbis. – 2004. – Vol. 48, N 3. – P. 409-421.
9. Klaus V. Czech Republic's Transition, European Problems and the Fraser Institute. – Vancouver: Fraser Institute, 2004 // <http://www.hrad.cz/cz>

10. Powell Welcomes Seven New East European Members to NATO // Washington File. – 2004. – March 29.

11. Orenstein M. Geopolitics of a Divided Europe // East European Politics and Societies and Cultures. – 2015. – Vol. 29, N 2. – P. 531-540.

Висновки

Дослідження процесів розвитку сучасної наукової думки щодо змін у міжнародних відносинах й політиці держав в умовах глобальних трансформацій приводить до висновків, що є важливими для всіх науковців, які займаються теоретичними та практичними аспектами міжнародних відносин. Хоча розвиток науки про міжнародні відносини знаходиться ще на початковому етапі, вже сьогодні можна говорити про його певні попередні підсумки. Серед актуальних проблем розвитку сучасної наукової думки щодо змін у міжнародних відносинах в умовах глобальних трансформацій слід відмітити такі.

По-перше, власне *особливості багатопольярної системи* міжнародних відносин порівняно з попередньою біполярною системою стали важливим предметом наукових розвідок. Серед наукових шкіл, що викликають особливу увагу в цьому контексті, як довели праці Є. Багацького, Є. Габер, І. Максименко, О. Романової, знаходяться, по-перше, школа неореалізму/структурного реалізму (К.Уолц, Б. Бузан, С. Уолт, Дж. Міршаймер, Дж. Снайдер, П.Кеннеді), а також школи конструктивізму (А. Вендт, К.Е.Йоргенсен), європеїзації (Й. Олсен, Т. Бьорцел, Е. Моравчік) та інтерговернменталізму/міжурядового підходу (Е. Моравчік, Т. Крістіансен).

У той же час О. Брусиловською, І. Зубаренко, Ю. Майстренко, О. Чебаном поставлено важливе питання щодо можливості збереження національних шкіл дослідження міжнародних відносин у добу глобалізації. Перший висновок, що можемо зробити, той, що саме на цьому рівні найкраще виявляється політична заангажованість, яка часто є притаманною працям політологів: ступінь її є різною у кожній національній школі. Так, наприклад, щодо проблеми ідеологічної трансформації країн Східної Європи все ще досить чітко можна виділити «західників» та «східників». Перші протиставляють «добрий» та «злий» націоналізм, другі вважають неможливим перенесення західного досвіду на східноєвропейський ґрунт. Другий

важливий висновок стосується консолідації національних шкіл поза межами Європи. Так, наприклад, на сьогодні необхідно вивчати здобутки ізраїльської, іранської, арабських шкіл з приводу регіональних проблем, досить однобічно висвітлених на Заході.

По-друге, саме в постбіполярну добу, як наслідок підвищення рівня насильства та нестабільності в міжнародних відносинах, успішно розвивається конфліктологія. Акцент наукових досліджень на проблемі *врегулювання конфліктів* є одним з тих напрямів, що стають найбільш актуальними. Г. Шелест звертає увагу на проблему процесу вирішення конфлікту після його закінчення для розробки так званих «провентивних» заходів (на відміну від «превентивних»): прийняття рішень з урахуванням попереднього досвіду. Теоретична частина інституту посередництва – це ще одна з проблем, що досі були мало досліджені в світовій науці (виключенням є праці Дж.Берковича), тим більше – зв'язок посередництва з мультикультуралізмом та таке питання як неупередженість посередника. Українська школа політології є однією з тих, що активно розвивають зазначений напрямок, і в майбутньому ця тенденція, вірогідно, збережеться.

По-третє, специфічна тема впливу *ядерного чинника* на процес глобальних трансформацій у постбіполярну добу (тобто в умовах, коли були забуті старі правила «гри», а нові ще не окреслені) отримала новий поштовх (М. Покась, В. Дубовик, П. Сіновець). Для дослідників наступив момент коли практика підштовхує нас повернутися до переосмислення проблеми денуклеаризації України, гарантій безпеки країни після ліквідації нею ядерної зброї, комплексу причин та обставин російсько-українського протистояння, політики ядерного стримування великих держав тощо («стримування шляхом позбавлення можливостей» та «стримування шляхом покарання» К.Пейна). Цікавим трендом є наростання критики на адресу українського керівництва, що не захистило національні інтереси країни й допустило ігнорування їх великими державами. Ще один аспект, що набуває подальшої актуалізації – роль Москви у спробах

формування негативного іміджу України на міжнародній арені протягом обговорення її ядерного статусу (Дж. Ханна, Р. Попадьюк).

По-четверте, предметом наукової уваги є *феномен регіоналізму*. Як доводять праці О. Брусиловської, С. Глебова, А. Задорожньої, І.Ковалю, К. Кулешової, новим є напрямок дослідження глокалізації («нового регіоналізму»), виникнення нових регіонів (Нова Східна Європа, Регіон Західні Балкани) та зникнення «старих» регіонів або їх наповнення новим аналітичним контентом (Східна Європа, Близький Схід).

Регіоналізм був породжений бажанням сусідніх держав об'єднатися. На цьому наголошували «батьки» нового регіонального підходу Ф. Содербаум та Б. Хеттне. Питанням залишається на якій основі має відбуватись об'єднання. А. Паасі вважає, що через формування схожої ідентичності (символи, дискурси, класифікації простору), яка є статичною, та «свідомості» (просторові практики та досвід акторів), яка є рухливою. До цього переліку передумов інші науковці додають спільне минуле, схожі економіки та режими. Наприклад, країни НСЄ М. Куус охарактеризувала як головним чином «недостатньо європейські», змушені долати неповноцінність на шляху до Європи. РЗБ також був концептуалізований в Західній Європі, що пояснювалося необхідністю створення нових стратегій щодо республік колишньої СФРЮ. Отже, атрибутом РЗБ є «невходження» в ЄС; вступ в ЄС призводить до виключення країни з РЗБ. Але в РЗБ включена Албанія, яка не була республікою СФРЮ; це виключення з правила обумовлене культурною, історичною та географічною близькістю країни до більшості колишніх республік Югославії. Поряд з дослідженням нових регіонів актуальними також залишаються пошуки тих науковців, що зосереджені на процесі еволюції «європейської ідеї» та формуванні ідентичності ЄС.

Відносно нерозглянутими залишаються питання, пов'язані з загальним характером епохи, що ми переживаємо. Наприклад, особливості міжнародних відносин у т. зв. «мережевому суспільстві» ще не знайшли адекватного дослідження з боку політологів-міжнародників, хоча важливість, наприклад, «мережевої дипломатії»,

«народної дипломатії» вже була окреслена (О. Петкова). Геополітична динаміка посткомуністичного світу, проблеми глобального лідерства, україно-російські відносини, загальні перспективи української зовнішньої політики – всі ці проблеми залишаються відкритими для подальших наукових пошуків.

Основні дефініції

Види ЗП держав: 1) агресивна політика, яка характеризується прагненням держав досягти експансіоністських цілей способом розв'язання внутрішніх проблем засобами ЗП; 2) активна політика будується на пошуку балансу сил між внутрішньою та зовнішньою діяльністю держави, успішному виконанню нею ролі суб'єкта міжнародної політики; 3) пасивна політика, яка є властивою для слабких в економічному, політичному та військовому відношеннях держав, які намагаються пристосуватися до міжнародного середовища, перевівши свою ЗП на позиції інших держав. Фактично така політика є відмовою від власного суверенітету або його частини; 4) консервативна політика, пов'язана з прагненням колишніх «великих» держав зберегти свої впливи на міжнародній арені та досягти раніше наявного балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Дисципліни, які вивчають МВ. Ж.-Б.Дюрозель виділив наступні: історія дипломатії; міжнародне право; міжнародна політика; міжнародна економіка; міжнародна торгівля; військові науки; право та міжнародні організації; політична географія; соціологія; антропологія; соціальна психологія; етика. Кожна з цих наук має свій предмет вивчення та об'єкт дослідження, властивий певному науковому напрямку. У той же час аналіз МВ, теоретичне узагальнення їх закономірностей, структури, функціонування та розвитку певним чином є присутнім у кожній з названих дисциплін, але жодна з них не дозволяє охопити всю сукупність МВ, оскільки всі вони є її складовими частинами. Систематизоване та цілеспрямоване вивчення МВ у рамках відносно самостійної дисципліни розпочалось недавно: у 1919 р. у Вельському університеті в м. Ейберсвіт (Великобританія) була утворена перша кафедра з історії та теорії міжнародних відносин. Систематичне вивчення таких феноменів як причини конфліктів і воєн, засоби та способи досягнення порядку, миру між народами, пояснення поведінки, рис, що повторюються у взаємодії міжнародних акторів, в основному відбувалось у період між 1 і 2 світовими війнами, але найбільш інтенсивно – після 1945 р., що сприяло формуванню ТМВ як самостійної наукової дисципліни. Як відзначає С. Сміт, сьогодні існують десятки уявлень про суть та зміст науки про МВ, навколо яких точаться дискусії між різноманітними школами, теоріями і напрямками.

Зовнішня політика (далі - ЗП) - це частина МВ, діяльність держави та інших політичних інститутів суспільства, що регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, всесвітніми й регіональними міждержавними організаціями. Через ЗП держава прагне забезпечити реалізацію своїх національних інтересів в МВ та поширити свій вплив на інші суб'єкти МВ. Термін «зовнішня політика» зазвичай позначає тільки закордонну діяльність держави як політичного інституту, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами,

зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями. Пов'язано це з тим, що держава є єдиним загальнонаціональним політичним інститутом, уповноваженим здійснювати ЗП, тільки вона наділена правом офіційно представляти все суспільство у зовнішніх зносинах, брати участь від його імені у відносинах з іншими державами й міжнародними організаціями, укладати договори, оголошувати війну тощо. Крім держави та інших національних політичних інститутів, суб'єктами політики виступають також різноманітні організації міжнародного характеру. Для позначення багатоманітної діяльності всіх суб'єктів зовнішньополітичної діяльності і міжнародного політичного життя використовується термін «міжнародна політика»/«світова політика». Зазначене розрізнення зовнішньої й міжнародної політики дає можливість, зокрема, розмежувати зовнішньополітичну діяльність держави як вираження загальнонаціональних інтересів й дії окремих національних суб'єктів політики, наприклад партій чи засобів масової інформації, на міжнародній арені, які можуть суперечити загальнонаціональним інтересам й вже з цієї причини не вважаються складовими ЗП держави. Найчастіше такі суперечності між ЗП держави та окремими діями проявляються у сфері економічної політики, недержавні суб'єкти якої, наприклад біржі, банки, корпорації, можуть діяти всупереч загальнонаціональним інтересам, отже, й ЗП держави.

Міжнародні відносини (далі - МВ) – система міждержавних взаємодій, суб'єктами яких є держави та міждержавні організації, партії, приватні особи. Міжнародні відносини є особливим виглядом суспільних стосунків й сьогодні розглядаються як система міждержавних та недержавних взаємодій в глобальному, регіональному масштабі або на рівні двосторонніх стосунків. Метою таких взаємодій й відповідно метою міжнародних відносин є створення сприятливих умов для функціонування та розвитку суб'єктів взаємодії (суб'єктів міжнародних відносин). На відміну від внутрідержавних відносин у МВ відсутній апарат їхнього регулювання, єдиний регулюючий центр, якому беззастережно підкорялися б суб'єкти міжнародного політичного життя. МВ формуються під впливом зовнішньої політики країн світу, певною мірою регулюючись багатьма міжнародними нормами та цінностями, виробленими людством упродовж його історичного розвитку. Тому МВ слід розглядати як макросистему, в якій функціонують у суперечливій єдності й взаємодії різні її елементи, що представляють різноманітні інтереси держав, ідеологічні настанови їх громадських рухів та організацій. Стрижневим елементом МВ є політичні відносини, які, взаємодіючи з іншими відносинами, своєрідно спрямовують їх. З точки зору міри напруженості розрізняють різні стани МВ: нестабільності, суперництва, ворожнечі, конфлікту, війни, мирного співіснування, довіри, співробітництва/співпраці, політичного вирішення проблем на основі цивілізованого узгодження державами своїх інтересів. Співпраця здійснюється через участь у різноманітних міжнародних організаційних структурах через двосторонні й широкомасштабні договори про дружбу та співпрацю. Найперспективнішою є співпраця, що адекватно

відповідає вимогам поняття «стратегічне партнерство». Суперництво передбачає мирний характер боротьби між державами за вигідну реалізацію свого національного інтересу, починаючи від поширення своїх капіталів і технологій до розміщення військових баз. Суперництво має місце серед країн, які перебувають як у відносинах стратегічного партнерства, так і у відносинах конфронтації. Конфлікти на міжнародному рівні виникають, коли не вдається врегулювати несумісні інтереси двох держав або групи держав. Вони можуть виражатися через денонсацію договорів, розрив дипломатичних стосунків, економічну блокаду, провокування внутрішньої дестабілізації шляхом інформаційних диверсій, терористичних актів, військових переворотів, громадянської та світової воєн.

«Національний (державний) інтерес» - головна категорія в теорії міжнародних відносин (далі - ТМВ), визначальна щодо зовнішньої політики держав. Поняття «національний інтерес» можна трактувати у трьох аспектах: геополітичному, внутрішньополітичному та ідеологічному. Національний інтерес охоплює: проблеми збереження нації незалежної держави; безпеки від зовнішньої загрози; процвітання та підвищення добробуту громадян; захист економічних та політичних позицій держави у відносинах з іншими державами; збереження і примноження тих цінностей, які є суттєвими для існування цієї держави; збереження та розширення її впливу в світовій політиці, забезпечення високого міжнародного іміджу держави й використання переваг у геополітичному просторі. Національний інтерес реалізується в зовнішньополітичному курсі держави, у політиці її уряду, який визначає конкретні цілі щодо інших держав й шляхи їх досягнення. Формування зовнішньополітичного курсу держави - складний, суперечливий процес. У боротьбі за владу в країні різні політичні сили демонструють своє бачення національного інтересу і зовнішньополітичного курсу, який не завжди відповідає внутрішнім та зовнішнім умовам його реалізації, не завжди адекватний національним інтересам. У своєму зовнішньополітичному курсі держава повинна враховувати своє геополітичне положення, спиратися на свій економічний, демографічний, воєнний, науково-технічний та культурний потенціал. Цей потенціал обумовлює зовнішньополітичні можливості держави, визначає пріоритети у вирішенні конкретних зовнішньополітичних проблем.

Об'єкт ТМВ – середовище, у якому панує анархічне, невпорядковане поле, що характеризується відсутністю центральної влади й, відповідно, монополії на легітимне регулювання сфери міжнародних відносин різноманітними способами та методами. У зв'язку з цим Р. Арон вважав специфічною рисою МВ те, що вони розгортались і розгортаються в тіні війни. Слід зазначити, що середовище МВ – як об'єкт науки – не завжди є повною анархією, адже друга половина ХХ – початок ХХІ ст. характеризується виникненням й розвитком міжнародних інститутів, поширенням й посиленням міжнародних режимів, що вносить все більшу впорядкованість й урегульованість у відносини між міжнародними акторами. Але це не означає,

що відмінність між ними зникла; політична локалізація існує й існуватиме у майбутньому. Виходячи з неї, об'єктом ТМВ можуть виступати будь-які соціальні відносини й потоки, які пересікають кордони і які уникають єдиного державного контролю. Це значно звужує розуміння поняття об'єкта науки про МВ до міждержавних взаємодій і зводить до чисто кількісних відмінностей: більшому чи меншому впливові держав на регулювання вказаних потоків та відносин.

Особливість ЗП полягає передусім у тому, що вона не має владного характеру. Якщо внутрішня політика є діяльністю щодо здійснення влади, то суб'єктами та об'єктами ЗП виступають держави як суверенні утворення, жодне з яких не може (не повинно) нав'язувати свою волю іншому. Звичайно, у реальних МВ трапляється домінування одних держав над іншими, проте воно визнається не нормою міжнародних відносин, а її порушенням. Другою особливістю ЗП є її зумовленість певним етапом розвитку МВ та конкретною ситуацією на міжнародній арені. Визначення й реалізація державою цілей у ЗП, особливо формування програм та організація дій, мають здійснюватися з урахуванням дій і цілей інших суверенних держав. Внутрішня політика має відносну автономію стосовно зовнішніх чинників. Третьою особливістю ЗП є її залежність не тільки від держави, що її здійснює, а й від ступеня погодженості або конфлікту інтересів даної держави з інтересами та устремліннями інших держав; залежно від ступеня узгодженості цих інтересів проведення ЗП полегшується або утруднюється. Нарешті, четверта особливість ЗП полягає в тому, що вона має власне інституціональне забезпечення. Повноваженнями щодо здійснення ЗП наділяються вищі органи законодавчої та виконавчої влади. Найбільше таких реальних повноважень залежно від форми державного правління є у глави держави або прем'єр-міністра. Організація та контроль за здійсненням ЗП покладені на спеціальні органи держави: міністерства закордонних справ (зовнішніх зв'язків); парламентські комітети з питань зовнішньої політики; посольства; представництва в інших державах; органи зовнішньої розвідки; міністерства зовнішньої торгівлі чи зовнішньоекономічної діяльності; наукові й культурні центри за кордоном; офіційні й напівофіційні місії тощо.

Предмет ТМВ. Складовою частиною предметного поля ТМВ, з одного боку, є центральні поняття політології (наприклад, політична влада, політичний процес, політичний режим, громадянське суспільство та ін.), з іншого боку, наукові поняття і проблеми, у яких відображається специфіка МВ, а саме плюралізм суверенітетів, баланс сил, біполярність та мультиполярність, дипломатія, стратегія та ін. Можна визначити такі проблеми наукового дослідження, що складають предмет ТМВ: методологічні принципи й основні методи історичного дослідження; основні напрямки історії розвитку ТМВ, їх концептуальні та методологічні особливості; МВ як загальносуспільний феномен та їх закономірності; система МВ та її середовище; учасники/актори МВ, їх цілі та засоби; зовнішньополітична діяльність суб'єктів МВ та процес

прийняття зовнішньополітичного рішення; національні інтереси й міжнародна безпека; правове та моральне регулювання МВ; конфлікти та співробітництво в МВ; міжнародний порядок та його характерні риси.

Суб'єкт МВ. Національна держава - географічно обмежена, законно визнана (легальна) цілісність, яка керується єдиним урядом, й населення якої вважає себе єдиною нацією. З цієї позиції, ієрархія держав на міжнародній арені матиме такий вигляд: наддержави (здатні впливати на існування всього людства); великі держави (їх вплив обмежується одним регіоном або сферою відносин на рівні регіону); середні держави (мають вплив у найближчому оточенні); малі держави (мають незначний вплив у найближчому оточенні, при цьому володіють засобами для захисту незалежності); мікродержави (нездатні захистити свій суверенітет національними засобами). Загалом, суб'єкти міжнародних відносин поділяють: за геополітичним простором – на всесвітні (МВФ, ООН) та регіональні (Рада Європи, Європейський Союз); за рівнем суспільного розвитку - високорозвинуті (США, Гонконг, Сінгапур, Канада), середньорозвинуті (країни Східної Європи та Латинської Америки) та слаборозвинуті/бідні (країни СНД, Африки); за ступенем інтегрованості - дуже інтегровані (наприклад, країни Європейського Союзу, які мають спільні представницькі та урядові структури, єдину валютну та митну системи) та слабоінтегровані (наприклад, країни СНД). Держави репрезентують на міжнародній арені суспільства в цілому, а не окремі соціальні групи чи політичні організації. Такі важливі питання, як суверенітет, безпека, територіальна цілісність вирішує через свої структури тільки держава.

Сучасні школи ТМВ. Найбільш апробованим, «класичним», є підхід *школи політичного реалізму*. Її предтечами були в певному сенсі Фукідід (причини силових взаємодій держав знаходяться в сфері національних інтересів), Е. де Ваттель (теорія політичної рівноваги та міжнародного порядку, які створюються завдяки міжнародним коаліціям), Т. Гоббс (поняття «стан», у тому числі «стабільний стан» та «війна всіх проти всіх»). Її основоположником був Г. Моргентау, який поклав в основу МВ боротьбу за владу («силу»). Р. Нібур, Ч. Бірд, Г. Моргентау вважаються основоположниками розробки терміну «національний інтерес». Концепція національного інтересу, не дивлячись на свою достатню розробленість, донині залишається категорією абстрактною та суб'єктивною, оскільки її параметри визначаються картиною світу та ціннісною системою, пануючою в певному суспільстві й державі. Національні інтереси формуються відповідно до геополітичних параметрів, ресурсних можливостей держави, рівня економічного розвитку країни, її місця в світовій спільноті, національно-культурними традиціями. Національні інтереси не можуть існувати незалежно від свідомості їх носіїв, вони мають тісний взаємозв'язок з ідентичністю конкретної нації. Національні інтереси розрізняються за своєю значимістю й впливом на міжнародній арені. По даних характеристиках вони підрозділяються на життєво важливі (головні) та другорядні; постійні та змінні; довгострокові та кон'юнктурні. Життєво важливі й постійні національні

інтереси визначаються найважливішими геополітичними параметрами; містом та роллю даної держави в системі міждержавних відносин, її потенціалом, престижем, здатністю відстоювати свій суверенітет й гарантувати безпеку своїх союзників. У політичних реалістів відсутня єдність відносно сучасної системи МВ. Прибічник школи балансу сил Г. Кіссінджер стверджував, що новий світовий порядок усе більше нагадуватиме європейську політику ХІХ ст., але система рівноваги сил працюватиме вже не в європейському, а у глобальному масштабі. З. Бжезинський назвав США єдиною наддержавою, що означає формування монополярного світового порядку. На думку С. Хантінгтона, впродовж останнього десятиліття світова політика зазнала фундаментальних змін: зосередилася вздовж кордонів культур та цивілізацій; МВ традиційно вимірюються силою сторін, які виборюють сфери впливу; у період «холодної війни» глобальна структура сили була переважно біполярною, тепер існує єдина наддержава (США), однак світ не став однополярним; сучасна міжнародна система не відповідає жодній із відомих моделей; це дивний гібрид однополярної системи з однією наддержавою та кількома великими державами.

Структурно-функціональний підхід Т. Парсонса дав теорію соціальної дії; визначив: 1) 4 основні соціальні функції: адаптації, досягнення цілей, виживання, інтеграції; 2) 4 структурних соціальних компонента: цінності, норми, колективи, ролі, які разом складають систему координат, в рамках якої діють суб'єкти. Теорія зовнішньої політики Дж. Модельського розробляє концепцію зовнішньополітичної ситуації, зовнішньополітичного процесу. Розглядаючи силу як здатність діяти на міжнародній арені, він підрозділяє її на «силу на вході» і «силу на виході». Перша включає в себе як засоби, які поступають у розпорядження політичного діяча у вигляді ресурсів з внутрисоціумного середовища, так й можливості, які з'являються в нього завдяки зміні умов міжнародного середовища. Друга залежить від результатів досягнення цілей теперішнього або майбутнього часу, від вартості зовнішньополітичних операцій. Дж. Модельський, С. Амін, К.Кайзер розробили теорію взаємодій в рамках міжнародних систем, а Ст. Хоффман, М. Каплан та Ан. Рапопорт – власне теорію міжнародних систем. Ст. Хоффман створив концепцію мультиполярності відносин в міжнародному середовищі, ввів поняття «баланс сил», «рівновага сил», «поліцентризм», «кодекс міжнародної законності». М. Каплан в рамках системного підходу запропонував розвернуту типологію міжнародних систем; особливо він виділив «системи балансу сил», «гнучкі та жорсткі біполярні системи». Р. Арон, розвиваючи ці концепції, визначив типи конфігурацій співвідношення сил, створив моделі біполярної та мультиполярної міжнародних систем рівноваги сил, використав такі поняття як «межі міжнародних систем», «центри сили», «розподіл сил між суб'єктами», «зони впливу». Р. Руммель, автор теорії міжнародного статусу, та Г. та М. Спраут, автори теорії факторів, розробили систему показників, які визначають якісні особливості міжнародних взаємодій. Дж. Розенау, автор теорії зціплення, постулював, що внутрішнє середовище соціально-політичної системи та природно з ним пов'язана зовнішня політика держави знаходяться в зціпленні, у залежності як від поведінки власних дійових осіб, так й від поведінки дійових

осіб з міжнародної системи. Розенау сформував систему уявлень щодо зовнішньої поведінки держави, яка має багато витоків та пов'язана з «волею народу», від імені якого виступають правлячі еліти. Його ідеї розвинув Г. Алмонд, який розробив класифікацію еліт, ввів поняття «зовнішньополітичні еліти», «мас-медійні еліти», «групи інтересів». Л. Мілбрет додав класифікацію «груп тиску», які впливають на ЗП держав. Алмонд та його учні досліджували процеси «артикуляції інтересів», «особову та інституціональну агрегації інтересів», «політичну соціалізацію груп інтересів», «невпорядковані та неасоціативні групи». Особливу увагу вони приділяли формуванню соціальних компромісів та визначенню ціни можливостей при взаємодіях. Т. Шеллінг розглядав МВ як результат реалізації стратегій учасників/акторів, які конфліктують й соціальні ролі яких в МВ визначаються умовами ігор між ними з ненульовою сумою типу торгу зі змішаними мотивами. Особливе місце серед сучасних ТМВ займає *концепція біхевіоризму*. Дж. Бертон ввів поняття «контрольованої та ефективно комунікацій», «ціннісних суджень», «альтернативних ідей». Його наступники Г. Келман, Д. Сінгер, Ч. Герман розробили систему кількісної та якісної параметризації в дослідженні міжнародних відносин. Келман також ввів поняття «політичних стереотипів». К. Дойч на основі кібернетичного підходу створив уявлення про міжнародну взаємодію як про інформаційну та силову взаємодію/дію в складній сіті комунікацій. Розглядаючи країну як живий організм, він ввів поняття «автономія» та «кордони суверенітету», визначаючи їх як суму реакцій державної системи прийняття рішень на дію зовнішніх стимулів. Дойч розробив моделі реакції системи прийняття рішень на впливи зовнішнього середовища, які передаються через соціальні підсистеми країни. Ці моделі він визначив як стратегії зворотного зв'язку. Для оцінки ефективності цих стратегій є необхідним аналіз балансів сил та інформаційних потоків. Дойч вважав, що можливо здійснювати управління зовнішньою політикою інших країн через комунікаційні канали зовнішніх дій. К. Боулдінг, основоположник теорії конфліктної поведінки, ввів цілу систему понять, головні з яких: «біхевіоральний простір» (стан біхевіоральної одиниці на певному відрізку часу, що визначається сукупністю цінностей та змінних) та «біхевіоральне поле» (перехрещення біхевіоральних просторів кожної з взаємодіючих сторін; характеризується власної розстановкою сторін та власною конфігурацією векторів їх дій). Боулдінг використав поняття «імідж» при створенні концепції національного образу та національної поведінки. Він розглядав образ як всю пізнавальну, емоціональну та оціночну структуру біхевіоральної одиниці. Де Рівера розробив концепцію детермінованого сприйняття образу як основи формування зовнішньої політики. Він вважав, що існують закони сприйняття; розділив сприйняття державних діячів та сприйняття організацій; підкреслював, що ЗП та МВ залежать від сприйняття реалій, а не від самих реалій. Де Рівера та А. Етціоні вважають, що причиною виникнення міжнародних інтересів є «соціальна фрустрація», коли здійснення міжнародних інтересів суб'єктів та їхні можливості з певних причин блокуються/обмежуються, тож у суб'єкта проявляється агресія. Таким чином, всі МВ зводяться до зіткнення

міжнародних інтересів. К. Райт, основоположник теорії поля міжнародних взаємодій, ввів поняття географічного та дванадцятимірного аналітичного полів; виділив в останньому особливі шестимірні «поля можливостей» та шестимірні «поля цінностей». Н. Форвард в книзі «Поле держав» розробив систему з 6 критеріїв для оцінки міжнародної політичної ситуації: «національної єдності, національної безпеки, національної ролі, створення прецедентів, збереження репутації, збереження міжнародних стандартів». Він вважав, що кожна держава намагається використати як наявні можливості негативних та позитивних впливів, так й здатності підтримувати свій стан в світі, імідж та національні міфи, виконувати обіцянки та погрози. Поряд з цими широко відомими школами та напрямками МВ протягом останніх 25 років з'явилися нові, недостатньо вивчені теорії та концепції, дослідження яких стало метою даної монографії.

Типи МВ: 1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил; 2) відносини, що спираються на баланс інтересів. Принцип сили залишається найважливішим чинником геополітики. У геополітичному розумінні він означає, що держава або група держав здатні нав'язувати іншим державам свої інтереси, поширювати свої впливи, використовуючи при цьому власну перевагу у військовій силі, дипломатії, економічній могутності, технологічному та інтелектуальному розвитку. На нинішньому етапі світового розвитку провідною є та держава, сила якої вимірюється здебільшого економічним, технологічним, інформаційним та інтелектуальним потенціалом. Суттєву роль у розвитку системи МВ відіграє баланс сил, котрі діють на міжнародній арені. Силу держави можна уявити як її здатність, захищаючи національні інтереси, впливати на інші держави, на хід подій у світі. Зазвичай це виявляється в боротьбі за ринки збуту і сфери вкладення національного капіталу, за контроль над сировинними ресурсами тощо. Силу держави зумовлює низка чинників. Серед них найвагомішими є: геополітичне становище; населення; природні ресурси; індустріальний розвиток держави; військова могутність; воля; політичне керівництво і внутрішня організація влади; дипломатія; міжнародний імідж. Не менш важливим ніж сила є принцип права в МВ. Нинішній міжнародний порядок ґрунтується на принципах і нормах міжнародного права, зафіксованих у статуті ООН, документах Гельсінського заключного акту, Паризької хартії для нової Європи, а також документів засідань ОБСЄ. Сутність міжнародного порядку виражено у таких принципах: повага до державного суверенітету та державної рівності; незастосування сили чи погрози силою; непорушність кордонів та територіальна цілісність держави; мирне врегулювання спорів; повага прав та свобод людини; право націй на самовизначення; сумлінне виконання міжнародних зобов'язань; невтручання у внутрішні справи.

Персоналії

Арон Раймон

(фр. Raymond Aron; 1905, Париж - 1983, Париж) - французький філософ, політолог, соціолог і публіцист. Уважав, що держава зобов'язана створювати закони, що забезпечують свободи, плюралізм і рівність громадянам, а також забезпечити їхнє виконання. Є одним з авторів теорії індустріального й постіндустріального суспільств.

Основні праці

Вступ до філософії історії (Introduction to the Philosophy of History: An Essay on the Limits of Historical Objectivity, 1948)

Опіум для інтелігенції (The Opium of the Intellectuals, 1957)

Прогрес та розчарування: діалектика сучасного суспільства (Progress and Disillusion: The Dialectics of Modern Society, 1968)

Імперіалістська республіка: США та світ 1945-1973 (The Imperial Republic: The United States and the World 1945-1973, 1974)

Клаузевіц: Філософ війни (Clausewitz: Philosopher of War, 1983)

Амін Самір

(фр. Samir Amin; народ. 1931, Каїр) - франкомовний єгипетський політолог і економіст, дослідник глобалізації, один з теоретиків неомарксизму й основоположників світ-системного підходу, автор концепції залежного розвитку. Автор більше 30 книг, у яких критикує США й протиставляє американській гегемонії альянс Європи, Китаю й Росії.

Основні праці.

«Імперіалізм і нерівний розвиток» (L'imperialisme et le developpement inegal, 1976)

«Арабська економіка сьогодні» (L'economie arabe contemporaine, 1980)

«Застаріваючий капіталізм» (Obsolescent Capitalism, 2003)

«Вірус лібералізму: Перманентна війна й американізація миру» (The Liberal Virus: Permanent War and the Americanization of the World, 2007)

Бертон Джон

(англ. - Burton John) – один з провідних представників Англійської школи міжнародних відносин, співробітник Лондонського Центру з аналізу конфліктів. У вирішенні конфліктів і переходу до співробітництва він приділяє особливу увагу переговорам і посередництву.

Основні праці

Системи, держави, дипломатія та правила (Systems, States, Diplomacy and Rules, 1968)

Світове суспільство (World Society, 1972)

Кінець міжнародних відносин (The End of International Relations // Groom A. J. R., Light M. Contemporary International Relations. A Guide to Theory, 1994) (разом з В. Тарья)

Бжезинський Збігнев Казімеж

(польськ. Zbigniew Kazimierz Brzezinski; 1928, Варшава) - американський політолог, соціолог і державний діяч польського походження. Довгий час був одним із провідних ідеологів зовнішньої політики США. В 1960-х рр. був радником в адміністраціях Дж. Кеннеді й Л. Джонсона, займав тверду лінію стосовно Радянського Союзу. В 1977-1981 рр. був радником з національної безпеки в адміністрації Дж. Картера. Вважає США світовим гегемоном і заперечує можливість знаходження подібної ролі іншими державами в найближчі 10-25 років.

Основні праці

Радянський блок: Єдність та конфлікт (Soviet Bloc: Unity and Conflict, 1967)

Між двома століттями: Роль Америки в технотронну еру (Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era, 1970)

План гри: Геостратегічна структура управління американо-радянським змаганням (Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.-Soviet Contest, 1986)

Великий провал: Народження та смерть комунізму в двадцятому столітті Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century, 1989)

Поза контролем: Глобальний безлад на початку 21 століття (Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century, 1993)

Велика шахівниця: Американське домінування та його геостратегічні імперативи (The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives, 1997)

Америка та світ: Бесіди про майбутнє американської зовнішньої політики (America and the World: Conversations on the Future of American Foreign Policy, 2008)

Боулдінг Кеннет Еварт

(англ. Kenneth Ewart Boulding; 1910 - 1993) - американський економіст, соціолог і поет англійського походження. У США працював у Мічиганському і Колорадському університетах, у Стенфорді; також працював у Міжнародному християнському університеті (Токіо). Президент Американської економічної асоціації (1968).

Основні праці

Економічний аналіз (Economic Analysis, 1941)

Принципи політекономії (Principles of Economic Policy, 1958)

Конфлікт та захист: Загальна теорія (Conflict and Defense: A General Theory, 1962)

Значення двадцятого століття: Великий перехід (The Meaning of the Twentieth Century: the Great Transition, 1964)

Політекономія (Political Economy, 1973)

Міжнародні системи: Мир, рішення конфліктів, політика (International Systems: Peace, Conflict Resolution, and Politics, 1975)

До двадцять першого століття: Політекономія, соціальні системи та мир у всьому світі (Toward the Twenty-First Century: Political Economy, Social Systems, and World Peace, 1985)

Світ як загальна система (The World as a Total System, 1985)

Бузан Баррі Гордон

(англ. Barry Gordon Buzan; народ. 1946) – британсько-канадський політолог. У 1988-2002 рр. був керівником проекту у Копенгагенському інституті досліджень миру. У 1999-2011 рр. був головним координатором проекту щодо відродження теорії Англійської школи міжнародних відносин. У 2004-2008 рр. був редактором «Європейського журналу міжнародних відносин». Розглядаючи регіональні системи міжнародних відносин у якості проміжних між глобальною міжнародною й державною системами, дійшов висновку, що найбільш важливою особливістю регіональних систем є комплекс безпеки. Структуру регіональної системи визначають розподіл можливостей між акторами та відносини ворожості або дружби між ними.

Основні праці

Люди, держави та страх: Проблема національної безпеки в міжнародних відносинах (People, States & Fear: The National Security Problem in International Relations, 1983)

Перероблення порядку європейської безпеки: Сценарії для ери після холодної війни (The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era, 1990) (разом з М. Келструпом, П. Леметром, Е. Тромер, О. Вейвером)

Ідентичність, міграція та новий безпековий порядок денний у Європі (Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe, 1993) (разом з М. Келструпом, П. Леметром, Е. Тромер, О. Вейвером)

Логіка анархії: Від неореалізму до структурного реалізму (The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism (1993) (разом з Ч. Джонсом та Р. Літлом)

Безпека: Нова структура аналізу (Security: A New Framework for Analysis (1997) (разом з О. Вейвером та Я. Де Вільде)

Динаміка озброєнь в світовій політиці (The Arms Dynamic in World Politics, 1998) (разом з Е. Херрінгом)

Книга розумової карти (The Mind Map Book, 2000) (разом з Т. Бузаном)

Регіони та сили: Структура міжнародної безпеки (Regions and Powers: The Structure of International Security (2003) (разом з О. Вейвером)

США та великі держави: світова політика у XXI столітті (The United States and the Great Powers: World Politics in the Twenty-First Century, 2004)

Еволюція студій міжнародної безпеки (The Evolution of International Security Studies (2009) (разом з Л. Хансен)

Не-західна теорія міжнародних відносин: Перспективи в Азії та поза нею (Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and beyond Asia, 2010) (редактор разом з А. Ачарія)

Вступ до англійської школи міжнародних відносин: Соціетальний підхід (An Introduction to the English School of International Relations: The Societal Approach, 2014)

Вендт Александр

(англ. - Alexander Wendt; народ. 1958, Майнц, ФРН) - професор Університету Огайо; один з найбільш популярних сучасних дослідників МВ, представників соціального конструктивізму. Досліджує стан сучасної системи МВ, можливість застосування в його вивченні методів квантової механіки. Редактор журналу «International Theory».

Основні праці.

Соціальна теорія міжнародної політики (Social Theory of International Politics, 1999)

Навіщо МВ? (What is IR For? Notes Toward a Post-Critical View // Critical Theory and World Politics, 2000)

«Соціальна теорія» картезіанської науки («Social Theory» as Cartesian Science: An Auto-Critique from a Quantum Perspective // Constructivism and International Relations, 2006)

Квантове мислення та міжнародна голограма (Flatland: Quantum Mind and the International Hologram // New Systems Theories of World Politics, 2010)

Галтунг Йохан

(Johan Galtung; народ. 1930) – норвезький соціолог, основоположник дисципліни «Дослідження проблем миру й конфліктів». В 1959 р. заснував і став першим директором міжнародного Інституту досліджень проблем миру у Осло; заснував міжнародні журнали “Journal of Peace Proposals” («Журнал мирних ініціатив») та “Journal of Peace Research” («Журнал досліджень проблем миру»), став ініціатором скликання Наради по безпеці й співробітництву в Європі, творцем міжнародної організації по мирній трансформації конфліктів і розвитку (ТРАНСЕНД). Провідний консультант ООН, ОБСЄ й Ради Європи із проблем урегулювання конфліктів, брав участь у процесах вирішення більше 45 міжнародних, регіональних та внутрішньодержавних конфліктів. Автор більше 100 книг та 1000 статей.

Основні праці.

Політична етика Ганді (Gandhi's political ethics, 1955) (разом з А. Нісс)

Мир, насильство та імперіалізм (Peace, violence and imperialism, 1974)

Дослідження миру – освіта – дія (Peace Research - Education – Action, 1975)

Європа у розвитку (Europe in the Making, 1989)

Глобальна гласність: До нового світового інформаційного та комунікативного порядку? (Global Glasnost: Toward a New World Information and Communication Order? 1992) (разом з Р.С. Вінсентом)

Мир мирними засобами: Мир та конфлікт, розвиток та цивілізація (Peace By Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization, 1996)

Демократія – мир – розвиток (Democracy - Peace – Development, 2008) (разом з П. Скоттом)

Гілпін Роберт

(англ. Robert Gilpin) – політекономіст та міжнародник, співробітник Центру Вудро Вільсона (Прінстон), називає себе «державоцентричним реалістом». Спеціалізується на вивченні транснаціональних корпорацій та їхньому впливі на державу.

Основні праці.

Американські дослідники та ядерна політика (American Scientists and Nuclear Weapons Policy, 1962)

Американська міць та мультинаціональні корпорації (US Power and the Multinational Corporation, 1975)

Війна та зміни в світовій політиці (War and Change In World Politics, 1981)

Політична економія та міжнародні відносини (The Political Economy of International Relations, 1987)

Виклики глобальному капіталізму (The Challenge of Global Capitalism, 2000)

Глобальна політекономія: Розуміння міжнародного економічного порядку (Global Political Economy: Understanding the International Economic Order, 2001)

Дер Деріан Джеймс

(англ. James Der Derian) – політолог-міжнародник (Університет Брауна), директор програми інформаційної технології, війни та миру (Уотсонівський Інститут глобальної безпеки). Прибічник постмодерністського антиімперіалізму та постколоніалізму як альтернативи євроцентристським політичним теоріям.

Основні праці.

Про дипломатію: Генеалогія західного відчуження (On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement, 1987)

Антидипломатія: Шпигуни, терор, швидкість та війна (Antidiplomacy: Spies, Terror, Speed, and War, 1992)

Міжнародна теорія: Критичні дослідження (International Theory: Critical Investigations, 1995; ред.)

Міжнародні/Міжтекстуальні відносини: Постмодерністські читання світової політики (International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics, 1989; ред.) (разом з М. Шапіро)

Критичні практики міжнародних відносин: Вибрані есе (Critical Practices of International Relations: Selected Essays, 2009)

Дерріда Жак

(фр. Jacques Derrida; 1930, Ель-Біар, Алжир - 2004, Париж) - французький філософ та теоретик літератури, засновник деконструктивізму. В 19 років переїхав з Алжиру до Франції. Був професором філософії в Grandes Ecoles в Парижі, викладав також у США. Виступав на захист східноєвропейських дисидентів та нелегальних іммігрантів; сприяв розповсюдженню у Франції мультикультуралізму. Критикував європейську традицію логоцентризму. Основна теза: світ є текстом; вважав необхідною практику деконструкції, в процесі якої прояснюється, що текст - це набір цитат-архіслідів.

Основні праці.

Поля філософії (Margins of Philosophy, 1972)
 Голос та феномен (Speech and Phenomena, 1973).
 Письмо та різниця (Writing and Difference, 1978)
 Шпори. Стилi Ніцше (Spurs: Nietzsche's Styles, 1978)
 Почтова картка. Від Сократа до Фрейда та далі (The Post Card: From Socrates to Freud and Beyond, 1980)
 Інший ведучий: Роздуми щодо сучасної Європи (The Other Heading: Reflections on Today's Europe, 1992)
 Привиди Маркса (Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International, 1993)

Дойч Карл Вольфганг

(нім. Karl Wolfgang Deutsch, 1912, Прага - 1992, Кембридж) - один з найвідоміших соціологів ХХ ст. Його роботи були спрямовані на вивчення війни, миру, націоналізму, співробітництва. У 1938 р., після Мюнхенської угоди, емігрував із Чехословаччини в США. Під час Другої світової війни працював над застосуванням симуляції й системи динамічних моделей для вивчення соціальних, політичних і економічних проблем. У літературу ввів нові концепції, як то «безпечне співтовариство».

Основні праці.

Нерви керування: Моделі політичної комунікації й контролю (The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control, 1966)
 Аналіз міжнародних відносин (The Analysis of International Relations, 1968)
 Націоналізм та його альтернативи (Nationalism and its Alternatives, 1969)
 Течії серед націй (Tides Among Nations, 1979)

Дюрозель Жан-Батіст

(фр. Duroselle Jean-Baptiste; 1917, Париж - 1994) – один з трьох головних представників французької школи історії міжнародних відносин (поряд з Р.Ароном та П. Ренувеном). Праця «Введення в історію міжнародних відносин» переведена в США з підзаголовком «Теорія міжнародних відносин» дотепер служить підручником для майбутніх дипломатів багатьох країн. З 1964 р. - професор новітньої історії в Сорбонні. В 1974 р. разом з Ж. Фреймоном Дюрозель заснував журнал «Міжнародні відносини» («Relations internationales»).

Основні праці.

Дипломатична історія з 1919 року до наших часів (Histoire diplomatique de 1919 a nos jours, 1953)
 Триєстський конфлікт (Le Conflit de Trieste, 1945-1954. 1966)
 Європейська ідея в історії (L'idee d'Europe dans l'histoire, 1965)
 Франція в «прекрасну епоху» (La France de la «belle époque», 1972)
 Історія великої війни (Histoire de la grande guerre, 1973)
 Декаданс (La Decadance. 1932-1939, 1979)
 Європа. Історія народів (L'Europe. Histoire de ses peuples, 1990)

Етціоні Амітай

(англ. Amitai Etzioni; народ. 1929, Кельн, Німеччина) (ім'я при народженні Вернер Фальк) - американський соціолог, послідовник М. Вебера, прихильник системного підходу. Його родина втекла в підмандатну Палестину в 1930-ті рр. Закінчив Єврейський університет у Єрусалимі (1954) і університет Беркли в США (1958). З 1993 р. він є засновником і редактором щоквартального журналу «The Responsive Community». Відомий своїми роботами в області соціології організації, соціоекономіки, комунітаризму, соціальної й політичної філософії, теорії міжнародних відносин (формування нової глобальної архітектури). Він був одним із засновників комунітарних рухів та мереж на початку 1990-х рр.

Основні праці.

Порівняльний аналіз складних організацій (A Comparative Analysis of Complex Organizations, 1961)

Сучасні організації (Modern Organizations, 1964)

Перемога без війни (Winning Without War, 1964)

Активне суспільство: Теорія соціальних і політичних процесів (The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes, 1968)

Нескромний порядок денний: Перестройка Америки напередодні 21 століття (An Immodest Agenda: Rebuilding America Before the 21st Century, 1983)

Дух єднання: Права, відповідальність та комунітарний порядок денний (The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda, 1993)

Наступне: Дорога до доброго суспільства (Next: The Road to the Good Society, 2001)

Від імперії до спільноти (From Empire to Community, 2004)

Каплан Мортон

(англ. Morton A. Kaplan; народ. 1921) - американський професор політичних наук, фахівець з міжнародних відносин, геополітик. На основі політичного реалізму виділив кілька типів міжнародних систем.

Основні праці.

Система й процес у міжнародній політиці (System and Process in International Politics, 1957)

Обмежений утилітаризм (Restricted Utilitarianism, 1961)

Свобода в історії та політиці (Freedom in History and in Politics, 1969)

Засоби/межі раціональності (Means/Ends Rationality, 1976)

Людські причини та загальний світ: Чому Вітгенштейн та Роулз обидва помиляються (Human Reason and a Common World: Why Wittgenstein and Rawls Are Both Wrong, 2006)

Кеохейн Роберт

(англ. - Robert O. Keohane; народ. 1941, Чикаго) – американський політолог, фахівець із проблем міжнародного миру, один з визнаних лідерів розвитку дисципліни «Міжнародні відносини» і авторитетних дослідників її теоретичних проблем; у науковому середовищі його навіть нерідко називають «Gate Keeper»

(«тримач воріт»); працює в Центрі Вудро Вільсона (Прінстон). Разом з Дж. Наєм є родоначальником неоліберального інституціоналізму та транснаціоналізму. Один із засновників і перших редакторів «International Organization» - журналу, що входить у групу найпрестижніших періодичних наукових видань з МВ.

Основні праці.

Сила та взаємозалежність: Світова політика в плинні (Power and Interdependence: World Politics in Transition, 1977) (ред. разом з Дж. С. Наєм)

Після гегемонії: Співробітництво та ворожнеча в світовій політекономії (After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy, 1984)

Неореалізм та його критики (Neorealism and Its Critics, 1986)

Неоліберальний інституціоналізм: Перспективи світової політики (Neoliberal institutionalism: A perspective on world politics // International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory, 1989)

Сила та взаємозалежність в частково глобалізованому світі (Power and Interdependence in a Partially Globalized World, 2002)

Кіссінджер Генрі Альфред

(англ. Henry Alfred Kissinger, при народженні мав ім'я Хайнц Альфред Киссингер, народ. 1923, Фюрт, Баварія) - американський державний діяч, дипломат і експерт в області міжнародних відносин. Радник з національної безпеки США в 1969-1975 рр. і держсекретар США в 1973-1977 рр., лауреат Нобелівської премії миру за роль у досягненні Паризької угоди щодо В'єтнаму (1973). Очолював Комісію з розслідування терактів 9/11 (2001).

Основні праці.

Відновлений світ: Меттерніх, Кеслрі та проблеми миру, 1812-1822 (A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace. 1812-1822, 1957)

Необхідність вибору: Перспективи американської зовнішньої політики (The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy, 1961)

Беспокійне партнерство: Переоцінка Атлантичного альянсу (The Troubled Partnership: A Re-Appraisal of the Atlantic Alliance, 1965)

Чи потрібна Америці зовнішня політика?: До дипломатії 21 століття (Does America Need a Foreign Policy?: Toward a Diplomacy for the 21st Century, 2001)

Про Китай (On China, 2011)

Міршаймер Джон

(англ. John J. Mearsheimer; народ. 1947, Нью-Йорк) – американський політолог. З 1982 р. працює на факультеті політології Чиказького університету, де завідує відділом міжнародних відносин. Є автором теорії агресивного реалізму.

Основні праці.

Звичайне стримування (Conventional Deterrence, 1983)

Лідделл Харт та вага історії (Liddell Hart and the Weight of History, 1988)

Трагедія політики великих держав (The Tragedy of Great Power Politics, 2001)

Ізраїльське лобі та американська зовнішня політика (The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy, разом із Стівеном Уолтом, 2006)

Чому лідери обманюють: правда про неправду в міжнародній політиці (Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics, 2011)

Модельські Джордж

(англ. - George Modelski; при народженні мав ім'я Єжи Модельські; народ. 1926, Познань) - відомий американський дослідник, професор Університету Вашингтона; автор праць з історії й теорії світової політики. Вивчав просторово-тимчасові виміри світового політичного процесу; міську макродинаміку; довгі цикли й еволюцію глобальної політики. Довгий цикл інтерпретується автором як чотирьохфазний процес довжиною приблизно в 110 років, за допомогою якого відбираються претенденти на роль глобального лідера. Зміна лідерства є проміжним етапом в еволюції глобальної політики.

Основні праці.

Теорія зовнішньої політики (A theory of foreign policy, 1962)

Принципи світової політики (Principles of world politics, 1972)

Відносини Північ-Південь (North-South Relations, 1983, ред.)

Вивчаючи довгі цикли (Exploring Long Cycles, 1987)

Довгі цикли в світовій політиці (Long Cycles in World Politics, 1987)

Документуючи глобальне лідерство (Documenting Global Leadership, 1988, ред.)

Історія світової системи: Соціологія довгострокових змін (World System History: The social science of long-term change, 2000, ред.)

Світові міста – 3000 до 2000 р. (World Cities - 3000 to 2000. 2003)

Глобалізація еволюційних процесів: Моделюючи глобальні зміни (Globalization as Evolutionary Process: Modeling Global Change, 2008, ред.)

Моргентау Ганс Іоахім

(англ. Hans Morgenthau; 1904, Кобур, Німеччина - 1980, Нью-Йорк) - класик американської політичної думки в області міжнародних відносин. Народився в Німеччині; в 1937 р., рятуючись від нацистських репресій проти євреїв, переїхав у США. Протягом 20 років очолював Центр з вивчення зовнішньої й військової політики (Чиказький університет). Один з батьків-засновників класичної школи політичного реалізму, що базується на 3 постулатах: основним суб'єктом міжнародних відносин є національна держава, що виражає свої інтереси в категоріях сили (тобто вони обумовлені тією міццю, якою вона володіє); внутрішньою пружиною МВ є боротьба держав за максимізацію свого впливу на зовнішнє середовище; оптимальним станом МВ є міжнародна (регіональна) рівновага сил, що досягається політикою балансу сил.

Основні праці.

Науковець проти силової політики (Scientific Man Versus Power Politics, 1946)

Політика націй. Боротьба за владу та мир (Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace, 1948)

Захист національних інтересів (In Defense of the National Interest, 1951)

Цілі американської політики (The Purpose of American Politics, 1960)

Роздоріжжя: Погляд на американське майбутнє (Crossroad Papers: A Look Into the American Future, 1965)

Правда та міць: Есе десятиліття (Truth and Power: Essays of a Decade, 1970)
 Есе про віру та політику Лінкольна (Essays on Lincoln's Faith and Politics, 1983)

Най Джозеф (молодший)

(англ. Joseph S. Nye, Jr.; народ. 1937) - американський неоліберальний політолог (Гарвард), що розробляє теорію асиметричної та комплексної взаємозалежності; піонер теорії м'якої сили; провідний експерт з міжнародних питань. Теорія «розумної сили» знайшла відклик в адміністрацій Б. Клінтона та Б. Обама. Автор численних книг і більше ста п'ятдесяти статей.

Основні праці.

Сила та взаємозалежність: Світова політика в розвитку (Power and Interdependence: World Politics in Transition, 1977) (разом з Р. Кеоханом)

Живучи з ядерною зброєю (Living with Nuclear Weapons. A Report by the Harvard Nuclear Study Group, 1983)

Яструби, голуби та сови: Порядок денний для запобігання ядерної війни (Hawks, Doves and Owls: An Agenda for Avoiding Nuclear War, 1985) (разом з Г. Аллісоном та А. Карнезалем)

Ядерна етика (Nuclear Ethics, 1986)

Межі лідерства: Мінлива сутність американської моці (Bound to Lead: The Changing Nature of American Power, 1990)

Розуміння міжнародних конфліктів: Вступ до теорії та історії (Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History, 2002)

Парадокси американської моці: Чому єдина світова наддержава не може діяти одна (The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone, 2002)

М'яка сила: Засоби успіху в світовій політиці (Soft Power: The Means to Success in World Politics, 2004)

Парсонс Толкотт

(англ. Talcott Parsons; 1902, Колорадо-Спрінгс - 1979, Мюнхен) - американський соціолог-теоретик, глава школи структурного функціоналізму, один із творців сучасної теоретичної соціології й соціальної антропології. Розробив загальну теорію дії й, зокрема, соціальної дії (структурний функціоналізм) як системи, що самоорганізується. Суспільство в структурному функціоналізмі - будь-яке соціальне явище, установа або інститут, розглянуті з погляду їхнього внеску в розвиток суспільства; функціонально взаємозалежні змінні. Праці Парсонса становлять основу у вивченні соціологічної теорії й історії соціологічної думки.

Основні праці.

Структура соціальної дії (The Structure of Social Action, 1937)

Соціальна система (The Social System, 1951)

Структура і процес в сучасних суспільствах (Structure and Process in Modern Societies, 1960)

Теорія суспільства (Theories of society; foundations of modern sociological theory, 1961)

Суспільства: Еволюційні та порівняльні перспективи (Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, 1966)

Соціологічна теорія та сучасне суспільство (Sociological Theory and Modern Society, 1968)

Політика та соціальна структура (Politics and Social Structure, 1969)

Система сучасних суспільств (The System of Modern Societies, 1971)

Соціальні системи та еволюція теорії дії (Social Systems and the Evolution of Action Theory, 1977)

Райт Куїнсі

(англ. - Quincy Wright) - один з найбільш яскравих представників сучасної науки МВ. Будучи прихильником міждисциплінарного підходу, охоче використовує методи математики, психології й кібернетики. Проаналізувавши 278 воєн, які відбулися між 1480 і 1941 рр., дійшов висновку, що одні держави є більше схильними до використання сили як засобу зовнішньої політики, ніж інші. З його погляду, новоутворені держави, імовірно, прибігають до сили більш охоче, ніж більшість країн, що мають за собою тривалу історію. Демократичні держави воювали не менш часто, ніж автократії; скоріше мир породжує демократію, аніж демократія породжує мир.

Основні праці.

Причини війни та умови миру (The Causes of War and the Conditions of Peace, 1935)

Мандати Ліги Націй (Mandates under the League of Nations, 1939)

Правові проблеми конфлікту на Далекому Сході (The Legal Problems in the Far Eastern Conflict, 1941)

Вивчення війни (A Study of War, 1942)

Проблеми стабільності та прогресу в міжнародних відносинах (Problems of Stability and the Progress in International Relations, 1954)

Вивчення міжнародних відносин (The Study of International Relations, 1955)

Міжнародне право (International Law, A Balance Sheet, 1955)

Сучасне право та ООН (Contemporary Law and the U.N., 1956)

Міжнародне право та ООН (International Law and United Nations, 1960)

Розенау Джеймс

(англ. James N. Rosenau; 1924 - 2011) - американський фахівець в області міжнародних відносин, професор політичних наук в Університеті Джорджа Вашингтона. Розробляв питання динаміки світових політичних процесів, проблематику зближення внутрішньої й зовнішньої політики держав. Відзначав кардинальні зміни, які відбувалися на початку нової ери у світовій політиці. Їхня суть полягає в зниженні ролі держави як основного актора міжнародних відносин. Був автором більше 40 книг і 200 наукових статей.

Основні праці.

Суспільна думка та зовнішня політика (Public Opinion and Foreign Policy: An Operational Formulation, 1961)

Наукове вивчення зовнішньої політики (The Scientific Study of Foreign Policy, 1980)

Вивчення глобальної взаємозалежності (The Study of Global Interdependence: Essays on the Transnationalization of World Affairs, 1980)

Вздовж внутрішньо-зовнішньої лінії (Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World, 1997)

Інформаційні технології в глобальній політиці (Information Technologies and Global Politics: The Changing Scope of Power and Governance, 2002)

Глобалізація, безпека та національна держава (Globalization, Security, and the Nation State: Paradigms in Transition, 2005)

Вивчення світової політики (The Study of World Politics, 2006)

Уолт Стівен Мартін

(англ. Stephen Martin Walt; народ. 1955, Лос-Аламос, Нью-Мексико, США) – американський політолог, професор Гарвардського університету. З 2002 р. є деканом Школи Уряду ім. Джона Кеннеді. Розробив теорію «балансу небезпек», автор дослідження впливу ізраїльського лобі в США на зовнішню політику країни.

Основні праці.

Витоки альянсів (The Origins of Alliances, 1987)

Революція та війна (Revolution and War, 1996)

Приборкання американської моці: Глобальна відповідь американській перевазі (Taming American Power: The Global Response to U.S. Primacy, 2005)

Строгість або задубіння?: Рациональний вибір та дослідження безпеки (Rigor or Rigor Mortis?: Rational Choice and Security Studies, 1999)

Непотрібна війна (An Unnecessary War Foreign Policy, 2002)

Ізраїльське лобі та американська зовнішня політика (The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy, 2006) (разом із Дж. Міршаймером)

Уолц Кеннет Ніл

(англ. Kenneth Neal Waltz; 1924 - 2013) – американський політолог, професор політичної науки в Каліфорнійському університеті (Берклі) та Колумбійському університеті, президент Американської асоціації політичної науки (APSA, 1987-1988). Ключовий внесок: створення неореалізму (або структурного реалізму). Головна ідея: дії держав можуть пояснюватися тиском, здійсненим на них міжнародним змаганням, що обмежує й звужує їхній вибір.

Основні праці.

Людина, держава, і війна (Man, the State, and War, 1959)

Зовнішня політика та демократична політика: досвід США та Великобританії (Foreign Policy and Democratic Politics: The American and British Experience, 1967)

Теорія міжнародної політики (Theory of International Politics, 1979)

Застосування сили: збройні сили та міжнародна політика (The Use of Force: Military Power and International Politics, 1983) (разом з Р. Артом)

Міркування щодо теорії міжнародної політики (Reflections on Theory of International Politics. A Response to My Critics // Neorealism and Its Critics, 1986)
 Розповсюдження ядерної зброї (The Spread of Nuclear Weapons, 1995)
 Реалізм та міжнародна політика (Realism and International Politics, 2008)

Франк Андре Гундер

(нім. Andre Gunder Frank; 1929, Берлін - 2005, Люксембург) - німецький економіст і соціолог, один з основоположників світ-системного підходу й теорії залежного розвитку, критик лібералізму. В 1941 р. емігрував в США. Викладав в університетах Берліна, Парижа, Торонто, Амстердама, Бостона. Відповідно до Франка, є тільки одна Світ-Система, що виникла не менш 5000 років тому, а потім через численні цикли експансії й консолідації охопила собою увесь світ. Саме тому він волів говорити про «Світ-Систему» (із заголовних букв), а не про «світ-системи». Він широко відомий також китаєцентричною теорією світового розвитку, відповідно до якої центр цивілізації з Китаю зміщався на захід - в Індію, Передню Азію, Середземномор'я, Західну Європу, Північну Америку, а тепер знову повертається в Китай.

Основні праці.

Криза у світовій економіці (Crisis in the World Economy, 1980)
 Критика й антикритика (Critique and Anti-Critique, 1984)
 Світова система: п'ять сотень років або п'ять тисяч? (The World System: Five Hundred Years or Five Thousand? 1993)

Фукуяма Френсіс

(англ. Yoshihiro Francis Fukuyama; народ. 1952, Чикаго) - впливовий американський філософ, політичний економіст і письменник японського походження. Працював співробітником департаменту політичних наук у дослідницькому центрі Rand Corporation (Каліфорнія, США), співробітником відділу політичного планування держдепартаменту США, де спочатку спеціалізувався по Близькому Сході, а потім по Європі. Вхід до складу американської делегації на єгипетсько-ізраїльських переговорах з питання палестинської автономії. В 2001-2005 - член президентської ради США по біоетиці. Голова редакційної ради журналу «Американські інтереси».

Основні праці.

Кінець історії та остання людина (The End of History and the Last Man, 1992)
 Довіра (Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity, 1995)
 Кінець порядку (The End of Order, 1997)
 Державотворення: управління та світовий порядок в 21 столітті (State-Building: Governance and World Order in the 21st Century, 2004)
 Америка на роздоріжжі (America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy, 2006)

Шеллінг Томас Кромбі

(англ. Thomas Crombie Schelling; народ. 1921, Окленд, Каліфорнія) - американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 2005 р.

Його «Стратегія конфлікту» заклала основи теорії угод і стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях. Книга входить у 100 праць, що зробили найбільший вплив на становлення західної економічної науки. Його роботи носять міждисциплінарний характер, зачіпаючи міжнародні відносини, політичну науку, психологію, соціологію, військову стратегію, теорію керування.

Основні праці.

Стратегія конфлікту (The Strategy of Conflict, 1960)

Мікромотиви й макровибір (Micromotives and Macrobehavior, 1978)

Вибір і наслідки (Choice and Consequence, 1985)

Іменний покажчик

Аббас М. 40
Абдель Азим М.З. 317
Абу Бакяр Самуді Г. 315
Абу-Гадір М.М. 298
Абу Газалі Х.С. 316
Абульхалім А. 297
Агаришев А. 305
Адаров А. 147
Ад-Дін Галяль А. 315, 317
Ад-Доурі А. 298
Аджелло А. 39
Адияман Ш. 188
Айнхорн Р. 285
Алагаш М. 64
Алгієрі Ф. 104
Алі С.І. 316
Аллен Дж. 347
Аллісон Г. 260, 288
Алтунишик М. 339
Аль-Айубі Н. 315
Аль-Ахмад Т. 318
Аль-Гамрі М. 298
Аль-Касім Б. 298
Аль-Мангам Аль-Машата А. 316
Аль-Фазалі Харба У. 316
Аль-Хасан Й. 318
Анастасакіс О. 184
Андерсен Д. 25
Андерсон Б. 59
Андрущенко (Гринько) С. 62
Ан-Накіб Х. 318
Аннан К. 39
Апатов С. 7, 8
Арбатов О. 290, 291
Арбатова Н. 160
Аронсон Дж. 307
Асмус Р. 346

Аспатурян В. 224
Астров В. 147
Ат-Талілі К.Х. 318
Афтанділ'ян Г. 313, 314
Ахмадінеджад М. 289

Багацький Є. 355
Багдаді А. 318
Бажем Н. 285
Байден Дж. 348
Байков А. 64
Баймуратов М. 123
Балдвін Д.А. 183
Балмер С. 209
Бальказізі Т. 318
Банді МакДжордж 250
Бандовіч І. 185
Банн Е. 273
Барбулуші О. 192
Барбулеску Й. 211
Бард А. 17, 21
Барзегар К. 294
Баришев О. 304
Бартлет В. 188, 189, 206, 208
Бартон Дж. 31, 35-36
Басора А. 160
Батізі А. 163
Бейкер Дж. III 39
Бейкер Р. 309
Бекер П. 156
Белл Д. 11, 13-15
Бен Джадав Г. 298
Бен Ладен О. 275
Бергман Р. 298
Бердак О. 208
Берковіч Дж. 31, 35, 43, 356
Бернс У. 308
Бет Д. 190
Беляєв І. 304

Бжезинський З. 15, 52, 98, 120, 132, 141, 144, 159, 165, 252, 255, 256
Бібер Ф. 208
Білінський М. 142
Білінський Я. 259
Біосіна М. 188
Бірман Р. 208
Біскоп С. 98, 102
Бісон М. 59, 60, 64, 65
Блау П. 15
Блер Б. 252, 254, 260, 284
Блік Ф. 285
Бовард Дж. 313
Богомолов О. 162
Бодрук О. 41
Божинович Д. 185
Бойцова В. 155
Болдвін Р. 101
Бондаренко К. 167
Боніфас П. 119
Борко Ю. 155
Бредова В. 162
Брежнєв Л. 271
Брезертон К. 99
Бродель Ф. 56, 57
Бруз В. 41
Брукс С. 332
Брусилівська О. 131, 140, 141, 144, 189, 208, 355, 357
Брюер Е. 139
Бугай С. 140
Бугайські Я. 158, 349
Бузан Б. 120, 336, 338, 340, 355
Бурдяк В. 132, 136, 167, 169
Буренко Н. 156
Бухарін М. 165
Буш Дж. 39
Буш - мол. Дж. 350
Б'юкенен П. 258
Бьорцел Т. 355
Вагнер В. 101, 104

Вайдовіч Е. 187
Валева Т. 169
Валентан Ф. 119
Валінкіс В. 133
Валіцький А. 166
Валласек Т. 104
Варцаба А. 140
Василенко С. 132
Васильєва-Чекаленко Л. 144
Вахудова М.А. 97, 155, 165
Вебер М. 15
Вейвер О. 121, 336
Вейвода І. 170
Вендт А. 355
Вишньов В. 292
Віарда Х. 307
Віген К. 72
Відовіч Д. 191
Віднянський С. 143
Вілдавські А. 260
Вільсон Е. 135
Вільсон У. 268
Вісока Г. 191, 208
Воглер Дж. 99
Воелк Й. 208
Волес В. 104
Волес Г. 101
Волинчук А. 55
Вукадінович Р. 129, 164
Вуячич М. 185

Габер Є. 355
Габріелян О. 56
Гакман С. 140, 145
Галака С. 292
Галлагер Т. 208
Галтунг Й. 31, 35, 83, 84
Гамота Дж. 259
Гантман В. 33

Гарань О. 144, 145
Гаріб І. 318
Гарсаній Н. 166
Гаті Ч. 157, 158, 167
Гафалі А. 318
Гаші П. 189
Гелльман Г. 101, 104
Герасимов О. 305
Герасимчук М. 156
Герасимчук Т. 156
Геффні Ф. 255, 256, 258, 278
Гжеляк З. 162
Гідденс Е. 11
Глассмен Дж. 308
Глебов В. 133
Глебов С. 140, 357
Глігоров В. 208
Глінкіна С. 155, 161, 162, 170
Глінн П. 233, 234, 235
Гнесотто Н. 119
Гоббс К. 286
Гобл П. 255, 256, 262, 263
Говорт Дж. 98
Голдтау А. 99, 105
Головнін М. 161, 162
Гор А. 20, 262
Горбатенко В. 162
Горбачов М. 229, 230
Горбулін В. 140
Гордон Ф. 120
Горун Д. 140, 143, 144
Грей К. 263, 272
Грицуник І. 156
Гроніцкі М. 143
Гроув П. де 97
Гудбі Д. 270
Гудпастер Е. 270
Гудріч Л. 307
Гузїна Д. 184

Гулд-Адамс Р. 307
Гуннарсон М. 62
Гуськова Є. 160, 185, 188
Г'єворі Е. 208

Даалдер І. 160
Давидов Ю. 101, 160
Давіша К. 165
Дайамонд Л. 184
Дарендорф Р. 165, 166
Даффі Г. 252
Дацюк А. 41
Дворкін В. 290
Деветак С. 156
Девіс П. 274
Де Куето Ногерас К. 102
Делевич М. 208
Делінський О.А. 123
Делягін М. 160
Деллі Зотті Дж. 140
Дем'янець В. 163
Дергачов О. 51, 142
Держалюк М. 143
Де Сото А. 39
Дессоукі А.Х. 79, 80, 316
Дефарж П.-М. 98
Джаббер П. 313
Джанкіч Дж. 186
Джарджас Ф. 316
Джахшан Х. 318
Дженкінс Б. 274
Джервіс Р. 37
Джигіч В. 208
Джонс М. 54, 57, 58
Джонс Ч. 336
Джордж А. 273
Джугуманов І. 188
Дієз Т. 91
Дмитрієв Є. 305

Дмитрів І. 156
Добржанська О. 136
Довженко Н. 165, 169
Долбі С. 74
Доморенок К. 66
Донован Р. 308
Дрелл С. 250
Дружиловський С. 290
Дубовик В. 144, 159, 356
Дуріч В. 192

Ебергард П. 162
Еванс Г. 57
Егберт Я. 160, 167
Ейзенхауер Д. 307
Ейзенштадт М. 287
Ектон Дж. 277, 278
Елбасан А. 208
Елліс Х. 308
Елстер Дж. 204
Ельгстром О. 38
Емерсон М. 100, 104
Ерлінджер А. 144
Ерхарт Х.-Г. 119
Ех Е. 104
Еш Т.Г. 96

Євсєєв В. 289
Єльцин Б. 228, 229, 254
Єрьоменко С. 146

Желіцьки Б. 163
Жилович М. 206, 208
Жіковіч Г. 191
Жоспен Л. 156

Заворітня Г. 122
Заджаргджас Ф. 318
Задорожнюк Е. 164

Задорожня А. 357
Зак П. 26
Закарія Ф. 323
Зандшнайдер Е. 161
Зартман В. 39
Захарченко А. 41
Здравомислов А. 33
Зеленько Г. 140, 143, 164
Зеліков Ф. 233
Зелінський Е. 164
Зельонка Я. 104, 158
Зімке К. 287
Зімніцька К. 162
Зленко А. 40, 230, 239
Зодерквіст Я. 17, 21
Зубаренко І. 355

Ідріс М. 318
Ізакович З. 164
Інбар Е. 298
Інджікян Р. 162
Інніс Г. 17
Іноземцев В. 14, 99, 160
Іргвані Ф. 292, 293

Йоргенсен К.Е. 91, 98, 355
Йотце Г. 119

Калдор М. 170
Калєв А. 42
Калоєва О. 185, 191
Камінський Є. 140, 143, 160
Кан Г. 276
Кандель П. 158
Канцелярук Б. 160
Капируля М. 292
Капітоненко М. 33
Карабчинський О. 133
Карім М. 284

Кармазіна М. 140
Картер Дж. 40, 311, 316
Картер Е. 260
Кастельс М. 11, 16, 18, 19
Кастілло Д. 274
Катроскі Д. 139
Катц Р. 12
Качарска С. 186, 192
Квандт У. 312
Кейв А. 156
Кейсен К. 223
Келлер Х. 161
Кельман Х. 37
Кемерон Ф. 104
Кемпбелл Дж. 307, 308, 310
Кемпбелл К. 285
Кеннеді Дж. 271
Кеннеді М. 166
Кеннеді П. 24, 355
Кенторі Л. 311
Кеохен Д. 119
Кеушніг К. 99
Кеушніг М. 99
Кинєв А. 165
Кисельов В. 305
Кінг Ч. 51
Кінкейд В. 252, 259
Кірхнер Е. 102, 161
Кіссінджер Г. 40, 41, 252, 270, 310, 311, 328, 346
Кіш Є. 140, 156, 163
Кларк К. 11
Клаус В. 350
Клебьор М. 37
Клінтон Білл (Уільям) 237, 246, 248, 251, 258, 262
Клоїчнік Я. 156
Ключовські Є. 130
Кнопф Д. 274
Князев Ю. 169
Князєв А. 305

Коваль В. 143
Коваль І. 132,133, 145,146, 157, 160, 357
Ковальова О. 156
Ковач Л. 158
Ковач І. 163
Ковен Карп Р. 270
Кові Дж. 39
Коен Р. 38
Кокорські В. 167
Кокорські О. 167
Колотков М. 167
Колчин С. 161, 162
Коніцер А. 186
Кононенко С. 137
Копійка В. 136, 156
Корані Б. 79, 81, 316
Корбонський А. 165
Корнаї Я. 162, 166, 170, 171
Коропатнік І. 42
Корр А. 274
Кохлер В. 99
Кравчук Л. 127, 228, 229, 232, 233, 234, 238, 239, 247
Крал Д. 134,135
Крастев І. 349
Крау В. 250
Крейчі О. 129
Кріпеневіч Е. 270
Крістенсен Т. 334
Крістіансен Т. 91, 355
Крістін К. 318
Крістоф К. 284
Кроу С. 232
Круглашов А. 132, 136
Крушинський В. 122
Куаззер В. 101, 102
Куандт У. 310
Кудряченко А. 143, 160
Кудряшова Ю. 185
Кузнецова К. 99

Кузьменко А. 156
Кузьмін Д. 134
Кузьо Т. 140,141
Кукавка П. 165
Куклинський А. 162
Кукулка Ю. 52
Кулешова К. 357
Кулик Є. 133
Кулігін П. 163
Кулікова Н. 156
Кульчицький С. 144
Купер Р. 98
Купчан Ч. 155, 348
Купчинський Р. 254
Кураташвілі А. 184
Куус М. 129, 357
Кучма Л. 127, 239, 262
Кьокеле С. 100

Ладейкін В. 305
Ладивір О. 132
Лазоркін В. 235
Лакішик Д. 137, 157, 161
Ланесман М. 147
Лантіс Д. 273
Лардж М. 32
Ларрабі С. 160
Латигіна Н. 165
Ле Барон М. 38
Лебоу Р. 268
Леві М. 274
Легволд Р. 253
Ленгенхов Л. 128
Лендъел М. 140
Лейк Д. 336, 337, 338, 340
Лейк Е. 76
Лейн К. 333
Лейн Р. 14
Леонард М. 101

Лепінгвейл Дж. 236
Леш А. 313
Леш С. 11
Лебєдєва М. 34
Линчовський Дж. 307
Лисицин Е. 140, 143
Литвиненко Т. 163
Лібер К. 274
Лінден-Ретек П. 139
Лінц Х. 184
Лінч М. 80
Ліпперт Б. 134, 156
Літгл Р. 336
Лолер Е. 32
Лугар Р. 248, 249
Лукареллі С. 95
Луньков А. 42
Лутц Д.С. 98
Льюїс М. 72
Льюїс П. 271

Мазарр М. 270
Майстрєнко П. 156
Майстрєнко Ю. 355
Макар Ю. 132, 136
Макаренко Є. 156
Макаричев А. 57
МакДугал Б. 39
МакКоннелл Д. 144
Маклеод Г. 57, 58
Маклюєн М. 11
Макнайтан М. 100
Макнамара К. 91, 102
Макнамара Р. 223
Макрузен М. 97
Максименко І. 355
Макфарлейн С.Н. 102
Мандевич Д. 190
Мандел Р. 99

Манделл Б. 41
Мандельбаум М. 157
Маоз З. 298
Марер П. 163
Мartiнов А. 143
Мartiнова М. 191
Мартін Е. 97
Маршалл Дж. 327
Масала К. 335
Мастандуно М. 335
Масуда Й. 11, 12
Матгар Д. 79, 80
Мауль Х. 100, 102
Махлуп Ф. 11
Медведко Л. 309
Мейер Г. 307
Мейер С. 259, 260
Мейсон Д. 158
Мельник О. 41
Менерт Дж. Р. 99
Мерлінгтон М. 40
Меррієм Дж. 311, 312
Мехен А. 72, 73
Мехметі Л. 186
Миронова М. 208
Митрофанова О. 120
Мікіч Л. 190
Міллер О. 130
Міллер С. 251, 256
Мілова М. 169
Мілхолін Г. 223, 250
Міршаймер Дж. 183, 251, 256, 257, 258, 259, 334, 355
Міссіролі А. 104, 160
Мічта Е. 157, 158
Мольнар Г. 158
Монастіріотіс В. 188-189
Моравчик Е. 90, 97, 116, 355
Моран М. 286
Морган П. 336, 337, 338, 340

Моргентау Г. 328
Моритзен Г. 120
Морозов К. 234
Мотиль О. 224, 231, 254
Моттагі Е. 292
Мроз Е. Дж. 263
Мубарак Х. 312, 313, 316, 317
Мугхісуддін М. 311
Мунтіян В. 14
Мурад'ян А. 304
Мусаві С. 295
Муслім Т. 316
Муха І. 156
Мухаммад М.К. 317
Мухатжанова Г. 285, 286
Мюллер Х. 270

Нагайло Б. 235
Нагайчук В. 305
Нагірний М. 192
Нанн С. 225, 249, 284
Насер Г.А. 305, 314
Нафіма І. 316
Несук М. 143
Ніколс Т. 237, 246, 254
Ніксон Р. 309
Ніч М. 187
Новопашин Ю. 162, 167
Новотни І. 158
Ногмов А. 289
Нолан Дж. 248
Нурі А. 293
Нутчев Г. 208, 212
Ньюхем Дж. 57

Обама Б. 294
Ожендаль І. 64
Оксак О. 164
Олбрайт М. 40

Олджівлі-Уайт Т. 285
Олсен Й. 355
Олсон Д. 163
Оренстайн М. 352
Орлик В. 156
Орлов В. 290
Оруелл Дж. 351
Осипов А. 304
Остраускайте Р. 40
Оуденарен Д. Ван 95, 96
Оффре К. 204
О'Беленс Е. 308

Паасі А. 57, 58, 357
Павленко Ю. 142
Павлюк Л. 144
Пайфер С. 278
Пахомов Ю. 143
Пауелл К. 351
Пауковіч Д. 191
Пейн К. 271, 274, 356
Пейп Р. 325
Пентка К. 143
Перепелиця Г. 33, 41, 328
Перлмуттер А. 312
Перротт Б. 165
Петкова О. 358
Петреус Д. 294
Петрічушіч А. 190
Пікерінг П. 208
Пілопідас Б. 271
Піляєв І. 138, 140, 143, 156
Пітерс І. 133, 134
Погорельська С. 160
Погорська І. 120
Покась М. 356
Поллак М. 90
Полк У. 308, 309
Полл Т.В. 330

Понд Е. 119
Пономарьова Є. 208
Попадьюк Р. 357
Попеску Н. 135
Поповські В. 164
Порошенко П. 127
Портес Р. 101
Постер М. 11
Поттер У. 231, 237, 246, 254, 285
Поузен Б. 335
Прадетто А. 161
Пратт Дж. 307
Пресс Д. 274
Пресс-Барнатан Г. 339
Примаков Є. 40, 304
Принц Г. 133
Приходько О. 95
Прінсен Т. 41
Пройс У. 204
Пула Б. 208
Пурич Ш. 140
Пшеворський А. 184

Рагозін М. 166
Радаеллі К. 209
Радельіч Б. 190
Радоман О. 186
Раймент П. 163
Райс М. 285
Ральчев С. 185, 188, 189
Рамазан Р. 310
Рамлі Д. 59
Рамсфелд Д. 347
Рассет Б. 66
Растоу Д. 203, 215, 312
Ратдженс Д. 223
Рахманинов Ю. 157
Реін Е. 132, 138
Рейган Р. 312

Рейзмар М. 310
Рейнгольд Г. 25
Репрінцев В. 143
Рід Т. Р. 95, 100
Родман П. 250
Розамонд Б. 91
Розен С. 284
Романенко С. 190
Романова О. 355
Романюк О. 203
Росс Дж. 97
Ротар Н. 167
Рубінстайн А. 309
Рутар С. 164
Рухані Х. 292
Рюма І. 188

Савич Д. 164
Савко Ю. 166
Саган С. 284, 285
Сагафі-Амері Н. 295
Садат А. 309, 311, 315
Саджадпур К. 296
Садібі Ад-Даджані А. 316
Садовська Н. 156
Сажин В. 289
Самарджія В. 185
Саймон Дж. 158
Самід А.М. 316
Санько Г. 184
Сапір А. 102
Сапір Ж. 140, 143
Сарайліч Е. 208
Сата-Ананд Ч. 83
Світа А. 167
Седелмейер У. 101
Сеймур Г. 288
Сейранян Б.Г. 305
Сергійчук В. 143

Сестанович С. 167, 263, 264
Сіміч П. 164
Сіміч Я. 187
Сінгел Я. 187
Сінгер М. 260
Сіновець П. 292, 356
Скйельбек К. 40
Слот П. 97
Сміт К. Е. 104, 128
Сміт М. 187
Сміт У. 37
Снайдер Г. 330, 334
Снайдер Дж. 334, 355
Содербаум Ф. 60, 63, 64, 128, 357
Соколенко С. 133
Сокольський С. 163
Сокор В. 188
Солінген Е. 285, 286
Солчаник Р. 247
Сорен К. 208
Сорока М. 133
Спектор Л. 248
Сперлінг Дж. 102
Сперо Дж. 158
Спрінг Б. 231
Сталгрен П. 128
Станіславські В. 191
Старецька Л. 164
Старк Дж. 102
Стент А. 130
Степан А. 184
Степанович Д. 208
Стер Н. 14
Стойковські Г. 188, 189
Стоїч М. 186
Стосінгер Дж. 307
Стоуньєр Т. 12
Стратулат К. 192
Страус А.Л. 252, 262

Студенніков І. 140
Сушко О. 134, 137, 156

Табатабаї А. 295
Табі Б. 79
Тайрі Дж. 318
Танненвальд Н. 270
Тарасова В. 156
Тарасюк Б. 133, 140, 238
Тасев Д. 188
Тейлор П. 72
Телекі І. 349
Терзич С. 164
Террі С. 165
Тілли Ч. 183
Тіллман С. 310
Тімербаєв Р. 290
Тінатін Н. 192
Тісманеану В. 165, 170
Тітова Т. 140
Ткач Д. 140, 142, 169
Толстов С. 157
Томлін Б. 41
Тоффлер Е. 11,12
Траунер Ф. 185, 208
Тредденік Дж. 120
Троїцький М. 101
Тронкота М. 211
Троян С. 131
Трумен Г. 307, 308, 327
Туганова О.Е. 304
Туровський Р. 59, 60
Тюрбердар Б. 188

Уайлд Й. де 336
Уайнбергер С. 26
Уайнбергер К. 223, 230
Уайт Дж. 223
Уайтнек Д. 335

Уебстер Ф. 10
Улунян А. 190
Ульуі М. 315
Умесао Т. 11
Умран А. 318
Уолкер Дж. 335
Уолкер Н. 76
Уолкер Р. 77
Уолт С. 330, 355
Уолфорт У. 325, 332, 334
Уолц К. 283, 284, 288, 323, 326, 328, 333, 334, 355
Усієвич М. 169
Уткін А. 160

Фаббрі К. 62
Федуняк С. 144, 145
Фельдман Ш. 298
Фенвік Ч. 32
Фета Б. 187
Фіверсон Х. 278
Фіннемор М. 91
Фісанов В. 130, 140, 166
Фішер Й. 102
Фішер Р. 31, 36, 37
Фомін С. 134, 135, 156
Форд Д. 309
Форд Р. 32
Фоукс Б. 168
Фрейзер К. 132, 138, 156
Фрай У. 307
Франсуа Дж. Ф. 101
Фрейдзон В. 167
Фрідман Л. 272, 275
Фролова Я. 55
Фрулінг С. 274
Фукуяма Ф. 11, 16, 17, 204

Хабермас Ю. 11
Хавлік П. 147

Хаглунд Д. 273
Хадсон М. 79
Хайманс Ж. 285
Хакслі О. 351
Хаменеї А. 296
Хандл В. 160
Ханна Дж. 253, 254, 357
Хантінгтон С. 120, 138, 183, 203, 296, 324, 325, 332
Харрісон Д. 60
Харча І. 163
Хатамі М. 296, 298
Хаті Н. 316
Хаттон У. 100
Хванг Ку Д. 64
Хейкал М. 314, 315
Хейн Ж.-І. 104
Хейнонен О. 287, 288
Хеттне Б. 53, 61, 62, 65, 339, 357
Хілл Б. 31
Холбрук Р. 39
Холл Дж. 101, 102
Хомейні Р. 289, 296
Хоменко Г. 33, 34, 41
Храбан І. 156
Хрущов М. 271
Хупер Дж. 160
Хусейн З. 298
Хусейн С. 275

Цвітковіч І. 164
Цепенда І. 144
Циганков П. 33
Цимбала С. 277
Цукаліс Л. 97

Чайковські Б. 164
Чебан О. 292, 355
Чекаленко Л. 140
Червінські Т. 24

Черч Дж. 226, 227, 228, 229, 230
Чіні М. 154
Чіргі Д. 79, 81
Чолович Д. 164
Чомер Е. 161
Чубінські З. 156, 162

Шабуніна В. 169
Шагаб Ф. 318
Шагварі А. 162
Швеллер Р. 333
Шевчук О. 167
Шедіви Я. 157
Шелені І. 163
Шелест Г. 356
Шеллінг Т. 276, 277
Шерр Д. 134, 138
Шиллер Г. 11
Шинкаренко Т. 136
Шіммельфеннінг Ф. 102
Шіхан Е. 310
Шкляр Л. 142
Шманько Г. 156
Шмельов Б. 158
Шміттер Ф. 184
Шнайдер Г. 323
Шнайдерс-Детерс В. 160
Шпала М. 191
Шпек Р. 133
Шпенглер О. 11
Шпорлюк Р. 261, 262
Шрайвер Ф. 58
Шромнік А. 162
Шульц М. 64
Шуміхін А.Ю. 304
Шурсен Г. 102

Щепанські М. 156

Юрченко В. 289

Ющенко В. 127

Якобик В. 162

Янін А. 167

Янукович В. 127

Яровий В. 141

Ясрі І. 317

Авторський колектив

БАГАЦЬКИЙ Євген Володимирович, магістр Вільнюського університету (2013). Захистив магістерську роботу на тему «Обмеження політики ЄС в Боснії і Герцеговині». У 2012-2015 рр. навчався в аспірантурі ОНУ імені І. І. Мечникова на кафедрі міжнародних відносин; захист дисертації на здобуття наукового ступеня к. політ. н. зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку заплановано на 2016 р. у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Є автором біля 10 наукових праць.

БРУСИЛОВСЬКА Ольга Іллівна, професор (2012), доктор політичних наук (2008). Працює в ОНУ з 1991 р. Зав. кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова (2015). Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІСЕМВ НАН України на тему «Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа. 1989-2004». Є автором більше 80 наукових праць, у тому числі монографії «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни».

ГАБЕР Євгенія Василівна, кандидат політичних наук (2014). З 2014 р. працює в Посольстві України в Турецькій Республіці. У 2009-2014 рр. обіймала посаду старшого викладача кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка на тему «Регіональний вимір турецько-американських відносин в постбіполярний період». Автор біля 30 наукових публікацій, зокрема була співавтором збірника аналітичних матеріалів з проблем сучасної зовнішньої політики Туреччини «Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності».

ГЛЕБОВ Сергій Володимирович, доцент (2008), кандидат політичних наук (2002). Працює в ОНУ з 1999 р. Заступник директора ІСН, провідний науковий співробітник Центру міжнародних досліджень Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Є політичним оглядачем, автором та ведучим суспільно-політичних програм медіагрупи «ГЛАС». Захистив дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ОНУ імені І.І. Мечникова на тему «Становлення системи безпеки і співробітництва в Чорноморському регіоні та роль України у цьому процесі (1990-і роки)». Є автором понад 50 наукових праць.

ДУБОВИК Володимир Алімович, доцент (2000), кандидат політичних наук (1996). Працює в ОНУ з 1992 р. Директор Центру міжнародних досліджень Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (1999). Захистив дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ОНУ імені І.І. Мечникова на тему «Політика США щодо України (1991-1994): аналіз концепцій американської політології». Є автором більше 50 наукових праць.

ЗАДОРЖНЯ Аліна Григорівна, кандидат політичних наук (2012). Працює в ОНУ з 2013 р. Помічник ректора ОНУ імені І.І. Мечникова (2013). Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича на тему «Місце України в системі регіональних відносин країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи». Є автором біля 20 наукових праць.

ЗУБАРЕНКО Ірина Валеріївна, кандидат історичних наук (2005). Працює в ОНУ на посаді доцента кафедри міжнародних відносин. Захистила дисертацію зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія у Інституті сходознавства імені А. Кримського НАН України на тему

«Американсько-єгипетські відносини в контексті близькосхідної політики США (1952 –1991 рр.)». Автор понад 20 наукових праць.

КОВАЛЬ Ігор Миколайович, професор (2001), доктор політичних наук (2000). Заслужений діяч науки і техніки України. Працює в ОНУ з 1978 р. Зав. кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І.І. Мечникова (1999-2015). У 1996-2010 рр. був директором Інституту соціальних наук; з 2010 р. – ректор ОНУ. Захистив дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІСЕМВ НАН України на тему «Концептуальне оформлення східноєвропейської політики США на початку процесу глобальних трансформвань». Є автором більше 80 наукових праць, у тому числі монографії «Последняя битва «холодной войны»: восточно-европейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-ые – нач. 90-х гг.)».

КУЛЕШОВА Карина Ігорівна, кандидат політичних наук (2015). Викладач кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І.І. Мечникова з 2003 р. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в Національному університеті «Одеська юридична академія» на тему «Турецька модель як інструмент зовнішньої політики США на Великому Близькому Сході». Автор понад 20 наукових праць.

МАЙСТРЕНКО Юлія Іванівна, провідний науковий співробітник Центру міжнародних досліджень ОНУ імені І.І. Мечникова (2010). У 2009-2012 рр. навчалась в аспірантурі ОНУ імені І. І. Мечникова на кафедрі міжнародних відносин; захист дисертації на здобуття наукового ступеня к. політ. н. зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку заплановано на 2016 р. в Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича. Є автором біля 10 наукових праць.

МАКСИМЕНКО Ірина Володимирівна, кандидат політичних наук (2014). Викладач кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І.І. Мечникова з 2009 р., провідний науковий співробітник Центру міжнародних досліджень ОНУ імені І.І. Мечникова (2001). У 2003 р. займала посаду асистента викладача в рамках проекту СЕР (Civic Education Project) на базі ОНУ. У 2004-2015 рр. працювала старшим науковим співробітником Одеського регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича на тему «Вплив Великобританії, Франції та ФРН на становлення політики Європейського Союзу: економічний, безпековий та зовнішньополітичний виміри». Є автором більше 30 наукових праць.

ПЕТКОВА Ольга Володимирівна, кандидат політичних наук (2010). Старший викладач кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І.І. Мечникова з 2007 р. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІСЕМВ НАН України на тему «Політичні імперативи позиціонування України в міжнародному політичному просторі». Є автором більше 10 наукових праць.

ПОКАСЬ Михайло Сергійович, кандидат історичних наук (2001). Працює в ОНУ на посаді доцента кафедри міжнародних відносин. Захистив дисертацію зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія в ОНУ імені І.І. Мечникова на тему «Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991-1997 рр.)». Є автором біля 10 наукових праць та більш ніж 100 аналітичних статей у ЗМІ.

РОМАНОВА Ольга Володимирівна, кандидат політичних наук (2009). Працює в ОНУ на посаді доцента кафедри міжнародних відносин з 2002 р. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в

ІСЕМВ НАН України на тему «Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини і Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС». Є автором більше 20 наукових праць.

СІНОВЕЦЬ Поліна Андріївна, доцент (2008), кандидат політичних наук (2004). Працює в ОНУ з 2000 р. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІСЕМВ НАН України на тему «Ядерне стримування в політиці Росії та США в постбіполярний період». Є автором більше 60 наукових праць.

ЧЕБАН Олександр Якович, кандидат політичних наук (2015). Фахівець кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І.І. Мечникова з 2014 р. Захистив дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка на тему «Ядерний вибір Ірану: теоретичні та міжнародно-політичні аспекти». Є автором більше 20 наукових праць.

ШЕЛЕСТ Ганна Володимирівна, кандидат політичних наук (2012). З 2004 по 2015 р. працювала провідним науковим співробітником Одеського регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень. У 2003-2007 рр. навчалась в аспірантурі ОНУ імені І.І. Мечникова на кафедрі міжнародних відносин. Захистила дисертацію зі спеціальності 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку в ІСЕМВ НАН України на тему «Інститут посередництва в процесі мирного врегулювання воєнних конфліктів». Є автором більше 40 наукових праць.